

EUROPA TÖRTÉNETE *1900-1973*

Martin Roberts

Az új barbárság kora?

Akadémiai Kiadó, Budapest

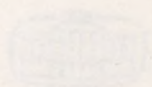

Európa története 1900—1973

Európa története

1900—1973

Az új barbárság kora?

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973

Harvard University Library

Martin Roberts

Európa története 1900–1973 Az új barbárság kora?

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Martin Roberts: *A portrait of Europe 1900–1973. The New Barbarism?* Oxford University Press 1975

Fordította: BOJTÁR B. ENDRE

A fordítást szakmailag ellenőrizte: SÍPOS ANDRÁS

ISBN 963 05 6246 4

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Oxford University Press 1975

Hungarian translation © Bojtár B. Endre 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalom

A szerző előszava	7
1. Európa a huszadik század küszöbén	9
2. Az első világháború	22
3. A versailles-i rendezés	50
4. Az európai gazdaság 1900–1939	66
5. Oroszország: a forradalmaktól a második világhábo- rúig	80
6. Az európai liberális demokráciák	107
7. A diktátorok	124
8. Hitler diadalai	152
9. Győzelem a náciizmus felett	178
10. A tudomány és a technika	194
11. Az urbanizáció	208
12. A vallás és a lélektan	223
13. A művészet a modern világban	236
14. A nők a társadalomban	256
15. Az európai birodalmak vége	266
16. A hidegháború	291
17. A gazdaság és a társadalom fejlődése 1945–1973 között	316
18. Nyugat-Európa és az EGK	334
Utószó a magyar kiadáshoz. Európa 1973 után	359
Térképek jegyzéke	375
Képek forrásjegyzéke	376
Irodalmi áttekintés	381
Személy- és földrajzinév-mutató	386

1. Introduction

The purpose of this study is to investigate the effects of various factors on the growth of plants.

The following factors were studied:

- 1. Light intensity
- 2. Temperature
- 3. Water availability
- 4. Soil pH
- 5. Nutrient concentration
- 6. Plant density
- 7. Plant species
- 8. Growth medium
- 9. Growth duration
- 10. Measurement methods
- 11. Statistical analysis
- 12. Results and discussion
- 13. Conclusion
- 14. Acknowledgments
- 15. References
- 16. Appendix
- 17. Glossary
- 18. Index
- 19. Bibliography
- 20. List of figures
- 21. List of tables
- 22. List of abbreviations
- 23. List of symbols
- 24. List of units
- 25. List of acronyms
- 26. List of initialisms
- 27. List of contractions
- 28. List of colloquialisms
- 29. List of idioms
- 30. List of proverbs
- 31. List of sayings
- 32. List of maxims
- 33. List of aphorisms
- 34. List of adages
- 35. List of maxims
- 36. List of proverbs
- 37. List of sayings
- 38. List of maxims
- 39. List of aphorisms
- 40. List of adages

The results of the study are presented in the following sections:

The first section discusses the effects of light intensity on plant growth.

The second section discusses the effects of temperature on plant growth.

The third section discusses the effects of water availability on plant growth.

The fourth section discusses the effects of soil pH on plant growth.

The fifth section discusses the effects of nutrient concentration on plant growth.

The sixth section discusses the effects of plant density on plant growth.

The seventh section discusses the effects of plant species on plant growth.

The eighth section discusses the effects of growth medium on plant growth.

The ninth section discusses the effects of growth duration on plant growth.

A szerző előszava

Dianának, Sarah-nak és Tomnak

Sok barát segített a mű megírásában. Hálám legelsősorban Christopher Blacket (Glasgow-i Egyetem) illeti, akinek szinte a kötet egészére kiterjedő szakavatott bírálata a szöveg színvonalának jelentős emelkedéséhez vezetett. Edgar Jenkins (Leeds-i Egyetem) ugyanezt a munkát a 10. fejezettel végezte el. Kézírásom gépelt kéziratává való változtatásával két bájos és remekül dolgozó hölgy, Ann Fritchley és Jean Sanders birkózott meg. Mindannyiuknak forró köszönetem.

A cím talán némi magyarázatra szorul. Minél jobban „beledolgoztam” magam a könyv írásába, annál jobban aggódtam jövőnket illetően. Az, aki egy ilyen könyv megírására vállalkozik, amely elbeszéli a két világháborút és az azokhoz kapcsolódó szörnyűségeket, a koncentrációs táborokat és a szőnyegbombázásokat, és egy olyan korban ér véget, amelyben az erőszak és a kegyetlenség mindannyiunkhoz közel férközött, óhatatlanul arra a felismerésre jut, hogy a barbárság még mindig szabadon tombol a világban. Az elmúlt, kis híján két évszázad során kevesen vonták és vonják kétségbe a városi, ipari, tudományos és technikai társadalom azon kolosszális lehetőségeit, hogy sok mindent nyújtson tagjainak — de századunk második felében ugyanilyen kevesen kételkednek abban, hogy ez a társadalom hatalmas károk okozására is képes.

Személy szerint arra a véleményre hajlok, hogy a század utolsó negyede ugyanolyan kevésbé fog minket közelebb vinni egy valóban jobb civilizációhoz, mint az előző három.

„Azok, akik nem emlékeznek a múltra, arra ítéltetnek, hogy újra átéljék azt” — írta Santayana. Ha ez a könyv bármi módon csökkenteni tudja annak a veszélyét, hogy megismételjük a múlt hibáit, megírása már nem volt hiábavaló.

1. Európa a XX. század küszöbén

I. Európa a huszadik század küszöbén

Európa helye a világban

Európa kicsiny világrész — igazából csak Ázsia egy kis nyúlványa — ahogy a francia költő, Paul Valéry mondta. Területe a földgolyó összes szárazföldjének mindössze egyhuszonnyolcadát foglalja el. Ennek dacára a huszadik század elején Európa messze a legerősebb és leghatalmasabb földrész volt az összes közül. Ez a hatalom sokféle formában nyilvánult meg. Legelőször is főként Afrika és Ázsia tekintélyes része közvetlenül európaiak uralma alá tartozott. A britek az emberiség történetének legnagyobb birodalmát mondhatták a magukénak. Ugyancsak jókora volt a franciák impériuma, de Németország, Hollandia, Olaszország, Portugália, Belgium és Spanyolország is rendelkezett megannyi különböző formájú, alakú és méretű gyarmattal. Sok más terület, amely ugyan nem állt közvetlenül európai uralom alatt, gazdaságilag szintén az európaiak kényekedvének volt kiszolgáltatva. Kína legfontosabb kikötői például, amelyeken keresztül e hatalmas ország exportja és importja zajlott, 1900-ra európai (brit, francia, német és portugál) kezekbe kerültek; Perzsiát Oroszország és Nagy-Britannia 1907-ben három zónára osztotta: az egyik az orosz befolyás övezete lett, a másik a brité, a harmadik pedig semleges maradt. Harmadszor pedig Európa volt a világ kulturális központja. Ha a párizsi művészek nagy érdeklődést mutattak is a néger fafaragások iránt, s ha a brit hadsereg tisztjei át is vették az indiai lovaspólót, az első világháborút megelőző években az eszmék és a módszerek egy irányba áramlottak: Európából a világ többi része felé — lett légyen szó politikáról, filozófiáról, gazdaságról, vallásról, öltözködésről, sportról vagy tömegkommunikációról.

Valódi függetlenséget mindössze két országnak sikerült megőriznie: az Egyesült Államoknak és Japánnak. Az Egyesült Államokban fennmaradt ugyan az őslakosság, az indiánok egy töredék része, de számuk 1900-ra a 76 milliós össznépességnek már csak mintegy egy százalékára csökkent. A népesség körülbelül tíz százalékát a négerek alkották, kiknek őseit rabszolgaként hozták be Afrikából a déli államok gyapotültetvényeinek megművelésére. Az amerikaiak túlnyomó többsége fehér bőrű európai bevándorló volt. 1900-ra a világ legerősebb és iparilag legfejlettebb társadalmát teremtték meg, amelynek gazdasági, politikai és kulturális intézményei általában hasonlítottak a mintául szolgáló európai intézményekhez. Ennek ellenére az amerikaiak többsége szilárdan hitt abban, hogy az általuk létrehozott új világ minden tekintetben fölébe nőtt a maguk mögött hagyott vén Európának. Mindent megtettek azért, hogy kire-

kesszék az európai nemzeteket Közép- és Dél-Amerikából, s a XIX. század utolsó éveiben nagy igyekezettel növelték befolyásukat a két Amerikában és a Csendes-óceán térségében.

A japán volt az egyetlen nem fehér bőrű faj, amely 1914 előtt eredményesen állt ellen az európai és amerikai dominanciának — ami csak azért sikerülhetett neki, mert az európaiaknál is európaibbá vált. Az 1867-től egymást követő japán kormányok mindenáron el akarták kerülni, hogy országuk Kína sorsára jusson, s ezért az európai módszerek átvételét és Japán modern ipari állammá való átalakítását szorgalmazták. Sikerüket mi sem bizonyítja jobban, minthogy 1904—1905-ben harcba szálltak és legyőzték Európa egyik vezető nagyhatalmát, Oroszországot, valamint hogy egy évszázad leforgása alatt oly mértékben növelték meg hazájuk gazdasági erejét, hogy az európai nemzeteket maguk mögé utasítva másodiknak zárkóztak fel az Egyesült Államok mögé. A huszadik század elején azonban az Egyesült Államok és Japán sikere is csak azt látszott igazolni, hogy a világot az európaiak és az európai módszerek uralják.

Nem könnyű magyarázatot találni erre a példa nélkül álló dominanciára. Részben mindenképpen a népesség kérdésével hozható összefüggésbe. Jóllehet az európai kontinens mindössze egyhuszonnyolcada a világ szárazföldjeinek, termékeny földje 1902-ben 420 millió embert, azaz a világ népességének mintegy egynegyedét táplálta. Az európaiak lélekszáma több mint egy évszázadon át gyors ütemben növekedett, aminek következtében csökkent a művelhető földterület. S mert az elképesztő ütemben duzzadó ipari központokban az élet gyakran vált embertelenné, európaiak milliói indultak új életet keresni a tengerentúlra. Eme energiától duzzadó kivándorlók fontos szerepet játszottak abban, hogy Európa a világ oly nagy

A japán „Hi jei” cirkáló fedélzete az 1904—05-ös japán—orosz háborúban. Figyeljük meg a tengerészek egyenruháját, amely — akárcsak maga a hadihajó — a legmodernebb európai mintákat követi

részére nyomta rá a bélyegét. Még ennél is többet nyomott azonban a latban az európai nemzetek gazdasági ereje. A századfordulóig mindegyikük, még az elmaradott Oroszország is, átesett az „ipari forradalmon”. Nyugat-Európa, különösen a Skót-felföldtől Anglián, Hollandián, Belgiumon, Észak-Franciaországon, a Rajna-vidéken és Észak-Olaszországon át futó vonal mentén elhelyezkedő területek már közel egy évszázada iparosodtak. Eközben a világ többi része (Japán és az Egyesült Államok kivételével) egy helyben topogott. Mindennek következtében 1900-ban a nemzetközi kereskedelem 66%-a, a nyersvastermelés 54%-a és az ipari termékek 40%-a európai volt. A modern iparhoz nélkülözhetetlen találmányok és technológiai megoldások vagy európai vagy amerikai eredetűek voltak. A XIX. század nagy tudományos és technikai újításait — a gőzgépet, a dinamót, a szintetikus festőanyagokat — mind Európában ültették át először a gyakorlatba. A műszaki fölény katonai téren ugyanúgy érvényesült, mint a gazdaság egyéb területein, s fontos szerepet játszott Afrika és Ázsia jó részének meghódításában. Az 1839—42-es ópiumháborúban a dölyfös brit páncélborítású hajók pozdorjává zúzták a fából összetákolts kínai dzsunkákat. Az 1880-as és 90-es években a Brit Dél-Afrika Társaság néhány száz fehér bőrű, géppuskákkal és puskákkal felfegyverzett kalandora sok ezer, lándzsákkal és kardokkal hadakozó matabele törzsbeli néger bennszülöttel szemben is megtudta kaparintani a később Rhodesia néven ismertté vált területet.

Amikor a XX. század elején maguk az európaiak kerestek magyarázatot világra szóló sikereikre, sokan az egyszerű faji felsőbbrendűségben vélték felfedezni az okot. A világ többi részéhez mérten a XIX. századi Európa oly kolosszális eredményeket ért el, oly könnyen s oly kevés (európai) véráldozat árán keletkeztek európai gyarmatbirodalmak, az Európán kívülieket

Az Uralkodó Faj: ez a Daily Graphic 1903. október 3-i számából kölcsönzött kép a következő aláírást viseli: „A jelzés ABC-je. A Királyi Afrikai Lövészezred tagjai Szomáliában a morzeábécét tanulják ”

olyannyira lenyűgözte s oly mohó utánzásra készítette az európai viselkedés, hogy e felsőbbrendűség-érzés talán nem is meglepő. A francia Binger kapitánynak 1888-as nyugat-afrikai felfedező útja után szemernyi kétsége sem maradt afelől, hogy „az európaiaknak gazdaként kell e tájakon megjeleníteniük és a társadalom felső rétegét kell alkotniuk, s semmi szín alatt nem szabad hajbókolniuk a náluk mondhatatlanul alacsonyabbrendű bennszülött főnökök előtt”. Sőt! Mivel az európaiak általában fehér bőrűek voltak, a leigázott népek pedig feketék vagy barnák, magától adódott a következtetés, hogy az európai felsőbbrendűség alapja a bőrszín. „Kevesen mernék ma tagadni — írta H. S. Chamberlain *A tizenkilencedik század alapjai* című, az első világháború előtti Angliában és Németországban széles körben olvasott és nagyra becsült művében —, hogy Észak-Európa lakói váltak a világtörténelem mozgatóivá.” Máshol nagy egyetértéssel idézi egy amerikai pszichiáter véleményét, aki szerint „a feketéknek saját érdekeik is azt diktálják, hogy annak megfelelően kezeljük őket, amik: teljes mértékben alacsonyabb rendű embertípusként...”

Valójában tehát az alacsonyabb rendű fajok érdekei is azt kívánták, hogy európaiak uralkodjanak fölöttük. Ezek a fajok nem tudhatták, hogy mi nekik a jó. „Dőreség lenne oly időket jósolni — írta Sir John Stratchey, aki 1843-tól 1890-ig brit kormánytisztviselőként Indiában szolgált —, amikor uralkodásunk vége nem az általános romlás és anarchia kezdetét jelentené... India egyetlen reményét az angolok jótékony, de erős kezű kormányzásának tartóssága jelenti.”

És 1914-ben mégis ez a fejlett, fennhéjázó és uralkodni vágyó világrész vívta — legnagyobbbrészt saját területén — a világtörténelem leggyilkosabb, következményeiben is katasztrofális háborúját. Ez a háború azért történhetett meg, mert az európaiakat a színesbőrűekkel szembeni megvetésen kívül más kapocs nemigen fűzte össze. 1500 évvel ezelőtt a kontinens nagy részét az ókori Róma tartotta erős kézzel uralma alatt. A Római Birodalom i. sz. V. századbeli bukása után Európa csak kétszer látszott rövid időre egységesnek: először 800 táján, Nagy Károly uralkodása idején, másodsor pedig egy évezreddel később, amikor Napóleon fegyverrel a kezében egyesítette Európa országait. Ettől a két rövid korszaktól eltekintve a nyelvi, faji és vallási különbségek — amiket csak tovább bonyolítottak a személyes és családi ambíciók — háborúk szakadatlan sorozatát váltották ki, s ezek a háborúk az egymásra következő századok során egyre véresebbek és pusztítóbbak lettek.

Európa államai

1900-ban Európa 22 államból állt — az andorrai, monacói és San Marinó-i aprócska városállamoktól eltekintve. Viszonyukat nem az egymás iránti forró szeretet jellemezte. Ezeket az államokat két csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe az olyan országok

tartoznak, mint Olaszország vagy Franciaország — ezek lakói közös nyelvet beszélnek, történelmük és tradícióik is közösek, s ugyanazon nemzethez tartozónak vélik magukat. A definíció szerint ezek a nemzetállamok. Más részről találjuk az olyan államokat, mint a Habsburg (vagy Osztrák) Birodalom és az Ottomán (vagy Török) Birodalom, melyeket hosszú történelmük során mindig is különböző nyelveket beszélő, más és más hagyományokkal rendelkező népek alkottak, akiket csak a (gyakran gyűlölt) uralkodó személye kapcsolt össze. Ezek az államok soknemzetiségű birodalomként határozhatók meg. Sok múlik a szavak pontos jelentésén ebben az esetben. Az állam az a terület, amely egyetlen kormány fennhatósága alá esik. Franciaország állam, de állam volt a Habsburg Birodalom is. A nemzet olyan emberek csoportja, akik egy nyelvet beszélnek, közös a történelmük s munkál bennük a közös azonosságtudat érzése. Franciaország ebben az értelemben nemzet, a Habsburg Birodalom viszont nem. A birodalom lehet szétszórt és egymástól távol eső, de egyetlen kormány által irányított területek összessége, mint például a Brit Birodalom, de lehet egyszerűen egy olyan régió is, amely egyetlen uralkodó fennhatósága alatt áll (a Német vagy az Orosz Birodalom). Németországra és Oroszországra egyébként — melynek lakóit közös nyelv és közös történelem fűzte össze — a „birodalom” megjelölés mellett gyakran alkalmazzák a nemzetállam meghatározást is. És nem szabad megfedkezünk arról az ebbe a körbe tartozó fogalomról sem, amely kulcsfontosságú a modern európai történelem megértéséhez — a nacionalizmusról, egy nemzet ama vágyáról, hogy erős legyen s hogy tiszteljék más nemzetek.

1900-ban a nacionalizmus különlegesen erős és bomlasztó tényező volt Európában. Két formában nyilvánult meg: az idegen elnyomást nyögő területeken — a Habsburg Birodalomhoz tartozó délszláv vidékeken, a törökök által leigázott balkáni görög és bolgár területeken, a Németország, Ausztria és Oroszország által felosztott Lengyelországban vagy az angolok kormányozta Írországban — a nacionalisták függetlenséget követeltek, önálló nemzeti létet, s a jogot arra, hogy nemzetük idegen beavatkozás nélkül irányíthassa ügyeit. A független államokban viszont a nacionalisták azért szálltak síkra, hogy nemzetük erős legyen, féljék más nemzetek, és soha ne járhassanak túl az eszén. A nacionalizmus forradalmakat szított a többnemzetiségű birodalmakon belül és háborúkat a nemzetállamok között.

Vegyük most tüzetesen is szemügyre Európa egyes országait. A földrész délnyugati végein a két régi királyság, Spanyolország és Portugália helyezkedik el. Mindkettő dicső történelemre tekint vissza. A XIV. században kiterjedt tengerentúli gyarmatbirodalommal bírtak s Európa nagyhatalmai között tartották számon őket. A XIX. század elejére gyarmataik jelentős hányadát elveszítették, de míg Portugáliának a század három évtizedében sikerült maradék birtokait megtartania, sőt — főként

Afrikában — még terjeszkednie is, addig Spanyolország az 1898-as háborút követően szinte mindenét (Kubát, a Fülöp-szigeteket, Puerto Ricót és Guamot) elveszítette az Egyesült Államok javára. 1900-ban papíron mindkét állam alkotmányos monarchia volt, de az uralkodók a gyakorlatban kevés hatalommal rendelkeztek, az alkotmány pedig általában semmibe vétett. Portugáliában 1910-ben a monarchiát köztársaság váltotta fel. Spanyolországban a politikai hatalom inkább nyugodott néhány dúsgazdag madridi politikus és vidéki politikai vezető, semmint a király vagy a parlament kezében. Kiterjedt volt a korrupció, a választási eredmények „bebiztosítása” bevett gyakorlatnak számított. A katolikus egyház jelentős politikai erő képviselt s jobbra ellenállt mindenfajta változásnak. A félsziget nagy részén a mezőgazdaság dominált, a gazdaság egésze elmaradott volt. A kevéske ipar Barcelona környékén összpontosult, de az itt élő munkások és a spanyol kormány közötti kapcsolat nem volt jó. Az 1909-es esztendő súlyos politikai és gazdasági válságot hozott. A munkások általános sztrájkot hirdettek, amit egyhetes véres utcai harcok követtek Barcelonában. Ez az esemény később „Semana Tragica”, azaz „Tragikus Hét” néven vonult be a történelembe. Portugália az első világháborúban Nagy-Britannia szövetségeseként játszott minimális szerepet. Ettől és az 1936—39-es spanyol polgárháborútól eltekintve mindkét ország kívül rekedt az európai történelem főáramán.

Annál inkább a főáramban találjuk Franciaországot, a korabeli Európa — Nagy-Britannia, Németország, Ausztria—Magyarország és Oroszország mellett — egyik legjelentősebb államát. Államformája 1870, III. Napóleon császár bukása óta köztársaság. Az 1875-ös új alkotmány megvetette a (természetesen az 1789-es forradalom óta) Harmadik Köztársaság néven ismertté vált formáció alapjait. Az új államalakulatot király vagy császár helyett elnök és rendszeres időszakonként megválasztott parlament kormányozta. A választójog minden franciára kiterjedt. A kormányok gyors egymásutánban váltották egymást: 1880 és 1914 között átlagos hivatali idejük mindössze 18 hónapot tett ki, legfőképpen azért, mert olyan sok politikai párt működött, hogy egyik sem tudott tartós többséget biztosítani magának a parlamentben. Az egymással kiegyezni még rövid időre is képtelen pártok koalíciós kormányokat alakítottak. A Harmadik Köztársaság, amelyet végül Hitler döntött meg 1940-ben, mégis a legtartósabb kormányzati formának bizonyult Franciaország 1789 utáni történelmében. Sokkal szilárdabb volt annál, mint amilyennek tűnt. Az ország ügyeinek zökkenőmentes intézéséről erős, jól képzett köztisztviselői apparátus gondoskodott, amelyet nem sokban befolyásolt az, hogy épp milyen koalíció van hatalmon — a pártpolitikusok pedig annyira utálták egymást, hogy inkább ragaszkodtak az általuk jól ismert kormányzati rendhez, mintsem hogy egy új bevezetését kockáztassák, amiből esetleg ellenfeleik húzhatnak nagyobb hasznot. A francia gazdaság — és benne a nehézipar — töretle-

nül fejlődött az 1914-et megelőző években. Franciaország exportálta például a legtöbb vasat az európai országok közül, s a tetejébe kedvezőbb egyensúlyt sikerült fenntartani az ipar és a mezőgazdaság között, mint a szomszédos Nagy-Britanniában, Belgiumban vagy Németországban. A népesség 1910-ben mindössze 41,5 millió főt számlált, ami miatt súlyos aggodalom töltötte el a nemzetet. Száz évvel korábban Franciaország volt Európa — Oroszország után — második legnépesebb országa. A magas lélekszám hatalmas hadsereg fenntartására adott módot, amivel Napóleon rettegésben tartotta az egész kontinenst. A századfordulóra azonban a nagyhatalmak közül Franciaország rendelkezett a legalacsonyabb lélekszámmal (Németország 58,5 millió, Nagy-Britannia 42,1 millió, Ausztria-Magyarország 51,4 millió és Oroszország 153,8 millió), s így az erő tekintetében is az utolsó helyre csúszott. Mi több, a hátránya csak nőtt: míg a korábbi 30 évben a népszaporulat Oroszországban 50, Ausztria—Magyarországon 35, Nagy-Britanniában 25 százalékos volt, addig Franciaországban mindösszesen 20 százalékos. A XIX. század második fele a megaláztatások korát hozta el Franciaország számára. 1870—71-ben súlyos vereséget szenvedett Poroszországtól, s arra kényszerült, hogy Elzász-Lotaringiát átadja a győztes Poroszország körül egyesült új Német Birodalomnak. Németország első kancellárja, Bismarck szeme előtt legfontosabb célként Franciaország elszigetelése lebegett: nehogy annyi erőt gyűjtsön, amivel visszaszerezheti az elveszett tartományokat. Amíg Bismarck töltötte be a kancellári posztot, ez sikerült is — de Bismarck 1890-es visszavonulása után Franciaország kitört a „vaskancellár” ragyogó diplomáciai manőverei által rákényszerített elszigeteltségből. 1904-re védelmi jelleggel ugyan, de szövetségre lépett Oroszország után Nagy-Britanniával is. És bár egy harsány kisebbség Elzász-Lotaringia visszaszerzését követelte, az egymást követő francia kormányok a béke mellett törtek lándzsát. Nem az elvesztett területek visszahódítását tűzték ki célul, hanem a biztonságot az egyre veszélyesebben erősödő Németországgal szemben.

Nagy-Britannia, avagy az Egyesült Királyság monarchia volt és az is maradt, bár 1900-ban Viktória királynő kisebb jogkörrel bírt, mint bármely másik európai uralkodó. Az igazi hatalmat az örökletes lordok házából és a választott alsóházból álló parlament gyakorolta. A XIX. században a lordokat tekintélyes politikai hatalom illette meg, de ezt egy súlyos alkotmányos válság után 1911-ben az alsóház jelentősen megnyirbálta. A férfilakosság többsége rendelkezett szavazati joggal. A „Szavazójogot a nőknek is” kampány ugyan nagy port kavart, de más eredményt nem hozott. A brit kormánynak 1914 előtt leginkább Írország miatt fájt a feje, amely akkor teljes egészében az Egyesült Királysághoz tartozott. A múlt században az írek elszánt, de sikertelen harcot folytattak a nagyobb függetlenségért. 1906-tól a liberális brit kormány készen állt arra, hogy Írország egészének lényegében megadja a függetlenséget a dublini székhelyű, kor-

látozott jogkörű ír parlament fennhatósága alatt (Home Rule). Az észak-írországi Ulster protestánsai azonban mitől sem irtóztak jobban, mint attól, hogy a kisebbségi helyzetbe kerüljenek egy katolikus többségű országban (az írek többsége katolikus), s ezért 1912-től fegyverkezni kezdtek, hogy megakadályozzák Ulster beolvasztását a gyakorlatilag független Írországba. 1914-re Írország a polgárháború szélére sodródott, amit az első világháború kitörése csak elodázott. Nagy-Britannia gazdasági nagyhatalom volt. Mint a világ elsőként iparosodott országa, a XIX. század nagy részében joggal tarthatott igényt a „világ műhelye” titulusra. 1880 és 1910 között azonban már nemcsak az Egyesült Államok, de Németország is megelőzte. Míg 1910-ben példának okáért az Egyesült Államok 27,7, Németország pedig 14,8 millió tonna nyersvasat termelt, addig Nagy-Britannia mindössze 10,2 milliót. Az acélgyártás ugyanezen mutatói a következők: Egyesült Államok 26,5 millió, Németország 13,7 millió, Nagy-Britannia 6,5 millió. A századfordulón népessége alig valamivel haladta meg a 40 milliót, s a többség a városokban kereste a megélhetését. 1910-ben a teljes brit munkaerő-állománynak csak nyolc százaléka élt a földből, s ez az arány messze a legalacsonyabb volt a világon. Ennek következtében Nagy-Britannia lakosságának élelmiszer-ellátása nagymértékben a tengeren túli szállításoktól függött, illetve egy esetleges háború esetén haditengerészetétől, amely egyedül volt hivatva biztosítani azt, hogy e szállítmányok elérjék a szigetország partjait. Az új, kifejezetten az angol haditengerészettel szembeni kihívásként épített német flotta és Németország növekvő ipari ereje mély aggodalommal töltötte el a brit kormányokat, s arra sarkallta őket, hogy szövetségeseket keressenek Európában — amiktől addig igencsak óvakodtak.

Belgium és Hollandia alkotmányos monarchiák voltak, ahol a férfilakosság széles rétegei rendelkeztek választójoggal. Mindkét ország fejlett gazdaságot mondhatott a magáénak — Belgi-

Ulster protestánsai háborúra készülnek. Ulsteri önkéntesek kiképzése, 1912.

umban a nehézipar, Hollandiában a kereskedelem számított húzóágazatnak. Mindkét országban kis területen viszonylag nagyszámú népesség élt (1910-ben Belgiumban 7,4 millió, Hollandiában pedig 5,9 millió fő). Tengerentúli gyarmatbirodalommal is rendelkeztek — az újkeletű belga gyarmatok a Kongó-medence vidékén helyezkedtek el, míg a hollandok a délkelet-ázsiai Indonéziát (Holland Kelet-India) tartották már hosszú ideje fennhatóságuk alatt. A két állam egyike sem óhajtott beleártani magát az európai nagyhatalmak viszálykodásába, de földrajzi helyzetük, jelesül Németország, Anglia és Franciaország közvetlen közelsége igazából minimális mozgásteret biztosított a számukra. A belgák, minthogy 1839-ben Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország, Ausztria és Oroszország szavatolta semlegességüket, abban reménykedtek, hogy sikerül kívül maradniuk egy esetleges európai háborún.

A Német Birodalom — bár keleti részén mintegy 2 és fél millió lengyel élt — túlnyomórészt a német anyanyelvű államok szövetségeként alakult meg 1871-ben. Minthogy a Birodalmat lényegében a porosz állam katonai ereje teremtette meg, Poroszország vált az új államalakulat meghatározó tényezőjévé. A Birodalom császárai a porosz uralkodóház, a Hohenzollernek közül kerültek ki, mint ahogy Bismarck is porosz miniszterelnökből avanszált első birodalmi kancellárrá. Az államapparátust és a vasutat jobbra a poroszok tartották a kezükben. Működött ugyan a Birodalmi Parlament, a Reichstag, amely képviselőit általános, férfiakra kiterjedő választójog alapján választották meg, de ez az intézmény brit vagy francia megfelelőjéhez képest lényegesen szűkebb hatalommal bírt. A minisztereket a császár nevezte ki, s akkor is hivatalban maradhattak (és maradtak is), ha a Reichstag többsége politikájuk ellen foglalt állást. Válsághelyzetben a Reichstag csak kevéssé vagy egyáltalán nem volt képes befolyásolni a császárt, illetve a császár minisztereit és generálisait. 1914-re Németország Európa legerősebb nemzete lett. Egyre gyarapodó lakossága már 60 millió főt számlált. Ipára, mely már akkor a legfejlettebb volt Európában, gyorsabb ütemben növekedett, mint — a még mindig rendkívül primitív oroszok kivételével — bármely más európai országé. Hadserege, mely az 1871-ben győztes porosz hadsereg modernizálása és létszámának növelése útján jött létre, a legfélelmetesebb haderő volt Európában — s von Tirpitz tengernagy egy ehhez méltó haditengerészet megteremtésén fáradozott. Németország mindemellett háttérbe szorítva érezte magát, és emiatt nyughatatlan volt. A nacionalizmus, amely az egész korszakra rányomta a bélyegét, fokozott erővel hatott a németek körében. Tudatában voltak erejüknek, s úgy érezték, sem Európában, sem a világban nem érték el azt a pozíciót, amire ez az erő feljogosítja őket.

Nem hagyta őket nyugodni a gyarmatok hiánya: a négy félre- és afrikai kolónia és a néhány csendes-óceáni sziget meglehetősen sovány birtoknak tűnt a francia és angol birodalommal összevetve. Összeesküvést véltek felfedezni Franciaország és

Nagy-Britannia között annak megakadályozására, hogy újabb gyarmatokra tegyenek szert Európán kívül, sőt, úgy vélték, Oroszország is része a konspirációnak, amely bekeríti őket és megfosztja még az európai vezető szereptől is, ami pedig erejük, tudásuk és hatékonyságuk alapján egyértelműen őket illetné. A határozatlan és színpadias fellépésű II. Vilmos vezette Németország, ahol a köztisztletnek örvendő hadsereg képviselte a legbefolyásosabb politikai erőt, komoly veszélyforrássá nőtte ki magát a század első éveire.

A skandináv országok (Dánia, Norvégia és Svédország) államformája az alkotmányos monarchia volt, széles körű férfi választójoggal. Norvégia és Svédország 1905-ig egy államalakulathoz tartoztak; ekkor Norvégia elnyerte függetlenségét. Gazdaságilag a területének északi részén hatalmas nyersvaskészletekkel rendelkező Svédország volt a legfejlettebb. Mindhárom ország óvakodott attól, hogy túlságosan belebonyolódjon az európai politikába. Hasonlóképpen vigyázott erre a széles önkormányzati jogkörrel felruházott kantonokból álló Svájc is. Bár a svájci lakosság anyanyelv szerint három csoportra oszlott (francia, német, olasz), erős nemzeti érzés fűzte őket egybe, s ezt a köteléket csak még szilárdabbá tette az ország történelme és alpesi fekvése. A hegyek segítették Svájcot semlegességének megőrzésében — az ország huszadik századi történelme során végig békében élt és virágzott.

A szintén alkotmányos monarchia Olaszország 1860-ban egyesült. 1912-től minden 30 éven felüli olasz férfi szavazhatott a parlamenti választásokon. Az egyesítést követő 50 év alatt az olaszok többségének nem nőtt túlságosan a szívéhez az új állam. Az olasz társadalmat mély megosztottság mėtelyezte: míg az északi rész jól haladt az iparosításban s viszonylagos prosperitás jellemezte, addig a Dél paraszti, elmaradott, túlnépesedett és koldusszegény maradt. Az olaszok többsége a katolikus hitet vallotta, de mivel az egyesítés során a pápa és az olasz kormány összerúgták a port, a katolikus egyház 1929-ig vonakodott együttműködni az egymást követő kormányokkal. Ezek a kormányok jobbára kérészetű koalíciók voltak, s a politikusokat elsősorban korrupszió tette hírhedtté. Mindeme belső szétválás dacára az olaszok a Római Birodalomig visszanyúló, dicső történelmet mondtak a magukénak. Népességük 1910-ben meghaladta a 36 milliót. Az olaszok európai nagyhatalomnak gondolták magukat, s igyekeztek ennek megfelelően is viselkedni — dacára annak, hogy híján voltak az ehhez a szerephez szükséges katonai és gazdasági erőnek. Mivel az európai nagyhatalmak körében a tengerentúli gyarmatbirodalom divatja hódított, 1880 és 1914 között Olaszország is agresszív gyarmatosító politikába vágta a fejszét Afrikában. Ez a próbálkozás 1896-ban szörnyű kudarcba fulladt. Az Abesszíniát megszálló olasz csapatokat Menelik, az ország vezére Aduánál tönkrevverte és kipenderítette az országból. Mivel ezen az egy eseten kívül 1914 előtt egyszer sem fordult elő, hogy egy afrikai hadsereg legyőz-

zön egy európaít, az abesszíniai ügy borzasztó megaláztatást jelentett Olaszország számára. Némi vigaszt csak az 1912-es esztendő hozott, amikor a hanyatló Török Birodalomtól sikerült megszerezniük Tripolitaniát (a mai Líbiát). A Franciaországgal folytatott gyarmati vetélkedés miatt Olaszország 1882-ben Németországgal és Ausztria—Magyarországgal lépett szövetségre (a Hármass Szövetség). 1914-ben ez a szövetség ugyan még mindig érvényben volt, de már nem szolgálta olyan nyilvánvalóan Olaszország érdekeit. A befolyásos olasz nacionalista mozgalom avval a követeléssel állt elő, hogy minden, az ország határai mentén található olasz nyelvű területet vissza kell szolgáltatni Olaszországnak. Ez az igény legelsősorban az Osztrák Birodalomhoz tartozó Tirolra és Dalmáciára vonatkozott, amit az osztrákoknak eszük ágában sem volt átengedni. Az 1882-ben megkötött szövetség igazából tehát viszályt takart. Amikor 1914-ben kitört a háború, Olaszország semmibe vette a Hármass Szövetséget és semleges maradt. Egy évvel később hadba lépett — Franciaország mellett, Ausztria—Magyarország és Németország ellen.

Az eddig bemutatott államok nagyjából ma is ugyanúgy festenek a térképen, mint a századfordulón — Nyugat- és Közép-Európa határai csak jelentéktelen mértékben változtak meg az eltelt idő alatt. Kelet-Európában azonban más a helyzet — legfőképpen azért, mert az Osztrák Birodalom felbomlott és önálló nemzetállamok keletkeztek a helyén.

Az Osztrák Birodalmat gyakran emlegetik a Habsburg Birodalomként, minthogy uralkodói a Habsburg-család tagjai közül kerültek ki. Az 1867-től 1918-ig terjedő időszakban kettős monarchiának is hívták, mivel az 1867-es új alkotmány két, lényegében független részre osztotta — a Bécsből kormányzott Ausztriára és a Budapestről irányított Magyarországra. A kapcsolatot a közös uralkodó, a Habsburg császár jelentette. A Monarchia legjellegzetesebb vonása sokszínű nemzeti összetétele volt. Osztrák felében a legnagyobb létszámban jelen lévő németek számos szláv népcsoporttal — csehekkel, szlovénekkel, lengyelekkel — éltek együtt. A magyar részben uralkodó magyarok is jó néhány más népcsoporttal (szerbekkel, horvátokkal, szlovákokkal, románokkal) osztoztak a közös hazán. A XIX. század folyamán a magyar és a lengyel nacionalizmus többször is történelmi szerephez jutott, s lábra kapott a szláv nacionalizmus is. A nemzeti érzés felerősödésével egyenes arányban csökkent a Monarchia esélye a fennmaradásra. Ausztria formailag alkotmányos monarchiának minősült, amennyiben rendelkezett az általános férfi választójog szerint megválasztott parlamenttel. Elméletben a testületnek jogában állt korlátoznia a császár befolyását, a gyakorlatban azonban a parlamentet olyannyira megosztotta a csehek és a németek faji vetélkedése, hogy a császár az ellentéteket ügyesen kihasználva gyakran folyamodott császári rendeletekhez, és jelentős hatalmat mondhatott a magáénak. Magyarországon a választójog a vagyoni helyzettől

függött s ez biztosította a magyarok vezető szerepét. Magyarországot a magyar érdekeknek megfelelően kormányozták, s ennek gyakran a többi nép látta kárát. Gazdasági tekintetben a Habsburg Birodalom rendkívül változatos képet mutatott; fejlett ipari területeket (Csehország) éppúgy magában foglalt, mint a szinte középkori színvonalú mezőgazdasággal rendelkező Erdélyt. Az 1910-ben 51,4 millió lakosú, nagy hadsereggel és büszke múlttal rendelkező Ausztria—Magyarország a századfordulón még mindig nagyhatalomnak számított. Az 1848 óta a trónon ülő Ferenc József császár azonban pontosan tudta, mik birodalmának gyenge pontjai. Minden igyekezete arra összpontosult, hogy a Habsburg-dinasztiát és birodalmát fenntartsa. A balkáni orosz előretörés miatt aggódó Ausztria—Magyarország 1879-ben Németországgal lépett szövetségre (a Kettős Szövetség). Ez a kötelék 1914-re mit sem veszített szilárdságából.

A XIX. század túlnyomó részében Európa délkeleti része, a Balkán (mely a területén végigvonuló hegységről kapta a nevét) a Török Birodalom részét képezte. Idővel a Balkán népei sorra elnyerték függetlenségüket, s így 1914-re Törökország európai része a Konstantinápolytól északra és nyugatra fekvő háromszögre apadt. Amíg tartott a török fenyegetés, a balkáni népek rendszerint képesek voltak együttműködni a közös ellenséggel szemben — a veszély elmúltával azonban számtalan okot találtak arra, hogy egymás torkának ugorjanak. Ezek legsúlyosabbika a határok kérdése volt. A sorra fellángoló viszályok során Ausztria és Oroszország általában különböző oldalra álltak, amivel alaposan megnőtt a kockázata egy kisebb konfliktus eszkalálódásának. A Balkán volt Európa legelmaradottabb része. Az iparosítás alig-alig indult meg, a mezőgazdasági módszerek primitívek voltak, közoktatás pedig szinte nem is létezett.

Európa legkeletibb és messze a legnagyobb kiterjedésű állama az Orosz Birodalom volt. 1900-ban nyugaton magában foglalta Finnországot és a mai Lengyelország felét, keleti határa pedig a Csendes-óceán ázsiai partján húzódott. Népessége kis híján elérte a 140 milliót. Európában nem volt az oroszországinál autokratikusabb kormányzati forma — a cár szinte korlátlan hatalommal bírt. 1894-től 1917-ig II. Miklós cár, az Oroszországot évszázadokon át irányító Romanov-dinasztia utolsó sarja uralkodott. Miklósnak nem állt szándékában változtatni elődei tekintélyelvű módszerein. Bár az 1905-ös forradalom kényszerítő hatása alatt beleegyezett a Duma, azaz egy választott gyűlés létrehozásába, kevés befolyást engedélyezett számára a kormányzásban. Oroszország azonban elképesztő sebességgel változott. 1880 és 1910 között népessége 50 százalékkal nőtt. Annak ellenére, hogy koldusszegény mezőgazdasági ország volt, II. Miklós trónra lépésekor már teljes gőzzel zajlott az orosz ipari forradalom. Az 1890-es években a gazdaság magasabb növekedési ütemet produkált, mint bármelyik más európai ország, s a növekedés az első világháborút megelőző években is

csak lelassult, de nem állt meg. Az ipar eme térnyerése azonban korántsem vezetett általános jóléthez és fellendüléshez: inkább az ipari nagyvárosok kialakulása és a városi szegénység megjelenése lett a következménye. A cár kormánya oly makacsul és oly hosszú ideje helyezkedett szembe minden komolyabb társadalmi reformtörekvéssel, hogy ellenfelei már nem hittek a békés változás lehetőségében. A századfordulóra a terrorizmus az orosz élet szerves részévé vált. 1906-ban és 1907-ben a terroristák négyezer állami hivatalnokot öltek vagy sebesítettek meg. A cár azonban a megtorláson túl semmiféle intézkedést nem tett a terrorizmus vagy az 1905-ös forradalmat kiváltó okok és problémák felszámolására — sőt, igazán még csak fel sem fogta őket. Ehelyett engedte, hogy kormánya kétes külpolitikai kalandokba bocsátkozzon, ami először az 1904—1905-ös katasztrofális orosz—japán háborúhoz, majd a még katasztrofálisabbnak bizonyuló balkáni beavatkozáshoz vezetett — ez utóbbi miatt keveredett ugyanis bele Oroszország 1914-ben egy olyan európai háborúba, amit belső gyengesége miatt nem tudott végigharcolni.

2. Az első világháború

A Biblia utolsó könyve, János jelenéseinek tizenhatodik része egy hatalmas összecsapásról számol be a Gonosz erőivel szemben, a helyen, „amelyet zsidóul Armageddonnak neveznek”. Az Ítélet Napja ez, a világvége az egyszerű földi halandók számára. „És lőnek zendülések és mennydörgések és villámlások; és lőn nagy földindulás, amilyen nem volt, mióta az emberek a földön vannak, ilyen földindulás, ilyen nagy. És a nagy város három részre szakada és a pogányok városai elesének...” (Jel. 16, 18, 19). Az első világháború messze a legborzalmasabb háború volt mindazok közül, amit a földrész valaha is átélt. Nemcsak katonák és civilek millióit pusztította el, de romba döntötte a haladásba, a prosperitásba és a civilizált emberiség racionalistásába vetett hitet is, ami oly lényeges vonása volt a XIX. századnak. Az első világháború bizonyos értelemben egy világ végét hozta el, s ezért befejezése után Armageddonként emlegették.

Az első világháborút az tette különösen félelmetessé, hogy kitöréséért és elhúzódásáért nagymértékben azoknak az ostobasága és hozzá nem értése okolható — legelsősorban a katonai tervezőké —, akiket a világ „szakembereknek” gondolt. Ugyanilyen ijesztő volt az a tény, hogy a politikusok sem a háború kitörése előtt, sem utána nem tudták akaratukat teljes mértékben a katonai „szakértőkre” kényszeríteni.

Az okok

Miért kellett kitörnie az 1914-es világháborúnak? A sok ok közül az egyik legfontosabb talán az, hogy Európában túl kevesen gyűlölték igazán a háborút. Az 1914-es nemzedék emlékezetében a „háború” fogalma az 1859-től 1871-ig lezajlott rövid, gyors döntést hozó hadjáratokat jelentette, ahol hivatásos katonák harcoltak, ahol sem emberéletben, sem vagyonban nem esett túl nagy kár, s amelyek megteremtették Olaszországot és Németországot. „A háború — hangzott egy német cigarettahirdetés nem sokkal 1914 előtt — része a dolgok Istentől származó, természetes rendjének.” A háború minden pillanatban kitörhet, de a túlzott aggodalom indokolatlan, hiszen ez a háború is rövid lesz és fényes dicsőséggel övezi majd a győztest. Az 1914-re mély gyökeret vert európai nacionalizmusok szintén a háborúnak ezt a felfogását hirdették. A nemzetek közötti viták kérdésekben a közvélemény támogatását élvező politikusok egyre gátlástalanabban folyamodtak háborús fenyegetésekhez s egyre szégyenteljesebbnek tekintették a békés kompromisszumokat.

Az 1871 óta lépésről lépésre kiépült, bonyolult szövetségi rendszer „garantálta”, hogy a háború, ha egyszer már kitört, igazán nagy háború legyen.

Németország 1879-ben összefogott Ausztria—Magyarországgal (Kettős Szövetség), ami 1882-ben, Olaszország csatlakozásával Hármass Szövetséggé bővült. Franciaország mindenáron ki akart törni a Bismarck által rákényszerített diplomáciai elszigeteltségből és szeretne volna megszilárdítani biztonságát az egyre veszélyesebb Németországgal szemben. 1893-ban szövetséget kötött a Németországtól szintén tartó és Ausztria—Magyarország balkáni szándékait növekvő aggodalommal szemlélő Oroszországgal. Nagy-Britannia a XIX. század nagy részében távol tartotta magát mindenfajta kontinentális szövetségi elkötelezettségtől, de 1904-ben megegyezést kötött Franciaországgal (antant), 1907-ben pedig Oroszországgal. Ezek a megállapodások eleinte főként gyarmati kérdéseket érintettek, de ahogy nőtt Nagy-Britannia aggodalma az erősödő német gazdaság és haditengerészete miatt, úgy domborodott ki Németország ellen irányuló élük. 1914-ben a Hármass Szövetséget (Németország, Ausztria—Magyarország, Olaszország) a Hármass Antant (Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia) ellensúlyozta.

Az 1914-et megelőző tíz évben a két ellenséges tábor kapcsolatai folyamatosan romlottak. A szembenállás különösen két terület kérdésében élesedett ki. Az egyik az akkor független, saját szultánja által kormányzott Marokkó volt. Az észak-afrikai állam közvetlen keleti szomszédja, Algéria francia fennhatóság alatt állt, s a franciák igyekeztek Marokkóra is kiterjeszteni a befolyásukat. Ugyanakkor a német üzletemberek is meg akarták vetni a lábukat az országban, s ezt a tengeren túli német jelenlét ügyét a szíven viselő német kormány is támogatta. Két ízben is, először 1904—1905-ben, majd 1911-ben súlyos válság alakult ki, melyek kis híján háborúhoz vezettek Franciaország és Németország között. Nagy-Britannia azonban mindkétszer szilárdan kiállt Franciaország mellett, s így a németek, hangos fegyvercsörtetés kíséretében ugyan, de meghátráltak. A marokkói válságok következtében egyrészt megnőtt Franciaország marokkói befolyása, másrészt Németország újfent meggyőződött arról, hogy a franciák és az angolok összeesküdtek gyarmati terjeszkedésének megakadályozására, s ezt a konspirációt csak háborúval lehet ártalmatlanná tenni.

A bajok másik fő forrása a Balkán volt, ahol a délszláv népek megoldatlan helyzete fenyegetett robbanással. A Szerbia köré szerveződő délszláv nemzet megteremtése a Habsburg Birodalomra kimondott halálos ítélettel ért volna fel, s ezért Ausztria gyanakodva figyelte Szerbia és a szerbek ügyének bajnokaként fellépő Oroszország mesterkedéseit. Oroszország az 1905-ben a japánoktól elszenvedett vereség után egyre nagyobb lendülettel vetette bele magát a balkáni kérdés rendezésébe. 1908-ban komoly válság rázta meg a térséget: Ausztria—Magyarország

annektálta Bosznia-Hercegovinát, a Szerbiával határos és főként délszlávok lakta tartományt, mégpedig olyan körülmények között, amelyekből az oroszoknak nem volt nehéz rájönniük, hogy rászedték őket. Két balkáni háború következett, az első 1912-ben, a második 1913-ban, amelyekben egyelőre csak az érintett kis nemzetek vettek részt. Szerbia ezekből a háborúkból megerősödve és magabiztossággal telve került ki. „Az első menetet megnyertük — jelentette ki Pašić, a szerb miniszterelnök —. Most a másodikra kell felkészülnünk — Ausztria ellen.” És mialatt az osztrák kormány egyre szilárdabban hitte, hogy a Szerbia felől érkező fenyegetést fegyveres erővel kell szétzúzni, az oroszok arról győzték meg magukat, hogy ha Ausztria netán móresre akarná tanítani Szerbiát, minden támogatást meg kell adniuk „pravoszláv testvéreiknek”.

A XX. század előrehaladtával egyre fokozódó fegyverkezési verseny is siettette a háború kitörését. A hajszá leglátványosabb része a Németország és Nagy-Britannia közötti tengeri vetélkedés volt. Von Tirpitz admirális, a német hadiflotta megteremtője szerint a tengeri hatalom nélkül olyan védtelen Németország a világban, mint „csiga a háza nélkül”. A tengernagy avval a céllal fogott hozzá a német haditengerészet kiépítéséhez, hogy a világon a legerősebb angol flottát a második helyre utasítsa, s valószínűleg az is megfordult a fejében, hogy Nagy-Britannia ijedtében esetleg rááll az együttműködésre Németországgal. Az angolok azonban egészen másképp reagáltak. Szárazföldi hadseregük gyenge lévén, biztonságuk kizárólag haditengerészetük ütőképességétől függött. 1906-ban hozzáláttak a Dreadnought-típusú csatahajók építéséhez. Abban reménykedtek, hogy mivel ezek a csatahajók sokkal erősebbek és gyorsabbak minden elődjüknél, a németek feladják a kilátástalan versengést. A szándék azonban fordított eredményt hozott. A németek technológiai fejlettségük és eltökéltségük próbakövét látták az új harci eszközben, s nemsokára saját építésű csatahajókkal álltak elő. A haditengerészeti versengés újabb lendületet vett. Az európai szárazföldi hadseregek közül a német volt a legerősebb Európában, de a franciák 1913-ban átfogó katonai reformok bevezetésébe vágtak bele, amelyek a tervek szerint 1916-ra érték volna el a kívánt eredményeket. A németek ezért úgy érezték, hogy egyelőre lépéselőnyben vannak, de az ellenség már ott liheg a nyakukban. „A háború elkerülhetetlen, és minél előbb tör ki, annál jobb” — jelentette ki Moltke generális Vilmos császárnak. Az osztrák tábornokok ugyanúgy vélekedtek: a szerb fenyegetés egyre fokozódott, s úgy érezték, el kell taposniuk a csírákat, még mielőtt szárba szökkenhetne.

A háború végső okát mindezek mellett a tábornokok — különösen Németországban erős — politikai befolyásában kell látnunk, valamint abban, hogy a kormányok 1914 nyarán gyengék voltak ahhoz, hogy kordában tartsák őket és az általuk vezetett katonai gépezetet. De hogyan is zajlottak az események? 1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd főherceg, az osztrák trónörökös

látogatást tett Bosznia fővárosában, Szarajevóban. A végzetes vizit során egy bosnyák diák, Gavrilo Princip — ahogy azt az osztrák kormány váltig állította, de sosem bizonyította: a szerb kormány támogatásával — agyonlőtte a főherceget és nejét. A szerb újságok ugyan nem palástolták örömeiket a hír kapcsán, de a szerb kormány kész volt teljesíteni Ausztria majdnem minden követelését. Az osztrák kormány azonban eltökélte, hogy megragadja az alkalmat és a harctéren leckézteti meg Szerbiát. Bízva Németország támogatásában, június 28-án hadat üzent Szerbiának. Ebben a helyzetben Oroszország nem hagyhatta pácban Szerbiát. A gyeplő a politikusok kezéből egyre inkább a tábornokok kezébe csúszott. A katonák az 1864-es és 1871-es győztes porosz hadjáratok gondos tanulmányozásából azt a következtetést szűrték le, hogy a modern háborút az a nemzet nyeri meg, amelyik gyorsabban tudja mozgósítani hadseregét és a vasúti szállítás hatékony megszervezésével képes túlerőt csoportosítani a legfontosabb stratégiai pontokra. Miklós cárnak július 29-én vagy 30-án a következő dilemmával kellett szembenéznie: vagy részleges mozgósítást rendel el kizárólag Ausztria ellen, vagy általános mozgósítást egy potenciális német támadás kivédésére. Az orosz uralkodó végül ez utóbbi mellett tette le a garast. Az orosz hadsereg július 31-én mozgásba lendült. Németország azon nyomban megtette a háborús előkészületeket; most már itt is a katonai vezetők irányították a politikusok lépéseit. Nekik viszont háború esetére egyetlen terv volt a tarso-lyukban: Oroszországgal szemben az országhatárokon védekez-
nek, mialatt a főerők gyors, néhány hetes hadjáratban megverik Franciaországot. Az Oroszországgal szembeni offenzíva csak Franciaország legyőzése után kezdődött volna. Mi több, a Franciaország elleni terv (a Schlieffen-terv) a legrövidebb utat jelölte ki a Párizs ellen törő német csapatok számára — mit sem törődve avval, hogy ez az út annak a Belgiumnak a területén át vezet, amelynek semlegességét 1839-ben az összes európai nagyhatalom garantálta.

A terv merevségének rettenetes következményei először augusztus 1-jén, a német mozgósítás második napján vetítették előre baljós árnyékukat. A Kaisernak ekkor a fülébe jutott, hogy Nagy-Britannia semleges marad, amennyiben Németország tartózkodik Franciaország lerohanásától. „Ehhez a hírhez pezs-gő dukál! Le kell állítanunk a nyugati mozgósítást!” — kiáltott fel a császár, akinek nem nagyon fűlött a foga Franciaország megtámadásához — Angliáéhoz meg még annyira sem. Ez a parancs azonban akkor már 11 ezer csapatszállító vonat megfor-dítását és mindazon stratégiai előnyök sutba dobását jelentette volna, amelyek a vasúti szállítás oly gondosan megtervező német katonai vezetők legszebb álamiban jelentek meg. „Lehe-tetlen, Felség — válaszolta Moltke tábornok. — Ez az egész hadsereget szétzilálná.” A katonák, akárcsak Oroszországban, Németországban is magukhoz ragadták a kezdeményezést.

Ettől kezdve Németország egy szemernyit sem habozott. Két

nappal később német repülőgépek bombát szórtak Nürnberg városára, majd a németek, a franciákat vádolva az incidensért, hadat üzentek Franciaországnak. Augusztus 4-én a német csapatok — pontosan a terveknek megfelelően — lerohanták Belgiumot. Ezt már Nagy-Britannia sem nézhette tétlenül, s belépett a háborúba. A brit kormány megelőzően némi habozást tanúsított — a franciák legnagyobb rémületére, akik joggal számítottak arra, hogy Nagy-Britannia német támadás esetén azonnal a segítségükre siet. A brit kormány azonban jól tudta, hogy az ország közvéleménye milyen mélyen megoszlik a hadbalépés szükségességét illetően. Mindazonáltal Belgium lerohanása és a nemzetközi egyezmények cinikus semmibevétele a közvélemény habozó részét is a háború pártjára állította. Nagy-Britannia augusztus 4-én hadat üzent Németországnak. A brit külügyminiszter, Sir Edward Grey szájából ekkor hangzott el az a mondat, amelynek igazát az idő sokszorosan bebizonyította: „A fények kialszanak Európa fölött; mi már soha többé nem látjuk őket újra meggyulladni.”

Sok-sok nyomdafestéket pazaroltak már el annak a kiderítésére, hogy kit terhel a legnagyobb felelősség ennek az óriási háborúnak a kirobbanásáért. A szégyen nagy része Ausztria fejére száll, azon egyszerű oknál fogva, hogy az első lépést mégiscsak ő tette meg, amikor hadat üzent Szerbiának. Németország úgyszintén a fő vétkesek közé sorolandó. Harsány nacionalizmusa, kelet-európai terjeszkedési tervei, kiszámíthatatlan vezetése és nagy ereje kényszerítette ki a biztonságukat féltő antanthatalmak szövetségét. Az 1914-es válság során a Kaiseren és miniszterein végzetes tanácstalanság vett erőt. Ennek ellenére túl egyszerű és tisztességtelen lenne a felelősséget kizárólag ezekre a nemzetekre hárítani. A háborút megelőző húsz évben mindegyik nagyhatalom hozzátette a magáét 1914 gyűlölettel és gyanakvással teli, robbanással fenyegető légkörének kialakulásához. „Valami furcsa láz volt a levegőben — írta 1914-ben az admirális első lordja, Winston Churchill. — Az anyagi jólét által kielégítetlen nemzetek szüntelenül a viszályt keresték.” Szerte Európában hatalmas tömegek gyűltek össze a vasútállomás felé menetelő csapatok üdvözlésére. A háborúnak karácsonyra úgyis vége lesz — és abban sem kételkedett egyik fél sem, hogy ő lesz a nyertes.

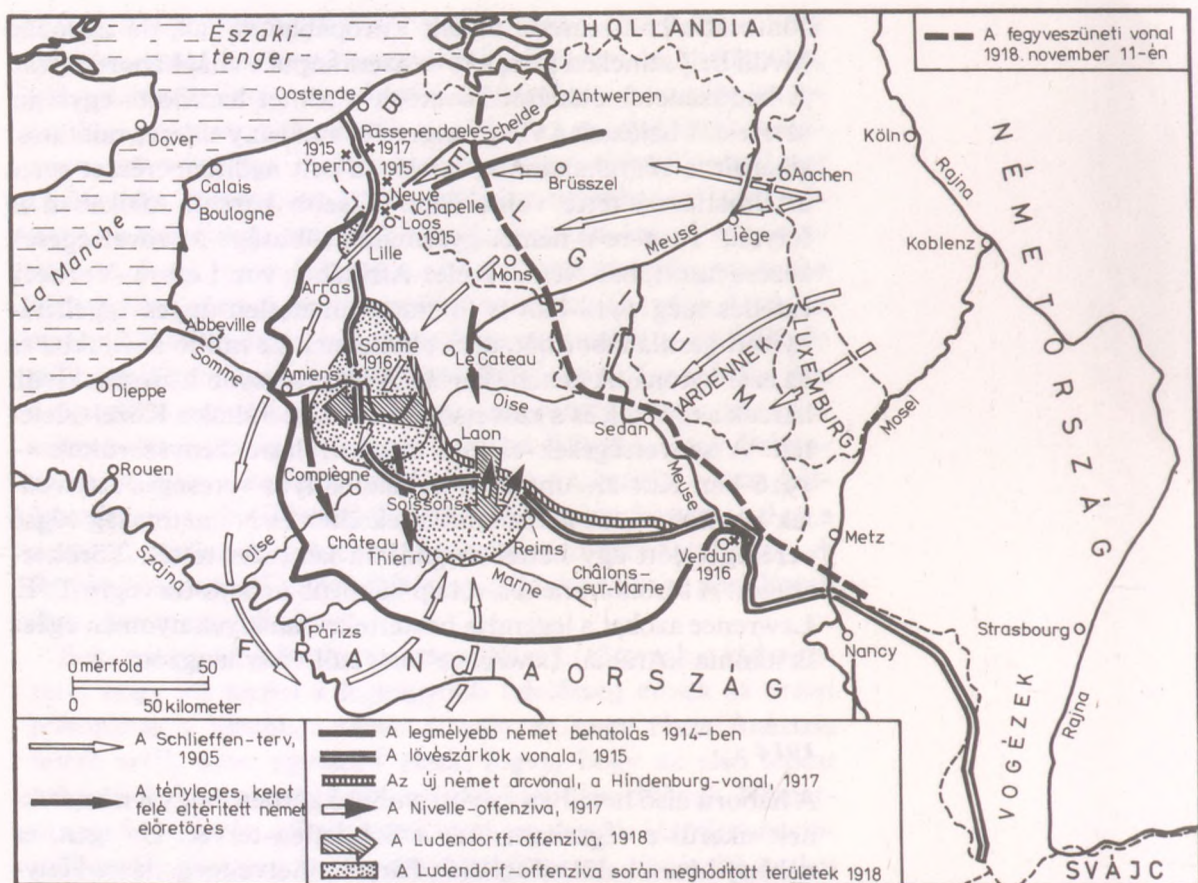
A háborúnak azonban nem lett vége karácsonyra: négy éven és három hónapon át tartott, számtalan fronton zajlott, s az idő múlásával gyakran változtatta természetét. A lövészárkok mindkét oldalán gyakran változott a szereplők névsora. 1914 augusztusában Japán csatlakozott a szövetségesekhez, novemberben Törökország a tengelyhatalmakhoz. 1915-ben Olaszország sorakozott fel a szövetségesek, Bulgária a központi hatalmak mögé. Románia 1916-ban, Görögország 1917-ben lépett háborúba az angol—francia—orosz oldalon. Az Egyesült Államok 1917 áprilisában üzent hadat Németországnak, míg Oroszország 1918 márciusában kötött vele végleg békét. A háború

fontosabb hadszínterei főként Európában voltak, de Európán kívüli helyszíneken is zajlott — ezért kapta a világháború nevet. A hadüzenetek átadását követően a német hadiflotta egységei szerteszét hajóztak a világ tengerein, s néhány sikeres rajtaütést sikerült is végrehajtaniuk, mielőtt a brit haditengerészet sorra ártalmatlanná tette volna őket. Kisebb harcok Afrikában is folytak. 1915-re a német gyarmatok többsége a szövetségesek kezére jutott, bár Német Kelet-Afrikában von Lettow-Vorbeck ezredes még 1918-ban is folytatta hihetetlen ügyességgel irányított gerillaháborúját, ami a briteknek 72 millió fontjukba és 62 ezer katonájuk életébe került. A legsúlyosabb Európán kívüli harcok a törökök és a szövetségesek között dúltak a Közel-Keleten. A szövetségesek eleinte meghátrálásra kényszerültek — 1916-ban Kut-el-Amaránál például súlyos vereséget szenvedtek a britek —, de aztán felülkerekedtek és Németország végső veresége előtt egy héttel megadásra kényszerítették Törökországot. A törökök elleni sivatagi háborúban hajtotta végre T. E. Lawrence azokat a legendás hőstetteket, amelyek nyomán egész Britannia „Arábiai Lawrence” nevétől visszhangzott.

1914

A háború első heteiben az volt a döntő kérdés, hogy a németeknek sikerül-e végrehajtaniuk a Schlieffen-tervet. Ha igen, és néhány héten belül elfoglalják Párizst, illetve megadásra kényszerítik Franciaországot, majdnem bizonyosan megnyerik a háborút. Ha nem, és egyszerre két fronton kell harcolniuk, a vereségük tűnt valószínűbbnek. A Schlieffen-terv merész volt és pofonegyszerű. A német hadsereg jobb szárnyára bízta a kulcsszerepet, amelynek Belgiumon keresztül ellenállhatatlan erővel kellett Észak-Franciaországra törnie, és ott előrenyomulnia, hogy nyugat és dél felől karolja át Párizst.

Az ifjabb Moltke által vezetett német hadsereg augusztus elején előzönlötte Belgiumot és sebesen nyomult előre. A szövetséges csapatok megzavarodtak. A franciák, akik Elzász-Lotaringia ellen kezdtek nagyszabású hadműveletet, csak öt nap elteltével kaptak észbe, hogy a német főcsapás Belgiumon keresztül zúdul rájuk, és erőiket át kell csoportosítaniuk. A Sir John French vezette kis létszámú brit expedíciós erők a belgiumi Monsnál léptek akcióba, de az óriási német túlerő visszaszorította őket a francia határon túlra, először Le Cateau-ig, majd a Párizstól alig 80 kilométerre lévő Compiègne-be. Augusztus végére a német csapatok mélyen behatoltak Franciaország területére, s teljes győzelmük karnyújtásnyira látszott. De csak látszott. A terv jó néhány fontos részletében csődöt mondott, s a németek minél jobban előrenyomultak, annál inkább meggyöngültek pozícióik. Moltke még a háború kitörése előtt módosította az eredeti Schlieffen-tervet és a jobbszárny rovására erősítette a balt. A belga hadsereg és a brit expedíciós erők ráadásul váratlanul heves ellenállást tanúsítottak. A jobbszárny

legnyugatibb részén elhelyezkedő hadsereg parancsnoka, Von Kluck északról kiinduló előrenyomulása a Párizstól keletre eső térség felé tolódott a nyugati rész helyett. Mi több, a Schlieffen-terv sikeres végrehajtásához egy kötéldegzetű és a végsőkig magabiztos főparancsnokra lett volna szükség — az ifjabb Moltke azonban nem ilyen ember volt. Hatvanhatodik életévében járt, s már nem is örvendett a legjobb egészségnek. Könnyen elvesztette a fejét, s ebben a válságos helyzetben tulajdon vezetői képességeiben sem bízott. Tovább maszatolt a tervvel, s augusztus 25-én elkövette az egész háború talán legdöntőbb taktikai hibáját. Az oroszok gyors kelet-poroszországi előrenyomulásáról szóló hírek annyira megzavarták, hogy a létfontosságú jobbszárnyról két hadtestet a keleti frontra vezényelt. Szeptember 2-án Gallieni, a párizsi helyőrség parancsnoka felderítő pilótáinak jelentéseiből kiokoskodta, hogy Kluck hadserege a várostól keletre akar elvonulni és hogy könnyen oldalba támadható. A francia főparancsnok, Joffre nagyszabású ellentámadásra szánta el magát. Szeptember 5-én viharos haditanácsot tartott Sir John Frenchsel, amelynek során — saját visszaemlékezései szerint — az asztalt csapkodva sikerült megnyernie az angol főtitst együttműködését: „Monsieur le Maréchal, Anglia becsülete forog kockán!” Az ellentámadás azonnal megindult a Marne folyónál. A jobbszárnyon elhelyezkedő német egységek

2. A nyugati front, 1914—18

*Elegánsak, jóllakottak,
alkalmatlanok a feladatra:
cári tisztek piknikje 1914-ben
a keleti fronton*

között széles rés nyílt. Ebbe a résbe masírozta bele a brit expedíciós erők, s az utánpótlási vonalaikat joggal féltő németek nem tehettek mást, mint visszavonultak. A marne-i csata véget ért, Párizs biztonságban volt, a Schlieffen-terv megbukott.

A harcban álló hadseregek ezután versenyt futottak a La Manche csatorna irányába, igyekezvén bekeríteni egymást. Amerre mentek, lövészárkokat ástak, hogy megtartsák az elfoglalt területeket. Egyik félnek sem sikerült azonban átkarolnia a másikat, s november közepére a Vogézektól egészen a belga tengerpartig hatalmas lövészárkok-rendszer szabdalta föl a tájat. A németek, ha Párizst nem is foglalták el, és két fronton kellett harcolniuk, 1914 végére megszállták majdnem az egész Belgiumot és Franciaország területének egytizedét — ráadásul épp az egyik legfontosabb szén- és acéltermelő vidéket.

Az orosz mozgósítás sebessége mindenkit meglepett — s azt már láttuk, hogy Kelet-Poroszország inváziója megállította a Franciaország elleni német támadást. Minden más tekintetben azonban az oroszok németországi kalandja hatalmas fiaskóval zárult. A nyugat felé vándorló két orosz hadseregnek mind felkészültsége, mind vezetése csapnivaló volt. Rejtjelezés nélküli rádióüzenetek útján érintkeztek egymással, úgyhogy a németek minden tervükről tudomást szereztek. A két parancsnok, Rennenkampf és Szamszonov tökéletesen alkalmatlannak bizonyultak hadmozdulataik összehangolására és hatalmas számbeli fölényük kihasználására. Azt a német parancsnokot, aki először vette fel ellenük a harcot, határozatlanságáért rövid idő múlva menesztették, s az első világháború legfélelmetesebb katonai duója lépett a helyébe: Hindenburg és Ludendorff. Azonnal lecsaptak a megosztott orosz seregekre. A délebbre elhelyezkedő Szamszonovot a Tannenberg környéki mocsarakban és erdőkben kerítették be és zúzták szét az augusztus 26-tól 29-ig tartó háromnapos csatában. A németek százezer foglyot ejtettek, Szamszonov öngyilkos lett. Egy héttel később, a Mazuri-

tavaknál Rennenkampff hadseregét érte utol a végzet. Újabb százezer orosz katona került a veszteséglistára, Rennenkampff pedig visszamenekült az orosz határon túlra.

Még délebbre, az osztrákok ellen az oroszoknak jobban kijött a lépés. Ötödik hadseregük lerohanta Galíciát, elfoglalta Lemberg városát és körbezárta a hatalmas przemysli erődöt. Az osztrákok vesztesége 300 ezer főre rúgott, s ráadásul jó néhány elit ezredük is odaveszett.

Északon Hindenburg és Ludendorff tovább üzték az oroszokat. Egy októberi offenzíva végkifejleteként csak a városfalak alatti szuronyharc gátolta meg a németeket Varsó elfoglalásában. Novemberben egy másik hadjárat nyomán a németek ölébe hullott Łódź, és bebizonyosodott, hogy a német hadsereg — a kurázsín kívül — mindenben magasan fölülmúlja az oroszot.

Az osztrákok számára az 1914-es esztendő még tartogatott néhány megaláztatást. A Galíciában az oroszoktól elszenvedett vereség után még az aprócska szerb hadsereget sem voltak képesek megadásra kényszeríteni. Az elbizakodott, a feladatot félvállról kezelő megszálló erők heves ellenállásba ütköztek. Belgrád, a szerb főváros csak decemberben jutott osztrák kézre, és akkor is mindössze egy napra. A szerbek másnap már vissza is vágtak: még az agg Péter király is ott masírozott a gyalogság soraiban a maga puskájával és negyven töltenyével. Az osztrákokat váratlanul érte az ellentámadás, olyannyira, hogy annak rendje-módja szerint ki is verték őket Belgrádból, s december 15-én a szerb kormány büszkén hirdethette ki: „Szerbia földjét egyetlen szabadon lévő ellenséges katona sem tapossa.”

1915

A nyugati front legjellemzőbb és legemlékezetesebb sajátossága a lövészárkok voltak. A hosszú kilométereken át húzódó, ember magasságú s ezért az ellenséges golyózápor ellen védelmet nyújtó árkokat két, viszonylag új harceszköz erősítette meg: a géppuska és a szögesdrót. Ez a kombináció a csatákban egyértelműen a védők javára billentette a mérleget, akik a lövészárkokban rejtőzve géppuska- és puskatűzzel könnyedén elbánnhattak a drótaskadályon átvergődő támadókkal. Kedvező széljárás esetén még harci gázt is ereszhettek az ellenségre. Mindkét felet készületlenül érte ez a fajta hadviselés. A britek azt adták parancsba a tisztjeiknek, hogy folyamatosan ellenőrizték kardjaik élességét és eleinte mindössze két gépfegyverrel szereltek fel egy-egy zászlóaljat. (A háború végére ez a szám 50-re nőtt.) A franciák először a hagyományos vörös nadrágban parádéztek a csatatéren. A tábornokok semmiféle stratégiát nem dolgoztak ki a lövészárkok bevételeire. Görcsösen ragaszkodtak ahhoz a támadási doktrínához, amely negyven évvel azelőtt oly sok dicsőséget hozott a porosz hadaknak. „A körülmények alakulásától függetlenül minden erővel támadnunk kell” — írta a francia Foch tábornok. Egyre-másra zajlottak a támadások, amelyek

nagy tömegű gyalogságnak a lövészárkok szűk szakaszai elleni bevetésén alapultak, s hónapról hónapra, évről évre folytatódott a katonák a hadtörténetben korábban ismeretlen méreteket öltő mészárlása.

A szövetségesek 1915-ben jó néhány offenzívával próbálkoztak: Neuve Chapelle-nél, Aubers-nél, Ypres-nél és Loosnál, amelyek megmutatták az újfajta hadviselés lényegét: több száz-ezer emberélet néhány négyzetkilométer sár meghódításáért. Egy német tiszt az ezrednaplóban rögzítette egy brit támadás krónikáját. „Tisztán kivehető volt a tíz, széles arcvonalba fejlődött alakulat, melyek mindegyike legalább ezer emberből állt és olyan nyílt célpontot nyújtott, amilyennek még soha azelőtt nem volt dolgunk. Nem is gondoltuk volna, hogy ez megtörténhet. A géppuskásoknak soha nem jutott még ilyen könnyű feladat, de soha ezelőtt nem is végezték munkájukat ilyen eredménnyel. Megállás nélkül kaszáltak fegyvereikkel. S minthogy az ellenséges gyalogság úgyszólván az egész harcmezőt ellepte, megsemmisítő csapást szenvedtek.” Robert Graves, az író és költő húszévesen, a Királyi Walesi Lövészek tisztjeként élt át hasonló rohamot. Az *Isten hozzád, Anglia* című önéletrajzi munkájában így ír élményeiről: „Néhány perccel később Samson százados a 'C' századdal és a 'B' század túlélőivel elérte az első vonalunkat. Amint megpillantotta a még mindig sípoló

Szerbia sikere Ausztria ellen nem kevés kárörömrre ad okot az angol Punch rajzolójának (A kép felirata: Beteljesülés. Ausztria: Hát nem megmondtam, hogy büntető expedíció lesz?)

gázhengereket és a haldokló bajtársakkal teli lövészárkot, azon nyomban úgy döntött, hogy ők is megkísérlik az áttörést — nem viselte volna el, ha elterjed, hogy a Királyi Walesi Lövészek cserbenhagyták a middlesexieket... A 'C' század egyik tisztje később elmesélte nekem, hogy mi történt azután. Megállapodtak, hogy a szakaszok rövid rohamokkal és egymást puskatűzzel fedezve haladnak előre. Amikor az ő szakasza megtett vagy 15 métert, feküdj-t, majd tüzet vezényelt, hogy a többieket fedezzék. A fülsiketítő hangzavarban látta, hogy balján a másik szakasz szintén a földre vetette magát, úgyhogy ismét rohamra adott sípjelet a saját embereinek. Azok meg — mintha meg se hallották volna. Felugrott a lövészteknőjéből, hadonászott, megint füttyült. Senki sem mozdult. Erre ordítani kezdett: 'Gyáva disznók, hát hagyjátok, hogy egyedül menjek?' A szakaszparancsnoka, aki törött vállal feküdt a földön, csak annyit nyöszörgött válaszul: „Nem gyávák uram. Mennének ők, csak halottak. Egészen meg vannak halva. A Pápa Orra gúnynevű géppuskával lekaszálták mindet, amint az első füttyszóra felugrottak.” A keleti fronton még rosszabbul állt a szövetségesek szénája. A nyár folyamán a németek tönkreverték az oroszokat Lengyelországban. Az oroszok emberveszteségei minden képzetetet felülmúltak: augusztusra 750 ezer katonájuk esett fogásba.

1915-ben a szövetségesek, főként brit erőkre támaszkodva, egy új hadszíntér megnyitásával próbálkoztak. A választás végül Gallipolira esett, Törökország európai részének egy kiszögellésére a Dardanellák közvetlen közelében. A jól kigondolt

Ausztráliai és új-zélandi csapatok vonszolják partra tüzéségüket azon a szűk, meredek lejtőktől szegélyezett tengerparti sávon, amelyet később Anzac-öbölnek neveztek el. Gallipoli, 1915.

stratégia sokat köszönhetett Winston Churchillnek: ő és a brit kormány néhány más tagja (a „keletesek”) úgy vélték, hogy a nyugati fronton patthelyzet alakult ki, és hogy Németországot leggyorsabban egy délkelet felőli támadással, szövetségesei (azaz Ausztria—Magyarország és Törökország) harcképtelenné tételével lehetne megadásra kényszeríteni. Ha elfoglalják Konsztantinápolyt, Törökország kiesik a háborúból, s Ausztria ezáltal sebezhetővé válik a Balkán felől, sőt, a Földközi- és a Fekete-tengeren keresztül megnyílhat az egész éven át használható fegyver- és lőszerszállítási útvonal a szörnyű hiányokkal küszködő Oroszország felé. Churchillnek sikerült rábírnia a habozó brit kormányt a terv támogatására, és 1915 tavaszán egy főként brit, ausztrál és új-zélandi erőkből álló hadsereg útnak indult a Földközi-tenger keleti része felé. A vállalkozás azonban balszerencsés kezdet után egyre reménytelenebb fordulatokat vett. Rosszul, a biztonságnak fittyet hányva készítették elő, és hozzá nem értő módon parancsnokolták. A haditengerészet képtelen volt megtisztítani a Dardanellákat az aknáktól, s amikor a hadsereg végül partra szállt Gallipoli szikláinál, a Musztafa Kemal és a német Liman von Sander ügyes vezetése alatt álló, jól felfegyverzett törökök már beásták magukat a part fölötti meredélyek tetején. A szövetségesek minden hősiességük és hatalmas emberveszteségeik ellenére (melyek az ausztrál és új-zélandi csapatokat sújtották leginkább) alig-alig tudtak elmozdulni a szárazföld belseje felé. Fogcsikorgatva, a pokoli hőséggel és a pusztító betegségekkel dacolva egészen az 1915—16 telén vég-

Parancsnokának vigyázó tekintetétől kísérve osztrák egység nyomul előre valahol a hóval borított Szerbiában 1915 végén

rehajtott végső evakuálásig megtartották parti állásaikat. A Gallipoli hadművelet hatalmas vereséggel végződött, kétszázezer katona szerepelt a szövetségesek veszteséglistáján. Meggyöngültek a szövetségesek pozíciói a Balkánon és a fagymentes tengeri oroszországi utánpótlási vonal is zárva maradt a háború végéig. Churchill lemondásra kényszerült, és a brit kormány, miután sutba dobta a „keletesek” stratégiáját, ismét a nyugati fronton kísérte meg az áttörést.

A szövetségesek utolsó, nagy, 1915-ös kudarca Szerbia összeomlása volt. Októberben egy német—osztrák—bolgár erőkből álló hadsereg támadt a szerbekre, akik többszöri kérésre sem kaptak hathatós segítséget Nagy-Britanniától és Franciaországtól. A teljesen esélytelen szerbek a fegyverletétel helyett Putnik tábornok és a 71 éves Péter király vezetésével átgyalogoltak Szerbia hegyein az Adriai-tenger partjára, abban a reményben, hogy a szövetségesek hajóin tovább tudnak menekülni. Inkább egy nép, semmint egy hadsereg kelt útra, s ment át borzalmas szenvedéseken a kemény télben. Csak egyetlen kontingensben 20 ezer férfi, nő és gyermek pusztult el a hidegtől, a betegségektől és az éhezéstől. A túlélőket végül — az osztrákok szüntelen támadásainak tüzeiben — Korfu szigetére menekítették, ahol töretlen lelkiürellel arra a napra kezdtek el készülni, amikor ismét harcba indulhatnak hazájuk szabadságáért.

1916

A Meuse folyó két partján, Párizstól vagy kétszáz kilométerre keletre fekszik Verdun történelmi városa. Verdun évszázadokon át Franciaország északkeleti határának volt védőbástyája, az első világháborúban pedig fontos pontja a lövészárokrendszernek. Egy nagyobb kiszögellés, a front egy kitüremkedésének a közepén helyezkedett el, úgyhogy nem egy, hanem három irányból volt kitéve a német támadásoknak. 1916 elején Falkenhayn, akit Moltke helyére neveztek ki a nyugati német erők főparancsnokává, úgy döntött, hogy támadást intéznek a verduni kiszögellés ellen. Elképzelései szerint ez volt a módja „Franciaország kivéreztetésének”. Verdun olyan történelmi aura övezi s oly fontos a franciák erkölcsi tartása szempontjából, hogy egy német támadás, okoskodott Falkenhayn, egész biztosan a környékre csábítja a francia elitalakulatokat — és akkor ő háromoldali ágyútűzzel, minimális veszteségeket szenvedve egytől egyig miszlikbe aprítja őket.

A többhónapos tétlenség és az erődítményrendszer erejének tudata hamis biztonságérzetbe ringatta a kis létszámú és felkészületlen verduni francia helyőrséget. 1916. február 21-én a külső védelmi vonal a világtörténelem addigi legnagyobb tűzerési támadását szenvedte el. A rá következő két napon ugyanez megismétlődött. A külső francia védelmi vonalak február 24-én összeomlottak. Másnap egy 24 éves német hadnagy egy maréknyi gyalogoskatona élén legnagyobb meglepetésére akadálytala-

3. A keleti front, 1914–18

nul hatolt be a Verduntól mindössze nyolc kilométerre fekvő Douaumont-ba, az északi védelmi vonal legerősebb állásába. Joffre még aznap délután megértette, hogy milyen súlyos a helyzet. Legjobb védekező tábornokát, Pétaint bízta meg a város védelmével és megtartásával — bármi áron. Pétain megfékezte a Douaumont eleste után lábra kapó pánikot és a bar-le-duc-i úton, az egyetlen francia kézen maradt, dél felé vezető úton (melyet *La Voie Sacrée*, a „Szent út” névvel illették később) beözönlő százkilencvenezres felmentő sereg segítségével megtartotta a várost. Falkenhayn megfélekedezett arról, hogy eredetileg épp saját csapatait akarta megkímélni a veszteségektől, s egyre nagyobb és nagyobb létszámban hajszolta őket a makacsul kitartó francia védelem ellen. Májusban és júniusban Verdun maga volt a pokol. „Holtak mellett eszünk és iszunk, holtak társaságában énekelünk és nevetünk” — írta egy francia ezredorvos. A védők számára a június hozta a legnagyobb megpróbáltatásokat. 23-ára a németek már a közvetlenül a városra néző ormokat is elfoglalták. Tovább azonban nem jutottak. Június 25-én a britek hatalmas offenzívát indítottak a Somme folyó völgyében, a keleti fronton pedig Bruszilov orosz generális nyomult előre megállíthatatlanul. A német főparancsnokságnak szembe kellett néznie ezekkel a veszélyekkel, s ezért kénytelen-kelletlen csökkentették verduni csapataik létszámát. A franciák ellentámadásba mentek át, és rövidesen megtisztították a kiszögellés egész területét. Verdun megtartása 377 ezer francia áldozatot követelt — ebből 162 ezer volt az eltűntek és a halottak létszáma. A németek majdnem ugyanennyi embert: 337 ezer főt veszítettek.

Haig, aki Sir John Frenchet váltotta fel a brit főparancsnoki poszton, beleegyezett, hogy előbbre hozzák a régóta tervezett somme-i offenzívát s evvel enyhítsék a Verdunre nehezedő nyomást. A Somme völgye nem éppen a legmegfelelőbb hely volt a támadáshoz. A briteknek hegynek felfelé kellett roharniuk, s a németek úgy választották ki a lövészárkok és a bunkerek helyét, hogy a közeledő ellenség egyetlen hadmozdulata se maradjon előttük rejtve. Ráadásul a brit biztonsági szolgálat nemtörődomsége miatt a németek nagyjából sejtették, hogy mikorra várható a támadás. Öt napon át tartó, de az ellenséges állásokban kevés kárt tevő ágyútűz után július elsején 100 ezer brit katona indult meg a német vonalak ellen. „Olyan ráérősen masíroztak felénk, mintha arra számítottak volna, hogy egy eleven lélek sincs az első lövészárkainkban” — jegyezte fel egy német tiszt a naplójába. A német géppuskások azonban nagyon is a helyükön voltak. Egy brit zászlóalj általában harminc tisztből és 800 közkatonából állt. Július elsején a Második Middlesex-i Lövészzászlóalj 22 tisztje és 601 közlegénye esett el; a Nyolcadik Yorkiak 21 tisztjüket és 576 közlegényüket veszítették el. Az aznapi brit emberveszteség 60 ezer főt számlált — ebből húszezren örökre a Somme völgyének lankáin maradtak. Ezt a hatalmas pusztítást valószínűleg kevesebb mint száz gép-

*Ebben az emberkéz alkotta
földi pokolban...*

*...a megváltást a harcok alatt
és között csak a bajtársiasság
jelentette. Német katonák*

puskás végezte el. Az offenzíva azonban folytatódott, s tartott a nyári hőségben s az ősz jégesőiben és sártengerében. Az angolok végül legfőljebb 7-8 kilométernyi, gránátok szaggatta területet nyertek leírhatatlan harci körülmények között. „Olyan helyről tértünk most vissza — írta egy ausztrál tiszt szeptember végén —, s olyan szörnyűségeket éltünk át az elmúlt tizenhárom napban, hogy nincs oly tomboló őrült, kinek lázámaiban ilyesmi előfordulhatna.” A somme-i offenzíva november végére kifulladt. A britek 420 ezer, a franciák 200 ezer, a németek 450 ezer embert veszítettek. A verduni és a somme-i ütközetek után ez a három hadviselő fél összesen majdnem kétmillió halottat és sebesültet számolt össze — de a nyugati front egyik irányban sem mozdult el, s egyik fél sem került közelebb a győzelemhez.

Keleten 1916-ban a nyugati front állóháborújával tökéletesen ellentétes jellegű események zajlottak. A háború egyik legkiválóbb és legeredetibb gondolkodású tábornoka, az orosz Bruszilov rávette a cárt, hogy az előző év kudarcai dacára engedje őt támadni. A Bruszilov-offenzíva június 4-én, széles fronton indult meg. A fő csapás a Luck és Kovel között állomásozó osztrák csapatokra zúdult — minden teketóriázás nélkül lerohanták őket. Augusztus tizedikére a támadás befejeződött: a Monarchia 375 ezer katonája esett fogságba, s az egész birodalom érezhetően megroppant. Bruszilov később váltig állította, hogy ha az északi orosz csapatok megfelelő támogatást nyújtottak volna neki, kiiktatta volna Ausztriát a háborúból és békekötésre kényszerítette volna Németországot. Könnyen lehet, hogy Bruszilov nem tévedett nagyot. Offenzívája mindenesetre óriási közvetett segítséget jelentett a franciáknak Verdunnél, s ezzel új fordulatot vitt a háború menetébe. Ahogy egy tekintélyes hadtörténész megfogalmazta: „Ha Bruszilov nem is nyerte meg a háborút a szövetségeseknek, azt megakadályozta, hogy tovább veszítsenek.”

Bruszilov tábornok

Háború a tengereken 1914—1918

A háború előtt a haditengerészeti szakértők úgy vélték, hogy a tengeri harcok főszereplői a nehézfegyverzettel felszerelt, páncélozott és gyorsjáratú csatahajókból és cirkálókból álló hadiflották lesznek, amelyek több ezer tengeri mérföldet képesek megtenni anélkül, hogy üzemanyagért ki kéne kötniük. A brit és a német kormány számolatlanul költötte a milliókat ezekre a hajórajokra; a britek egyenesen egy XX. századi Trafalgarban reménykedtek, ahol egyetlen nap leforgása alatt megsemmisítik az ellenséget. A tengeri stratégiák azonban, hasonlóan szárazföldi kollégáikhoz, elszámították magukat. Három, viszonylag újkeletű találmány: a tengeralattjáró, a torpedó és az akna olyan veszélyeket jelentettek ezekre a hatalmas úszó erődökre, hogy azok a háború jó részében ki sem merték dugni az orrukat a szigorúan őrzött hadikikötőkből. Az igazán hatékony fegyvernek a tengeralattjáró és különösen annak német változata bizo-

nyult. Ez utóbbiakból a háború kitörésekor mindössze 30 úszkált a tengereken, de még a háború vége felé is csak 100. Ennek ellenére nemcsak a brit flottának okoztak súlyos károkat, hanem a Brit-szigetek élelmszer-ellátását biztosító kereskedelmi hajók között is olyan rendet vágtak, hogy kis híján megadásra kényszerítették az országot. A haditengerészetek főembereinek nem arra kellett megoldást találniuk, hogy hogyan kényszerítsék ki és nyerjék meg a csatahajók döntő ütközetét, hanem hogy hogyan vonják minél hatékonyabb blokád alá az ellenséget.

A tengeri háború látványos német sikerekkel kezdődött. 1914 novemberében von Spee korszerű cirkálókból álló kelet-ázsiai hajórajja, amely épp hazafelé tartott, Coronel mellett, Chile partjainál belebotlott egy korántsem olyan korszerű brit egységbe. A németek utolérték és szétlőtték a brit hajókat. Tengeri csatában a britek legutoljára 130 évvel ezelőtt, az amerikai függetlenségi háború idején szenvedtek vereséget. A felháborodott brit közvélemény bosszúért lihegett. Két modern cirkáló vezetésével azonnal útnak indult egy erős flottilla az Atlanti-óceán déli része felé. Von Spee legnagyobb balszerencséjére a németek épp akkor futottak be a britek látómezejébe, amikor azok szemet vettek fel a Falkland-szigeteken. Ezúttal a kelet-ázsiai hajórajt érte utol a végzet: az angolok a nyomukba eredtek és elsüllyesztették őket (1914 decembere). A többi német cirkáló nemsokára hasonló sorsra jutott, s 1915 elején a világ távoli óceánjait már a brit haditengerészet tartotta ellenőrzése alatt.

Az európai vizeken a nagyobb flották figyeltek és vártak. A brit stratégia annak a megakadályozását célozta, hogy a német flotta kitörjön az Atlanti-óceán felé. Délen a Doveri-szorost elaknásították, északon pedig az Orkney-szigetek egyikén lévő Scapa Flow-i támaszpontjáról a brit flotta vigyázta a kisurranni próbálókát. A német parancsnokság váltig azon törte a fejét, hogy hogyan tudná csatába vinni és tönkreverni a brit flottát. Minthogy a britek voltak az erősebbek, részletekben akarták az Északi-tengerre csábítani és ott apránként felmorzsolni őket. A német cirkálóknak ez a csalogató taktikája vezetett az 1915-ös Dogger Bank-i ütközethez, amelyben a német hajóraj csak egy hajszállal úszta meg a teljes pusztulást. A Kaiser ezért felszólította admirálisait, hogy szigorúan maradjanak a tengeralattjáróháborúnál. Egy évvel később, 1916 májusában von Scheer, a német flotta admirálisa megint megkísérelte csatára kényszeríteni a brit flottát. Hipper német csatacirkálóinak ki kellett csalogatniuk Beatty hadihajóit rosyth-i támaszpontjukról — egyenesen Scheer csatahajóinak ágyúi elé, mégpedig úgy, hogy Jellicoe semmiképpen se érhesen oda a felmentéssel. Az admirális azonban megorrontotta, hogy valami nincs rendben, s még mielőtt Scheer felállította volna a csapdáját, már az egész brit hajóraj tengerre szállt. A végkifejlet a május 31-i jüttlendi csata néven vonult be a történelembe. Az egész háború folyamán ez volt az egyetlen nagyszabású ütközet a két félelmetes hadihajóflotta között. A történeteken mind a mai napig nem könnyű

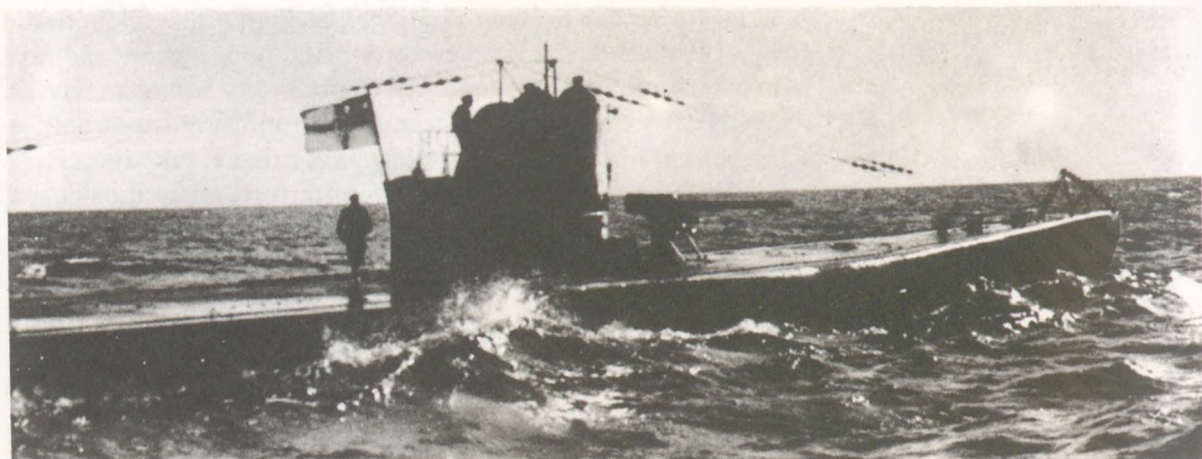
eligazodni. Az angolok túlerőben voltak és kétszer is az ellenség teljes megsemmisítésének küszöbén álltak. Jellicoe, a brit parancsnok azonban tudta, hogy ő az az ember, „aki egyetlen nap alatt elveszítheti az egész háborút”. Ha elszámítja magát és a flotta odavész, Nagy-Britannia védtelenné válik; és ha Nagy-Britannia békekötésre kényszerül, a szövetségesek ügye visszavonhatatlanul elbukik. Ezért aztán rendkívül óvatosan manőverezett, és Scheer épségben haza tudta menekíteni flottáját. A csata végeredménye sok vitára adott okot. Amikor a két flotta felmérte a károkat, kiderült, hogy a britek jártak rosszabbul: 14 hajójuk veszett oda (köztük 3 csatacirkáló), azaz összesen 112 ezer tonna és a 6 ezer ember, szemben a németek 11 hajójával (köztük csak egy csatahajó), ami 61 ezer tonnát és 2500 fő legénységet tett ki. A németek ennek alapján magukat hirdették ki győztesnek. Ugyanakkor a német haditengerészet vezetése úgy határozott, hogy a flotta soha többé nem kockáztathat meg egy ilyen akciót. Ezután a tengeralattjáró-háborúra helyezték a hangsúlyt, és a flotta kikötőben rostokolt. A tengerészgyalogság erkölcsi tartása egyre romlott. 1917-ben lázadás tört ki, amit Scheer még el tudott fojtani. A következő, az 1918-as azonban már a vég kezdetét jelezte Németország számára. Hosszú távon tehát a britek könnyelheték el győzelemként a jütlandi csatát.

A brit flotta kihajózik az Orkney-szigeteki főhadiszállásáról, Scapa Flow-nál

1915-től kezdve egészen a háború végéig mindkét fél módszereinek tökéletesítésén igyekezett. A britek még egy Blokádügyi Minisztériumot is kreáltak. Mivel pontosan tisztában voltak azzal, hogy a Németország számára létfontosságú utánpótlást semleges hajók szállítják és semleges kikötőkben rakodják (Hollandiában vagy Skandináviában), fenntartották maguknak azt a jogot, hogy semleges hajókat is megállítsanak és átvizsgáljanak, sőt, ha szükséges, le is foglaljanak. Az Egyesült Államokból érkező egyre hevesebb tiltakozások dacára összeállították a Németországgal kereskedő semleges cégek feketelistáját, és kiépítettek egy olyan információs hálózatot, amely egyre pontosabb tippekkel látta el az admiralitást arról, hogy mely hajókat érdemes tüzetesen szemügyre venni. A blokád lassan megfojtotta Németországot. 1916–17 tele Németországban a cukorrépa teleként vonult be a köztudatba — az ételmisszer olyan ritka kincssé változott, hogy a lakosság tetemes része cukorrépán élve húzta ki tavaszig. 1917-ben a húsfogyasztás a háború előtti arány negyedére esett vissza, s komoly méreteket öltött az alultápláltság. A gyermekhalandóság hirtelen a másfélszeresére nőtt, s a civil lakosság kitartása lassan olvadni kezdett.

Nagy-Britannia német blokádját szinte kizárólag a tenger-alattjárók tartották fenn. Minthogy ezek a szerkezetek természetüknél fogva a hajókat csak elsüllyeszteni tudták, átvizsgálni, áruikat elkobozni vagy lefoglalni őket bajosan, civilek ezreit küldték a másvilágra. Megesett, hogy semleges ország hajóit találták el — mint például az amerikai Cunard társaság „Lusitania” nevű gőzösét, amely fegyvereken és lőszeren kívül több mint száz amerikai állampolgárt is szállított. Emiatt a világ közvéleménye olyan undorral és felháborodással reagált a német blokádra, amilyenrel a britre soha. A német kormány ezért csak 1917-ben rendelte el a korlátozás nélküli tenger-alattjáró-háborút, azaz minden, a brit kikötőkhöz közelítő kereskedelemi hajó felszólítás nélküli elsüllyesztését, amivel óriási zavarokat okoztak a brit ellátásban. 1915-ben 750 ezer tonna szövetséges hajóállományt küldtek a tenger mélyére, 1916-ban már 1 millió 237 ezer tonnát. Nagy-Britannia ételmisszer-ellátása sokkal jobban függött a tengeren túli szállításoktól, mint bármely más országhé, s így az elsüllyesztett tonnák hónapról hónapra meredeken növekvő száma egyre fenyegetőbben vetette előre a kiéheztetés általi vereség árnyékát. Az admiralitásnak fogalma sem volt, hogy mihez kezdjen. 1916 vége felé készített egy kétségbeesett hangú memorandumot: „A hadviselés eme formájára még nem találtatott végleges válasz, s elképzelhető, hogy nem is fog.”

A nyugati fronton bekövetkezett patthelyzet végül arra készítette a tenger-alattjáróiban a háború végső fegyverét látó német kormányt, hogy 1917. február elsején meghirdesse a korlátozás nélküli tenger-alattjáró-háborút. „A brit zászló ijedtében elkotródik majd a vizek felszínéről s a brit népet addig fogjuk éheztetni, míg ők, akik elutasították a békét, térden állva fognak

könyörögni érte” — döngette a mellét a Kaiser. Minden jel arra mutatott, hogy igaza lesz: 1917 áprilisában a németek 881 ezer tonnát süllyesztettek el. Ha ez így ment volna tovább, Nagy-Britannia néhány hónapon belül kénytelen lett volna letenni a fegyvert. A tengeralattjárók ellen egyetlen harcmodor kecsegtetett némi sikerrel: a konvoj, vagyis a rombolók védelme alatt közlekedő kereskedelmi hajóraj. Az amerikaiak, akik április 6-án üzentek hadat a németeknek (leginkább épp a korlátlan tengeralattjáró-háború miatt), a konvojok alkalmazása mellett kardoskodtak, akárcsak a brit miniszterelnök, Lloyd George. Lloyd George-nak jó néhány elkeseredett szócsata után sikerült meggyőznie a vonakodó admiralitást arról, hogy érdemes kipróbálni az ötletet — amely végül is bevált. Bár a veszteségek súlyosak maradtak, 1917 tavaszának válságos hetei többé nem tértek vissza. Ráadásul a briteknek 1917-ben — egy német terv pontos lemásolásával — sikerült egy hatásos úszó aknát konstruálniuk, s emiatt egyre több veszély leselkedett a német tengeralattjárókra a La Manche csatorna és az Északi-tenger vizein. 1918-ra a Nagy-Britannia elleni blokádnak veszített hatékonyságából, és már senki sem gondolhatta komolyan a britek kiéheztetését. A brit civil lakosság sohasem szenvedett annyit, mint a német.

*A hadihajók
legfélelmetesebbike: harcra kész
német tengeralattjáró*

1917

Az Amerikai Egyesült Államok 1917. április 6-án üzent hadat Németországnak. 1917 márciusában forradalom tört ki Oroszországban, s az azt követő állandósult felfordulás miatt ősre az orosz hadsereg lényegében megszűnt hadra fogható erőnek lenni. A háború jellege mindebből következően teljesen átalakult.

A háború kezdetekor az amerikaiak többsége örült a semlegességnek és nem érzékelt lényeges különbséget a két fél között. Az idő múlásával azonban a hangulat a németek ellen fordult. Belgium lerohanását az amerikaiak vérlázítónak találták, s a kedélyeket még ennél is jobban feldúlta a fedélzetén 128 ameri-

kait szállító Lusitania elsüllyesztése 1915 májusában. „Az a torpedó, amelyik a tenger fenekére küldte a Lusitaniát, Németországot is elsüllyesztette az emberiség szemében” — írta a *Nation* című újság. Az amerikai üzletemberek ráadásul komoly összegeket fektettek a szövetségesek háborús erőfeszítéseibe (1916-ra elérte a 3 milliárd dollárt), míg a Németországgal folytatott kereskedelmüket jelentősen leszűkítette a brit blokádnak. A Németországgal szembeni legsúlyosabb amerikai kifogás azonban a korlátozás nélküli tengeralattjáró-háború volt. A németek, mielőtt erre adták volna a fejüket, tudva tudták, hogy az Egyesült Államok haragját és hadba lépését vonják magukra — de úgy számoltak, hogy megnyerik az európai háborút, mielőtt az amerikaiak komolyabban bele tudnának folyni. Szerencséjüket kezdtek óriási tétben.

A korlátozás nélküli tengeralattjáró-háború bevezetése után Woodrow Wilson, az amerikai elnök megszakította ugyan a diplomáciai kapcsolatokat, de a hadüzenettől még mindig ódzkodott. Két figyelemreméltóan ostoba német lépés azonban hamar kibillentette a tévovaságból. A németek a Laconia brit óceánjárót nem sokkal azután torpedózták meg, hogy elhagyta New York kikötőjét, és egy amerikai anya kislányával lassú kínhalált halt a habok között. Nem sokkal ezután Zimmermann német külügyminiszter egy rejtjelezett táviratban egy Amerika-ellenes szövetségért cserébe felajánlotta Mexikónak Texast, Arizonát és Új-Mexikót. Brit hírszerzők megfejtették a kódot és elintézték, hogy a távirat megtalálja az utat az amerikaiakhoz. „Zimmermann vaktában fellőtt egy nyílveesszőt — jellemezte az esetet egy amerikai —, és a semlegesség mint döglött vadkacsa hullott a lábai elé.” Egy hónap sem telt belé, s az Egyesült Államok hadat üzent Németországnak.

Az Egyesült Államok, a világ legerősebb gazdasági nagyhatalmának hadbalépése óriási pszichológiai lökést adott a szövetségeseknek, akiknek a helyzete egyébiránt nem sok okot adott a bizakodásra. Az aktus mindazonáltal csak elenyésző azonnali hatást gyakorolt a háború menetére. Az amerikai ipar már 1914-től kezdve támogatta a szövetséges hadviselést, s az Egyesült Államok hadba lépése nem növelte a szövetségesek haditermelését. A szövetséges erők a harcmezőkön sem kaptak gyors erősítést: 1917 október elején alig 100 ezer amerikai katona harcolt a nyugati fronton. 1918-ra a helyzet megváltozott. A németek jól tudták: ha záros határidőn belül nem győznek, biztos a vereség.

A Bruszilov-offenzíva kifulladására után kiderült, hogy az elcsigázott orosz csapatoknak nem futja többre. Sem ők, sem az orosz polgári lakosság, sem a gazdaság nem bírta tovább a háború megpróbáltatásait. 1917 márciusában forradalom tört ki, amely trónjának feladására kényszerítette a cárt. Az ideiglenes kormány, amelynek erős embere, majd elnöke Kerenszkij volt, hiába igyekezett további harcra kényszeríteni az orosz seregeket. Egész hadosztályok hagytak ott csapat-paport a fron-

ton, s egy zűrzavaros, forrongó nyár után a Lenin vezette második, kommunista forradalom megszabadult Kerenszkijtól is. Lenin mindenáron békét akart, s az 1918 márciusában aláírt breszt-litovszki békeszerződés véget is vetett Oroszország és Németország háborújának. A németek nagy árat fizettettek legyőzött ellenségükkel: több ezer négyzetkilométerrel tolták keletre Oroszország határait. A breszt-litovszki béke időzítése nagyban befolyásolta a háború menetét. Németország végre megszabadult a kétfrontos harc terhetől, s keleten lekötött erőit — melyeket ráadásul nemigen merítették ki az 1917-es esztendő szörványos hadműveletei — átdobhatta a nyugati frontra. Képesek lesznek-e a németek felőrölni a kivérzett szövetséges csapatokat még mielőtt megérkezik a nagyszámú amerikai erősítés? Óriási versenyfutás kezdődött az idővel.

A szövetségesek számára az 1917-es év még az előzőnél is baljósabban alakult. Mind Franciaországra, mind Nagy-Britanniára fáradtság és csüggedés telepedett. Egy francia tiszt sokakban bujkáló érzéseket fogalmazott meg, amikor így írt: „Komor hangulatban kezdődik az év. Az ígéreteket és a reményeket rosszat sejtetően sok csalódás cáfolja.” A tábornokok azonban nem lankadtak az ígéretésben. Joffre helyét a francia főparancsnoki poszton ekkor már az önbizalomhiányban épenséggel nem szenvedő Nivelle foglalta el. „Zsebünkben a terv — jelentette ki. — Akkor törjük át a német arcvonalat, amikor akarjuk.” Áprilisban támadást indított a Craonne-fennsík ellen Laon és Reims között. Ennél rosszabb helyet keresve sem találhatott volna — megismétlődtek a Somme-völgyben történetek. A szövetségesek 200 ezer halott és sebesült árán nyertek néhány, stratégiailag értéktelen négyzetkilométert. A francia hadsereg összeomlott. Jelentős része — köztük néhány ragyogó győzelemmel rendelkező alakulat is — fellázadt. Júniusban egy ízben mindössze két hadra fogható hadosztály állt a németek és Párizs között. Elképesztő módon a németek nem szereztek tudomást a hat teljes héten át tartó lázongásokról. Nivelle-t végül is a verduni megváltó és a sereg kedvence, Pétain váltotta fel. Többször személyesen látogatta meg az elégedetlen ezredeket, s végül a kemény kéz, a reformok és a kegyelem kombinációjával sikerült rendet teremtenie. 412 lázadót ítélték halálra, de csak 55-öt végeztek ki közülük. A harc oroszlánrészét egyre inkább a brit hadsereg volt kénytelen vállalni.

Haig, a brit főparancsnok sem fukarkodott az ígéretekkel. Júniusban nem átalotta kijelenteni a brit kabinet előtt, hogy „amennyiben a harc a jelenlegi intenzitásával folytatódik, Németország rövidesen kimeríti minden embertartalékát”. Hogy milyen bizonyítékok alapján jutott erre az állításra, arra mind a mai napig nem derült fény. Júliusban Ypres környékén újabb offenzívába kezdett, melyet annak ellenére sem volt hajlandó lefűjni, hogy a hosszan tartó esős idő mocsárrá változtatta a harcteret. Augusztusban rózsásabban látta a helyzetet, mint valaha. „Nincs már messze az az idő — áltatta a brit kor-

Lloyd George. Ez a fénykép 1914-ben készült a Parlament épülete előtt. Ekkor miniszteri posztot töltött be Asquith liberális kormányában

mányt —, amikor a németek egyetlen újoncot sem lesznek képesek kiállítani.” A harmadik ypres-i hadjárat novemberben, Passendale-nél ért véget. Mintegy tíz kilométernyi „sárkásáért” a britek 265 ezer, a németek 206 ezer embert veszítettek. Sok sebesült az ingoványba fulladt. „Nem élet volt ez — írta Ludendorff tábornok —, hanem leírhatatlan szenvedés”.

Szerencsére a szerencsétlenségben Nagy-Britannia és Franciaország vezetését ekkor két nagyszerű államférfi vette át: David Lloyd George és Georges Clemenceau. Lloyd George egyszerű származású walesi volt, aki gyors észjárásának, ékesszólásának és életerejének köszönhetően sikeres ügyvédként, majd vezető liberális politikusként futott be ragyogó karriert. A háború elején hadfelszerelési, majd hadügyminiszterré nevezték ki. Tettekéssége és határozottsága éles ellentétben állt Asquith miniszterelnök passzivitásával. 1916-ban ezt írta a naplójába: „El fogjuk veszíteni ezt a háborút.” Asquith piócafént tapadt a hatalomhoz, de egy ügyes manőver segítségével Lloyd George, Bonar Law, a konzervatívok vezetője és Max Aitken, a *Daily Express* tulajdonosa végül távozásra kényszerítették. Lloyd George-ból miniszterelnök lett, és azonnal hozzálátott a kormány átalakításához. A háború napi irányítását egy ötfős háborús kabinet vette át. Új minisztériumokat állítottak fel s az élet minden területéről új szakembereket vontak be a háborús erőfeszítések felgyorsításába. Az ország ismét akarta a győzelmet. Láttuk, hogyan csavarta Lloyd George az ujjá köré az admiralitást a konvojok kérdésében — a hadsereg vezetésével azonban már nem tudott ilyen könnyen elbánni. Haighez fűződő viszonya egyenesen rossz volt. Kölcsönös bizalmatlansággal viseltettek egymás iránt, de Haig olyan hírnévvel és olyan erős politikai összeköttetésekkel rendelkezett, hogy Lloyd George nem merte kiadni az útját. Ennek ellenére Lloyd George vezette győzelemre Nagy-Britanniát azokban az években, amelyekhez foghatóan sötétet keveset találunk az ország történetében. Legnagyobb háborús vezetőink között kell őt számon tartanunk.

Clemenceau 76 évesen, a Nivelle-offenzíva kudarcát és a lázadásokat követő válság után lett másodszor Franciaország miniszterelnöke. Lobbanékony természete miatt ragadt rá a „Tigris” név. Ekkor már viharos politikai pályafutás állt a háta mögött. 1892-ben úgy tűnt, hogy a hírhedt Panama-botrány őt is maga alá temeti, hiszen több francia képviselőtársával egyetemben ő is belekeveredett bizonyos kifogásolható pénzügyi manőverekbe. Clemenceau azonban visszakapaszkodott, s 1906-ban, amikor belügyminiszterként irgalom nélkül elbánt a sztrájkoló munkásokkal, ismét az újságok szalagcímeiben szerepelt a neve. 1906-tól 1909-ig a miniszterelnöki posztot töltötte be, s a háború kitörésétől fogva hangosan és eredményesen bírálta a kormányt. Clemenceau két tulajdonsága állt mindig is vitán felül: patriotizmusa és csökönyössége. A defetizmustól mételyezett Franciaországnak pontosan ez az ember kellett. A háttországban tisztogatásokba kezdett, melyek során kirostálták

az árulókat és a csüggedőket. A fronton rendszeresen látogatta és bátorította a küzdőket. Amikor a képviselőház a politikája felől érdeklődött, nem bocsátkozott fölösleges részletekbe: „Belpolitika? Háborút vívok! Külpolitika? Háborút vívok! Én mindig háborút vívok!” A szövetségeseknek ilyen fajta vezetésre volt szükségük, ha túl akarták élni a háború döntő szakaszát.

1918

1917 novemberében a német főparancsnokság a belgiumi Monsban összeült, hogy megvitassa a hadihelyzet alakulását. Ludendorff, a nyugati front újdonsült parancsnoka és gyakorlatilag Németország diktátora így foglalta össze a tanácskozás eredményét: „Általános helyzetünk azt követeli, hogy a lehető leghamarabb, már február végén vagy március elején lecsapjunk, még mielőtt az amerikaiak nagy erőket tudnának összpontosítani a harctereken.” 1918. március 21-én 6 ezer ágyú elsöpőrő tüzérségi előkészítése után Ludendorff első offenzívája rázúdult a brit vonalakra. A sűrű köd által is segített németek áttörték a védelmet, és még mielőtt a szövetségesek rendezni tudták volna soraikat, elfoglaltak mintegy 3100 négyzetkilométer területet. Áprilisban Ludendorff ismét megindult a szorult helyzetben lévő britek ellen, ezúttal Ypres-től valamivel délebbre. A brit arcvonál veszélyesen behorpadt. Haig, aki tökéletesen tisztában volt egy esetleges második áttörés végzetes következményeivel, kiadta azóta híressé vált április 12-i napiparancsát: „Sarokba szorítva, de ügyünk igazságába vetett hittel harcolnunk kell a végsőig!” A német támadást a britek feltartóztatták.

A szövetséges hadseregek főparancsnokává ekkor a kivételes képességű és kötélidegzetű francia Foch tábornokot nevezték ki. Foch 1918 nyarán rendre túljárt Ludendorff eszén: minden egyes alkalommal előre látta a támadások helyét és tartalékainak gyors átcsoportosításával vissza tudta őket verni. Májusban Ludendorff a francia szakaszon próbált dűlőre jutni. Az arcvonál ismét behajlott (a németek ideig-óráig a Marne túlsópartján is megvetették a lábukat), de nem szakadt át. Most már nagy számban özönlöttek Franciaországba az amerikai csapatok, miközben pótolhatatlan német hadosztályok semmisültek meg. Megbomlott a híres német fegyelem is. A német katonákat egyre gyakrabban a katonai rendőrségnek kellett támadásra ösztökélnie. Egy árva szövetséges tank — az a fegyver, amelyben a szövetségesek valóban felülmúlták a tengelyhatalmakat s amelyet 1916-os első bevetése óta egyre nagyobb szakértelemmel használtak — sokszor egy egész századot foglyul tudott ejteni. Augusztus 8-án a szövetségesek ellentámadásba mentek át. Ez volt „a német hadsereg fekete napja”, ahogy maga Ludendorff megfogalmazta. Bár a németek rendezett sorokban vonultak vissza, a szövetséges ellentámadás lendületbe jött. A német főparancsnokság megértette, hogy a háború elveszett, s

A fronton harcoló katonáit látogató Clemenceau-ról készült rajz jól visszaadja életkorának fittyet hányó elszántságát és energiáját

*A tank — az új fegyver,
amely jelentős előnyhöz
juttatta a szövetségeseket.
Ellentámadás szoros gyalogsági
támogatással (1918). A képen
brit katonák*

már csak abban reménykedett, hogy elég hosszú ideig el tudja húzni a harcokat egy tisztességes béke kialkudásához. A nyugati fronttól jókora távolságra zajló események azonban ezeket a reményeket is szertefoszlatták.

Észak-Görögországban, Szaloniki kikötőjénél már 1915 óta állomásozott egy kisebb szövetséges erő. Egészen 1918-ig, amikor Franchet d'Esperey személyében új francia parancsnokot neveztek ki az élére, meglehetősen szerény eredményekkel dicsekedhetett. A francia tábornokra brit alárendeltjei találóan az „Ádáz Frankie” gúnynevet akasztották. „Kíméletlen tetterőt követeltek Önöktől, uraim” — mutatkozott be embereinek. Irányítása alatt a francia, brit, szerb és görög egységesek támadást indítottak észak felé. Egy összehangolt gyalogsági, lovassági és légi offenzíva szeptember 30-án megadásra kényszerítette Bulgáriát. Míg a franciák és a szerbek a Szerbiát megszállva tartó osztrákokra vetették magukat, addig a britek a törököket püfölték el, akik, miután Szíriában és Mezopotámiában is vereséget szenvedtek, október 30-án békéért folyamodtak. A Habsburg Birodalom végleg megrogyant. Az olasz hadsereg 1915-től jó néhány osztrák—magyar hadosztályt kötött le az olasz fronton, és bár 1917-ben Caporettnél súlyos vereséget szenvedett, 1918-ban mégis felsorakozott a Piave menti osztrák—magyar védelmi vonal lerohanására. Október végére a Vittorio Venetón kívül félmillió hadifogoly is a kezükre jutott. Ekkor érkezett el a Habsburg Birodalom nemzeteinek az ideje: antant támogatással kikiáltották függetlenségüket. A Habsburg Birodalom megszűnt létezni, és a bécsi kormány november 3-án a neki még engedelmeskedő csapatoknak kiadta a fegyverszüneti parancsot.

A forradalom áterjedt Németországra is. Az antant blokádjai miatt a civil lakosságnak 1916-tól nem mindennapi szenvedéseket kellett kiállni. 1917-ben sztrájkhullám söpört végig az országon. A sikeres oroszországi kommunista forradalom a mun-

kások egyes csoportjai között a szélsőséges szocializmusnak és vad kormányellenességnek adott tápot. A katonai kudarcok miatt egyre élesebb bírálatok érték a kormányt és a főparancsnokságot. Szeptember végére Ludendorff végre megértette, hogy biztos a vereség, s a tisztességes békekötés kilátástalan feladatát egy civil kormányra hagyva lemondott.* Október 29-én a német flotta fellázadt. Az anarchia villámgyorsan terjedt egyik kikötőről a másikra. A forradalom november 9-én érte el Berlint. A császár lemondott. Max von Baden herceg birodalmi kancellár átadta a helyét a szocialista Ebertnek, aki azonnal fegyverszünetet kért. 1918. november 11-én délelőtt 11 órakor végleg elhallgattak az ágyúk a nyugati fronton.

A világháború mérlege

Négy év háborúskodása bebizonyította, hogy az első világháborút megelőző években kialakult európai erőviszonyok nagyon kiegyensúlyozottak voltak. Németország és Ausztria—Magyarország sokáig kétfrontos háborút tudott vívni Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia ellen, sőt, helyenként még a győzelemhez is közel állt. Vereségük számos és összetett okai közül a legdöntőbbeket a következőkben kell látnunk. Először is a szövetségesek tengeri blokádja lassan kinyomta a szuszt Németországból. Másodszor a blokád miatt a németek kénytelen-kelletlen a korlátozás nélküli tengeralattjáró-háború durva fegyveréhez folyamodtak, ami az Egyesült Államok hadbalépéséhez vezetett. A háborút, ha nem is azonnal, de összességében az amerikai részvétel döntötte el. Harmadszor pedig a német főparancsnokság túl sokszor számította el magát. Az első világháború története hemzseg a borzalmas következményekkel járó baklövésektől — de a németek mindenki másnál többet hibáztak. Az első döntő melléfogás Moltke nevéhez fűződik, aki a marne-i csatában meggyengítette a jobbszárnyát. Szintén nagyot hibáztak a németek akkor, amikor rendre alábecsülték a brit hadsereg harci erejét. 1914 előtt a németek nagyon tartottak a brit haditengerészettől — ugyanakkor biztosak voltak abban, hogy a brit szárazföldi haderő nem játszhat jelentős szerepet egy európai háborúban. 1917 és 1918 folyamán azonban nem a francia, hanem éppenséggel a brit haderő állta a nyugati frontra nehezedő nyomást. Túl ezen, a német főparancsnokság hajlott saját erejének a túlértékelésére is. Rosszul mérte fel a tengeralattjáró-háború hatékonyságát 1917-ben és 1918-ban, s végül — döntő módon — helytelenül jelölte ki a végső támadás időpontját és irányát a nyugati fronton. Tudatosan hazardírozott — és vesztett.

A tömérdék ostobaság és hozzá nem értés miatt kirobbant és elhúzódó háború szomorú veszteségei a következőképpen

* Ludendorffot valójában a császár váltotta le 1918. október 26-án. (A szerk.)

alakultak. Legalább nyolcmillió katona esett el. Hatalmas volt a sebesültek száma is, sokan közülük egész életükre nyomorékok maradtak. Majdnem ötmillió civil halt meg közvetlenül a háború következtében. Újabb hatmillió áldozatot követelt az 1918—19-es esztendő nagy spanyolnátha-járványa; a háborús évek megpróbáltatásai minden bizonnyal jelentősen meggyengítették a járványban elpusztultak szervezetének ellenálló képességét. Az anyagi javak hasonló nagyságrendben váltak az enyészet martalékául. Tizenhárommillió tonnányi hajóter fektült az óceánok mélyén. Észak-Franciaországban 26 ezer négyzetkilométer jól művelhető mezőgazdasági terület hevert paragon. 1200 templom, ezer iskola, 377 középület, ezer ipari üzem és 246 ezer egyéb épület vált romhalmazzá. A keleti fronton sokkal nagyobb területeken söpört végig hasonló pusztítás. Olyan károk is estek, amelyeket ugyan lehetetlenség számokban kifejezni, mégis rendkívül számottevőek. Az európai gazdaság olyannyira kizökkent a normális kerékvágásból, hogy sok évbe tellett, míg helyre lehetett állítani a háború előtti együttműködést és prosperitást (l. a IV. fejezetet). És még valami. A háborús évek szenvedései oly mély sebeket ejtettek, hogy átélőik közül kevesen álltak készen a felejtésre és a megbocsátásra. Gyűlölet, kiábrándultság és bosszúvágy fertőzte Európa történelmének elkövetkező két évtizedét és készítette elő a II. világháború katasztrófáját. Az áldozat, melyet oly sokan — köztük oly sok fiatal — hoztak, jórészt hiábavalónak bizonyult.

*Ha álmaidon sápadt
zászlóaljakban | Szájuktól
fosztott halottak milliószám
masíroznak át, | Ne szólj finom
dolgokról, mint szóltak más
férfiak. Charles Sorley
(elesett húszévesen a loosi
csatában)*

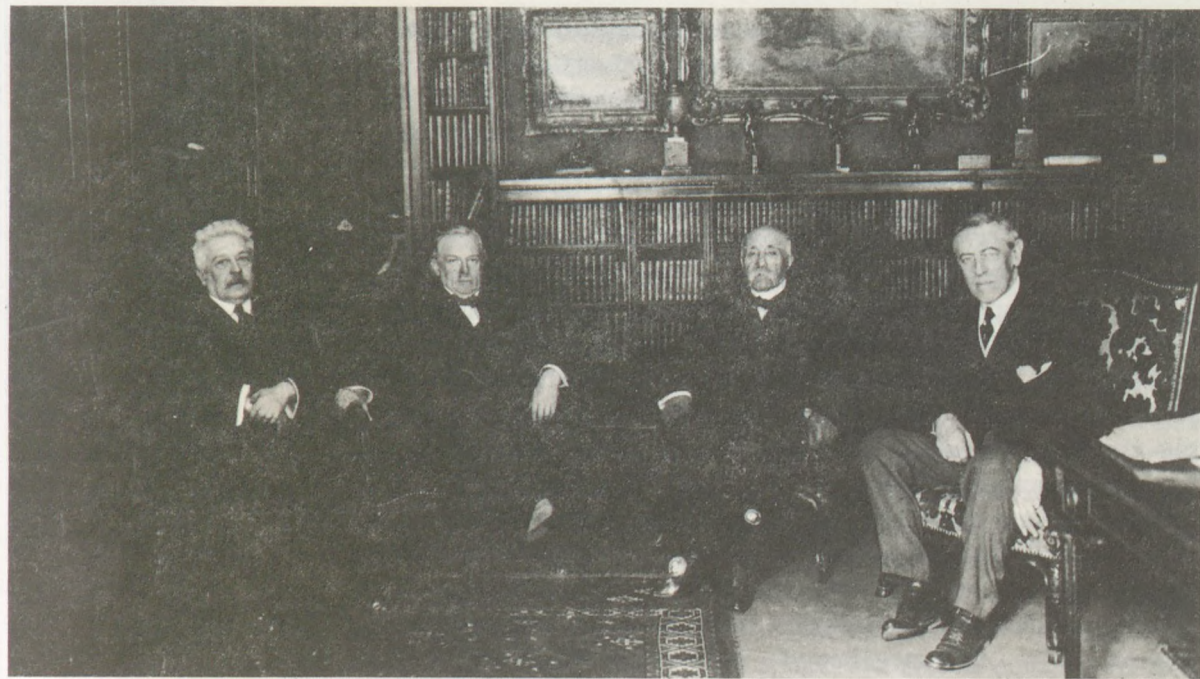
3. A versailles-i rendezés

Annak a hosszadalmas és bonyolult tárgyalássorozatnak a legfontosabb része, amely kialakította a háború utáni Európát, 1919-ben, a Párizs melletti Versailles-ban folyt le. A brit küldöttséget Lloyd George vezette. A tárgyalócsoporthoz egyik tagjaként jelen volt egy viszonylag ifjú közgazdász, J. M. Keynes is. Keynes kivételes intelligenciával rendelkezett, s később minden idők egyik legnagyobb közgazdászává nőtte ki magát. Tevékenyen részt vett a tárgyalásokon, de minél tovább maradt, annál jobban elborzadt. Amikor a békeszerződés feltételei ismertté váltak, lemondott, és a következő levelet küldte Lloyd George-nak: „Kötelességem tudatni Önnel, hogy szombaton eltűnök eme rémes színjáték színhelyéről. Hasznosat már úgysem tudnék tenni. Még az elmúlt néhány borzalmas hétben is reméltem, hogy Ön megtalálja a módját, hogyan lehetne a szerződésből igazságos és használható dokumentumot faragni — de a jelek szerint most már minden túl késő. A csata elveszett. Az ikreket (két magas rangú brit kormánytisztviselőt, akik jóváhagyták a békeszerződés feltételeit) itt hagyom; hadd kéjelegjenek ők Európa feldúlásában.” Nem sokkal hazatérése után *A béke gazdasági következményei* címmel könyörtelen és briliáns pamfletet jelentetett meg, amelyben megjósolta, hogy a versailles-i szerződés csak további katasztrófákat szabadít majd a már így is értelmetlenül sokat szenvedett Európára. A háború utáni rendezés tehát már megszületésének pillanatától kezdve ádáz viták forrása volt. Mielőtt mérlegre tennénk Keynes érveinek igazát, tekintsük át magának a szerződésnek a részleteit.

A dokumentum a Wilson elnök által 1918. január elsején a leendő békeszerződés alapjaiként előterjesztett Tizennégy Pontra épült. A német kormány egy szemernyi érdeklődést sem tanúsított a javaslat iránt — egészen addig, amíg világossá nem vált, hogy a háborút elveszítették. Ekkor viszont, minthogy valószínűtlennek tűnt jobb feltételek kicsikarása, elfogadták a wilsoni pontokat a rendezés alapjaként. Ezt követte a november 11-i fegyverszünet. A végleges szerződés nagyrészt tartalmazta ugyan a Tizennégy Pontot, de mind szellemében, mind betűjében keményebb feltételeket kényszerített a legyőzött ellenségre.

A békecsinálók

Harminckét nemzet képviseltette magát a versailles-i tárgyalásokon. Németországnak nem adták meg a jogot a tárgyalásra. Igazán csak három ember szava számított: Wilsoné az Egyesült

*A „nagy hármas” 1919-ben
(jobbról balra): Wilson,
Clemenceau és Lloyd George;
mellettük az olasz Orlando*

Államok, Clemenceau-é Franciaország és Lloyd George-é Nagy-Britannia képviselőit. Wilsont fennkölt eszmények vezérelték. Hite szerint a szövetségesek győzelme olyan egyedülálló lehetőséget teremtett, amelynek szertefoszlását az emberiség nem engedheti meg magának. Úgy vélte, hogy „ez a háború minden háború végét jelenti” s hogy a „világot biztonságossá kell tenni a demokrácia számára”. Hitte, hogy rendeltetése és képességei épp őt, az Újvilág vezetőjét jelölték ki arra, hogy az Óvilágot a boldogulás ösvényére vezesse. Amikor először Európába érkezett, a tömegek zajos fogadtatásban részesítették, s ez végleg meggyőzte igazáról. Emiatt aztán rettenetesen makacsul viselkedett a tárgyalások során. Ugyanakkor az Egyesült Államokban folyamatosan apadt a wilsoni politika támogatóinak tábor, s az elnök egyre reménytelenebbül magára maradt.

Az emberi természetről általában s a németek természetéről különösen cinikus felfogást valló Clemenceau tökéletes ellentéte volt az amerikai elnöknek. Az agg államférfit kizárólag Franciaország biztonsága foglalkoztatta — és Franciaország biztonsága Németország gyengeségével állt egyenes arányban. Az „elcsatolások, hadisarc és büntető jellegű jóvátételek nélküli” békét hirdető idealista wilsoni politikáról Clemenceau és az általa képviselt francia választók (akik mind az angoloknál, mind az amerikaiaknál sokkal jobban megszenvedték a háborút) hallani sem akartak. A tárgyalásokat Clemenceau vezette — és ha arról volt szó, ő is tudott nagyon csökönyös lenni. Lloyd George szorult helyzetben találta magát. Egyetértett Wilsonnal abban, hogy a Franciaország által szorgalmazott szigorú feltételek valószínűleg nem biztosítanak majd tartós békét a kontinensnek — de épp a tárgyalások előtt harcolt végig és nyert meg egy választási kampányt, amely bebizonyította, hogy akárcsak a

franciák, a brit választók is a sárba akarják taposni a legyőzött ellenséget. „Kifacsarjuk Németországot, mint egy citromot, és egy kicsit még annál is jobban” — hangzott egy népszerű mondás akkortájt; „Bitóra a Kaiserral!” — így egy másik. És bár Lloyd George személy szerint a mérsékelt szárnyat képviselte, vigyáznia kellett, nehogy túl kíméletesnek tűnjön. A tárgyalások idején 370 konzervatív párti képviselő — akiknek támogatásától a kormánya függött — táviratot intézett hozzá, amelyben óva intették a túlzott engedékenységtől. Az ezt követő alsóházi vitában a következőképpen foglalta össze álláspontját: „Szigorú békét akarunk, mert az alkalom ezt követeli meg. De szigorúságát nem a bosszúvágy kielégítésének, hanem az igazság érvényesítésének kell vezérelnie... A mi felelősségünk, hogy ne mocskoljuk be a jó győzelmét, s a pillanat dühödt szenvedélyei ne csapjanak át a fejünk fölé, hanem a milliók által hozott áldozatot arra fordítsuk, hogy az emberi fajt mindörökre megváltssuk a háború csapásaitól és kínjaitól.” Lloyd George minden — nem csekély — diplomáciai készségét latba vetette, hogy a végső megállapodás ne sikeredjen túl keményre, de csak részsikereket ért el.

A végső rendezést végül hat, 1919-től 1923-ig aláírt szerződés öntötte formába. A versailles-i szerződés (1919) a Németországgal, a saint-germaini (1919) az Ausztriával, a trianoni (1920) a Magyarországgal, a neuillyi (1919) a Bulgáriával, a sèvres-i (1920) és a lausanne-i (1923) a Törökországgal kötött békét tartalmazta. Ez utóbbi esetében azért volt szükség két békére, mert a törökök 1920-tól 1923-ig háborúba keveredtek Görögországgal, s az első szerződés pontjai ennél fogva nem léptek érvénybe.

Az új rend

Az 1923-as esztendő Európája, különösen keleti és középső része más képet mutatott, mint az 1914-es. Új határainak számbevételét kezdjük délkeleti csücskében. Törökország európai részét Konstantinápolyra és közvetlen környékére korlátozták. Bulgária Égei-tengeri kijáratát kénytelen volt Görögországnak, más, kisebb földterületeket pedig az új délszláv államnak átadni.

A Habsburg Birodalom megszűnt létezni. Délnyugati tartományait (Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot és Szlovéniát) Szerbiához és Montenegróhoz csatolták, s így létrejött a túlnyomórészt délszlávok lakta új állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia). Egy nagyobb, korábban Magyarország részét képező országrészt Romániának adtak,* és

* Magyarország korábbi területének összesen 67,3 százaléka került az utódállamokhoz, ebből 22,3 százalék Csehszlovákiához, 36,2 százalék Romániához, 7,4 százalék a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz, 1,4 százalék pedig Ausztriához. A területvesztés következtében a magyar nyelvű népesség 32,5 százaléka jutott idegen uralom alá. (*A szerk.*)

az így összezsugorodott Magyarország függetlenné vált. Az egykori birodalom északi vidékeit lakó csehek és szlovákok az új csehszlovák államban egyesültek. Galíciát a haló poraiból föltámadt Lengyelország kapta meg, míg az Isztriai-félszigetre, Dél-Tirolra és Trentinóra az olaszok tették rá a kezüket. Ausztriából csak egy apró, hatmillió német anyanyelvű lakosnak ott-hont adó államocská maradt.

A lengyelek Oroszországtól, Németországtól és Ausztriától kapták vagy szereztek vissza területeiket. 1919-ben még mindig polgárháború dúlt Oroszországban, s Lenin kommunista kormányára az európai vezetők többsége leküzdhetetlen gyanakvással tekintett. Az oroszok ennél fogva nem is képviseltették magukat Versailles-ban, s lengyelek és oroszok között háborúra volt szükség ahhoz, hogy az 1921-es rigai békében végül megvonják a közös határt. Három egykori baltikumi orosz tartomány, Litvánia, Lettország és Észtország szintén kinyilvánította függetlenségét, akárcsak az 1815 óta orosz uralom alatt élő Finnország. A lengyelek 1920-ban elszakították Vilniust Litvániától, míg Litvánia a maga részéről az azelőtt német, a háború után pedig népszövetségi fennhatóság alá tartozó Memel-vidéket kaparintotta meg.

Németország minden határán veszített területet. Poznań, a Danzighoz vezető ún. lengyel „korridor” és Felső-Szilézia Lengyelország fennhatósága alá került, Danzig (Gdansk) pedig szabad város lett. Felső-Szilézia egy részét Csehszlovákia kebelezte be. Északon Észak-Schleswiget Dánia csatolta el, míg nyugaton Eupen és Malmédy Belgiumhoz, Elzász-Lotaringia pedig Franciaországhoz került. A Saar-vidéki szénmezőket szintén Franciaország rendelkezése alá utalták, magát a Saar-medencét pedig a Népszövetség vontá irányítása alá (1935-ig, amikor egy népszavazást követően Németország visszaszerezte). Végül pedig a Rajna mindkét partján egy széles sávban megtiltották a német csapatok állomásoztatását. Ezt a területet hívták demilitarizált övezetnek.

Wilson elnök szilárdan hitte, hogy Európára csak akkor köszönhet tartós béke, ha az önrendelkezés elve gyakorlattá válik Közép- és Kelet-Európában. Ezalatt Wilson nem értett mást, mint hogy minden, közös nyelven vagy közös történelmen alapuló egységes nemzeti identitással rendelkező nép jogot kapjon ahhoz, hogy saját magát kormányozhassa, hogy saját maga dönthessen jövője felől. Európa új térképe az önrendelkezés eme ideálját próbálta valósággá változtatni. A lengyelek, a csehek és a szlovákok, a délszlávok (Jugoszláviában), a magyarok (Magyarországon), a lettek, a litvánok, az észtek, a finnek, akiket 1914-ben idegenek kormányoztak, 1923-ra maguk irányíthatták sorsukat. A főként olaszok lakta Isztriát és Trentinót Ausztriától Olaszországhoz csatolták, a főként dán Schleswig német fennhatósága dánra változott, s a túlnyomórészt románok lakta Kelet-Magyarországot Romániával egyesítették. A kelet-európai rendezést azonban befolyásolta az is, hogy a győz-

teseknek kellett kedvezni a legyőzöttek rovására — s ez a tényező, valamint a különböző etnikumok területi elhelyezkedése torz igazságtételhez vezetett. Nem egy népcsoport találta magát — legnagyobb keserűségére — olyan népek kormányzása alatt, akiket megvetett és egyszersmind rettegett is. Így például az átcsatolt román ajkú népességgel együtt magyarok millióit helyezték román uralom alá. Lengyelország 32 milliós lakosságának csak kétharmada volt lengyel. A tizennégymilliós Csehszlovákiában a csehek és a szlovákok összlélekszáma még a 10 milliót sem érte el. Az Olaszországhoz csatolt Dél-Tirolt német anyanyelvű népesség is lakta. S végül pedig akadt egy nép, amelyre az önrendelkezés elve nem vonatkozott: a német. Németek milliói rekedtek az új lengyel és cseh határok túloldalán, a most már szintisztán németül beszélő Ausztriának pedig kifejezetten megtiltották, hogy egyesüljön Németországgal. Persze nem nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért született ilyen könyörtelen béke 1919-ben: a háborút végül is Ausztria és Németország vesztette el. A hosszú távú következmények azonban végzetesnek bizonyultak. Közép- és Kelet-Európa új határai magukban hordozták a bizonytalanságot, s a csehszlovákiai és lengyelországi német kisebbség elégedetlensége, melyen kapva kapott az 1936 és 1939 közötti agresszív külpolitikájához valamiféle igazolást kereső Hitler, jelentős szerepet játszott a II. világháború előkészítésében.

Németország elveszítette minden gyarmatát, mint ahogy Törökországnak is le kellett mondania közel-keleti tartományairól. Ezeket a területeket a győztes szövetséges hatalmak között osztották fel a Népszövetség által felügyelt ún. „mandátumok” formájában (l. a XV. fejezetet). Az afrikai német gyarmatokon Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium és Dél-Afrika osztoztak. A Közel-Keleten Nagy-Britannia Irakot, Palesztinát és Transzjordániát, Franciaország pedig Szíriát és Libanont szerezte meg Törökországtól. A távol-keleti és csendes-óceáni német birtokok az Egyenlítőtől északra Japánt, attól délre pedig Nagy-Britanniát, Ausztráliát és Új-Zélandot gazdagították.

A jelentős csonkítás mellett Németországot arra is kötelezték, hogy „megtérítse mindazokat a károkat, amelyeket a Szövetséges és Társult Hatalmak polgári lakosságának, illetve azok anyagi javaiban okozott”. Ezeket a kártérítési összegeket, vagy ahogy később hívták őket, jóvátételeket, az eredeti Tizennégy Pont egy szóval sem említette, de a fegyverszüneti egyezmény feltételei közé — Franciaország és Nagy-Britannia követelésére — már belekerültek. A békeszerzők csak nagy nehézségek árán tudtak dűlőre jutni abban, hogy a jóvátételek mekkora összeget is tegyenek ki. A franciák először 15 milliárd fontot szerettek volna kitaposni Németországból, míg végül 1921-ben a felek 6,6 milliárd fontban állapodtak meg. Németországnak ezen kívül minden 1600 tonnánál nagyobb kereskedelmi hajóját (jó néhány kisebb hajóval egyetemben) át kellett adnia; tíz éven át ingyenszénnel kellett ellátnia Franciaországot, Belgiumot és

Olaszországot; s végül lovakat és szarvasmarhákat kellett Franciaországnak és Belgiumnak szállítania.

A szövetségesek olyan méretűre szándékozták csökkenteni a német hadsereget, hogy az kizárólag az ország határainak a védelmére legyen alkalmas. A háború végén a német flotta a brit haditengerészetnek adta meg magát, s amikor megérkezett Scapa Flow-ra, maguk a német kapitányok lékelték meg hajóikat. A versailles-i szerződés hat hadihajót és néhány kisebb bárkát engedélyezett a németeknek — tengeralattjárókról és légierőről természetesen szó sem lehetett. A hadsereg létszámának felső határát 100 ezer főben szabták meg. A kötelező katonáskodást, a tankokat és a páncélautókat úgyszintén betiltották. A Rajna jobb partját szövetséges csapatok szállták meg. A megszállás — bár eredetileg 1935-ig tervezték — 1930-ban ért véget.

Végül pedig nem szabad említés nélkül hagyni a versailles-i szerződés 231. pontját, ami a következőképpen hangzik: „A Szövetséges és a Társult Kormányok megerősítik, Németország pedig elismeri Németország és szövetségeseinek a felelősségét mindazokért a veszteségekért és károkért, amelyek a Szövetséges és a Társult Kormányokat valamint állampolgáraikat a Németország és szövetségesei agressziója által rájuk kényszerített háború következtében érték.” A szövetségesek ezt a cikkelyt jóvátételi igényeik igazolására iktatták be — a németek viszont azt olvasták ki belőle, hogy kizárólag ők a felelősök a háború kirobbanásáért, és mélyen sértve érezték magukat miatta.

Versailles értékelése

Tekintsük most át Keynes 1919-ben, Angliában megjelentetett bírálatát a versailles-i egyezményről. Három fő pontban foglalta össze kifogásait. Az elsőnek semmi köze sem volt a gazdasághoz. A békefeltételek könyörtelenek voltak — pedig éppen a könyörületre lett volna a legnagyobb szükség. A bosszúvágy diadalmaskodott — pedig a könyörtelen béke nem hozhatott tartós békét Európának. Keynes második pontja a jóvátételekre vonatkozott, melyek szerint messze meghaladták a legyőzött Németország teljesítőképességét — azét a Németországot, amelyet ráadásul nem kis mértékben épp gazdasági megfojtása kényszerített térdre. Harmadszor pedig azt hányt a Keynes a békeszerzők szemére, hogy túlságosan is a politikai kérdésekre összpontosítottak s elhanyagolták a gazdaságiakat. Az 1914 előtti európai gazdaságot nagyfokú kölcsönös függőség jellemezte — Európa nemzetei együtt stagnáltak vagy prosperáltak. Míg a Habsburg Birodalom összeomlása Kelet-Európa gazdaságát dúlta fel, addig a jóvátételi követelések Németország gazdasági talpraállását késleltetik — aminek viszont az az eredménye, hogy Közép-Európa és Nyugat-Európa talpraállása is lelassul. A béke megalkotói becsapták az ajtót a gyors és tartós gazdasági fellendülés előtt.

Bár 1919-ben (és később) Keynes érvelését hevesen támadták, nehezen lenne vitatható, hogy mindhárom kérdésben neki lett igaza. A legyőzött ellenség — s az idő múlásával sokan a győztesek közül is — megaláazónak és könyörtelennek érezte a feltételeket. És ha megaláozunk valakit, bajosan lesz ismét hajlandó az együttműködésre. A németek hivatalosan nem vettek részt a tárgyalásokon, a békefeltételeket egyszerűen rájuk kényszerítették — éppen ezért mindent el is követtek, hogy ne teljesítsék őket. Hitler részben azért gyakorolt olyan vonzerőt a német népre, mert eltökélten semmibe vette a versailles-i szerződést. Amikor elkezdte nyíltan megsérteni azt, Nagy-Britannia és Franciaország oldalán az egység és az akarat azért hiányzott a szerződés érvényesítéséhez, mert a saját igazukba vetett hitnek is híján voltak. A jóvátételek behajthatatlannak bizonyultak. A németeknek nem fűlött a foguk a törlesztéshez. Amikor a franciák 1922—23-ban erőszakkal akarták behajtani a jussukat és elfoglalták a Ruhr-vidéket, az akció olyan szédítő inflációs válsághoz vezetett, amely nemcsak a német márkát értéktelenítette el, hanem magát a francia gazdaságot is visszavetette. A megszállók jobbnak látták, ha sürgősen visszavonulnak. Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is nőtt az aggodalom a jóvátételek hatásai miatt, s ezért 1924-ben az amerikai Charles Dawes vezetésével nemzetközi bizottságot hívtak életre egy új fizetési ütemterv megállapítására. A Dawes-terv óvakodott attól, hogy bármiféle végösszeget vagy végső fizetési határidőt jelöljön ki — helyett úgy intézkedett, hogy Németországnak mindenkor fizetőképességéhez igazodva éves részletekben kell lerónia adósságát. Az Egyesült Államok kölcsönt folyósított Németországnak a gazdasági újjáépítéshez és a jóvátételek behajtását két évre felfüggesztette. A további tárgyalások eredményeképpen 1929-ben megszületett a Young-terv. A jóvátételek teljes összegét 2 milliárd fontban állapították meg, amit Németországnak 1988-ig kellett leszurkolnia. 1929 azonban a Wall Street-i tőzsdekrach esztendeje lett, s Európa nemsokára a gazdasági világválság szorításában vergődött. 1932-ben a lausanne-i konferencia végül eltörölte a jóvátételeket. Németország az eredetileg megszabott összegnek ekkorra csak egy töredékét fizette ki — arról már nem is beszélve, hogy kölcsönök formájában háromszor annyit inkasszált a szövetségesektől, akik épp azért akarták gazdaságilag felpumpálni, hogy a jóvátételeket behajthassák rajta. Keynes harmadik érve szintén helytállónak bizonyult. A versailles-i szerződés inkább fokozta, mint csillapította az európai gazdasági zűrzavart, s az 1920-as és 30-as évek — részben a békefeltételeknek köszönhetően — súlyos gazdasági és politikai feszültségek jegyében teltek el.

A versailles-i szerződés persze nemcsak a keynesi szempontok szerint támadható. A béke a veszteseket ugyan megalázta, de nem kedvezett a győzteseknek sem. A világ legerősebb országa, az Egyesült Államok — Wilson elnök ide vagy oda — végül

semmiféle közösséget nem vállalt vele. Wilson a Demokrata Pártot vezette. Míg Versailles-ban tárgyalta, a másik nagy amerikai párt, a republikánusok, többséget szereztek a kongresszusban. Az amerikai közvéleményt elkésérítették az amerikai hadsereg 1917-es veszteségei, bosszantotta a békeszerzők civódása s végül mélyen aggasztotta Wilsonnak az a nyilvánvaló törekvése, hogy a Népszövetség létrehozásával továbbra is belekeverje Amerikát az európai ügyek intézésébe. Az amerikaiak inkább az elzárkózást választották. Wilson nem érzékelte az otthoni közhangulat megváltozását. Ügyetlenül bánt a republikánus vezetőkkel, s ez ahhoz vezetett, hogy a kongresszus, amelynek jóváhagyása nélkül semmiféle szerződés nem lehetett érvényes, elutasította a versailles-i feltételek ratifikálását. Az elnök azonban nem adta fel. 1919-ben nagyszabású országjáró körútra indult, hogy meggyőzze hazájának népét a rendezés és különösen a Népszövetség felállításának szükségességéről. A teherterhelés azonban meghaladta szervezetének tűrőképességét: a kampány harmadik hetében szélütés érte. Egyik oldala teljesen megbénult, s a betegség kihatott mind beszélő-, mind gondolkodóképességére. Ellenfeleivel kompromisszumot kötni azonban még nyomorékként sem volt hajlandó. „Ezerszer jobb harcolva elbukni, mint dicstelen kompromisszumokkal beszennyezni lobogómat” — jelentette ki. És Wilson elnök harcban bukott el. Kampányának dacára a versailles-i egyezmény nem kapta meg a szükséges kétharmados többséget a kongresszusban; az Egyesült Államok az elszigetelődés politikáját választotta. Az 1920-as elnökválasztást a republikánus Harding nyerte. Nem sokkal beiktatása után minden kétséget eloszlatott a versailles-i szerződéssel és a Népszövetséggel kapcsolatos álláspontjáról: „Nem kérünk részt a világ sorsának irányításából” — jelentette ki.

Az a tény, hogy az amerikaiak végül nem voltak hajlandók kiállni a szerződés mellett, nagy pofon volt Franciaország számára. Clemenceau azért bólintott rá az általa Németországgal szemben veszélyesen mérsékeltnek ítélt feltételekre, mert bírta Wilson beleegyezését arra vonatkozóan, hogy az amerikai katonai erő fogja szavatolni a szerződés betartását. Ez a garancia most semmit sem ért. Nem meglepő, hogy a franciák ezek után elárulva és veszélyben érezték magukat, és még elszántabban igyekeztek Németországot meggyengíteni. Az amerikai kivonulás Nagy-Britanniát is nehéz helyzetbe hozta. A britek is ígértek katonai támogatást Franciaországnak, de az Egyesült Államok nélkül, és a minden eddiginél vérszomjasabb Franciaországgal a nyakukon egyre kényelmetlenebbül érezték magukat. Az idő múlásával mind jobban vonakodtak cselekvő támogatást nyújtani Franciaországnak.

A többi szövetséges sem repesett a szerződéstől. Az olasz küldöttség a tárgyalások felénél megsértődött és hazautazott. Úgy érezték, hogy nem bántak velük az őket megillető tisztelettel és a Habsburg Birodalomból sem kaptak eleget. A japánok sem voltak sokkal elégedettebbek. Át kellett adniuk Kínának

Csingtao kikötőjét, amit 1914-ben nagy véráldozatok és hosszú hónapokig tartó harcok árán szereztek meg a németektől.

Végezetül pedig az egyezmény felszámolta azt az erőegyensúlyt Európában, amelynek köszönhetően a kontinensen 1815-től 1914-ig viszonylagos béke uralkodott. Míg 1914 előtt Kelet-Európát három nagy birodalom kormányozta — a német, az osztrák és az orosz —, addig a hatalmas Németországot és a gigászi Oroszországot 1923-ban katonailag gyöngécske, apró „nemzetállamok” választották el egymástól. 1919-ben úgy tűnhetett, hogy ezek az államok biztonságban vannak, hiszen Németországot a háború, Oroszországot pedig a polgárháború zsigerelte ki. Húsz évvel később azonban már Hitler Németországa és Sztálin Oroszországa voltak Európa legerősebb államai, s a közéjük szorult kis nemzetek sorsa fölött kényük-kedvük szerint rendelkeztek.

Nem szabad azonban igazságtalannak lennünk a békeszerzőkkel szemben és elfeledkeznünk arról, hogy sok esetben szinte kész helyzet előtt álltak. Kelet-Európában például a Habsburg Birodalom összeomlása után azonnal kikiáltották az új államokat. A béke megalkotói határkiigazításokat ugyan végrehajthattak, de semmiféle nagyobb változtatást nem rendelhettek el anélkül, hogy ne kockáztatták volna egy újabb háború kitörését — amire viszont nem voltak felkészülve.

Azt is javukra kell írunk, hogy beiktattak az egyezménybe egy olyan részt is, amely, ha az elképzelt formában valósul meg, az összes többi rész hibáit orvosolhatta volna. A Népszövetség felállításáról van szó. Az intézmény gondolata Wilson elnök elméjében fogant meg. Célja a tagállamok határainak a védelme volt más államok támadásaival szemben, s egy olyan fórum megteremtése, amely lehetőséget nyújt a nemzetközi konfliktusok békés rendezésére. Ha a Népszövetség erős, határozott és eredményes szervként tudott volna működni, a versailles-i rendezés is tovább maradt volna életben és kevesebb bajnak lett volna forrása. A Népszövetség azonban nem volt képes betölteni feladatát.

Summa summarum, Versailles-ban rossz béke született. „Gyanakvás, sértődöttség, félreértések és félelem mérgezte az emberiség elméjét” — jegyezte fel később Lloyd George. Ez a mérge mélyen beleitta magát a háború utáni Európa szervezetébe s végzetesnek bizonyult a következő generációk sorsára nézve.

A Népszövetség és tevékenysége

A Tizennégy Pont utolsó cikkelye a következőképpen hangzott: „Létre kell hozni a nemzetek különleges alapszabályokon nyugvó, széles körű szövetségét, melynek célja, hogy kis és nagy államoknak egyaránt biztosítsa a politikai függetlenség és a területi épség kölcsönös garanciáit.” A szövetség szabályait, vagy hivatalos nevén alapokmányát 1919-ben, a versailles-i

konferencián hagyták jóvá, s első főtítkárául egy britet, Sir Eric Drummondot nevezték ki. Székhelyül Genfet választották. A Népszövetség szervei a Közgyűlés és a Tanács voltak. Minden tagállam egy küldöttet, rendszerint a külügyminisztert delegálta az évenként összeülő közgyűlésbe. A Tanács, amely a legfontosabb és azonnali elbárást igénylő ügyekkel volt hivatott foglalkozni, rendszerint évente háromszor gyűlt össze. Állandó és nem állandó tagokból állt. Az előbbiekhöz a nagy nemzetek tartoztak (1920-ban Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán), akiknek befolyását az időről időre újraválasztott négy nem állandó tagország ellensúlyozta. Később a Tanács kibővült, s a nem állandó tagországok számbeli fölénybe kerültek az állandóakkal szemben. Ez persze megnehezítette a nagyhatalmak számára akaratuk érvényesítését — sőt, mozgásterületet tovább szűkítette az az új szabály, hogy mind a Tanácsban, mind a Közgyűlésben minden határozatnak egyhangúnak kell lennie. Ennek értelmében akár a legapróbb nemzet is vétőjoggal élhetett és akadályozhatta a Népszövetség tevékenységét. Ez a szabály több nemzetközi válság esetében gátolta meg a szervezetet a hathatós közbeavatkozásban, s fontos oka lett későbbi elhalásának.

A Népszövetség egy másik fontos területe a tizenöt bíróból álló és Hágában székelő Állandó Nemzetközi Bíróság volt. Fő feladatát a hozzá benyújtott nemzetközi jogi viták eldöntésében határozták meg. A Népszövetség keretein belül jó néhány különbizottság is működött. Néhány ezek közül rövid távú politikai problémák megoldásán munkálkodott, mint például a Saarvidék vagy Danzig (Gdańsk) igazgatása, míg más bizottságok (pl. a Mandátumos vagy a Kisebbségi Bizottság) hosszabb távú kérdésekkel foglalkoztak. A szociális és humanitárius ügyekkel, mint pl. a menekültügygel vagy a kábítószer-problémával, szintén különbizottságok foglalkoztak, akárcsak bizonyos ipari és gazdasági kérdésekkel (ez utóbbiak közé tartozott az ILO, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet). A Népszövetség igazán konstruktív munkája ezekben a testületekben zajlott.

A Népszövetséget azért hívták életre, hogy megakadályozza a világ nemzeteinek további háborúskodását. Ehhez képest már megalakulásakor túl sok gyöngye pontja volt. Legelőször is a világ legfontosabb nemzetei közül néhány kimaradt belőle. Az Egyesült Államokról már esett szó. Az egész világra beteges gyanakvással tekintő kommunista Oroszország csak 1934-ben lépett be, hogy aztán 1939-ben már ki is zárják Finnország megtámadásáért. Németországnak 1926-ban engedélyezték a csatlakozást, de hét év múlva, immár Hitler alatt önszántából távozott a szervezetből. Tehetetlenségének egy másik fontos okát abban kell látnunk, hogy semmiféle katonai erő fölött nem diszponált határozatainak érvényesítéséhez.

A szervezet ennek ellenére nem kis sikerekkel kezdte működését. A német—lengyel viszály dacára Danzig szabad város státuszát sikerült fenntartania. 1921-ben pontot tett egy finn—

*Hírneve és népszerűsége
csúcán, legalábbis Európában,
Wilson elnök Párizsban 1919
júniusában*

svéd perpatvar végére, s a vita tárgyát, az Aaland-szigeteket Finnországnak ítélte. 1922-ben a kellő pillanatban pénzügyi segítségről gondoskodott Ausztria támogatására és megmentette a gazdasági összeomlástól. Evvel párhuzamosan hasznosan tevékenykedett a politikan kívüli szférában is: mérsékelte a menekültproblémát, megszervezte a volt hadifoglyok hazajutását és fékezte a járványos betegségek terjedését Kelet-Európában. A szervezet igazi tekintélyének a hiánya azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált. A Vilnius körül 1920-ban kirobbant lengyel—litván, valamint a Korfu miatti 1923-as olasz—görög konfliktusról a Népszövetség igyekezett nem tudást venni.* Ugyanakkor 1925-ben leállította Bulgária görög invázióját, sőt, még 45 ezer font kártérítést is kifizettetett a görögökkel.

Az 1930-as évek elejétől a nagyhatalmak kezdték nyíltan semmibe venni a Népszövetség szavát. A rossz példával Japán, a Tanács állandó tagja járt elől, amikor 1931-ben sorozatos határvillongások után megszállta a Kínához tartozó Mandzsúriát. Kína a Népszövetséghez fordult, amely az esetet a helyszínen kivizsgálta, és végül elítélte a japán akciót. Japán válaszul újabb kínai területekre vonult be, és 1933-ban kilépett a Népszövetségből. Ez nyílt rebellió volt. Ha a szervezet vezető nemzetei — Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország — nem fogantatosítanak szigorú lépéseket Japán ellen, a Népszövetség tekintélye súlyos csorbát szenved. Ennek ellenére egyik államnak sem akaródzott a tettek mezejére lépni. Mandzsúria japán megszállása lett a vízváltó a Népszövetség történetében: a szervezet nemcsak gyenge volt, de ezentúl már annak is látszott.

Ezután már sorra jöttek a pofonok. Arra hivatkozva, hogy Nagy-Britannia és Franciaország csak húzza-halasztja a leszerelést, a hitleri Németország kilépett a szervezetből és gyors újrafegyverkezési programba kezdett, semmibe véve mind a Népszövetséget, mind a versailles-i szerződést. A tagországok egyike sem kívánt fellépni ellene. Sőt — Nagy-Britannia, akinek aktív vezető szerepe nélkül a Népszövetség bukásra volt ítélve, 1935-ben flottaegyezményt írt alá Németországgal, amivel elismerte a Népszövetség tehetetlenségét és Németország jogát a versailles-i szerződés érvényének megtagadására.

A Népszövetségre a végső csapást az olasz diktátor, Mussolini mérte. 1935-ben olasz csapatok megtámadták Abesszíniát. Nem is lehetett vitás, hogy nyílt agresszió történt, amely előzménye egy, a Népszövetség által egyébként már tárgyalt határvita volt Abesszínia és Olasz-Szomália között. Egy pillanatig úgy tűnt, hogy a szervezet határozott fellépésre készül, mivel mind Nagy-Britannia, mind Franciaország hajlandónak mutatkozott a közös akcióra Olaszországgal szemben. Három nappal a bevonulás után Olaszországot agresszornak bélyegezték és elítélték, majd a Népszövetség „gazdasági szankciókat” rendelt

* A Népszövetség végül is sikerrel szólította föl Olaszországot Korfu elhagyására. (A szerk.)

el. Ez az olasz kereskedelem, illetve az olasz bankoknak és vállalatoknak nyújtott pénzügyi segítség korlátozását jelentette volna. Nagy-Britannia és Franciaország azonban visszavonulót fűjt. Annnyira tartottak Hitlertől, hogy inkább nem kockáztatták a nyílt konfliktust Olaszországgal. Megakadályozták, hogy intézkedéseket léptessenek életbe Olaszország megfosztására fő olajtartalékaitól, s a két külügyminiszter, a brit Hoare és a francia Laval a színpalak mögött olyan rendezési tervet dolgozott ki — a Hoare—Laval paktumot —, amely Abesszínia két-harmadát Mussolininek juttatta volna. Az egyezés híre azonban kiszivárgott a párizsi sajtóba, és Nagy-Britanniában akkora felháborodást keltett, hogy Hoare-nak le kellett mondania — de Olaszország ellen a továbbiakban sem léptettek életbe intézkedéseket. Az olaszok elfoglalták Abesszíniát, Hailé Szelasszié császárt pedig elűzték. Az exuralkodó 1936 júniusában személyesen is megjelent a Népszövetségben, hogy egy utolsó segélykiáltást intézzon a Közgyűléshez: „Mindannyiunk biztonsága és a kis államoknak tett ígéretek értéke forog kockán . . . tömören fogalmazva a nemzetközi erkölcs mérettetik most meg. Isten és a történelem megőrzi emlékezetében az Önök ítéletét.” A Népszövetség azonban a továbbiakban egy szalmaszálát sem tett keresztbe Abesszíniáért. Egy hónap múlva felfüggesztette az Olaszország elleni szankcióit. Mussolini diadalt ültetett. Később beismerte: ha elvágják az olajtartalékaitól, meghátrál.

A Népszövetség ezután minden befolyását elveszítette, és tudomást se igen vettek róla. Japán és az európai nagyhatalmak ismét háborúra készültek, és egy fikarcnyit sem adtak a szervezet véleményére. 1937-ben az újabb japán támadások miatt Kína ismét hozzá fordult, de minden eredmény nélkül. A Népszövetség utolsó intézkedéseként, 1939-ben Finnország lerohánása miatt kizárta a soraiból Oroszországot — de ez már csak egy végső, kétségbeesett gesztus lehetett, hiszen az orosz agresszió nyitánya volt annak a háborúnak, amelynek megakadályozását a szervezet annak idején fő célul tűzte maga elé.

A Nemzetek Szövetségének főként azért kellett elbuknia, mert a világ nagyhatalmai sem értek meg arra, hogy működtesék. Vagy be sem léptek, mint az Egyesült Államok, vagy kifejezetten ellenségesé váltak a szervezetben megtestesülő eszményekkel szemben, mint Japán, Németország vagy Olaszország, vagy pedig csak tessék-lássék lelkesedtek értük, mint Franciaország vagy Nagy-Britannia. Bebizonyosodott Wilson elnök 1919-es komor jóslatának igaza: „Teljes bizonyossággal állítom, hogy egy nemzedéknyi idő sem telik el, s újabb világháború tör majd ki, ha a világ nemzetei nem tesznek közös erőfeszítéseket megakadályozására.”

Versailles-tól Locarnóig

A Népszövetség számos nemzetközi vitában foglalt állást vagy legalábbis próbálkozott a beleszólással. Sok olyan, az európai

Haile Szelasszié, Abesszínia császára segítségért folyamodik a Népszövetséghez Mussolini agressziója ellen — hiába

nemzetek sorsát érintő esemény zajlott azonban, amelyek kívül maradtak a szervezet hatáskörén.

Az 1919-től 1923-ig tartó periódus a békefeltételek kialakulásának és a gyakorlatba történő átültetésének kora. Akadt azonban két olyan terület, amellyel már kezdettől fogva baj volt, olyannyira, hogy az események mindkét helyen háborúba torkolltak. Az immár Kemál Atatürk által vezetett törökök nem fogadták el a sèvres-i szerződésnek a Kelet-Trákia és Szmirna görög okkupációjára vonatkozó cikkelyeit. Az 1921—22. évi háborúban aratott győzelmeik végül arra kényszerítették a szövetségeseket, hogy az 1923-as lausanne-i egyezményben elismerjék e területek török fennhatóságát. A lengyelek sem tekintették magukra nézve kötelezőnek a versailles-i határokat, és 1920 áprilisában Ukrajna megszerzéséért harcba indultak Oroszország ellen. Bár a kommunista kormány még mindig polgárháborút vívott, a Trockij vezette hadsereg egy ízben kis híján Varsót is elfoglalta. Ezután a lengyelek ismét felülkerekedtek. A háborút lezáró 1921-es rigai béke révén a lengyelek több területet nyertek, mint Versailles-ban, de Ukrajnát nem sikerült megszerezniük.

A Szovjetunió és Európa többi részének viszonya a két háború között végig nagyon feszült volt. Az 1917-es forradalom a világ első kommunista kormányát ültette hatalomra, amely a munkások kormányának mondta magát. Eltörölte a magántulajdont, s bevallotta a proletárforradalom világméretű győzelmén és a kapitalizmus felszámolásán munkálkodott. 1919-ben Moszkvában megalakult a Kommunista Internacionálé, avval a céllal, hogy összehangolja a szerte a világban tevékenykedő kommunista csoportok munkáját. Ezek után nem meglepő, hogy a többi, minden ízében kapitalista európai ország és az Egyesült Államok aggodalommal figyelték a Szovjetuniót. Az orosz kormány viszont arról volt szentül meggyőződve, hogy a kapitalista Nyugat titkon a megbuktatásán munkálkodik. Ez a rögeszme részben abban a tényben gyökerezett, hogy a polgárháborúban a kommunistaellenes erők oldalán brit, amerikai, csehszlovák és japán egységek is harcoltak.

A gyanakvásban azonban mindkét fél túllőtt a célon. A Nyugat által a kommunistaellenes erőknek nyújtott támogatás lagymatag és eredménytelen volt; másrésről pedig a közvetlenül a háború után Németországban és a Ausztria—Magyarországon elszabadult káosz ellenére a kommunizmus igencsak csekélyke térnyeréssel dicsekedhetett Európában. Az oroszok kívül az egyetlen európai kommunista kormány Magyarországon alakult meg Kun Béla vezetésével, de az is csak néhány hónapig húzta 1919-ben. Mindennek ellenére a két oldal gyanakvással figyelte egymást s a baráti viszony közvetlenül a háború után elképzelhetetlen volt.

A dolgok 1921-ben kezdtek javulni. A Nyugat ekkor már nem tartott attól annyira, hogy a kommunizmus futótűzként terjedhet végig Európán. Nagy-Britannia kereskedelmi egyezményt

írt alá Szovjet-Oroszországgal, s amikor a háború pusztította Oroszországban borzalmas éhínség tört ki, az Egyesült Államok 750 ezer tonna élelmiszersegélyt küldött a recsegő-ropogó orosz gazdaság támogatására. A Komintern antikapitalista propagandája dacára Csicserin, az orosz külügyminiszter kezdte megnyerni az európai diplomaták bizalmát. 1922-ben nagy sikert könyvelhetett el. Az észak-olaszországi Rapallóban találkoztak egymással Német- és Oroszország képviselői, s megállapodtak abban, hogy nagykövetet cserélnek, kereskedelmi kapcsolatokat létesítenek, és kölcsönösen lemondanak mindenfajta követelésről, amit a nemrég véget ért háború miatt egymással szemben támaszthatnának. (Németországnak ezentúl nem kellett attól félnie, hogy Oroszország is jóvátételi követelésekkel áll elő.) Titokban megállapodtak abban is, hogy — a versailles-i szerződés megszegésével — Oroszországban német katonákat fognak kiképezni. Mindennek betetőzéseként a Nagy-Britanniában 1923-ban (a történelem folyamán először) kormányt alakító Munkáspárt — annak ellenére, hogy a kommunisták továbbra sem óhajtották visszafizetni Nagy-Britanniának a még a cári időkből származó orosz adósságokat — diplomáciailag elismerte Szovjet-Oroszországot. Hamarosan Olaszország is rászánta magát erre a lépésre. Az olvadás azonban nem tartott sokáig. Lenin 1924-ben távozott az élők sorából, s ahogy nőtt Sztálin hatalma, úgy áldozott le Csicserin napja. Oroszország nemsokára ismét elzárkózásba vonult.

A húszas évek másik jellemző tendenciája Franciaország na-

Londonban, a locarnói konferencia után, még mindig elégedetlen az elért eredményekkel: Baldwin, brit miniszterelnök (jobbaldalt), Briand, francia miniszterelnök (középen, kezében keménykalap), Stresemann, német kancellár (rögtön Briand felett, kicsit jobbra tőle) és Churchill pénzügyminiszter (a háttérben a korlátra támaszkodva)

gyobb biztonságra való törekvése volt. Sikerült egy egész szövetségi hálót kiépítenie: 1920-ban Belgiummal, 1921-ben Lengyelországgal, 1924 és 1927 között pedig Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával lépett szövetségre. Kemény, de hosszú távon eredménytelen katonai intézkedéseket foganatosított Németország ellen, így akarván biztosítani a versailles-i egyezmény és a jóvátételi kötelezettségek betartását. 1920-ban Darmstadtot és Frankfurtot, 1923-ban egy szénbányászsztrájk miatt a Saar-vidéket, 1923 és 1925 között pedig a Ruhr-vidéket foglalták el francia csapatok (l. 120. old.).

Az 1919-től 1925-ig tartó időszakban, amint láttuk, háborúk és válságok követték egymást. A következő négy évben viszont felcsillanni látszott az együttműködés reménye. Az új optimizmus egyik fontos kiváltója a svájci Locarnóban 1925-ben megtartott tanácskozás volt, melyen Nagy-Britannia és Franciaország mellett Németország, Belgium, Olaszország, Lengyelország és Csehszlovákia is képviseltette magát. Németország nyugati határát nemcsak a közvetlenül érintett Németország, Franciaország és Belgium fogadta el és garantálta sérthetlenségét, hanem Nagy-Britannia és Olaszország is. Franciaország ígéretet tett Lengyelország és Csehszlovákia védelmére, s Németországnak végre engedélyezték a belépést a Népszövetségbe. A bizakodásra különösen az adott okot Locarnóban, hogy Németország készen mutatkozott a versailles-i szerződés nagy részének az elfogadására és a lelkes együttműködésre Európa békéjének megőrzésében. Egy francia újságíró, Madame Tabarin a következőképpen adott számot a kebelében dúló érzésekről a locarnói egyezmény aláírását követően: „Szó szerint megrészegettem az örömtől. Túl szépnek, hihetetlenül szépnek tűnt ahhoz, hogy igaz legyen: Németország, tegnapi ellenségünk aláírta az egyezményt, a megbékélésről szóló nyolcpontos záradékkal együtt! Mostantól kezdve nem kell többet aggódnunk a jövőért. Nem lesz többé háború! . . . Nem csak bennem buzgott a lelkesedés. Locarnóban mindenki ujjongott.” Útban hazafelé meglátogatta nagybátyját, egy nyugdíjas diplomatát. Az agg politikus nem értékelte unokahúga izgatottságát. „Hát nem látod — kérdezte tőle —, hogy hiába rázzák azok a paprikajancsik egymás kezét Locarnóban, az égvilágon semmi sem változott? Ha a biztonságunk azon az egyleten (ti. a Népszövetségen) múlik, akkor bizony nagy bajban vagyunk.”

Sajnos, a történelem a pesszimista nagybácsi és nem optimista unokahúga igazát bizonyította, ő látott messzebbre a történelemben. Locarno pislákoló lángja kialudt az 1929 utáni Európa levegőtlen éjszakájában. A Wall Street-i tőzsdekrachot követően az újkori történelem legsúlyosabb gazdasági válsága terjedt át Amerikáról Európára és segítette hatalomra a diktátorokat, akik nem a megbékélésben, a kollektív biztonságban és a békében, hanem a bosszúban, a nemzeti terjeszkedésben és a háborúban hittek.

4. Az európai gazdaság 1900—1939

Helyzetkép a századfordulón

A természet bőkezűen bánt Európával. Bár a kontinens a földfelszín szárazföldjeinek kevesebb mint egy harmincad részét foglalja el, a mezőgazdasági művelésre természetből adott állapotában is alkalmas területek egyharmada itt található. 1900-ban Európa gazdag ásványkincskészletekkel rendelkezett; bővíben volt az akkor legfontosabb energiahordozónak, a szénnek és a legfontosabb fémnek, a vasnak. A nagy népsűrűségű kontinens lakói megfelelő tettekeszséggel és tapasztalattal rendelkeztek ahhoz, hogy kihasználják ezeket a természeti adottságokat. Európa másik nagy előnye földrajzi helyzetében rejlett. A szállítás messze legolcsóbb módja a tengeri volt — s a kontinens hosszú, több ezer mérföldes tengerparttal és remek kikötőkkel rendelkezett. Az Atlanti-óceánon át Észak- és Dél-Amerikával és Nyugat-Afrikával, a Földközi-tengeren és (az 1869-ben elkészült) Szuezi-csatornán át Afrika többi részével, Ázsiával és Ausztráliával tarthatta a kapcsolatot. 1900-ban az európai nemzetek hatszor annyi hajóval rendelkeztek, mint a világ összes többi országa (az Egyesült Államokat is beleértve) együttvéve. Szervezte a világ kereskedelmét, s — Észak-Amerika után — Európa volt a világ legfejlettebb és leggazdagabb térsége.

Ez a gazdagság legfőképpen az iparból származott. A földrész sok vidékén az ipari forradalom már több mint egy évszázada lezajlott. Ennek az ipari termelésnek a jelentős része a Skóciától és Észak-Angliától délkelet felé, Londonon, Belgiumon, Hollandián, Észak-Franciaországon át a Rajna-vidékig, majd Észak-Olaszországig húzódó széles sávban zajlott. Máshol is akadtak persze fejlett ipari területek: ilyen volt például Svédország vagy a századfordulón a Osztrák—Magyar Monarchiához tartozó Csehország. A hagyományosan elmaradott vidékek némelyike (pl. Oroszország egyes részei) szintén gyors iparosodásnak indultak. Bizonyos iparágak, mint például a vaskohászat és az acélgyártás, a hajógyártás vagy a textilipar már több mint egy évszázados múltta tekinthettek vissza (ezek annak idején, a XVIII. század végén Nagy-Britanniából terjedtek el), de az új iparágak: a vegyipar és a villamosgépgyártás (amelyben Németország járt az élen), vagy az autógyártás (Franciaország és Németország) mind méretben, mind fontosságban fokozatosan versenyre keltek a régiekkel.

1900-ban oly sok európai dolgozott az iparban, hogy a kontinens lakóinak táplálására jelentős mennyiségű élelmiszert kellett más földrészekről behozni. Ez a tendencia folytatódott a XX. században is, s 1939-re Európa csak két mezőgazdasági

termékből volt önellátó: olívaoljból és borból. A XIX. század utolsó 30 évében nemcsak a mezőgazdasági termelés módszerei tökéletesedtek Észak-Amerikában, Argentínában, Új-Zélandon és Ausztráliában, hanem a hűtőkamrákkal felszerelt gőzhajók alkalmazásával az élelmiszer-szállítás is zökkenőmentesebb lett. A külföldi termelők nemhogy ki tudták elégíteni Európa minden élelmiszerigényét, de alá is tudták kínálni az európai gazdálkodók árainak. Az európai országok nem egyformán reagáltak erre a kihívásra. Franciaország és Németország védővámokat vetett ki az exportált élelmiszerre. Így megvédte ugyan a farmereket, de a lakosságot megfosztotta az olcsóbb élelmiszertől. Dánia jobban szakosított mezőgazdasági termelésre állt át: versenyképes áron próbált előállítani húsféléket és tejtermékeket. Nagy-Britannia az olcsóbb élelmiszer mellett döntött és nem alkalmazott védővámokat, ezért aztán a tengerentúli árakkal szemben versenyképtelen brit farmerek nagy számban válassztottak más megélhetést. Mindennek következtében a századfordulón az európai országokban változatos képet mutat a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya: Nagy-Britanniában 8, Németországban 35, Franciaországban 40 százalék, míg a kevésbé iparosodott Kelet-Európában még ez utóbbinál is jóval magasabb. A Balkánon és Oroszországban ez a szám még mindig 90% körül mozgott.

A gazdálkodás módja szintén nagy változatosságot mutatott. Dániában és Kelet-Poroszországban a gazdaságok szakosítottak, jól felszereltek voltak és exportra termeltek. Délkelet-Európában a parasztok (azaz a falusiak) saját kis földjük műveléséből tartották fenn magukat és családjukat. Évszázadok óta változatlan módszereket alkalmaztak, s otthonukban gyakorta vendégeskedett az éhkopp. Európa számos vidékén domináltak a parasztgazdaságok: Franciaországban 2 és fél millió paraszt gazdálkodott átlagban egyhektáros földterületen, Németországban körülbelül ugyanennyien műveltek valamivel nagyobb birtokokat. Nagy-Britanniában viszont a paraszti osztály már réges-régen eltűnt. Az átlagosan 25-26 hektárral rendelkező farmerek rendszerint mezőgazdasági bér munkásokat foglalkoztattak. Európa déli és keleti vidékein a nemesség tulajdonában lévő nagybirtokokon szintén föld nélküli bér munkások dolgoztak. Általában véve kijelenthetjük, hogy a paraszti gazdálkodás elmaradott volt és alacsony hatásfokú. A legtermelékenyebb gazdaságok Európában rendszerint a leginkább szakosodottabbak voltak.

Az európai nemzeteket 1900-ban az ipar és a mezőgazdaság közötti egyensúly szempontjából három csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe Nagy-Britannia, Belgium és Németország tartoztak. Ezek mindegyikében az ipari termelés dominált, olyannyira, hogy gazdasági jólétük elsősorban ettől a szférától függött. A második csoportba tartozó Franciaország, Hollandia és Svédország gazdaságának fontos része maradt a mezőgazdaság, s bár jelentős nehézipari kapacitással is rendelkeztek, mégsem függ-

tek attól annyira, mint a fent említett három ország. A harmadik és 1900-ban messze a legnépesebb csapatba azok az országok tartoztak, ahol még mindig a mezőgazdaság volt az uralkodó ágazat. S minél alacsonyabb szintet ért el az iparosodás, annál szegényebb volt az ország is.

A huszadik század elején a világ legerősebb gazdaságát mindazonáltal nem valamelyik európai állam mondhatta magáénak, hanem az Amerikai Egyesült Államok. Sőt — Amerika nemcsak vezette a mezőnyt, de egyre növelte is előnyét európai versenytársaival szemben. 1913-ban az Egyesült Államok a világ összes ipari termékének 32 százalékát állította elő, míg Nagy-Britannia, Németország és Franciaország együttvéve is csak 36 százalékát. Néhány kulcsiparágban az amerikaiak még ennél is számottevőbb fölényre tettek szert. 1880 és 1910 között Európa részesedése a világ acéltermeléséből 63-ról 48 százalékra esett vissza, míg az Egyesült Államok ugyanebben az időszakban 29-ről 43 százalékra növelte teljesítményét.

1900—1914

Az 1900-tól 1914-ig tartó időszak ennek dacára az európai gazdaság aranykora lett, amelyre nagy nosztalgiával tekintettek vissza a későbbi nemzedékek. A világkereskedelem szédítő ütemben tárgult, s hasonló tempóban növekedett az európai ipari termelés is. Minden európai nemzet növekvő jólétben élt — bár egyes nemzeteken ez jobban meglátszott, mint másokon. Az ütemet a Nagy-Britannia leelőzésével Európa gazdaságilag legerősebb államává felfejlődő Németország diktálta. 1880 és 1910 között acéltermelését meghússzorozta; 1900-ban a világ festékanyagainak 80-90 százalékát a németek állították elő. Elektromos és vegyiparának a földkerekségen nem akadt vetélytársa.

Ebben az aranykorban — a korábbi és későbbi koroktól eltérően — az európai gazdaságot szokatlanul kis mértékben befolyásolta a nemzeti viszálykodás. Bár mind Európán belül, mind az európai nemzetek és az Egyesült Államok között voltak érvényben vámhatárok, ezek sokkal kevésbé nehezítették a világkereskedelmet, mint az 1919 és 1939 között alkalmazottak. A gazdasági rend alapjául szolgáló elvek és általánosan elfogadott módszerek kedveztek az együttműködésnek. A kapitalista európai és az amerikai gazdaságok a magánkézben lévő üzleti vállalkozásokon alapultak, amelyek kizárólag a részvényeseknek tartoztak felelősséggel — a részvényesek pedig nyugodtan lehettek külföldiek is. A franciák szívesen ruháztak be Oroszországban, a németek Dél-Afrikában, a britek szerte a világban. Az európai cégek a földgolyó minden pontján alapítottak leányvállalatokat. Mind nyersanyag, mind késztermék formájában hatalmas tételekben áramlottak az árúk a határokon át Európán belül csakúgy, mint Európa és a világ többi része között. És akár tetszett a nemzeti kormányoknak, akár nem, a nemzetgazdaságok

A brit pénzügyek sarokköve az aranykorban: a Bank of England igazgatótanácsa, 1903.

együtt virágzottak vagy hanyatlottak — azaz kölcsönösen egymásra voltak utalva. A kormányok tisztában voltak ezzel a ténnyel és ennek megfelelően is tevékenykedtek. Ezt a rendszert tovább egységesítette az a különleges szerep, amit a londoni City és a brit valuta, a font sterling játszott. A City páratlan tapasztalattal és szaktudással rendelkezett a nemzetközi pénzügyekben, s London volt a világ pénzügyi központja. A brit gazdaság XIX. századi stabilitásának és erejének köszönhetően a fontban olyannyira megbíztak az egész világon, hogy a nemzetközi kereskedelem fizetőeszközüvé vált. Soha azelőtt, de azóta sem működött a nemzetközi üzleti élet olyan zökkenőmentesen, mint ezekben az években. Keynes 1920-ban vetette papírra ezt a néhány mondatot, amely híven tükrözi a korszak légkörét: „A londoni polgár, miközben ágyában heverve szürcsölte reggeli teáját, telefonon tetszés szerinti mennyiségben rendelhetette meg a földkerekség bármely árucikkét, s még azt is okkal várhatta el, hogy a kívánt holmit küszöbére fogják szállítani. És ha épp arra szottyant kedve, ugyanevvel a módszerrel a világ bármely pontján befektethette javait természeti kincsekbe vagy új vállalkozásokba... s a legkisebb megerőltetés nélkül részesült ezek gyümölcseiből és előnyeiből... S ami a legfontosabb, a dolgoknak eme állását helyénvalónak, biztosnak és állandónak tekintette.” Pedig a legkevésbé sem volt az. Az első világháború rövidesen szétrombolta.

Az első világháború

Az első világháború óriási hatást gyakorolt a gazdaságra. A mozgósítások mintegy 65 millió főt érintettek, s háborús célok-

ra 200 milliárd dollárt költöttek. Ráadásul amikor nyilvánvalóvá vált, hogy egyik fél sem arathat gyors győzelmet, a háborút kiterjesztették a gazdaságra is. Az antanthatalmak a tengeri blokád alkalmazásával akarták megfojtani a német gazdaságot, míg Németország tengeralattjáróival próbálta addig éheztetni Nagy-Britanniát, míg az meg nem adja magát. A kölcsönös függőség, az interdependencia eltűnt a múlt süllyesztőjében, hiszen minél nagyobb fokú gazdasági önellátásra tudott egy harcban álló nemzet berendezkedni, annál jobban megnövekedtek győzelmi esélyei. A kormányok ennél fogva olyan szigorú ellenőrzést gyakoroltak nemzetgazdaságaik fölött, ami békeidőben elképzelhetetlen lett volna. Németország cselekedett a legfürgebben, mégpedig egyik vezető iparmágnása, Walter Rathenau ösztönzésére. Három nappal Anglia hadba lépése után Rathenau levizitált a hadügyminiszternél. Egyetértettek abban, hogy a háború előreláthatóan jó darabig eltart majd, s ahogy Rathenau megfogalmazta, „a (német ipar számára) elengedhetetlenül szükséges nyersanyagforrások fölöttébb korlátozott számú hónapra lesznek csak elegendők”. Lóhalálában felállították a Rathenau vezette Nyersanyagügyi Hivatalt, s felhatalmazták a német ipar létfontosságú ágazatainak irányítására. Az intézmény energiáinak nagy részét a Németországban is fellelhető nyersanyagok kitermelésének növelésére fordította, valamint arra, hogy a blokád miatt hiányzóak helyett pótlékokat (Ersatz) találjon. Néhány szenzációs találmány született így. A kémikus Haber például kidolgozott egy módszert arra, hogy hogyan lehet a levegőből nitrogént kivonni — valamivel ugyanis pótolni kellett a robbanóanyag-gyártáshoz korábban elengedhetetlen chilei nitrátot. Feltalálták a gyapotot helyettesítő cellulózt. Az idő múlásával Rathenau „hadigazdasága” egyre jobban behatolt a mindennapi élet zugaiba. Az 1916-ban hozott nemzeti közszolgálati törvény minden 17 és 60 év közötti német férfit a hadügyminiszter rendelkezése alá vont, aki — a kormány utasításainak megfelelően — katonai vagy munkaszolgálatra hívhatta be őket. Külön kormányhivatal ellenőrizte az árakat és szabta meg az élelmiszer-fejadagokat.

Nagy-Britannia lomhábban reagált — még 1914-ben is az ’üzlet, mint rendesen’ volt az általános jelszó. A kormány csak 1916-ban, a botrányos töltényhüvelyhiány-ügy kipattanása és a kötelező katonai szolgálat bevezetése után szánta el magát arra, hogy közvetlen irányítása alá vonja a gazdaságot. A háború végére az öt új kormány szerv által igazgatott brit gazdaság majdnem olyan központosított lett, mint a német. Minthogy Nagy-Britanniára a kiéheztetés általi vereség veszélye leselkedett a legfenyegetőbbben, a mezőgazdaság minden segítséget megkapott. Egy 1917-ben kelt hivatalos jelentés szerint „...hosszú évek vétkes nemtörődömsége után végre felismerték létfontosságát”. A brit nők kivették részüket a gazdaság háborús erőfeszítéseiben. A hadianyagiparban példának okáért a női munkaerő aránya meghaladta a 60 százalékot.

Ha az olyan fejlett gazdaságok is, mint a német, a brit vagy a francia csak a pontos tervezés és a lankadatlan erőfeszítések árán tudták elviselni a totális háború megpróbáltatásait, érthető, hogy a roskatag és elmaradott gazdaságok kártyavárként omlottak össze. Egy orosz kormányjelentés tanúsága szerint 1915-ben az ország vastermelése 21 százalékkal esett vissza; az általános hadkötelezettség valamint a használható szállítóeszközök nagy részének háborús célokra történő lefoglalása olyan káoszt okozott az ipari termelésben, hogy sok kohónak egész egyszerűen be kellett zárnia. Oroszország gazdasági katasztrófája egyike lett az 1917-es forradalmakhoz és a gyors békekereséshez vezető okoknak. Az Osztrák—Magyar Monarchia gazdasági nehézségei viszont az 1918-ban a birodalom veszét okozó nemzeti konfliktusokat élezték ki.

1918—1929

A háború végén a politikusok, gazdasági szakemberek és üzletemberek többsége sajnó szívvel gondolt vissza a biztonságos és virágzó háború előtti napokra. Minél előbb vissza tudunk térni a régi szép időkhez és fel tudjuk támasztani a háború előtti gazdasági rendszert, annál jobb — gondolták. A bökkenő csak az volt, hogy az 1919-es Európa és a világ nemigen hasonlított az 1914-esre. A háború előtti gazdasági rend mindörökre letűnt a múltban. Azok a férfiak, akik számítottak, ezt nem értették meg, és nem találtak új módszereket az 1920-as és 30-as évek új, szorító gazdasági problémáinak orvoslására. Többek között ez a tehetetlenség volt a ludas Európa elkövetkezendő húsz évének származékos gazdasági teljesítményében. Az 1919-es gazdasági állapotok számtalan tekintetben különböztek az 1914-esektől. Legelőször is a háború a történelemben addig ismeretlen mértékű pusztítást vitt végbe. A nyugati fronton a La Manche csatornától a Vogézekig húzódó lövészárkok mentén elterülő vidék romokban hevert — Közép- és Kelet-Európa ezer meg ezer négyzetkilométerén mutatott ha lehet még ennél is szomorúbb pusztulást. Sir William Gode, aki brit segélymissziót vezetett Közép-Európában, 1919-ben érzékletes képet festett a káoszról, amit tapasztalt. A szállítás és a közlekedés helyzete különösen súlyos volt. „Azokban az országokban, ahol láttam vagonokat, nem voltak mozdonyok; ahol voltak mozdonyok, ott a vagonok hiányoztak; ahol a szén hatalmas halmokban hevert, nem volt vagon, ami elszállítsa, vagy ha vagonok még akadtak is volna, nem volt munkaerő a rakodáshoz.” Ez a káosz milliók számára éhínséget vagy halált jelentett. „Lengyelország számos részén — folytatta Gode — gyerekek pusztulnak el a tej hiánya miatt, s a felnőttek nem jutnak kenyérhez vagy zsiradékhoz. A keleti vidékeken... a lakosság gyökereken, magokon, füveken, ilyen-olyan kórókon él.” Két évvel a háború után Európa ipari termelése még mindig csak a háromnegyede volt az 1913-asnak.

Másodszor a háború olyan mély gyanakvást és gyűlöletet

ültetett el az európai nemzetekben, hogy ódzkodtak annak az együttműködésre építő kölcsönös függőségnek az újjáélesztésétől, ami pedig a háború előtti gazdasági rend kötőanyagát alkotta. A háború az önellátásnak kedvezett, amit a nemzetek a béke eljöttével is vonakodtak feladni. A Népszövetség 1920-ban nemzetközi pénzügyi konferenciát hívott össze a háború után eltelt idő gazdasági nehézségeinek elemzésére. A kiadott jelentés megállapította, hogy „az országok a nemzetközi kereskedelem fő akadályát a háború alatt vagy a háború után bevezetett új gazdasági korlátokban látják”. A helyzet orvoslására azonban senki egyetlen lépést sem tett. Az Egyesült Államok gazdasági ereje alaposan megnövekedett a háború alatt, s dollármilliókat kölcsönzött szövetségeseinek, hogy azok állni tudják a háborús erőfeszítések költségeit. Ahelyett azonban, hogy a háború után Amerika a nemzetközi kereskedelem újjáélesztésében vállalt volna tevékeny szerepet, az elszigetelődést választotta. Megkövetelte a kölcsönök határidő szerinti törlesztését — „nem ajándékba kapták a dohányt, ha nem tévedek”, jegyezte meg egyszer Calvin Coolidge —, amit az európai nemzetek a 20-as években csak nagy ügyel-bajjal tudtak teljesíteni (vagy még úgy sem). Emellett az Egyesült Államok meg akarta védeni iparát is — aminek pedig nem feltétlenül lett volna szüksége a védővámok oltalmára —, s ezzel ugyanilyen lépésekre kényszerített másokat is. A kommunista Oroszország még ridegebb elzárkózásba vonult. Vezetése ellenségnek tekintett minden kapitalista államot és megtagadta a cári kormány adósságainak visszafizetését. Kelet-Európában a nemzeti identitásuk építésén buzgólkodó új sütetű államok sürgősen új védővámokat vezettek be legfontosabb iparágaik védelmére. Ennek fő következménye a Dunamedence gazdasági egységének felbomlása és prosperitásának szertefoszlása lett. Nyugat-Európában Franciaország és Belgium bulldog-makacssággal igyekezett az utolsó garasig kitaposni minden jóvátételt Németországból — Németország viszont hasonló elszántsággal próbált a lehető legkevesebbet fizetni. A jóvátételek a kor Európájára oly jellemző gazdasági rövidlátás legjobb példája voltak. Franciaország és Belgium azt hitték, hogy ők gazdagodhatnak akkor is, ha Németország szegény marad. Az igazság ezzel szemben az volt, hogy míg a nagy ipari nemzetek együtt meg nem találták a felemelkedés útját, addig külön-külön a földrész egyetlen sarkában sem köszönhetett be ismét a felvirágzás.

A harmadik fontos különbséget a háború előtti korszakhoz képest Nagy-Britannia és a font sterling meggyöngyült gazdasági pozíciójában kell látnunk. A háború alatt Nagy-Britannia hitelezőből adóssá kényszerült válni, elsősorban az Egyesült Államok felé. A font sterling stabilitása és ereje mint nemzetközi valutáé megrendült. Ennek a változásnak a horderejét sem New Yorkban, sem Londonban nem fogták fel igazán. Londonnak esze ágában sem állt feladni a világ első számú bankárának szerepét, az Egyesült Államok pedig nem óhajtott tülekedni

érte. Ez viszont ahhoz vezetett, hogy válság idején a City már nem tudott olyan határozottan cselekedni, a valutaárfolyamok ingadoztak, s az egész nemzetközi gazdasági és pénzügyi rend sokkal sérülékenyebb lett, mint a háború előtti korszakban.

A békekötést Nyugat-Európában kétéves rövid fellendülés követte, amelynek azonban hamarosan vége szakadt. A beköszöntő válság különösen az olyan hagyományos nehézipari ágazatokat sújtotta, mint a szénbányászat és a hajógyártás. Nagy-Britanniát ez még a többiekénél is súlyosabban érintette. Kelet-Európában a háború olyan káoszt hagyott maga után, hogy szó sem lehetett semmiféle fellendülésről. A valutahelyzet pillanatok alatt ellenőrizhetetlenné vált. Gode imígyen számolt be a lengyelországi állapotokról: „A következő pénznemek vannak forgalomban: különböző kibocsátású orosz rubelek, német márka, osztrák korona, ukrán bankjegyek, a németek által kibocsátott lengyel márka és az új lengyel kormány által kiadott lengyel márka. A pénzváltás elképesztően bonyolult — nemcsak az érvényes bankjegyek sokfélesége, hanem a parasztok gyanakvása miatt is, akik például semmi szín alatt nem fogadnak el rubeles bankjegyeket, ha azok akár a legkisebb mértékig is sérültek.” Néhány pénznemmel a szédítő infláció végzett. Ausztriában az árak 14 ezerszeresükre, Magyarországon 23 ezerszeresükre, Lengyelországban 2 és fél milliószorosukra, Oroszországban pedig 400 milliószorosukra nőttek! A legsúlyosabb infláció azonban Németországra köszöntött azt követően, hogy a franciák 1923-ban megszállták a Ruhr-vidéket. 1921-ben egy amerikai dollár 75 német márkát ért; 1923 elején 7 ezret, júliusban 160 ezret, augusztusban egymilliót, novemberben 4 milliárdot. A német bankjegyek értéke jószerivel még annak a papírnak az árát sem fedezte, amire nyomták őket, s ez, ahogy a gazdasági miniszter augusztusban megfogalmazta, „tönkreteszi a vállalatokat, a munkaadókat és a munkásokat. Az üzleti megállapodások egy napra szólnak, rendelések szinte egyáltalán nem is érkeznek.” A német inflációs válságot csak egy átmeneti, majd egy végleges új pénznem (a Rentenmark, illetve a Reichsmark, a birodalmi márka) bevezetésével lehetett megfékezni, amit egyébiránt jelentős nemzetközi kölcsön támogatott meg. Kelet-Európában a stabilitás a Népszövetség hathatós segítségével állt helyre, amely 1926-ig ellenőrzése alá vonta Ausztria és Magyarország pénzügyeit.

1925-re úgy tűnt, a legrosszabb elmúlt. A termelés végre az 1913-as szint fölé kúszott, és Európa, amely néhány éven át egyfolytában teret veszített a világ többi részével szemben, végre megállt a lejtőn. 1921 és 1924 között a világ exportja 25 százalékkal, Európáé viszont csak 18-cal nőtt. 1924 és 1929 között ez a mutató 30 illetve 29 százalék volt. Az Egyesült Államok már nem húzódozott annyira a hitelezéstől, s megindult a rövid lejáratú kölcsönök folyama az Atlanti-óceán túlsópartjára (elsősorban Németországba). Nagy-Britannia a maga részéről avval válaszolt a bizalomtelibb légkörre, hogy 1925-ben visszatért az

aranyalaphoz (vagyis a háború előtti pénzügyi rendszer ama szigorú érvényű, de a gazdasági bajok hatására 1919-ben feloldott szabályához, hogy az Angol Banknak minden körülmények között szabott árfolyamon aranyra kell tudnia váltania az általa kibocsátott bankjegyeket). Mi több, a font sterling árfolyamát a dollárhoz képest a háború előtti arányban állapították meg, amikor 4,87 dollár ért egy fontot. Más országok is követték Nagy-Britannia példáját. „Hiszem — jelentette ki Churchill, aki pénzügyminiszterként a lépésért a felelősséget viselte —, hogy ez segíteni fogja a nemzetközi és a birodalmi kereskedelem újjáélesztését.” Churchill rosszul hitte. A fontot túlértékelték a dollárhoz képest. Ez azonnal meggyengítette Nagy-Britannia amúgy is ingatag gazdaságát, és nem kis szerepet játszott az 1926-os általános sztrájk kitörésében — sőt, visszaszármasztatta Nagy-Britannia vállaira azt a nemzetközi pénzügyi felelősséget, aminek a hordozása meghaladta az ország erejét, s ezzel inkább nőtt, mint csökkent a világgazdaság törékenysége.

A Wall Street-i tőzsdekrach és a világgazdasági válság

Hogy milyen törékeny is volt a világgazdaság, az 1929 és 1931 között derült csak ki igazán. Az amerikai tőzsde összeomlásával megkezdődött a világgazdasági válság, amely az ipari forradalom óta a legsúlyosabb gazdasági depresszió időszakává tette az 1930-as éveket. A katasztrófa — mert az általa okozott töménytelen emberi szenvedés és a miatta megghiúsult remények okán bizvást nevezhetjük annak — 1929 őszén vette kezdetét a New York-i tőzsdekrachhal. Az elbizakodott amerikai spekulánsoknak sikerült több mint 7 milliárd dollár kölcsönt összekaparniuk ügyleteik finanszírozására, és a részvények árait messze a reális szint fölé tornázták. Október végén eladási pánik tört ki. Október 24-én, kedden majdnem 13 millió részvény cserélt gazdát; két nappal később, csütörtökön már 16 millió. Az árak zuhanórepülésbe kezdtek. Az összeomlásnak nem csak az lett a következménye, hogy a spekulánsok tönkrementek: több mint 5 ezer bank és pénzügyintézet jelentett csődöt. A beruházásokra mozgósítható pénzek összege drasztikusan visszaesett, a legtöbb vállalatnak vissza kellett fognia a termelést, sok közülük végleg lehúzhatta a redőnyt. Nőtt a munkanélküliség, amivel huzamosan visszaesett az amerikaiak vásárlóereje is. A pangás mélypontján 12 millió amerikainak nem volt munkája, és az ipari termelés az 1929-es szintnek a felét is csak nagy üggyelbajjal érte el.

A bajok hamarosan átterjedtek Európára is. Az 1925—29-es felfutás tekintélyes részben épp az amerikai kölcsönöknek volt köszönhető, s 1929 és 1932 között sok hitelező visszakövetelte a pénzét. 1931-ben Európa bankjai is sorra jelentettek csődöt. Elsőként a Kredit-Anstalt, Ausztria legnagyobb és legtekintélyesebb ilyen intézménye lehelte ki a lelkét. Nem sokkal később az Egyesült Államoknak nyakig eladósodott Németország kez-

dett el fuldokolni, hogy aztán 1931 augusztusában Nagy-Britanniát érje utol a végzet. Soha azelőtt kormányának még nem kellett ilyen válsággal megbirkóznia — a feladat az akkoriak erejét is meghaladta. Általában hasonlóan reagáltak: visszafogták a költségvetés kiadásait és csökkentették a forgalomban lévő pénzmennyiséget, így próbálván stabilizálni a helyzetet. Leginkább a Capitaly elvei szerint igyekeztek eljárni, azaz mindent megtettek, hogy a másíknak minél rosszabb legyen — különösen az 1933-ban megrendezett Gazdasági Világkonferencia kudarcá után. A hazai ipar védelmére egyre újabb és magasabb vámokat vezettek be. Ezek az intézkedések mélyítették a válságot és növelték a munkanélküliséget. A munkanélküliek száma a világon 1932—33-ban elérte a 30 milliót — ezek fele európai volt. 1929 és 1935 között a világkereskedelem 65 százalékkal esett vissza.

A következő táblázat az Egyesült Államok és a nagyobb európai államok ipari termelésének alakulásáról közöl százalékos adatokat.

<i>Egyesült Államok</i>	<i>Francia- ország</i>	<i>Német- ország</i>	<i>Olasz- ország</i>	<i>Egyesült Királyság</i>
100	100	100	100	100
52,7	72,2	53,3	66,9	83,5
93,6	76,3	106,3	87,5	115,8

Az európai államok közül, amint látható, Németország szenvedte meg legjobban a válságot (ipari termelése lényegében a felére zuhant, munkanélkülijeinek száma pedig 6 millióra szökkent fel), Nagy-Britannia pedig a legkevésbé; ez utóbbi viszont a 20-as években nem élt át olyan intenzív fellendülést, a visszaesés ezért ott is erős volt. 1932—33-ban 3 millió brit munkanélküli várt állásra. Franciaországot a pangás később és kevésbé drámai módon kerítette hatalmába, mint jobban iparosodott szomszédait — a recesszió azonban így is kiadós volt, s a gyógyulás lassú. Az egyetlen ország, amely a válságot szinte meg sem érezte, az elszigetelődött, önerőre támaszkodó és kizárólag a maga ötéves tervei szerint haladó Oroszország volt (l. a 96. oldalt). Kelet-Európát igen nehéz helyzetbe hozta az élelmiszer- és nyersanyagárak világméretű zuhanása, de a következmények — ha mégoly súlyosak is voltak — kevésbé tűntek föl, mint az iparosodottabb Nyugaton.

A talpra állás sebessége országonként változott. A leggyorsabban a náci Németországnak sikerült.

Hitler 1933 és 1937 közötti közmunka-politikája (l. a 146. oldalt) és újrafegyverkezése lényegében felszámolta a munkanélküliséget és az ipari termelést az 1929-es szint fölé emelte. Nagy-Britannia szintén sikeresen lábalt ki a válságból, bár köz-

vetlen kormánybeavatkozás nem történt. A kibontakozás a déli országrész új iparágai segítségével valósult meg, s a hagyományos északi nehézipar továbbra is válságban maradt. Az egyes nemzetgazdaságok megélénkülése ellenére a világkereskedelem változatlanul stagnált. 1939-ben a világ összes exportja még mindig az 1929-es szint alatt maradt, s az arányok Európára bontva sem mutattak más képet.

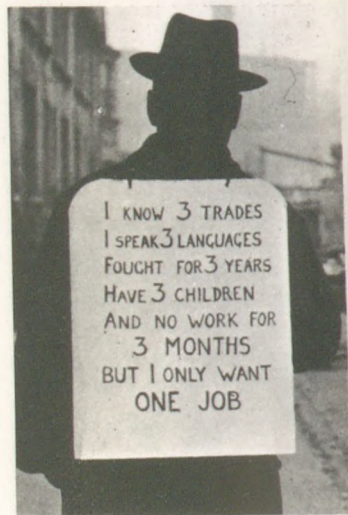
A nagy gazdasági világválság mind az emberek egyéni életére, mind a civilizált politikai viselkedésre borzalmas és fatális befolyást gyakorolt. Az olyan hagyományos iparvidékeken, mint például a hajógyártásáról híres angliai Jarrow városában a negyvenes éveikben járó férfiak ébredtek egyik napról a másikra arra, hogy kidobták őket az állásukból, s hogy gyakorlatilag semmi esélyük sem maradt, hogy még egyszer az életben teljes munkaidőben el tudjanak helyezkedni valahol. A kortárs beszámoló tanúsága szerint egész családok kerültek borzalmas helyzetbe: „A. K. gyűlöli a reá kényszerített henyeséget, és egyfolytában munkát keres. Három gyermeke van: egy 16 éves fiú, aki heti nyolc shilling táppénzt kap, egy krónikus reumában szenvedő 14 éves fiú és egy 8 éves gyermek. Az anya vérszegény, gyakran esik ágynak, és heti 2 shilling 6 penny külön betegségyben részesül. A legidősebb gyerek heti 6 shillingért elszegődött kifutófiúnak, de megbetegedett, egész egyszerűen azért, mert nem jutott elegendő táplálékhoz ahhoz, hogy kibírja a hosszú munkaidőt és a rá bízott nehéz terheket cipelni tudja... az elégtelen táplálkozás következményei intézik el mindnyájukat.”

Egy újságíró ilyennek látta 1932–33 telének Párizsát: „Az utcai padokon és a metrókijáratoknál kimerült és kiéhezett fiatal emberek hevernek, és próbálják túlélni az éjszakát. Hogy hánynak nem sikerült, nem tudom. Csak azt mondhatom, amit a saját szememmel láttam. A Rue Madame-on voltam szemtanúja a következő jelenetnek: egy gyermek a földre ejtett egy cukorkát, amire a mögötte jövő véletlenül rátaposott — de a harmadik járóelő felvette, letörölte és bekapta.” Csoda lett volna, ha ez a nyomor politikai következmények nélkül marad. Egy amerikai újságíró már 1932-ben felhívta a figyelmet arra, hogy Németországban milyen sok reményvesztett és kiábrándult fiatal csap fel a szélsőséges politikai pártok hívének. „Minden végzett egyetemi évfolyam 60 százaléka munka nélkül marad; a 16 és 30 év közötti németek körülbelül felének nincs állása; a segélyek rendszere a fiatal munkanélküliek rovására részesíti előnyben az időseket. Csoda-e, hogy az ifjú Németország könnyű áldozata mindenfajta politikai demagógiának?...” A náci ilyen körülmények között tudták sikerrel végrehajtani nagy menetelésüket a hatalomért (l. a 134. oldalt).

A világ gazdasági válság döntő fordulata volt a legújabbkori történelemnek. Mind mélysége, mind elhúzódása nyilvánvalóvá tette, hogy valami nagy baj van a nemzetközi gazdasági rendszerrel, és hogy az üzletemberek és a kormányok régi mun-

A londoni „éhségmenetek” egyike a válság éveiben. A képen látható 1932-ben zajlott és Skóciából érkezett

Elpazarolt emberi tehetség: a sok millió brit munkanélküli egyike a harmincas években (A felirat: Három szakmám van, három nyelvet beszélek, három évig harcoltam, három gyermekem van, három hónapja vagyok munka nélkül — de csak egy állásra van szükségem)

kamódszerei immár egy fabatkát sem érnek. Ha a nácik által tett háborús előkészületek jelentették a modern gazdasági problémák megoldásának egyetlen módját, akkor Európa komor jövő elé nézett. Kétségbeesetten nagy szükség volt új eszmékre és új politikára.

Néhány megjegyzés J. M. Keynes életéről és munkásságáról

John Maynard Keynes volt a huszadik század első felének legkiválóbb közgazdásza. 1883-ban született Cambridge-ben, ahol apja közgazdaságtant és logikát adott elő az egyetemen. Iskoláit Etonben és Cambridge-ben végezte. Mindkét helyen egészen kivételes intelligenciáról tett tanúbizonyságot, s miután kiváló minősítést szerzett matematikából, érdeklődése egyre inkább a közgazdaságtan felé fordult. Egy ideig közgazdaságtant tanított Cambridge-ben, majd az első világháború alatt a pénzügyminisztériumban vállalt munkát. Hamarosan a háborús gazdaságot felügyelő tervezőcsoport kulcsfigurájává küzdötte fel magát, és nagy hírnévre tett szert szakmai tudása és a tekintélyes személyiségeket sem kímélő szókimondása miatt. Szinte legendássá vált az az eset, amikor egyszer Lloyd George, a miniszterelnök a franciaországi helyzetet elemezte, s utána kikérte hallgatói véleményét. „Ha az én véleményemre kíváncsi — felelte neki Keynes —, legodaadóbb tiszteletem hangoztatása mellett is le kell szögezmem, ritka ostobaságokat hordott az imént össze.” Lloyd George oldalán részt vett a versailles-i tárgyalásokon, de lemondott delegátusi megbízatásáról, és megírta *A béke gazdasági következményei* (I. a III. fejezetet), amivel a brit kormányt ugyan kitérítette a hitéből, de egyben nemzetközi hírnevét is megalapozta. A húszas években sokat írt és tanított, és minden követ megmozgatott azért, hogy Nagy-Britannia ne térjen vissza az aranyfedezethez. Amikor Churchill mégis rászánta magát az ominózus lépésre, Keynes megírta *Mr. Churchill gazdasági következményei* c. pamfletjét, amelyben pontosan megjósolta a döntés katasztrofális végeredményét. A harmincas években számos gazdasági tanácsadó testületben dolgozott. Az épp hivatalban lévő kormány ritkán fogadta meg a tanácsait, minthogy Keynes a költségvetési kiadások növelését szorgalmazta, főként a munkanélküliséget enyhítő közmunkák támogatására — vagyis pontosan az ellenkezőjét annak, amiben a kormány hitt. Egy szívszélhűdés 1937-ben félig nyomorékká tette, de a második világháborút még végigdolgozta: ő tárgyalta Nagy-Britannia képviselőjeként az Egyesült Államokkal először a kölcsönbérlet ügyében, majd a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot létrehozó Bretton Wood-i tanácskozáson, s végül a kölcsönbérletet helyettesítő amerikai kölcsönökről is. 1946-ban halt meg.

Keynes legfontosabb műve *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* c., 1936-ban megjelent könyv volt. Egy évvel azelőtt Keynes így írt a drámaíró G. B. Shaw-hoz intézett

egyik levelében: „Erős a gyanúm, hogy az a gazdaságelméleti könyv, amelyet most írok, nagymértékben forradalmasítani fogja... azt a módot, ahogy a világ a gazdasági problémákról gondolkodik.” Keynes nem túlzott.

Az általános elmélet...-ben Keynes a munkanélküliség okait és természetét elemző korábbi közgazdászok fejtegetéseiből indul ki. Bebizonyítja, hogy magyarázataik nem kielégítőek, majd kifejti saját elméletét, amely — s ez volt benne a forradalmi — egész más megközelítést követel meg a kormányoktól a munkanélküliség problémájának kezeléséhez. *Az általános elmélet*... egészen új megvilágításba helyezte a megelőző két évtized gazdasági fejleményeit. A közgazdászok eddig úgy érveltek, hogy a teljes foglalkoztatottság a dolgok természetes állapota, s a nagyarányú munkanélküliség átmeneti zavar, amelyet a gazdasági rendszer önkorrekciós mechanizmusa hivatott helyrebillenteni. Az ideiglenes munkanélküliséggel járó válságok eljöttekor a bölcs kormányok megőrzik hidegvérüket és fizetési mérlegük egyensúlyát. Keynes ezzel szemben azt állította, hogy nem szükségszerűen a teljes foglalkoztatottság a normális állapot. A gazdasági rendszer minden további nélkül egyensúlyba kerülhet nagyarányú és akár éveken át tartó munkanélküliség mellett — amint az például Nagy-Britanniában történt a húszas és harmincas években. Keynes szerint a munkanélküliség mértékét döntően a beruházás és a fogyasztás szintje határozza meg, amit viszont igenis befolyásolhat az adott kormány politikája. Gazdasági válságok során a kormányoknak a legkevésbé sem szabad tétlenül ülniük és a költségvetés egyensúlyban tartásán ügyködniük, hanem aktívan be kell avatkozniuk és megfelelő intézkedésekkel megfékezniük a fenyegető válságot — akár a költségvetési egyensúly felborulása és túlköltekezés árán is.

A kapitalista országok kormányai ma már lényegében a keynesi alapokon állnak. Folyamatosan és mélyrehatóan beavatkoznak a gazdasági folyamatokba: változtatják a kamatlábakat, a személyi adókat, a beruházási szubvenciókat stb., hogy fenntartásuk a magas foglalkoztatottsági arányt és ösztönözzék a növekedést. Néhány kormány már a második világháború előtt, Keynes beható tanulmányozása nélkül is ezen az úton indult el (a legjobb példa erre a Roosevelt-féle *New Deal* az Egyesült Államokban), de a háború utáni kormányokba *Az általános elmélet*... csöpögtetett elég önbizalmat és bátorságot a szükséges lépések megtételéhez. Az 1950-es és 60-as években beköszöntő prosperitás és alacsony szintű munkanélküliség számtalan okra vezethető vissza, de Keynes művét feltétlenül közöttük kell említenünk.

5. Oroszország: a forradalmaktól a második világháborúig

Az elmúlt néhány évtized orosz történelme különlegesen nehéz feladat elé állítja a történétírókat. 1917 novemberében a bolsevik (kommunista) párt megkaparintotta Oroszországban a hatalmat. Ma a kommunista Oroszország, a Szovjetunió a világ két szuperhatalmának egyike, s hatalmas katonai erővel bír. A kommunista társadalom nemcsak hogy különbözik a Nyugaton és az Egyesült Államokban valaha is létezett és létező kapitalista társadalmaktól, hanem ellenségnek is tekinti őket. A kommunisták hiedelme szerint a kapitalista társadalom eredendően rossz, és a világforradalom előbb-utóbb el fogja söpörni a föld színéről. A jó kommunista feladata az, hogy ezt a forradalmat minden eszközzel siettesse. Ezek után nem meglepő, hogy a XX. század nagy részében Nyugat-Európa és Amerika lakóinak többsége Oroszországban legveszélyesebb ellenségét látta, míg az oroszokat nem lehetett lebeszélni arról, hogy a kapitalisták 1917 óta egyfolytában általános összeesküvést szőnek ellenük. Mindez ahhoz vezetett, hogy minden, antikommunisták tollából született Oroszország-történet kicsinyíteni igyekszik a kommunisták eredményeit, a kommunista-szimpatizáns történétírók viszont eltúlozzák őket. Két komoly probléma vetődik fel ebben a kérdésben. A kommunizmus szülőatyja, Karl Marx tanítása szerint a történelemben felfedezhető egy séma, amelynek központi eleme az osztályharc. A modern kapitalista társadalomban a középosztály (a marxi megfogalmazás szerint a burzsoázia) rendelkezik mind a politikai, mind a gazdasági hatalommal, amit az ipari munkások (a proletariátus) kizsákmányolására és elnyomására használ. A marxi értékrend szerint a burzsoá hatalom volt a rossz, a megdöntését célzó proletárforradalom a jó. Minden tett vagy esemény, ami a munkásosztály ügyét előre viszi, dicsérendő, míg a burzsoázia javát szolgáló eseményeket szigorúan bírálni kell. A kommunista történészek elfogadták a marxi értékrendet és a marxi sémát — szemben brit vagy európai kollégáikkal, akiknek az osztályharc elmélete nem feltétlenül nyerte el rokonszenvét. Ez utóbbiak előtt a múlt eseményei sokkal véletlenszerűbbnek tűnnek, s egyes csoportok vagy egyének teljesítményének dicséretét vagy kárhoztatását nem tekintik elsőrendű feladatuknak. Ebből következően a XX. századi Európa Oroszországban írott története csak nyomokban emlékeztetne arra, amit az olvasó most a kezében tart. A másik komoly nehézséget a „hivatalos” orosz történetírás Sztálin idején meghonosodott elképesztő túlzásai és hamisításai okozzák. Ennek a fajta históriának egyik fontos eleme Lenin és Sztálin

emberfölötti és tévedhetetlen személyiségekké való felnagyítása. A történetírás propagandává változott, s a — gyakran rémisztően komor — igazság kiderítése és leválasztása a propaganda mítoszairól mind a mai napig történelemszt próbáló feladat.

Az első világháború hatásai

A háború forradalmat hozott Oroszországnak.

A központi hatalmak elleni harc olyan megterhelést jelentett, amit sem a gazdaság, sem a civil lakosság, sem a bátorságáról és emberfeletti tűrőképességéről méltán híres hadsereg nem viselt már el. Röviddel az ország hadba lépése után felütötték fejüket az első súlyos gazdasági gondok. A tizenötmillió főt hadba hívó mozgósítás miatt kulcsfontosságú gyárak kényszerültek leállásra. 1915-ben 573 üzemet kellett bezárni, s ellentétben a többi háborúba lépett ország gyorsan növekvő termelésével, az orosz gazdaságban recesszió vette kezdetét. A helyzetet tovább súlyosbította a közlekedési káosz. A transzszibériai vasútvonal egyetlen sínpárból állt, ráadásul a vagonpark is oly csekélyke volt, hogy bár a szövetségesek töménytelen mennyiségű utánpótlást rakodtak ki a csendes-óceáni Vlagyivosztk kikötőjében, egy teljes évre lett volna szükség ahhoz, hogy eljuttassák az ország másik végében húzódó frontra. Az északi-tengeri Arhangelszkben a helyzet semmivel sem festett különbül. Százzámra veszték oda létfontosságú utánpótlással teli ládák, mert egymás tetejére pakolták őket és az alsó rétegek kimozdíthatatlanul a talajba süllyedtek. Az élelmiszer a pályaudvarokon rohadt, ment tönkre, mert a vasúthálózatot totális káosz bénította meg. Egy egykori miniszter így emlékezett vissza ezekre az időkre: „A vonalakon időnként úgy összetorlódtak a tehervagonok, hogy némelyiket le kellett borítani a töltésről, hogy az utána jövő szerelvény tovább tudjon haladni.” Evvel egy időben elszabadult a gyors infláció. A bérek hiába próbálták utolérni az árakat. 1914 és 1916 között az élelmiszer és sok más cikk ára négy-ötszörösére, míg a bérek csupán a duplájukra nőttek. A városokban már 1915-ben éhínség ütötte fel a fejét, s hatalmas sztrájkok bénították tovább a gazdaságot.

A fronton a hadsereg vezetésében és szervezésében ugyanilyen tragikus fejtelenség uralkodott: csakhogy ennek árát emberéletben kellett megfizetni. „Ronggyá foszlott rajtunk az egyenruha. A lábamon csizmának aligha nevezhető valamit hordok, vagyis igazából kapcában kell masíroznom” — panaszkodott egy katona. Ennél sokkal súlyosabb problémát jelentett az, hogy az orosz fegyverek elavultak voltak és a katonák a legkritikább esetben rendelkeztek elegendő lőszerezellel a használatukhoz. Az oroszok az osztrákokat az esetek többségében még így is elporolták, de a német hadsereggel szemben egy percig sem volt esélyük. 1914-ben és 1915-ben 3,4 millió orosz katona halt meg vagy sebesült meg, és másfél millió esett fogságba. Az

A cár és családja a forradalom előtt

Trónfosztása után, házi őrizetben Tobolszkban: Miklós, fia és négy lánya élvezik a szibériai nap fényét

A szoba Jekatyerinburgban, ahol minden valószínűség szerint Miklóst és egész családját 1918-ban meggyilkolták

Raszputyin, két csodálójával,
1914.

1916-os Bruszilov-offenzíva volt a cári Oroszország hadseregének utolsó sikeres hadjárata — amint ismét védekezésbe szorult, erkölcsi szilárdsága megroppant, s az otthoni szenvedésekről, fel-feltörő elégedetlenségről, valamint a sztrájkokról és a kormányváltást követő megmozdulásokról szóló hírek nyomán elillant maradék harci szelleme is.

Eme reményvesztett ország trónján II. Miklós cár ült, aki a korabeli rossz nyelvek szerint egy falusi postahivatalt sem tudott volna igazgatni, nemhogy Oroszországot újkori történetének legsúlyosabb válsága idején. Miklós cár nem volt buta, de nem bízott eléggé saját uralkodói képességeiben. Nem tudta megítélni és kiválasztani a felelősségteljes politikai posztokra alkalmas embereket, és túlságosan is hallgatott erős akaratú, de ostoba feleségére, Alekszandrára. A cárné egyetlen választ tudott Oroszország minden bajára: feltétlen engedelmesség a cár parancsainak. „Ő, hogy mennyire szükségük van arra (ti. az orosz népnek), hogy vasakarattal és vaskézzel kormányozzák őket! — írta férjének 1915-ben. — A Mindenható akaratából Te vagy Oroszország ura és gazdája, s ők földig fognak hajolni bölcsességed és szilárdságod előtt.” A cárné semmibe vette a Dumát, az 1905-ös forradalom után létrehozott parlamentet, amely valójában nem volt több cári tanácsadó testületnél. „Fülembe jutott — írta felháborodottan ugyancsak 1915-ben —, hogy Rodzjanko (a Duma elnöke) és a többiek a Duma azonnali összehívásáért rimáncodnak. Kérem, semmi szín alatt ne tégy a kedvük szerint. Olyan dolgokba akarnak beleavatkozni, amelyekhez semmi közük, s a haragnak csak újabb hullámát váltanák ki.” 1915-ben Miklós a frontra utazott, hogy főparancsnokként tevékeny szerepet vállaljon a háborúban. Ez rossz döntés volt. Legelőször is Miklós nem volt tábornok és jelenléte inkább hátráltatta, mint segítette az orosz hadviselést. Másodszor pedig Miklós távollétében még jobban megnőtt a cárné politikai befolyása. Ettől az időtől fogva a kormány politikáját eszelőnek, sőt, az adott körülmények között egyenesen öngyilkosnak minősíthetjük.

1911 óta az orosz udvar egyre inkább egy különleges személyiség, Raszputyin körül kezdett forogni. Raszputyin, az írástudatlan szibériai paraszt vándorlásai során mindenütt papnak adta ki magát, bár semmiféle orosz egyházhoz vagy szektához nem kötődött. Ahhoz azonban kétség sem férhet, hogy hipnotikus képességekkel rendelkezett, amelyek segítségével a legkülönb orvosoknál jobban tudta kezelni a trónörökös Alekszej herceg hemofiliáját. (A herceg betegsége egyébként olyan súlyos volt, hogy a legkisebb karcolás, seb vagy horzsolás is az életét veszélyeztette.) A cárné szentül hitte, hogy Raszputyin csodatevő, hogy szent ember és Isten küldötte, s hogy véleménye maga az igazság. A cárné egy idő után már nem tudott megenni Raszputyin nélkül, aki így komoly hatalommal bíró politikai személyiséggé emelkedett. Raszputyin mindennek dacára az maradt, ami világegyetében volt: szélhámos és részeges

tolvaj. Ráadásul olyan szexuális kicsapongásokban lelte kedvét, amelyek még egy közönséges földi halandó esetében is közfelháborodást váltottak volna ki — hát még egy szent emberében! Semmiféle politikai képességgel nem rendelkezett, mégis elérte jó néhány tehetségtelen és feladatára alkalmatlan miniszter ki-nevezését. A cári családot egyre jobban eltávolította a valóságtól. Juszupov, egy ifjú arisztokrata így jellemezte a helyzetet: „A cár és a cárné a külvilágtól és alattvalóiktól elszigetelve, Raszputyin klikkjétől körülvéve a világ sorsát befolyásoló döntéseket hoznak. Csak rémülettel tekinthetünk Oroszország végzete elé.” 1916. december 16-án Juszupov és két bűntársa meggyilkolták Raszputyint. Az arzénal mérgezett bor és sütemény nem volt elég ahhoz, hogy végezzen vele, sőt, Juszupov revolverének golyói sem: a merénylők végül vasdorongokkal verték agyon s a holttestet a Néva folyó jégpáncélja alá gyömöszölték. Raszputyin halála azonban túl későn következett be ahhoz, hogy bármit is megváltoztasson. A cári család ekkorra már elvesztette az orosz nép bizalmát.

1917 forradalmi

Az 1917-es esztendő oroszországi krónikája nehezen követhető nyomon, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy Oroszország a Julián-naptárt használta, azaz majdnem két héttel a Gergely-naptár szerinti európai időszámítás mögött tartott. Az általam használt dátumok az orosz naptárt követik, s zárójelben szerepelnek az európai időszámítás szerinti időpontok.

1917 januárjában a Duma vezetői nyomatékosan figyelmeztették a cárt, hogy ha nem ígér azonnal nagy horderejű reformokat, végzetes baj történhet. Miklós ügyet sem vetett az intésre. Február 23-án (a Gergely-naptár szerint március 8-án) Szentpétervárott hatalmas sztrájk tört ki. „Megparancsolom, hogy holnapra vessenek véget a rendbontásnak a fővárosban” — táviratozta a cár a hadsereg mogulovi főhadiszállásáról. A pétervári hatóságok nem túl lelkesen igyekeztek végrehajtani a parancsot. A katonák fraternizáltak a sztrájkolókkal, sőt, előfordult, hogy agyonlőtték a tisztjeiket. Míg a Duma az ideiglenes kormányt, addig a sztrájkolók és a velük szimpatizáló katonák a pétervári szovjetet alakították meg. Ez utóbbi „az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójog szerint megválasztott” alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását követelte. Március 15-én II. Miklós öccse, Mihály nagyherceg javára lemondott a trónról. Mihály azonban nem akart cár lenni — s ezzel megszakadt az Oroszországot több mint 300 évig kormányzó Romanov-dinasztia uralkodása. Az orosz monarchia egy alig hallható hörgéssel kimúlt.

A februári (márciusi) forradalom olyan hirtelen tört ki, hogy egyetlen politikai csoportosulás sem tudta pontosan, hogy mi legyen a következő lépés, hogy milyen kormány váltsa fel a cár uralkodását. Az először a liberális, de tesze-tosza Lvov herceg,

majd a határozottabb, eszer Kerenszkij vezette ideiglenes kormányt — jobb híján — mind bel-, mind külföldön széles körben elismerték. Az Ideiglenes Kormánnyal azonban hamarosan szembefordultak az addig vele párhuzamosan működő szovjetek. Ezek a demokratikusan megválasztott, munkásokból és katonákból álló helyi irányító testületek közelebb álltak az egyszerű emberekhez, mint az ideiglenes kormány. Különösen fontos politikai szerepet játszott a pétervári szovjet — a főváros csapatai az ő, és nem az ideiglenes kormány parancsainak engedelmeskedtek.

Lenin és az októberi forradalom

Április 16-án Lenin tíz év száműzetés után megérkezett a pétervári Finn-pályaudvarra. Visszatérése szinte azonnal új fordulatot adott az orosz politikának, 1917-ben és az azt követő években elért sikerei pedig az egész világot átalakították. Lenin, vagyis Vlagyimir Iljics Uljanov 1870-ben született Szimbirszkben (a „Lenin” álnév volt, amelyet akkor vett fel, mikor bekapcsolódott a földalatti forradalmi mozgalomba). Egy viszonylag tehetős tanfelügyelő kisebbik fiaként született s kiváló iskoláztatásban részesült. Már korán nagyszerű képességekről tett tanúbizonyságot. „Kivételesen tehetséges, jó magaviseletű és szorgalmas” — szerepelt iskolai bizonyítványában. „Uljanov minden tárgyból osztályelsőként végzett. Tanulmányai befejeztével neki ítélték a legtehetségesebb, legjobb előmenetelű és legjobb magaviseletű diáknak járó aranyérmet. Sem az iskolában, sem azon kívül egyetlen egyszer nem fordult elő, hogy akár szóval, akár tettel tanárainak vagy az iskola vezetőinek rosszallását vagy feddését váltotta volna ki.” 1886-ban meghalt az apja, majd egy évre rá egy sokkal szörnyűbb tragédia történt a családban. Bátyja, Alekszandr, akivel nagyon közel álltak egymáshoz, a cár meggyilkolását tervező merénylők közé keveredett. Az összeesküvők egyike azonban feladta társait. Alekszandrt letartóztatták és kivégezték. Lenin ritkán emlegette bátyja erőszakos halálát, pedig az minden valószínűség szerint mélyen megrázta. Életének hátralevő részét a cárizmus elleni harcnak szentelte. A gimnázium után a Kazanyi Egyetemen tanult tovább, ahonnan rövidesen egy diáktüntetés szervezéséért kitették a szűrét. Ezután bekapcsolódott a forradalmi mozgalom tevékenységébe, és számtalan konfliktusa támadt a rendőrséggel. Néhány évre Szibériába száműzték, majd 1900-tól 1917-ig jórészt Nyugat-Európában (először Londonban, aztán Svájcban) várt jobb időkre. Nagy hatást gyakorolt rá Plehanov, aki bevezette a marxista tanokba.

A Lenin által is vallott marxi elvek a következőkben foglalhatók össze. A történelem mozgatórugója az osztályharc. Az 1789-es francia forradalom előtt a gazdasági és politikai hatalmat a királlyal vagy a császárral egymást kölcsönösen segítő arisztokrácia tartotta a kezében. A francia forradalom során a burzsoá-

zia (avagy a középosztály) megdöntötte a főúri (arisztokrata) társadalmat és magához ragadta mind a gazdasági, mind a politikai hatalmat. A burzsoázia megteremtette a modern ipari társadalmat és birtokolta a „termelőeszközöket” — a gyárakat, a bankokat, a vasutakat stb. A burzsoázia tartotta a kezében az összes anyagi javakat (a tőkét), s úgy szervezte meg a „tőkés társadalmat”, hogy növelni tudja azokat. Ahhoz, hogy egy üzleti vállalkozást valaki beindíthasson vagy továbbfejleszthessen, pénzt kell kölcsönvenni. Ezt az összeget részvények formájában adják össze azok az emberek, akik fölös pénzükkel beszállnak az üzletbe — azzal a feltétellel, hogy a kölcsönt kamatostul kapják vissza. A vállalkozás által termelt haszon jelenti ezt a kamatot, amelyből a vállalkozók részvényeik arányában részesülnek. Minél nagyobb profitra tesz szert a vállalkozás, annál jobban járnak a részvényesek. Az ipari társadalom működéséhez azonban szükségeltetik még egy hatalmas osztály: a munkásosztály avagy a proletariátus. A proletariátusnak nincs tulajdona, s még részleges ellenőrzéssel sem bír a termelési eszközök fölött. A megélhetéshez szükséges pénzt a munkabérből teremti elő. Minél nagyobb bért fizet azonban egy gyár a munkásainak, annál kisebb haszon lesz a vállalat része és annál kevesebb pénz üti a részvényesek markát. Ebből következően a tulajdonnal bíró, részvényes kapitalista burzsoázia és a bérből élő proletariátus

Lenin — könnyen felismerhető kopaszágáról — az 1897-ben Szentpétervárott készült fényképen néhány kommunista társaságában látható

érdekei éles ellentétben állnak egymással. A burzsoázia minden politikai és gazdasági hatalmát felhasználja a bérek alacsonyan tartására és arra, hogy elfojtsa a proletariátus saját helyzetének javítását célzó törekvéseit, lett légyen az szakszervezeti szervezkedés vagy bármi más. Marx jóslata szerint azonban a kizsákmányolt és megalázott munkások hada egyszer majd erőszakos forradalmat robbant ki és elsöpri a kapitalista társadalmat. A „proletárdiktatúra” rövid, átmeneti időszaka után eljön az igazi kommunista társadalom. Minden termelési eszköz magántulajdonból köztulajdonba megy át, s nem csak egyesek, hanem a köz javát fogja szolgálni. A köztulajdon elősegíti a testvériségen, az együttműködésen és a valódi szabadságon alapuló társadalom kialakulását, amelyben a gyengéknek törődés lesz a részük, nem pedig elnyomatás az erősek által, s ahol a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elve valósággá válik.

Bár mind Marx, mind Lenin szilárdan hitték, hogy a forradalomnak el kell jönnie, egyikőjük sem szándékozott ölbe tett kézzel várni a történelem kerekének fordulására. „A filozófusok eddig csak különböző módokon értelmezték a világot — írta Marx 1848-ban. — A feladat az, hogy megváltoztassuk.” És mind Marx, mind Lenin nekiláttak, hogy a világot kapitalistából kommunistává változtassák — az előbbi főként elméleti munkával és bármifajta siker nélkül, az utóbbi viszont annál gyakorlatiasabban és eredményesebben.

Marx több európai országban várt sikeres kommunista forradalmat, Oroszországban azonban a legkevésbé. Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Belgiummal vagy Németországgal összevetve Oroszország iparilag elmaradott volt, burzsoáziája még nem döntötte meg az arisztokráciát, s proletariátusa sem duzzadt hatalmas tömeggé. Még mindig a parasztok országa volt, akiket Marx ellenforradalminak tekintett, mivel általában erősen kötődtek az általuk megművelt és birtokolt kis földdarabhoz. Lenin talán legfontosabb hozzájárulása Marx tanaihoz éppen az a tétel volt, hogy Oroszország szegénység sújtotta parasztsága oly sokban hasonlít a proletariátushoz, hogy nyugodt lélekkel számítható forradalmi erőnek.

Lenin és Plehanov átvették az emigráns szociáldemokrata párt vezetését, s morfondírozni kezdtek egy sikeres oroszországi marxista forradalom kirobbantásának lehetőségein. Kiadtak egy illegális újságot, az *Iszkrát* (Szikra), amelyet Németországban nyomtak és a legnagyobb konspiráció mellett terjesztettek Oroszországban. Ez a szociáldemokrata párt azonban soha nem tudott számottevő befolyást gyakorolni az 1917 előtti oroszországi folyamatokra. Gyengeségének egyik fő okát az 1903-ban bekövetkezett pártszakadásban kell keresnünk. A Martov vezette egyik szárny, a mensevikek, ki akarták szélesíteni a pártot, s olyan emberek, tagok felvételét is szorgalmazták, akik csak a párt elveivel rokonszenveztek, de nem voltak forradalmárok. A többség, a bolsevikok, akik élén Lenin állt, nem értettek evvel

egyedül, s amellet kardoskodtak, hogy a párt csak akkor érhet el sikert, ha megmarad hivatásos forradalmárok szigorúan szervezett osztagának. Az ellentét nem merült ki valamiféle elvbarátok közötti súrlódásban, s a sebek sohasem hegedtek be igazán. Részben a konfliktus miatt a bolsevikok sem az 1905-ös, sem az 1917. márciusi forradalomban nem jutottak komoly szerephez. 1917 elején számukat Oroszországban mindössze 30 ezer főre becsülték.

A forradalom évének elején Lenin tehát alig volt több egy senkinél — egy olyan aprócska, szélsőséges orosz politikai párt száműzött vezetője, amelynek sem az európai, sem az orosz ügyeket nem állt módjában befolyásolnia. Leninnek még csak reménye sem nagyon maradt, hogy életében valami megvalósul céljaiból. 1917 januárjában előadást tartott Zürichben néhány diák előtt, melynek során kijelentette: „Mi, idősebbek, már nem érjük meg a nemzetközi szocialista forradalom győzelmét — de Önök, fiatalok igen.” Amikor a fülébe jutott a márciusi forradalom híre, habozás nélkül elindult Oroszországba. A vasúti fuvart a németek vállalták, akik — mint később kiderült, tökéletes előrelátással — úgy okoskodtak, hogy ez a bajkeverő még oly sok borsot törhet az Ideiglenes Kormány orra alá, hogy az helyettük a bolsevikokkal lesz kénytelen háborúzni.

Amikor Lenin megérkezett Pétervárra, a bolsevik párt éppen azon vacillált, hogy milyen mértékben működjön együtt az ideiglenes kormánnyal és más politikai pártokkal. Lenin egyszerű és hajthatatlan álláspontot képviselt: szó sem lehet semmiféle együttműködésről. A bolsevikok célja az, hogy minden hatalom a szovjetekben összpontosuljon, a szovjeteken belül a bolsevikok veszik át az irányítást és újabb forradalmat robbantanak ki, melynek végén megteremtik a proletárdiktatúrát. 1917 áprilisában ez a terv egyszerűen nevetségesnek hatott. Sokan, köztük nem egy bolsevik, úgy vélték, hogy Lenin túl sokáig volt távol Oroszországtól, és ezért teljesen félreérti a helyzetet. Lenin azonban olyan ellenállhatatlanul érvelt s olyan erős személyiség volt (valaki, aki egyszer vitatkozni kényszerült vele, saját bevallása szerint úgy távozott a helyszínről, mintha gőzkalapáccsal csapták volna fejbe), hogy sikerült ezt a stratégiát elfogadtatnia a bolsevik párttal.

Mindeközben az ideiglenes kormány igyekezett stabilizálni helyzetét, de óriási nehézségekkel kellett megküzdenie. Oroszország egyes vidékein teljes anarchia tombolt. Vidéken a parasztok fellázadtak és fosztogattak. Előfordult, hogy egy állomáson a katonák azért agyonverték az állomásfőnököt, mert vonatjuknak fél órát várakoznia kellett. A háború egyre reménytelenebbül alakult, s a gazdaság a javulás legkisebb jelét sem mutatta. A most már határozottan Kerenszkij által befolyásolt ideiglenes kormány mindent elkövetett a háború folytatásáért, és minden jelentősebb reform bevezetését az alkotmányozó nemzetgyűlés valamikor az év végén esedékes összehívásáig akarta halasztani. Ezek végzetes ballépésnek bizonyultak. A

A fényképész előtt harciasan pózoló vörösgárdisták részt vettek az októberi forradalomban

gazdasági válság tovább mélyült. A bolsevikok egyre növelték befolyásukat a szovjetekben és folyamatos propagandával igyekeztek aláásni a fegyelmet a hadseregben. Amikor június végén a hadvezetés egy új offenzívát kísérelt meg elindítani a németek ellen, a teljes II. hadsereg dezertált. A bolsevikok úgy érezték, hogy eljött az ő órájuk, de júliusi államcsínykísérletük megbukott és Leninnek ideiglenesen Finnországba kellett menekülnie. Augusztusban újabb puccskísérlet vallott kudarcot — ezúttal Kornilov, az „oroszlánszívű, de birkaagyú” tábornok (a jellemzés Bruszilov tábornoktól ered) próbálta magához ragadni a hatalmat. Kornilov Pétervárt akarta elfoglalni, hogy megdöntse a szovjetet és esetleg megbuktassa Kerenszkijt, de csapatai közül néhány megtagadta az engedelmességet, az őt szállító vonatot pedig szovjetbarát vasutasok máshová irányították. A Kornilov-féle összeesküvés mindezek után elbukott, de komoly kárt okozott a Kerenszkij-kormánynak, amelyről egyre nyilvánvalóbbá vált bénultsága és irányvesztettsége. A bolsevikok ezzel szemben egyszerű és vonzó politikát kínáltak: „Véget vetni a háborúnak!; Földet a parasztoknak!; Minden hatalmat a szovjeteknek!” — hangzottak jelszavaik. Júliusi kudarcuk dacára népszerűségük egyre fokozódott. „A mi ideiglenes kormányunknak nagyon a begyében vannak a bolsevikok — fejtette ki véleményét egy katona augusztusban, de nekünk, a fronton harcoló katonának, semmi bajunk sincs velük. Azelőtt nem szerettük őket, de most, hogy az ideiglenes kormány szabadságot ígért a szegény embereknek, de nem adta meg nekik, szép lassan átállunk a bolsevikok oldalára.” Októberben tovább súlyosbodott az élelmiszerhiány, különösen Moszkvában és Pétervárott. „Október vége felé — jegyezte fel az épp a fővárosban tartózkodó John Reed — egy álló hétig egy falat kenyér sem volt a városban... A csecsemőknek csak a fele jutott elég tejhez. Kenyérért, tejért és dohányért órákat kellett sorban állni a jéghideg esőben.”

Októberben Lenin visszacsempészte magát Pétervárra. Egy titkos ülésen meggyőzte a bolsevik vezetőket arról, hogy megértett az idő egy második hatalomátvételi kísérletre. Ekkor a párt már legalább 300 ezer tagot számlált s a két kulcsfontosságú városban, Pétervárott és Moszkvában nagyon megerősödött. Kiváló szervezettsége a csöndes, de alapos Sztálin munkáját dicsérte — a párt készen állt az akcióra. A közvélemény egyre inkább feljűk hajlott. A kulcsfontosságú pétervári szovjetet, melynek elnöki tisztjét a dinamikus egyéniségű Trockij töltötte be, lényegében a kezűkben tartották. S ami talán a legtöbbet nyomott a latban: a párt számíthatott a katonák, tengerészek és a gyári munkások harci egységeinek fegyveres támogatására.

Október 23-án (november 5.) Trockij Forradalmi Bizottsága szép csendben elfoglalta a Szmolnij Intézetet, és főhadiszállásává tette meg. A város egyik stratégiai fontosságú pontján álló épület azelőtt egy leánynevelőnek adott otthont. Kerenszkij másnap ellenintézkedéseket foganatosított: csapatokat vezényelt a bolsevik újság szerkesztőségének bezárására. A döntő nap október 25.-én (november 7.) érkezett el. Kora reggel a bolsevik vörösgárdisták előzőnlötték az utcákat, és sorra elfoglalták a város stratégiai pontjait. Jobbára jelentéktelen ellenállással találkoztak — csak a hatalmas Téli Palota tartotta magát, ahol egy maroknyi fiatal tiszt és egy női zászlóalj védelmezte a kormány tagjait. Kerenszkij közben kisurrott a városból, hogy a hozzá hűséges csapatoktól felmentést hozzon. Október 26-án (november 8.) a Néva folyón lehorgonyzott Auróra cirkáló ágyútűz alá vette a Téli Palotát, s amikor a vörösgárdisták felsorakoztak az ostromhoz, a miniszterek megparancsolták a megmaradt elenyésző számú védőnek, hogy hagyják abba a reménytelen harcot. Pétervár lényegében vér nélkül jutott a bolsevikok kezére. A Téli Palota ostromakor hat bolsevik esett el, a védők mind életben maradtak. Kerenszkij, akinek csak 700 főnyi őt támogató katonaságot sikerült felhajtania, október 29.-én (november 11.) tett egy hamvába holt kísérletet a város visszafoglalására. A kudarc után emigrációba vonult és soha többé nem tért vissza Oroszországba. A Moszkváért vívott, ötnapos csata már keményebb harcot hozott, de a bolsevikok itt is diadalmaskodtak. Oroszország két ikerfővárosa a bolsevikok ölébe hullott. Az októberi forradalom befejeződött.

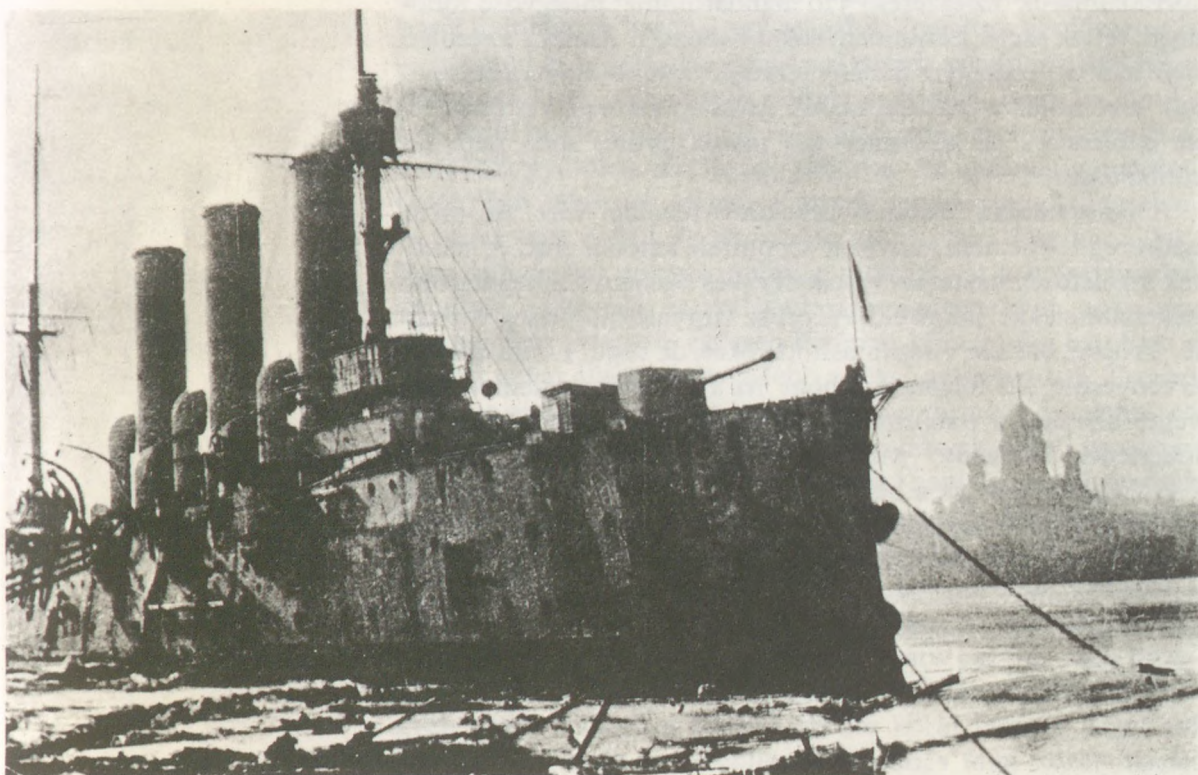
A bolsevikok, bár még mindig kisebbségben voltak, győzni tudtak, mert a teljes káosz és az általános szenvedés közepette az orosz politikai pártok közül egyedül ők rendelkeztek olyan világos politikai irányvonallal, amely megtalálta az utat a népesség legegységesebb és számszerűleg legnagyobb rétegeihez — a munkásokhoz, a parasztokhoz és a katonákhoz. Mindenre elszánt, kivételes személyiség irányította őket, aki mindig halálbiztosan érzett rá arra, hogy az adott pillanatban mit lehet és mit nem; Trockij, a tettek embere páratlan energiával, intelligenciával és szónoki képességekkel bírt, míg Sztálin a párt szervezésében nyújtott felülmúlhatatlant. A bolsevikokat a ke-

*Mintha az 1789-es francia
forradalom első napjaiból
származna a kép: tüntetők
ezrei gyülekeznek a pétervári
Mars-mezőn az 1917-es első
forradalom idején*

*A Néván horgonyzó Auróra
cirkáló (a fénykép 1918-ban
készült)*

resztes lovagok hevülete fűtötte. Szentül hitték, hogy véget vetnek a múlt minden nyomorának s egy összehasonlíthatatlanul szebb jövőt építenek; valamint hogy kizárólag nekik van igazuk. Fegyelmezettek voltak, nem haboztak kegyetlenül leszámolni mindazokkal, akiknek a véleménye nem egyezett az övéikkel. A bolsevikokat irgalmatlanul nehéz volt megállítani.

Az elkövetkező években szükségük is volt mindezekre a tulajdonságokra. A hatalomátvétel után azonnal gigászi problémákkal néztek szembe. Valahogy békét kellett kötniük Németországgal. Egyre fenyegetőbbben vetette előre árnyékát a polgárháború. A gazdaság összeomlott, s ők még mindig kisebbségbe szorulva, a két fővároson kívül nem számíthattak komoly támogatásra. Legelőször hatalmuk megszilárdítására összpontosították erejüket. A Téli Palota bevétele után Pétervárott összeült a Szovjetek Összoroszági Kongresszusa. Lenint hősnek kijáró üdvözlésben részesítették, és egy bolsevik kormány megalakítása mellett határoztak. Az a néhány küldött, aki evvel nem értett egyet, az érvekben nem válogató Trockijtól kapta meg a magáét. „Ti szánalmas és elszigetelt alakok vagytok! — vágta a fejükhöz. — Eljátszottátok a szerepeteket, és legfőbb ideje, hogy oda kerüljete, ahová valók vagytok: a történelem szemétdombjára! Nincs több lépésetek!” Az új kormány mindazonáltal 1918 januárjában, amikor végre összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés, kínos helyzetben találta magát. Ebben a testületben, amely az orosz történelem legdemokratikusabban megválasztott parlamentje volt, a bolsevikok a 707 képviselői helyből mindössze 175-öt szereztek meg, míg fő vetélytársaik, a szociálforradalmárok (az eszerek) 370 mandátummal meggyőző többségre tettek szert. Lenin nem sokat habozott. Amikor a testület nem akarta jóváhagyni néhány tervezett intézkedését, a bolsevikok kivonultak a tanácskozásról. Másnap katonák vették körül az épületet, s az alkotmányozó nemzetgyűlés soha nem ült többé össze.

A bolsevikokra ezután a békekötés feladata várt. Az orosz hadsereg többé nem képviselt semmiféle katonai erőt. A németek tökéletesen tisztában voltak evvel és a lehető legmegalázóbb békefeltételekkel álltak elő. Az orosz tárgyalóküldöttség vezetője, Trockij, először visszautasította őket, de végül Lenin akarata érvényesült, aki felismerte, hogy ha a bolsevikok nem vetnek véget azonnal a háborúnak, ugyanúgy megbuknak, mint az ideiglenes kormány. Márciusban a lengyelországi Breszt-Litovszkban aláírták a békeszerződést. Oroszországot kötelezték arra, hogy népességének 26, művelhető földterületeinek 27, összes vasútvonalának 27, feldolgozó iparának 33, acélgyártásának 73, szénmezőinek pedig 75 százalékát átadja Németországnak. A béke végül megkötött, de óriási árat kellett érte fizetni.

A polgárháború

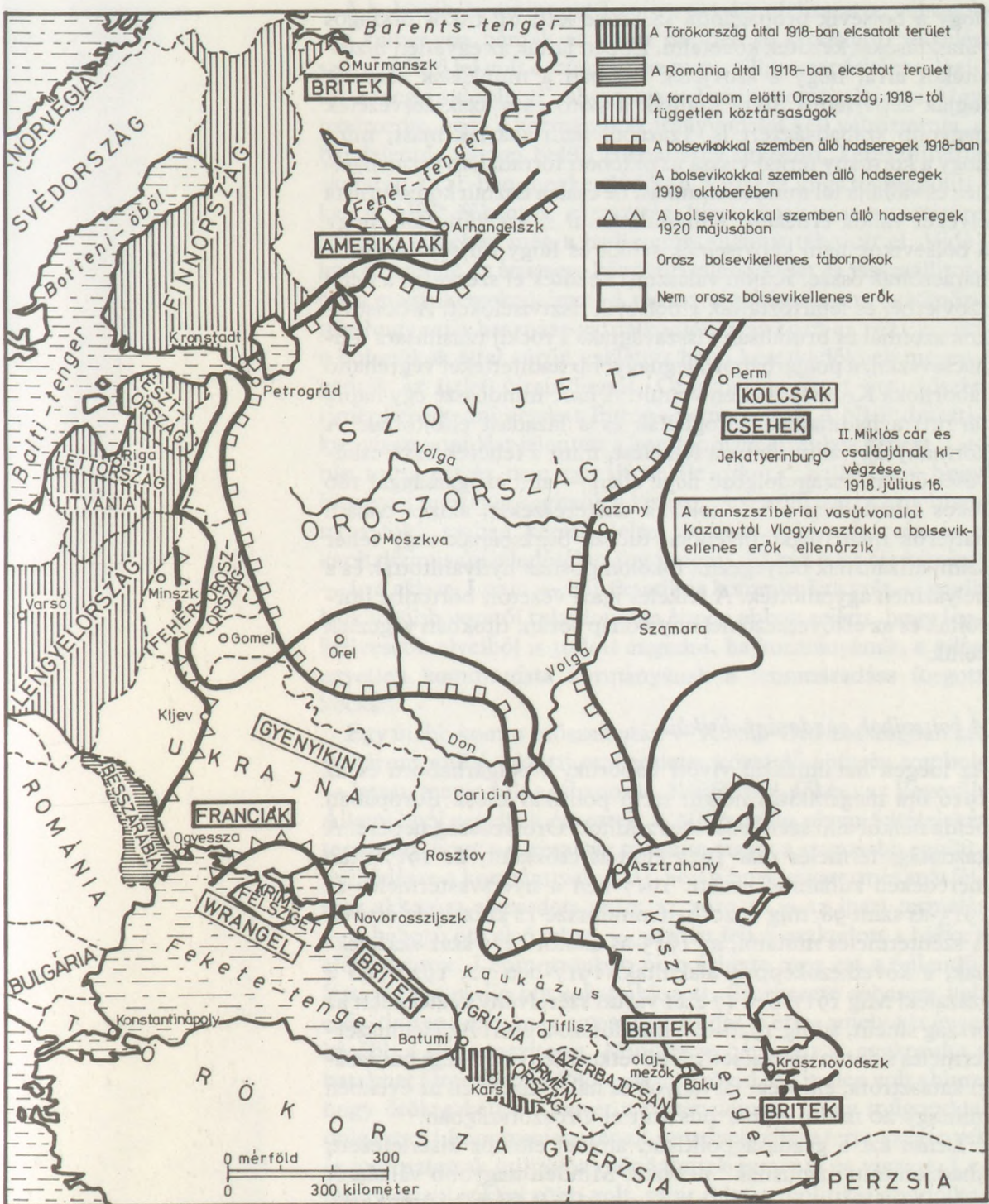
Alighogy véget ért az idegen hatalmakkal vívott harc, kitört a polgárháború. Az első ütközetek — a csehszlovák légió főszerplésével — Közép-Oroszországban robbantak ki. Ez a hadsereg a Osztrák—Magyar Monarchia szolgálatában orosz hadifogságba esett katonákból verbuválódott, akik vállalták a harcot hazájuk felszabadításáért a Habsburgok uralma alól. A légiót a transzszibériai vasúton Vlagyivosztokba akarták átdobni, ahol a szövetségesek behajózták és a nyugati fronton vetették volna be őket. A csehek fegyelmezett harci egységet alkottak, és gyanakodva figyelték a bolsevikokat, különösen a breszt-litovszki békekötés után. Útban Vlagyivosztok felé egy incidensbe keveredtek, ami fegyveres harcba torkollt. Rövidesen a Volga-vidék jókora részét ők tartották ellenőrzésük alatt, és sikereik a bolsevikok megannyi ellenségét arra bátorították, hogy nyíltan szembeforduljanak az új hatalommal.

Az antikommunistákat közönségesen csak fehéreknek, a kommunistákat pedig vörösöknek nevezték. 1918—19-ben a vörösök helyzete reménytelennek látszott. Oroszország háromnegyed részét a fehérek uralták. A bolsevikoknak időnként közel 10 ezer kilométer hosszú frontvonalat kellett tartaniuk. Hadseregük mintegy 300 ezer főt számlált, azaz nagyjából fele annyit, mint a fehér parancsnokok vezette állomány — arról már nem is beszélve, hogy ez utóbbiak francia, brit, amerikai és japán segítséget is kaptak. A harc előrehaladtával azonban a vörösök fokozatosan felülkerekedtek. Helyzetük szilárdabbnak bizonyult, mint az első ránézésre tűnt. Egybefüggő, központi területről indulhattak harcba, ami magában foglalta a két fővárost is — ez mind az utánpótlás, mind a stratégia szempontjából nagy előnyt jelentett. Egységesek voltak, és tudták, hogy ha elbuknak, velük bukik szent ügyük is. A fehéreket ezzel szemben csak a vörösök gyűlölete terelte egy táborba. Az ukránok nyugaton, Gyenyikin tábornok délen, Kolcsak tengernagy Szibériában — mind saját céljaik és ambícióik valóra váltásáért harcoltak. Nem képviseltek világos politikai alternatívát a bolsevikokkal szemben, széthúzás és vetélkedés gyengítette őket. 1919 novemberében csapataik egészen Pétervár külvárosáig hatoltak: a fehérek ekkor álltak a legközelebb a végső győzelemhez. Trockij vezetése alatt a Vörös Hadsereg gyorsan duzzadt és jelentősen javultak harci erényei is. A vörösök rövidesen döntő vereséget mértek Kolcsakra. Az addig vele együtt harcoló csehek átadták a tengernagyot a vörösöknek és különbékét kötöttek velük. Kolcsakot agyonlőtték. Délen Gyenyikint korábbi követői megfosztották parancsnoki tisztétől. A helyébe lépő Vrangelt a Krím félszigeten elagyabugyálták, csapatait szétszórták. Az 1920-ban kirobbant lengyel háborút lezáró 1921-es rigai békével a fehérek ellenállása lényegében felmorzsolódott. A lengyel—orosz háború a körül a kérdés körül forgott, hogy hol húzódjon a határ a versailles-i szerződés által közel másfél

évszázadnyi hármass függőség után önálló nemzeti létre támasztott Lengyelország és a békekonferenciáról tüntetően távol maradó kommunista Oroszország között. A lengyelek éltek a polgárháború kínálta kedvező alkalommal, és megtámadták Oroszországot, így akarván a lehető legmesszebbre kitolni országuk keleti határát. Eleinte fényes győzelmeket arattak, csapataik egészen Kijevig hatoltak, de egy elsőprő erejű orosz ellentámadás kis híján Varsóig vetette őket vissza. A lengyelek hathatós francia segítséggel újjászervezték és feltöltötték soraikat, és ismét megindultak az oroszok ellen. Az a béke, amit Rigában végül ellenfelükre kényszerítettek, Ukrajna és Belorusszia tekintélyes hányadát lengyel kézre juttatta.

Ezekben a vészterhes időkben semmilyen kormány nem maradhatott volna talpon bizonyos fokú könyörtelenség nélkül — de 1918 és 1921 között a bolsevikok kifejezetten vérszomjas-sá, sőt vérengzővé váltak. Akárcsak az 1793-ban a polgárháborúval és idegen támadással egyszerre szembenéző francia forradalmárok, a bolsevikok is politikájuk részévé tették meg a terrort — a különbség mindössze annyi volt, hogy nyaktiló helyett kivégzőosztaggal „dolgoztak”. A terrort megvalósító szervezet az „Összoroszárszági Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom Ellen” névre hallgatott, de orosz kezdőbetűi alapján mindenki csak Csekának hívta. A Csekát az a lengyel kismemesi származású Dzerzsinszkij vezette, aki tizenöt évet húzott le a cári titkosrendőrség kezei között, úgyhogy remekül értette a szakmát. A Cseka először a többi politikai csoportosulással bánt el: az anarchistákkal és az eszerekkel, akik oly fontos szerepet játszottak az 1917-es forradalmakban és még mindig jelentős népszerűségnek örvendtek. 1918 áprilisában letartóztattak 600 anarchistát, akik közül 30-at „a letartóztatás során tanúsított ellenállás miatt” a helyszínen agyonlőttek. Ugyanez év nyarán egy megghiúsult moszkvai eszer államcsínykísérlet nyomán a mozgalom 13 vezetőjét végezték ki. A Lenin ellen elkövetett 1918. augusztusi sikertelen merénylet a Csekát a munkatempó fokozására sarkallta. A bolsevikok egypárti országgá változtatták Oroszországot, s a Cseka még ezen az egy párton belül is különlegesen titkos és sötét hatalomra tett szert. Sok korábbi szimpatizáns jutott arra a véleményre, hogy „a hatalomtól megrésze-gült bolsevikok visszaállították a véres zsarnokságot”.

Az újonnan támadt ellenérzések vezettek az 1921-es kronstadi tengerészlázadáshoz is, amely az újdonsült bolsevik hatalom legsúlyosabb erőpróbájává vált ebben az időszakban. A kronstadi haditengerészeti bázis nem is olyan rég még a bolsevik párt szemefénye volt, s Trockij a tengerészeket „a forradalom büszkeségének és dicsőségének” nevezte. Az októberi forradalom létfontosságú támogatást kapott a város tengerészeitől és munkásaitól, akik Oroszország politikailag legöntudatosabb rétegéhez tartoztak. 1921-re mélységesen kiábrándultak az addig történetekből. Kora tavasszal a tengerészek, akik avval vádolták a szerintük csalással megválasztott kronstadi szovjetet,

5. Az orosz polgárháború

hogyan a bolsevik propaganda szócsöve lett, új, titkos országos választásokat kezdtek követelni. Ebben látták az egyetlen biztosítékot arra, hogy a szovjetek valóban a munkások akaratát fogják képviselni. Síkra szálltak a sajtó és a szakszervezetek nagyobb szabadságáért is. Igazából nem akartak mást, mint hogy a kormány térjen vissza az októberi forradalom eszményeihez és vállalja fel minden munkás, ne csak a tisztán kommunista elveket vallók érdekeit. Kimondatlanul is azt állították, hogy a bolsevikok nem képviselnek senkit és hogy túl sok hatalmat harácsolnak össze. Külön választást kezdtek el szervezni a helyi szovjetbe, és letartóztatták a bolsevik tisztviselőket. A bolsevikok azonnal és brutálisan visszavágtak. Trockij utasítására Tuhacsevszkij, a polgárháború legnagyobb haditetteket végrehajtó tábornoka Kronstadt ellen vonult. A harc mindössze egy napig tartott: a hadihajókat elfoglalták és a lázadást elfojtották. A kormány úgy állította be a felkelést, mint a fehérek összeesküvését Oroszország dolgozó népe ellen — ami az igazsággal 180 fokos ellentétben állt. Azokat a tengerészeket, akiket családi hátterük miatt legkönnyebben tudtak burzsoának vagy fehér szimpatizánsnak bélyegezni, főkolomposnak nyilvánították és a helyszínen agyonlőtték. A felkelés igazi vezetőit börtönbe hurcolták és az elkövetkező néhány hónap során, titokban végeztek velük.

A bolsevikok gazdaságpolitikája

Az idegen hatalmakkal vívott háborúk, a polgárháború és az 1916 óta megszakítás nélkül tartó politikai káosz Európában példa nélkül álló szenvedéseket zúdított Oroszország népére. A gazdasági termelés már 1917 előtt is csökkent, de 1917 után meredeken zuhanni kezdett. 1917-ben a nyersvastermelés az 1913-as szint 98, míg 1920-ban mindössze 18 százalékát érte el. A széntermelés mutatói, az 1913-as adatot véve száz százalékának, a következőképpen alakultak: 1917-ben 72, 1920-ban 4 százalék! Míg 1917-ben 17 ezer vasúti szerelvény közlekedett az ország sínein, addig 1920-ban mindössze 4 ezer! Az élelmiszertermelés szintén visszaesett. A következmények pedig: gazdasági katasztrófa, éhínség, járványok és halál. Ezekben az években mintegy 20 millió ember pusztult el Oroszországban.

Lenin azt a gazdaságpolitikát, amivel először kísérletezett, „hadikommunizmusnak” nevezte. Minden nagyobb vállalatot és bankot államosítottak (azaz magánkézből köztulajdonba vettek), és az élelmiszer-elosztást szigorúan szabályozták. A parasztoktól begyűjtötték minden fölösleges élelmiszerüket, és szigorúan megtiltották nekik, hogy készleteket halmozzanak fel — ami pedig nehéz időben természetesnek számított. A parasztok enyhén szólva nem rajongtak a hadikommunizmusért, s csak terrorral lehetett őket engedelmességre kényszeríteni. Sok jóra ez sem vezetett — 1921-ben a gabonatermelés az 1916-os szint alig 40, az állattenyésztés pedig 25—35 százalékát érte el.

A bolsevikok, amint ezt Lenin 1921-ben felismerte, túlságosan keményen bántak az orosz néppel. A kronstadti felkelés szörnyű intő jel volt a számára: az eset „villámcsapásként világította meg a valóságot”, ahogy maga Lenin megfogalmazta. Úgy határozott, hogy a kormánynak irányvonalat kell változtatnia, s bár jelentős párton belüli ellenállásba ütközött, keresztülvitte akaratát: 1921-ben megkezdődött a NEP, az új gazdaságpolitika. A NEP főként a parasztság bizalmának visszanyerésére irányult, amelyet még a hadikommunizmus tékozolt el. Vidéken eltörölték az árucserre központi ellenőrzését és visszaállították a magánkereskedelmet. A parasztságot ismét arra ösztönözték, hogy saját hasznára gazdálkodjon, s az 1917 és 1921 között a bolsevikok által sűrűn zaklatott helyi kereskedőknek megengedték az üzlet újraindítását. Oroszország 1917 óta először ismét kereskedni kezdett Európa nemzeteivel. A NEP drasztikus visszavonulást jelentett a kommunista elvekhez képest. Lenin tudta ezt és nem csinált belőle titkot. „Szükséges, hogy bizonyos mértékig segítsük a kisipar visszaállítását, s ez a bizonyos fokú szabad kereskedelem bázisán a kispolgárság és a kapitalizmus újjáéledéséhez fog vezetni. Ehhez nem fér kétség” — írta ekkor. Lenin — bár fanatikus kommunista volt — egyik legkiválóbb vezetői tulajdonsága éppen abban rejlett, hogy legkedvesebb elveiből is tudott engedni, ha kormányának, a világ egyetlen kommunista kormányának a fennmaradása forgott kockán.

Egy újabb komor időszak után — Közép-Oroszországban két és három millió közötti emberéletet követelő éhínség tombolt — lassan megindult a lábadozás. Külföldről, főként az Egyesült Államokból segélyek érkeztek, a NEP pedig olyan feltételeket teremtett, hogy a parasztság rászánta magát a szorosabb együttműködésre a kormánnyal. 1925-ben a burgonyatermes másfélszer akkorára sikeredett, mint az 1913-as, s az ipari termelés — a háború óta első ízben — szintén felkapaszkodott a háború előtti szintre. Lenin azonban nem érthette meg ezt a fellendülést, amiért pedig oly sokat áldozott. Szervezete sohasem volt erős, de 1922-ben még egy súlyos hűdés is érte, amely két évvel később a sírba taszította. Mindössze hét éven át gyakorolta a hatalmat Oroszország fölött, de ez a rövid idő is elég volt ahhoz, hogy örökre beírja a nevét a történelembe. Nagy műgonddal dolgozta ki kommunista tanait, amelyek világszerte szegények és jogfosztottak millióiba csöpögtettek reményt és vigaszt. Lenin ráadásul sokkal több volt, mint ihletett politikai gondolkodó: gyakorlati politikusként is kivételes képességekkel rendelkezett. Az 1917-ben kínálkozó alkalmakat páratlanul ügyesen használta ki. Mindig pontosan ráértett arra, hogy mit kíván a pillanat. Időzítés iránti érzéke kitűnő volt, s az 1918 és 1921 között a bolsevikokra szakadó minden gond és baj ellenére nem vesztette el a fejét. Soha nem volt diktátor. A kommunista Oroszországot a testületek irányították, s ő ezeknek volt a legtekintélyesebb tagja. Társait személyisége és intelligenciája erejé-

*A polgárháború ártatlan
áldozatai: éhező gyerekek egy
Szamara környéki táborban,
1921. október*

vel irányította. Alapvetően megmaradt szerény embernek, akit nem kapattak el a sikerek — annál többen törődtek az egyszerű emberek jólétével. Egy forradalmár társa így írta le életmódját akkor, amikor lényegében egész Oroszország korlátlan ura volt: „A Kremlben még mindig egy kis lakosztályt foglalt el, amelyet eredetileg a személyzetnek építettek. A múlt télen akárcsak másnak, neki sem volt mivel fűtenie. Amikor borbélyhoz ment, tisztességgel kivárta a sorát, mert helytelennek tartotta volna, hogy előreengedjék. Egy öreg házvezetőnő tartotta rendben a szobáját, és foltozta meg a ruháit.” Ennek ellenére, ha a kommunista forradalom forgott veszélyben, sohasem habozott a legkegyetlenebb módszereket alkalmazni politikai ellenfeleivel szemben. Halálakor a rettegett politikai rendőrség éppúgy szerve része volt az új orosz életnek, mint a merev cenzúra. Lenin, az első sikeres kommunista forradalom szellemi atyja s hajójának kormányosa a háború utáni évek zavaros vizein megváltoztatta a történelem menetét.

Lenin Moszkvában

Ki legyen Lenin utódja?

A kommunista Oroszország politikáját legfelsőbb szinten a Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Irodája, közismertebb nevén a Politbüro irányította. Lenin halála után a testületen belül elkeseredett harc indult meg a legfőbb hatalomért. Két kiváló jelölt is akadt: Trockij és Sztálin. Lenin halála előtt megsejtette, hogy távoztával a két politikus rivalizálása a vezetőválságig fajulhat, s ezért mindkettőjükéről rövid feljegyzést készített a párttagok számára, arra az esetre, ha esetleg

*Orosz vasutas nők oktatása,
1923.*

választaniuk kellene kettőjük közül. „Trockij elvtárs — írta — nemcsak kiváló képességével hívja fel magára a figyelmet. Ő a Központi Bizottság talán legtehetségesebb tagja, de túlteng benne az önbizalom, és hajlamos arra, hogy kizárólag a dolgok adminisztratív oldalára koncentráljon.” Sztálin komolyan aggasztotta Lenint. „Mióta főtitkárrá választottuk, Sztálin elvtárs felmérhetetlen hatalmat összpontosított kezében, és nem vagyok biztos abban, hogy mindig elég körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal.”

Trockij, azaz Lev Davidovics Bronstein 1879-ben született egy Odessza melletti zsidó kisbirtokos család sarjaként. (A Trockij nevet egyik cári börtönőrétől orozta el.) Akárcsak Lenin, Trockij is kitűnő bizonyítvánnyal végezte el iskoláit, s egy év egyetem után felcsapott forradalmárnak. Az 1905-ös forradalomban őt választották a szentpétervári szovjet elnökévé, s tevékeny szerepet játszott az eseményekben. Bár meggyőződéses marxista volt, az 1903-as pártszakadás után sok éven át sem a bolsevikokhoz, sem a mensevikkekhez nem akart csatlakozni. Ezt néhány bolsevik sohasem tudta megbocsátani neki. Az 1917-es év amerikai száműzetésben köszöntött rá, s csak Lenin után egy hónappal sikerült hazavergődni Oroszországba. A bolsevikokhoz állt, s rövidesen Lenin jobbkezévé vált: Lenin tervezett, Trockij végrehajtott. Nagyszerű szónok volt, válság idején pedig energikusan és határozottan cselekedett. 1917 őszén, a forradalom alatt ő szervezte meg Pétervár megszállását, ő tárgyalta Breszt-Litovszkban a békéről, ő volt a Vörös Hadsereg főparancsnoka, aki páncélvonatjában beszáguldozta a hadszíntereket, megnyerte a háborút és könyörtelenül leszámolt a

kronstadti lázadókkal. Nagy hibája a pökhendiség volt. Úgy viselkedett, mintha mindenki másnál kétszer több esze lenne, s hajlamos volt alábecsülni bajtársait. Alábecsülte Sztálint is. Soha nem jöttek ki jól egymással. 1913-ban lezajlott első találkozásuk után Sztálin megvetően csak mint „felpumpált izomzatú szájhőst” emlegette Trockijt.

Szó ami szó, Sztálin nagyon különbözött tőle. Joszif Dzsugasvili (a Sztálin, azaz az Acélos megannyi álnevének egyike volt, melyeket a cári rendőrség előli bujkáláskor használt) 1879-ben született, ugyanabban az évben, mint Trockij. Apja szegény cipésmester volt, anyja pedig egy mélyen vallásos asszony, aki szeme előtt egész életében egyetlen cél lebegett: fia boldogulása. A kis Joszifot — aki jó eredménnyel végezte el a helyi elemi iskolát — a tifliszi papneveldebe adta tanulni. A szemináriumnak már régóta sok politikai természetű gondja akadt növendékeivel. Hamarosan az ifjú Dzsugasvillal is meggyűlt az intézmény baja, olyannyira, hogy 1899-ben főként tiltott könyvek olvasásáért el is távolították őt az iskolából. A kicsapott diák marxista lett és bekapcsolódott szülőföldje, Grúzia forradalmi mozgalmába. 1902 és 1917 között hatszor tartóztatták le és zárták börtönbe, s tiszteletet vívott ki magának a bolsevik párt soraiban. Szibériai száműzetéséből 1917 márciusában tért vissza Pétervárra, s magától értetődő módon azonnal a frontemberek egyikévé avanszált. Lenin és Trockij visszatérte után azonban némiképp a háttérbe vonult, s a színpalak mögötti fáradhatatlan, de valahogy önálló egyéniség nélküli szervező szerepét öltötte magára. Egyik harcostársa akkoriban „szürke foltként” jellemezte. A polgárháború alatt ez a pozíciója nem változott — hacsak annyiban nem, hogy lassan, de biztosan megkezdte személyi hatalmának kiépítését. 1922-ben ő lett a kommunista párt főtitkára, s ezt a fontos adminisztratív posztot arra használta fel, hogy barátait és támogatóit magas hatalmi beosztásba juttassa a párton belül. Bár távolról sem jellemezték olyan ragyogó képességek, mint Trockijt vagy Lenint, Sztálin nem volt ostoba. Ellenkezőleg. Zárkózott természete és paraszti ravaszsága életveszélyes politikai ellenfélle tették. Lenintől eltérően őt a csontja velejéig megmérgezte a hatalom önmagáért való szeretete, Trockijtől pedig az különböztette meg, hogy nem túlságosan izgatta a kommunizmus Oroszország határain túli győzelme.

Lenint életének utolsó hónapjaiban egyre jobban aggasztotta Sztálin. Írásban javasolta a Központi Bizottságnak, hogy távolítsák el a főtitkári posztról és egy „türelmesebb, lojálisabb, udvariasabb, elvtársaival szemben több megértést tanúsító, kevésbé szeszélyes stb.” személyiséget válasszanak a helyére. De már túl késő volt. Közvetlenül Lenin halála után Sztálin óvatosan, de eredményesen megindította a harcot Trockij ellen. Egy politikai kérdésben nyíltan is szembefordultak egymással. Míg Trockij úgy hitte, hogy küszöbön áll a világméretű kommunista forradalom, s hogy a kommunista kormánynak ezt minden

Vállvetve, 1917 októberének hősi napjaiban: Trockij a bal, Sztálin a jobb szélén

eszközzel siettetnie kell, addig Sztálin meggyőződése szerint a kormánynak először Oroszországban kell teljes mértékben kiépítenie a kommunista rendszert („szocializmus egy országban” — hangzott Sztálin jelszava), s csak ezután szabad hozzálátnia a kommunizmus exportálásához. Kigúnyolta Trockij nemzetközi ambícióit, s miután maga mellé állította a Központi Bizottság jelentős hányadát, Trockijt kizáratta először a Politikai Bizottságból, majd a pártból is. 1925-ben felmentette minden miniszteriális tisztségéből, 1927-ben megfosztotta párttagságától, két évvel később száműzte Oroszországból, s végül, csillapíthatatlan bosszúszomjtól vezérelve, 1940-ben Mexikóban egy bérgyilkossal megölette. (A gyilkos jégcsákánnyal verte szét Trockij fejét.) 1928-ra Sztálin nemcsak Trockijjal számolt le, hanem minden régi bolsevik vezetővel, akik komoly ellenfelei lehettek volna akár a politikai, akár a központi bizottságban. Főtitkári posztja olyan hatalmat adott a kezébe a pártapparátuson belül feltörekvő fiatalemberek fölött, hogy lényegében Oroszország diktátorává vált, és az is maradt egészen 1953-ban bekövetkezett haláláig.

Sztálin belpolitikája

1928 és 1941 között négy fő cél vezérelte Sztálint. Az első az orosz ipar lehető leggyorsabb fölfuttatása volt; a második az orosz mezőgazdaság kollektivizálása (azaz a magántulajdonban lévő, apró paraszti birtokokon alapuló rendszer felszámolása és a jóval nagyobb, közös tulajdonú kollektív gazdaságok kialakí-

Trockij és felesége a száműzetésben

tása); a harmadik pedig egy erős Oroszország megteremtése, amely képes megvédeni magát egy esetleges külső támadással szemben. (Ez a veszély 1933 után a náci Németország felől vált egyre fenyegetőbbé.) Eme három cél elérésével valósulna meg a „szocializmus egy országban” elve. Sztálin negyedik célja pedig nem volt más, mint hogy mindenáron megtartsa a hatalmat.

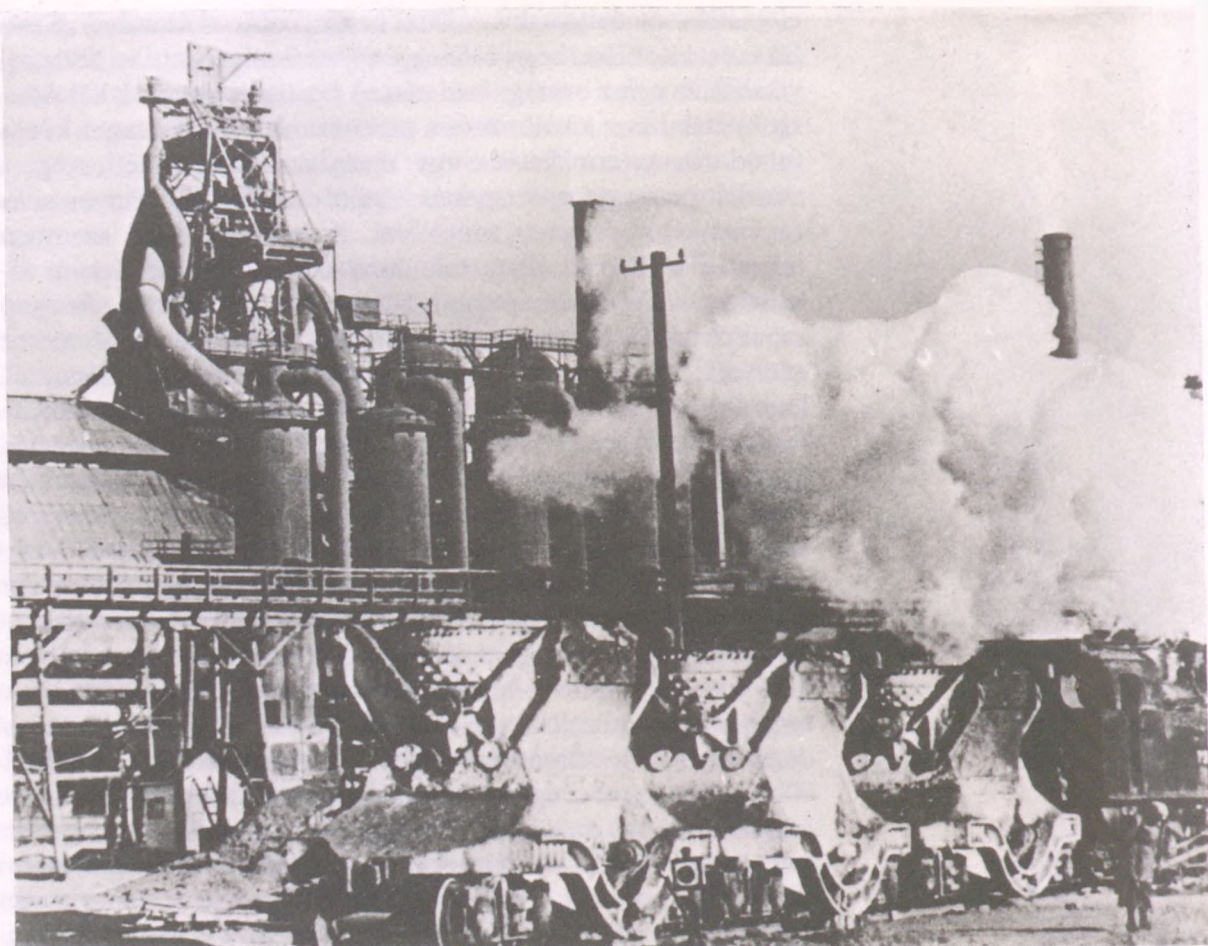
A gyors iparosítás eszközeként az ötéves tervek módszerét eszelte ki. Az első 1928-tól 1932-ig, a második 1933-tól 1937-ig tartott. A tervek kijelölték azokat a célokat, amelyeket a különféle iparágaknak az adott ötéves periódusban el kellett érniük — s a sikeres megvalósításhoz mozgósítottak minden eszközt, amivel az egypárti rendőrállam csak rendelkezett. A kormány által irányított tömegtájékoztató óriási hírverést csapott egy Donyec-medencei bányász, Sztahanov körül, aki 1400 százalékkal növelte a teljesítményét. Ezt követően elindították a Sztahanov-mozgalmat, amely a termelést megsokszorozó „szocialista versenyt” volt hivatva előmozdítani. Ennél valamivel hatásosabb lehetett azoknak a gyárigazgatóknak az azonnali elbocsátása és megszégyenítése, akiknek az üzemei nem teljesítették a kitűzött célokat. A kormány a bérek alacsonyan tartása mellett döntött, s a termelés, illetve az ipari létesítmények számának növelése céljából az ipari termelésből befolyó hasznót újra beruházta. 1928 és 1938 között a reálbérek egyfolytában estek (még a 20 százalékos csökkenés sem kizárt) — viszont 1937-ben már négyszer annyi gyár működött, mint a háború előtt. Az első ötéves terv mértéktelenül sokat markolt, de a kormány propagandagépezete hatalmas sikerré fújta fel. A hivatalos adatok szerint az 1928-ban előírányzott célok 93,7 százalékát érték el 1932-re — ami nyilvánvalóan erős túlzás, s a terv megvalósítása során számtalan baklövés történt. Az eredmények azonban valóban lenyűgözőek voltak. Oroszország gyéren lakott keleti vidékén új nagyvárosok nőttek ki a földből (például Magnyitosztró az Urálban vagy Kuznyecsztroj Nyugat-Szibériában). A második tervet ugyan szerényebbre szabták, de valószínűleg több valósult meg belőle, mint az előzőből. Óriási építkezések kezdődtek el és fejeződtek be ebben a periódusban: a Moszkvát a Donyec-medencével összekötő vasútvonal, a Balti-tenger—Fehér-tenger csatorna, a moszkvai földalatti.

Ez alatt a tíz év alatt az orosz ipar átalakult. Orosz közgazdászok szerint a gazdaság éves növekedési üteme elérte a szédítő 20 százalékot — nyugati kollégáik ezt a számot inkább 12—14-re becsülik. Bárhol is legyen az igazság, nem mindennapi gazdasági teljesítményről van szó.

A mezőgazdaság kollektivizálása jóval rögzesebb, sőt, vértől szennyezett utat járt be. A terv készítői eredetileg arra számítottak, hogy a NEP irányelvei szerint megszervezett mezőgazdasági termelés képes lesz teljesíteni az ötéves tervekben kitűzött célokat. Tévedtek. Mi több, a parasztok, különösen a „kulákok”, a viszonylag jómódú ukrainai gazdák — egyre nagyobb

ellenállást tanúsítottak az állami beavatkozással szemben. Sztálin ezért eltökélte, hogy erőnek erejével is végrehajtja a kollektivizálást az egész ország területén. A közös gazdaságok két típusát hozták létre: a kolhoz és a szovhoz. A kolhoz a tagok közös tulajdona, s termékeinek egy része az államot illeti meg, a másikat pedig a tagok egymás között osztják szét arányosan az egyénekenként elvégzett munkával. A szovhoz ezzel szemben teljes egészében az állam tulajdona, amely bér munkásként alkalmazza a helyi parasztságot. 1929-ben 57 ezer kolhoz és 1500 szovhoz működött szerte az országban; 1932-re ez a mutató 211 ezerre, illetve 4337-re ugrott. Ez a kollektivizálási hullám macacs és kétségbeesett ellenállást váltott ki. A parasztok csökkentették a termelést és levágták állataikat. Az 1931-es betakarítás katasztrofális kudarcot hozott, s a rá következő két évben súlyos éhínség tört ki Ukrajnában. Sztálint azonban sem az ellenállás, sem a tengernyi szenvedés nem térítette el szándékától. Malcolm Muggeridge, a *Manchester Guardian* korabeli tudósítója imígyen számolt be egy kaukázusi kisvárosban szerzett tapasztalatairól: „És hogy megy a sora mostanában?” — tettem fel a kérdést egy helybélinek. Nyugtalanul körbepillantott, hogy lát-e egyenruhát a közelben. 'Semmink nincs. Úgy, ahogy mondom: semmink. Minden elvettek' — felelte, és sietve odébbállt... Ez az ember igazat mondott. Semmijük sem maradt... Mindent elkoboztak tőlük. Az éhínség mesterségesen szervezett. A beszolgáltatott élelmiszer jó részét külföldre exportálják — és a parasztok ezt nagyon jól tudják.” 1930 telén kulákok ezreit lőtték agyon azért, mert megtagadták a kollektivizálást; százezer számra hurcolták őket munkatáborokba, s földjüket kötelezően beolvasztották a közös gazdaságokba. Szinte lehetetlen pontosan felmérni, milyen árat fizetett az ország a kollektivizálásért: az óvatos becslések kétmillió halotról és sok-sok millió hajléktalanról tudnak. S a tetejébe ez a politika nem hozott azonnali javulást a mezőgazdasági termelésben. 1929 és 1940 között a mezőgazdaság mutatói csak egyszer szárnyaltak túl (1938-ban) az 1928-as adatokat — minden más évben lényegesen elmaradtak tőlük.

Az 1930-as években a következő vicc járt szájról szájra a Szovjetunióban: mi a különbség Ádám, Éva és az egyszeri szovjet polgár között? Semmi: mindnyájan a Paradicsomban élnek, és nem kell az evéssel törődniük. Nem vitás, ez a tréfa meglehetősen cinikus, de tartalmaz egy jó adag igazságot is — még a Paradicsomra vonatkozó utalás is. Bár oroszok millióinak kellett szörnyű szenvedéseken keresztül mennie, s jelentős volt az ellenállás a kommunista kormánnyal szemben, megszámolhatatlanul sokra rúgott azoknak a száma, akik hajlandók voltak eltérni a nehézségektől, az alacsony béreket és a mérhetetlenül hosszú munkaidőt, a létet az éhezés határán és az állandó állami zaklatást — mert a kommunizmus, még a Sztálin-féle változatában is avval a reménnyel kecsegtetett, hogy a földi paradicsom már csak karnyújtásnyira van. A cári Oroszország-

ban az orosz átlagember nem is remélhette sorsának jelentős jobbra fordulását, Sztálin Oroszországában viszont igen. Ez döntő különbség volt. Mert akármekkora hatalmat is összpontosított a kezébe és akármilyen könyörtelenül is kormányzott a diktátor, a két háború között a kommunisták nem érhatték volna el ezeket az eredményeket, ha a kormány politikája nem ejti rabul a dolgozók többségének képzeletét, vagy legalábbis ha nem élvezi a tömegek jó részének szilárd támogatását. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy bár a reálbérek csökkentek, az orosz élet minősége bizonyos területeken vitathatatlanul javult. Tetemes összegű beruházásokat eszközöltek az oktatásban, aminek köszönhetően 1938-ra minden orosz gyerek elvégzett legalább négy osztályt (a városokban hetet). Az első világháború előtt a népességnek több mint a fele írástudatlan volt; 1938-ra ez az arány 15 százalékra csökkent. Hasonló javulás volt tapasztalható az egészségügy és a szociális ellátás területén is.

A kommunista párt magas rangú tisztségviselői azonban a harmincas éveket minden bizonnyal mint véget nem érő rémálmot élték át. Sztálin mindig is zárkózott, ravasz és gyanakvó volt, de a válságok, melyekkel szembe kellett néznie és a kezében összpontosuló mértéktelen hatalom végképp kiforgatták

*Az ötéves tervek egyik
eredménye: olvasztókemence
Magnyitogorszkban*

emberi mivoltából. Mindenütt összeesküvéseket sejtett, melyeket ellene szőnek, s azonnal és könyörület nélkül lecsapott. 1932 novemberében felesége, a tehetséges és érzékeny Nágya öngyilkosságot követett el — részben személyes, részben politikai okok miatt. Nem kétséges, hogy mélyen megrázta a férje által követett politika s az a szenvedés, amiben e politika miatt az orosz nép részletetett. Évekkel később leányuk, Sztetlana így írt szüleiről: „Mivel édesanyám intelligens és becsületes gondolkodású volt, azt hiszem, érzékenysége és intuícója elvezette ahhoz a felismeréshez, hogy apám nem az az Új Ember volt, akinek fiatalkorában hitte. Anyám szörnyű, lélekpusztító kiábránduláson ment keresztül.” Sztálin még a temetésére sem ment el, a sírját sem látogatta meg soha. Az elkövetkező húsz évben még szót is alig vesztegetett rá. Öngyilkosságával felesége elárulta őt és „lecsatlakozott” az ellenségeihez. Nágya kiábrándultsága később sok hűséges bolsevikon vett erőt. Ők szintén ellenségévé váltak.

Az első komolyabb tisztogatás a párton belül 1933-ban zajlott le. Az erőszakhullám a következő évben már magasra csapott. 1934. december 1-én Leningrádban meggyilkolták Kirovot, a tehetséges és népszerű pártfunkcionáriust, akit a közhiedelem ráadásul még Sztálin közeli barátjának is tartott. Sztálin azonnal Trockista összeesküvésnek tüntette fel a merényletet. A körülmények mind a mai napig tisztázatlanok maradtak. Nincs kizárva, hogy — éppen túlzott népszerűsége miatt — maga Sztálin gyilkoltatta meg Kirovot. Akárhogyan is történt, egy biztos: a merénylet után Sztálin levette a pórázta a titkosrendőrségről. A gyilkost és tizenhárom bűntársát villámgyorsan perbe fogták és agyonlőtték. Hamarosan kivégeztek még 103 letartóztatottat. Régi bolsevik vezetőket, 1917 hőseit, Lenin és Sztálin egykori közeli harcostársait börtönözték be. 1936-ban újabb tisztogatási hullám söpört végig az országon. Három nagy kirakatperben magas rangú pártvezetőket vádoltak meg avval, hogy összeesküvést szerveztek a párt és személyesen Sztálin ellen. A vádlottak gyakran beismerő vallomást tettek. Ugyanebben az évben leváltották a titkosrendőrség, az NKVD vezetőjét, s a tisztogatás nagyobb sebességre kapcsolt. Most a hadsereg következett. Tuhacsevszkij marsallt, a polgárháború hőst és a kronstadti lázadók ostorát sok-sok generálissal egyetemben egy villámgyors rendőrségi akció során letartóztatták és kivégezték. 1937 és 1939 között a Vörös Hadsereg legfelsőbb vezetését szinte teljes egészében a föld alá küldték: az öt marsall közül kettő, a 16 hadseregparancsnok közül szintén kettő, a Legfelsőbb Katonai Tanács 80 tagja közül öt, a 280 hadtest- és hadosztályparancsnokból pedig mindössze 113 élte túl a terror tombolását. A terror szinte önmagát gerjesztette. Már senki sem bízott senkiben. Végül, amikor minden huszadik orosz letartóztattak, amikor a kommunista párt tagjainak létszáma kétharmadára csökkent, és a Központi Bizottság 139 tagja közül csak 41 volt szabadlábon, amikor a munkatáborokban senyve-

dők száma elérte a tízmilliót, amikor kínaiakat végeztek ki azért, mert Japánnak kémkedtek és zsidókat azért, mert Hitler ügynökei voltak, amikor az NKVD már saját magát kezdte tisztogatni, Sztálin megelégtelte a dolgot. „A tisztogatás elkerülhetetlen volt, s hatása egészében véve jótékony lesz” — jelentette ki az 1939-es pártkongresszuson. A „jótékony hatás” fő haszonélvezője ő maga volt. A tisztogatásnak áldozatul esett párttagok megüresedett helyére olyan fiatal emberek tízezreit ültette, akik nem játszottak tevékeny szerepet 1917 hősi napjaiban és akik mindent neki köszönhettek. Sztálin diktatúrája még sohasem volt olyan szilárd, mint ekkor.

A harmincas években nyugat felől Németország, kelet felől pedig Japán jelentették a legnagyobb veszélyt Oroszországra nézve. Mindkét nagyhatalom gyűlölte a kommunizmust, úgy-hogy 1936-ban szövetségre léptek egymással Oroszország hatalmának és a világgkommunizmus befolyásának a visszaszorítására. Ez volt az antikomintern paktum. Sztálin, miután 1934-ben úgy döntött, hogy Oroszország belép a Népszövetségbe, sürgősen barátok után nézett. A kommunizmust azonban szerte Európában oly erős gyanakvás és ellenszenv övezte, hogy sem Nagy-Britannia, sem Franciaország, de még a náci Németország által közvetlenül fenyegetett Csehszlovákia vagy Lengyelország sem óhajtott szövetségre lépni Oroszországgal. Így aztán 1939 augusztusában a világ — legnagyobb megdöbbenésére — egy nap arra a hírre ébredt, hogy Sztálin megnemtámadási szerződést kötött Hitlerrel (a Molotov—Ribbentrop paktum), amely nem egész egy hónappal később a két diktátor számára lehetővé tette a védtelen és tehetetlen Lengyelország feldarabolását. Sztálin később azt állította, hogy a szerződéssel csak időt akart nyerni, hisz a nácik rövideken úgyis megtámadták volna Oroszországot, amelynek minden egyes napra szüksége volt ahhoz, hogy felkészítse — a közelmúltbeli tisztogatások miatt erősen demoralizált — hadseregét a várható élethalálharcra. A támadás 1941-ben következett be. Elérkezett a kommunisták minden addig elért eredményének döntő megmérettetése.

6. Az európai liberális demokráciák

Alapfogalmak

Legelőször is tisztázzunk néhány alapfogalmat. 1919 és 1939 között Európa három fő kormányzási formát ismert: a kommunistát, a fasisztát és a parlamenti demokráciát. A kommunista kormányzás hűen követi Marx és Lenin tanításait; kérlelhetetlen ellensége a magántulajdonnak, s a köz- vagy állami tulajdon mihamarabbi bevezetésére törekszik. A munkások kormányának tekinti magát, s ezért felszámolja a felső- és középosztályok előjogait. Szemlélete — elméletben legalábbis — internacionalista, azaz abban reménykedik, hogy a munkások az egész világon egyszer majd fellázadnak uraik ellen és egyesülnek a nemzetközi testvériségben. Minthogy a kommunista politikai gyakorlat teljes mértékben hitt a marxi és lenini tanok helyességében, nem látta szükségét annak, hogy a nem marxistáknak engedélyezze a sajtószabadságot és a politikai ellenzéki tevékenységet.

A „fasiszta” megjelölést legelőször Olaszországban alkalmazták Mussolini híveire, akik önkéntes „fasci di combattimenti”-ket, azaz harcoló osztagokat alakítottak vezérük támogatására. A fasiszta kormányok esküdt ellenségüknek tekintették a kommunizmust. A fasiszták mindenre elszánt nacionalisták voltak és szilárdan hitték, hogy a kommunizmus nemzetük létét veszélyezteti. A kommunistákkal ellentétben nem találtak kivétlnivalót a magántulajdonban, s ezért rendszerint maguk mögött tudhatták a nagyipar hathatós támogatását. A fasizmus egy másik jellemző vonása a középszerű politikusok posványos, habozó és gyenge kezű uralmának vélt parlamenti demokráciával szembeni megvetés volt. Ehelyett a fasiszták az egyetlen közös cél felé törő, mindenre kész tagokból álló s egy ihletett vezér által mozgatott párt egyeduralmában hittek (ez a párt természetesen ők lettek volna). Hittek az erőszakban, a kollektív révületben és a nemzeti dicsőségben. A fasiszták leginkább abban hasonlítottak a kommunistákra, hogy őket is a saját igazukba vetett megingathatatlan hit fűtötte, és hogy nem tűrték meg az ellenzéket és a szólásszabadságot. A „fasiszta” kifejezés Olaszországban vált használatossá. A két legsikeresebb fasiszta párt Olaszországban és Németországban működött.

A kommunizmust általában szélsőségesen baloldali, a fasizmust pedig szélsőségesen jobboldali politikai filozófiaként szokás értelmezni. Valahol közöttük helyezkedik el a parlamenti demokrácia. A parlamenti demokráciában a legfelsőbb hatalmat a parlament vagy nemzetgyűlés birtokolja, melynek tagjait a rendszeres időközönként megtartott választásokon az ország

felnőtt lakossága választja. A kormányt az a párt vagy pártok alakítják meg, amelyek a választásokon a legtöbb képviselőt juttatták a parlamentbe. A kommunista vagy fasiszta államoktól eltérően a parlamenti demokrácia nem működhet cselekvőképes politikai ellenzék nélkül — ha tudniillik nincs ellenzék, a polgárok valójában nem választhatnak különböző politikai opciók között és nem ellenőrizhetik a hatalmon lévő kormányt. A szólás- és sajtószabadság egyaránt életbevágóan fontosak. A legtöbb parlamenti demokráciában a magántulajdont általánosan az egyéni szabadságjogok fontos zálogának tekintik, s ezért körültekintően védelmezik — annak ellenére, hogy bizonyos szférákban — pl. vasút, szénbányászat, gáz- és villanyáramszolgáltatás — köztulajdont vezettek be. Mivel a két háború között a parlamenti demokráciák összehasonlíthatatlanul többre becsülték az egyéni szabadságot, mint akár a kommunisták, akár a fasiszták, ezeket az országokat gyakran hívják liberális demokráciáknak — s ebben az esetben a liberális olyan valakit jelent, aki szerint az egyéni szabadság nélkül nincsen civilizált társadalom.

1919 és 1939 között — Kun Béla rövid magyarországi ország-lásától tekintsünk most el — csak egy európai országban jutott hatalomra kommunista kormány: Oroszországban. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a kommunizmus a kontinens néhány más vidéken, jelesül Franciaországban és Németországban, ne lett volna befolyásos politikai erő. Fasiszta kormány sehol sem létezett 1919 Európájában — 1939-re viszont Hitler és Mussolini nemcsak saját hazájukat irányították diktátori kézzel, de olyan szövetséget alkottak, amely félelemmel töltötte el Európa többi részét. Sikereik nyomán az egész földrészen elszaporodtak a fasiszta pártok.

A fenti bekezdésekben gyakran előfordult egy olyan kifejezés, amely szintén némi magyarázatra szorul: a diktátor. A diktátor olyan vezető, akinek hatalmát nem korlátozza sem választott testület, sem pedig — mint néhány jelenkori államelnökét — hivatali idő. 1939-ben a legkülönbélebb rendű és rangú diktátorok népesítették be Európát: a kommunista Sztálin, a fasiszta Mussolini és Hitler, a katonai diktátor, Franco Spanyolországban és Metaxas Görögországban, vagy az olyan diktátor-királyok, mint a bolgár III. Borisz és a román II. Károly. A diktatúra legfőbb vonásaiban pontosan ellentéte a parlamenti demokráciának, melynek célja az egész nép képviselete és annak a megakadályozása, hogy egy ember vagy egy csoport megengedhetetlenül sok hatalmat sajátíthasson ki.

A két háború között a parlamenti demokráciák visszaszorultak, és felvirágoztak a diktatúrák. Wilson elnök eltökélte, hogy „biztonságossá teszi a világot a demokrácia számára”, s 1919-ben jószerivel nem is volt olyan európai ország, amely ne nevezte volna magát demokráciának vagy ne rendelkezett volna parlamenttel. Húsz évvel később ez már csak egy maroknyi nyugat-európai országra volt érvényes: Nagy-Britanniára, Franciaor-

szágra, Belgiumra, Hollandiára, Luxemburgra, Svájcra és a skandináv államokra. Mindenhol máshol diktatórikus volt az állami berendezkedés.

Nem könnyű magyarázatot találni erre a fordulatra. Részben az a tény indokolja, hogy a parlamenti demokrácia újdonságnak számított Közép- és Kelet-Európában, ahol csak 1880 után kezdett általánosan elfogadottá válni az az elv, hogy a szavazójog társadalmi helyzetétől vagy iskolázottságától függetlenül mindenkit megillet. 1914 előtt csak a nyugat-európai parlamentek birtokolták ténylegesen is a legfelsőbb politikai hatalmat. Mindezek mellett a két háború közötti időszakban az újszülött többpárti, parlamenti demokráciáknak olyan súlyos gazdasági és politikai problémákkal kellett szembenézniük, amelyek megoldására nem is lehettek felkészülve.

Ez a berendezkedés csak a demokratikus hagyományokkal rendelkező Nyugat-Európában és az iparilag fejlett Csehszlovákiában maradt sértetlen — máshol csak zűrzavart és tehetetlenséget eredményezett. Millió és millió, szegénységtől és kilátástalanságtól sújtott európai inkább választotta azt az erőt és biztonságot, amelyet az egy párt és egy vezér által irányított rendszer kínált fel.

Nagy-Britannia 1919 és 1939 között

Nagy-Britannia az első világháború végén Izland kivételével a világ minden más országáénál hosszabb parlamenti hagyományokra tekinthetett vissza. A XX. század elején lényegében minden 21 éven felüli brit férfi rendelkezett választójoggal, amelyet 1918-ban a 30., majd 1928-ban a 21. életévüket betöltött nőkre is kiterjesztettek. A brit parlamenti demokráciát a két háború között egy pillanatra sem fenyegette komoly veszély. A brit munkásosztálynak sehogy sem akarózt ki a forradalmat. Az európai kommunisták értetlenül álltak a jelenség előtt: mégiscsak Nagy-Britanniában ment végbe először az ipari forradalom, s ezért elnyomott munkásainak is mindenki mást megelőzve kellett volna fellázadniuk kapitalista elnyomók ellen. Amikor 1926-ban általános sztrájk tört ki, amely megbénította az egész ország életét, jó néhány kommunista azt képzelte, hogy immár elérkezett az elodázhatatlan, sorsszerű brit forradalom. Erőszak azonban szinte elvétve sem fordult elő. A sztrájkolók és a rendőrök gyakran békésen fociztak egymással a sztrájkörtség hadállásai mellett, és a sztrájkok vezetői soha nem spekuláltak a kormány megbuktatására. A kommunizmus még az 1930-as recesszió legnehezebb hónapjaiban sem talált számottevő támogatásra Nagy-Britanniában. Ugyanez igaz a fasiszmusra is. Sir Oswald Mosley, az egykori miniszter 1932-ben ugyan megalapította a Brit Fasiszták Szövetségét, de csak az East Enden szerzett magának kitartó híveket, ott, ahol Mosley antiszemitizmusa értő fülekre talált. A párt, bár 1932-től 1936-ig a tömeggyűléseiken az antifasiszta csoportokkal kirobbant

IRELAND'S FIRST SINN FÉIN BANNER

verekedések miatt gyakran szerepelt az újságok címlapján, 1936-tól lényegében kimúlt a politikai életből. A *The Times* humoristája azt tanácsolta Mosley követőinek, hogy fekete ingük zsebére a félreértések elkerülése végett hímezzék oda a „B. F.” jelzést — nehogy, ne adj’ isten, ne ismerjék fel őket.

Nem kizárt, hogy ha a brit parlamenti demokráciát komolyabb kihívások érték volna ebben az időszakban, vezetése nagyobb kezdeményezőkészséget és nagyobb sikereket tudott volna felmutatni. Így azonban az 1919-től 1939-ig tartó korszakot a brit történelem egyik legnyomasztóbb periódusaként kell számon tartanunk. Az egyre halmozódó gazdasági gondok megoldásához a magas helyeken túl sok volt az óvatosság és túl kevés a képzelőerő.

A politikai teret három nagy párt töltötte ki: a konzervatív, a liberális és a munkáspárt. A XIX. század végén és a XX. század elején a konzervatívok fő vetélytársa a Gladstone, majd Asquith vezette liberálisok voltak. A három közül a legfiatalabb munkáspártot 1900-ban alapították, és először 1906-ban juttatott képviselőket a parlamentbe. Az ipari munkások pártjaként kezdte pályafutását, választási súlyát jelentősen megnövelte a választójog 1884-es törvényi reformja. A húszas években a munkáspárt fokozatosan kiszorította a liberálisokat a konzervatívok fő vetélytársának szerepéből. A liberálisok hanyatlásának egyik fő okát Lloyd George és Asquith csúnyán elmérgesedett személyes ellentétében kell keresnünk, amely huzamosabb időre két táborra osztotta a pártot. Az ellentét gyökerei 1916-ig nyúlnak vissza, amikor Lloyd George sikeresen kifúrta Asquith-t a miniszterelnöki székből, hogy aztán ő maga telepedjen bele. Ahhoz egy szemernyi kétség sem fér, hogy a váltás az ország javára szolgált, de sem Asquith, sem jó néhány liberális a továbbiakban nem óhajtottak Lloyd George-dzal együttműködni. A szakadék soha többé nem tűnt el köztük, és Lloyd George-nak, ha meg akarta tartani a miniszterelnökséget, tudomásul kellett vennie, hogy miniszterelnöksége a konzervatívok támogatásától függ.

Az írországi zavargások, 1916–22

balra: Brit páncélozott autók járőröznek Dublin utcáin azután, hogy a rendőrfőnök egy IRA-merényletben az életét vesztette

főnt: A britek később valószínűleg sokszor megbánták, hogy De Valerát nem végezték ki 1916-ban

jobbra: Brit csapatok a főposta épületének romjai között Dublinban, az 1916-os Húsvéti Felkelés után. Itt rendezte be egyik erődjét a Sinn Féin

1918—1922: Lloyd George és koalíciós kormánya

1919-ben azonban, a nyertes háború és a versailles-i szerződés aláírása után mind Lloyd George, mind pedig országa előtt rózsaszín fényben ragyogott a jövő. Óriási többséggel választották újra miniszterelnökké: koalíciója 478 szavazatot kapott, míg ellene csak 139-en voksoltak. Nagy reményeket dédelgetett. „Az én feladatom az — jelentette ki —, hogy méltóvá tegyem hazánkat arra, hogy hősök éljenek benne.” A dolgok eleinte nem is alakultak rosszul. Ideig-óráig megelégnék a gazdaság, s viszonylag simán sikerült leszerelni a hazatérő óriási hadsereget: úgy tűnt, hogy töménytelen mennyiségű állás várja a volt katonákat. 1920-ra azonban vége szakadt a rövid fellendülésnek, és a kormány — amelynek parlamenti támogatóit Keynes „szigorú arcélű férfiúknak” nevezte, akikről „szinte sugárzott, hogy nem is jártak olyan rosszul a háborúval” — új, a válsághoz jobban alkalmazkodó gazdaságpolitika után nézett. Lloyd George-ék végül is a hagyományos gondolkodású üzleti körök, s különösen a Bank of England befolyásos igazgatója, Montague Norman által szorgalmazott irányvonal mellett döntöttek. A hangsúlyt a megtakarításra, az egyéni és a közkiadások visszafogására helyezték. Lazítottak az alapiparágak háború alatt megvalósított állami ellenőrzésén, s helyette a magánvállalkozást és a szabad kereskedelmet bátorították. Jól jellemzi ezt a koncepciót az a politika, amelyet a költségvetési kiadások csökkentésének lehetséges módjait felmérő Geddes-bizottság javasolt 1921-ben: a testület az oktatás és a honvédelem területén ajánlott jelentős lefaragásokat. Ez az irányvonal minden kétséget kizáróan hibás volt. Hatására mélyült az amúgy is súlyos válság, jelentősen megnőtt a munkanélküliek száma: míg 1920 végén 850 ezren, addig 1921 májusában már kétmillióan voltak állás nélkül. S bár 1922-ben ez a szám 1,4 millióra csökkent, 1939-ig soha nem sikerült egymillió alá szorítani. Lloyd George nem tudta beváltani hazatérő hőseinek tett ígéretét.

Akármilyen súlyos gazdasági bajokkal kellett is azonban szembenéznie, Lloyd George legfőbb gondja mégis Írország

maradt. Írország 1914-ben a polgárháború szélére sodródott. Asquith liberális kormánya az önkormányzatot az egész sziget területére ki akarta terjeszteni. Ez annyit jelentett volna, hogy bár az ország a Brit Birodalom része marad s bizonyos gazdasági és katonai kérdésekben elfogadja a brit irányítást, belső ügyeit a Dublinban székelő önálló ír parlament intézi. A sziget északi részén, Ulsterben azonban a helyi többséget alkotó protestánsok inkább választották volna a fegyveres harcot, mintsem az egyesülést Írország túlnyomórészt katolikus másik részével és a katolikus többségű dublini parlament fennhatóságát. Az első világháború kitörése némileg elodázta az ír önkormányzat kérdését — de már két év múlva, 1916-ban a szélsőségesen nacionalista Sinn Fein mozgalom, amely az egyesült Írországot akarta kiragadni a Brit Birodalom karmaiból, kétségbeesett kísérletet tett a hatalom megragadására Dublinban. A húsvéti felkelés inkább „véráldozat” volt Írország függetlenségéért, semmint komoly lázadás. „Esélyünk egy az ezerhez” — jelentette ki Connolly, a Sinn Fein egyik vezetője. Az egy hétig tartó dublini utcai harcok 500 brit és több mint ezer ír áldozatot követeltek (az utóbbiak között szép számmal akadtak polgári személyek is). A harcok elültével a britek ostoba módon szigorú megtorlást alkalmaztak. A felkelés 15 vezetőjét kivégezték. Sőt, az amúgy is haldokló Connollyt kórházi ágyában ítélte halálra a haditörvényszék, és a kivégzőosztag előtt le kellett ültetni, mert ahhoz sem volt elég ereje, hogy állva nézzen szembe a golyókkal. Ez a brutalitás mártírt csinált a Sinn Fein vezetőiből, s írek ezreit állította a mozgalom mellé. Az 1918-as választásokon a Sinn Fein a 105 ír képviselői helyből 73-at szerzett meg, s ahelyett, hogy küldötteit útnak indította volna a londoni Westminster felé, megalakította a dublini Ír Nemzetgyűlést, a Dail Eirannt. Az ír parlament első elnökéül azt a De Valerát választották, aki — amerikai állampolgárságának köszönhetően — egyedül maradt életben a húsvéti felkelés tizenhat vezetője közül és aki 1919 tavaszán megszökött börtönéből. De Valera azonnal kijelölte az ír kormányt, amelynek a brit közigazgatás feladatainak átvételét kellett volna végrehajtania. Az Ír Köztársasági Hadserg, az IRA segítségével sikerült rávennie Írország Ulsteren kívüli részeinek lakosságát arra, hogy inkább az ő fennhatóságát fogadják el, semmint a brit kormányét és annak helyi rendőrségét. Lloyd George először kemény kézzel próbált odahatni. A brit rendőrséget a speciálisan az írországi szolgálatra kiképzett első világháborús veteránokkal erősítette meg és elrendelte a brit közigazgatás visszaállítását az egész szigeten. Ez lényegében polgárháborús állapotokat teremtett, s 1920-ban mindkét részből sűrűn fordultak elő borzalmas kegyetlenkedések. „Olyan dolgok történnek Írországban — értékelte a helyzetet Asquith az alsóházban —, amelyek mellett Európa legsötétebb zsarnokságainak leggyászosabb fejezetei is jelentéktelennek tűnnek.”

Lloyd George ekkor arra a meggyőződésre jutott, hogy az

Baldwin és felesége: az asszony sem akármilyen személyiség!

egyetlen lehetséges megoldás a felosztás, azaz a protestáns Ulster leválasztása a katolikus déli részről. 1920 decemberében a brit parlament törvényt fogadott el Írország kormányzásáról, amely két törvényhozói testület felállítását rendelte el: egyet Belfastban (a Stormont), amely a hat ulsteri tartomány ügyeiért felelős, a másikat pedig Dublinban, amely Írország többi részét kormányozza. Ezt a törvényt Ulster lakóinak többsége elfogadta, és egészen 1972-ig, amikor is Heath felfüggesztette a Stormontot, ez képezte az északír alkotmány alapját. A Sinn Féin vezetői azonban sehogyan sem akartak belenyugodni a felosztásba. Lloyd George-nak csak egy újabb erőszakhullám és hosszú tárgyalások után, 1921-ben sikerült rávennie őket annak a szerződésnek az elfogadására, amely az Ulster nélküli Ír Szabad Államot lényegében független államnak ismeri el a Brit Birodalmon belül. Az egyezményt a Dail Eirann 1922 januárjában elenyésző többséggel ugyan, de jóváhagyta, De Valera és az IRA egy frakciója viszont érvénytelennek tekintette. Újabb polgárháború tört ki, amelyben ezúttal ír nacionalisták harcoltak egymás ellen. 1922 és 1923 folyamán az Ír Szabad Állam kormánya több mint háromszor annyi írt végeztetett ki, mint amennyit a britek 1920-ban és 1921-ben. Michael Collinsszal, az írek legtehetségesebb vezetőjével terrorista orvtámadás végzett. A felosztás távolról sem oldotta meg végleg az ír kérdést — tény viszont, hogy majdnem ötven évre békét (ha mégoly vészterhes békét is) biztosított. Az erőszak legközelebb 1969-ben csapott magásra Ulsterben.

Az ír egyezmény volt Lloyd George utolsó nagy sikere: 1922 végén menesztették hivatalából. Azért kellett buknia, mert koalíciójának konzervatív párti többsége megvonta tőle a támogatást. A konzervatívok alapvetően nem bíztak meg benne: túlságosan okos és túlságosan kiszámíthatatlan volt. Magánélete sokakat felháborított közülük, s ugyancsak megbotránkozást keltett az a mód, ahogy miniszterelnöki pozícióját különféle magas politikai tisztségek áruba bocsátására használta fel. (Nem mintha más politikusok nem tartottak volna szeretőket vagy nem árulták volna a posztokat: Lloyd George azonban nem csinált belőle akkora titkot, mint ők.) A szakadás egy külpolitikai kérdésben következett be. 1922-ben az úgynevezett Csanak-incidens során a miniszterelnök már a brit hadsereg egységeinek a bevetését fontolgatta azok ellen a török csapatok ellen, amelyek a törökországi Csanak városa melletti, a versailles-i szerződésben kijelölt nemzetközi zónát fenyegették. Amikor a konzervatívok összeültek, hogy döntsenek Lloyd George további támogatásáról, egy akkor még kevésbé ismert képviselő, Stanley Baldwin sorsfordító beszédet vágott ki. Lloyd George, hangzott az érvelés, „dinamikus erő...”, amely apró darabokra röpítette szét a Liberális Pártot. Szilárd meggyőződésem — vágta ki a rezet a honatya —, hogy idővel ugyanez történne a mi pártunkkal is.” A konzervatívok megvonták a támogatásukat a miniszterelnöktől, és Lloyd George-nak le kellett monda-

nia. Hiába volt még csak 59 éves, ami viszonylag fiatal kor egy politikus számára, s hiába volt nemzedékének kiemelkedő tehetségű államférfija, életének hátralévő 23 évében soha többé nem töltött be politikai hivatalt. A liberálisok a szakadás után már nem tudtak talpra állni, s arra a közelmúlt brit történelme során nemigen volt példa, hogy brit politikus — lett legyen bármilyen tehetséges is — magasra kapaszkodhatott volna egy erős párt támogatása nélkül.

A következő, 1923-as esztendő mérföldkő lett a munkáspárt történetében: az év végi választások után Ramsay MacDonald miniszterelnök vezetésével először alakíthatott kormányt az ország történelmében. „Történelmet csinálunk” — jegyezte fel J. R. Clynes azután, hogy a Buckingham palotában V. György király előtt letette miniszteri esküjét. „Nem győzők eleget csodálkozni Fortuna kerekének fordulásán, mely MacDonaldot, az éhenkórász hivatalnokot, Thomast, a masinisztát, Hendersont, az öntőmunkást és Clynest, a gyári munkást ily magasra, egyenesen annak az embernek az oldalára repítette fel, akinek ősei oly sok nemzedéken át uralkodtak országunkban.” Ennek a gondolatnak a megemésztése nem csak az újdonsült miniszternek nem ment egyik napról a másikra. Egy grófnő például felhívta Snowdent, az egyik ismert munkáspárti képviselőt, hogy megkérdezze tőle, mire számítsen: vajon elvágják-e most a torkát avagy sem. J. H. Thomas, az új gyarmatügyi miniszter egész hátralévő életében emlegette azt a történetet, hogy amikor először akart bemenni munkahelyére, a minisztériumba, a portás nem akarta elhinni, hogy ő az új miniszter — sőt, a fejét kopogtatva megjegyezte az egyik kollégájának: „Nézd a szegény ördögöt, ezt is légnyomás érte.”

Az első munkáspárti kormány mindössze egy évig húzta. Mivel csak 191 parlamenti székkal rendelkeztek, a konzervatívokkal (258) szembeni alsóházi többség fenntartásához feltétlenül szükségük volt a 159 liberális honatya támogatására. Az új kormány viszont olyan oroszbarát külpolitikát folytatott, amelyet elsöprő többséggel nyertek meg a konzervatívok: 419 képviselőjükkel szemben a munkáspárt 151-et, a liberálisok pedig mindössze 40-et tudtak felsorakoztatni.

A miniszterelnöki széket Stanley Baldwin foglalta el. A két háború közötti brit szavazópolgárok hangulatáról sokat elárul az a tény, hogy 1922-től 1936-ig a brit politikai élet meghatározó figurája lehetett az az ember, aki 1922-ben „túlzott dinamikusága” miatt szabadult meg Lloyd George-tól és aki — evvel a kijelentésével egyébként tökéletes összhangban — talán a legkevesebb dinamizmusról tett tanúbizonyságot mindazon államférfiak közül, akik az elmúlt száz év alatt Nagy-Britanniát kormányozták. Jelszavával, a „biztonság mindenekelőtt”-tel csak az volt a baj, hogy a gazdasági válság megoldatlan gondjaira és a fasiszta diktátorok fenyegetéseire adott biztonságosnak

*Sztrájk törés anno 1926.
Önkéntesek rakodják le a tejet
a Hyde Park-i
élelmiszerraktárnál az
általános sztrájk alatt*

1931 — a nemzeti
egységkormány. MacDonald
lépked kabinetje élén a
Downing Street 10. lépcsőjén.
Csak J. Thomas (közvetlenül
mögötte) és Snowden (bottal a
kezüben a lépcső tetején)
voltak tagjai előző,
munkáspárti kormányának is.
A többség konzervatív.
Baldwin középen, a lépcső
felénél látható, tőle feljebb, egy
kicsit balra Neville
Chamberlain

tűnő válaszokról rendre kiderült, hogy valójában nem is válaszok.

Baldwin 1867-ben született egy gazdag közép-angliai vasgyáros gyermekeként. Apja jelentős vagyont hagyott rá, s a család olyan nagy tekintélynek örvendett a környéken, hogy Stanley — a toryk színeiben — helyi parlamenti képviselőként is apja örökébe léphetett. Baldwin jelentéktelen, szürkességbe burkolózó, a kormányköröktől távoli képviselőként működött egészen 1917-ig. Ekkor, a hadviseléshez immár túl öregén, felcsapott személyi titkárnak Bonar Law, a konzervatív párt vezetője és Lloyd George koalíciós kormányának pénzügyminisztere mellé. Ez a poszt már némi felelősséggel is járt. Baldwint ezután pénzügyi államtitkárrá nevezték ki, majd kereskedelmi miniszterré. Amikor Bonar Law-t 1923-ban megromlott egészsége lemondásra kényszerítette a miniszterelnökségről, Baldwin ugrott be a helyére — hogy aztán a rövid munkáspárti közjáték után 1924-től már ismét ő töltse be ezt a posztot.

Baldwin nagy közönségsikerrel játszotta el a tipikus, rendíthetetlen nyugalmú angol dzsentlement; pipázott, szerette a disznókat és a vidéket, s dolgait különösebb felhajtás nélkül és sok-sok józan ésszel intézte. Valójában azonban bonyolultabb jellem volt, mint amilyennek látszani szeretett volna: impulzív hangulatember, akin gyakran vett erőt a lustaság (nemegyszer épp a válságok kellős közepén). Sokat köszönhetett a feleségének, akiben túltengett a férjéből hiányzó céltudatosság és energia. De Baldwin minden kétséget kizáróan ügyes politikus volt: ha nem az lett volna, aligha szabhatta volna meg a brit politikát oly mérhetetlenül hosszú ideig.

Az első komoly megpróbáltatáson 1926-ban, a brit történelem egyetlen általános sztrájkja idején esett át. A sztrájk közvetlen kiváltó oka a szénbányászok és a bányatulajdonosok között már a háború óta hol fellángoló, hol elcsituló vita volt. A háború alatt állami ellenőrzés alá vont bányákat a háború után visszaadták tulajdonosaiknak. A szénbányászat ezután válságágazattá züllött, amire 1925-ben a tulajdonosok azt a gyógymódot eszelték ki, hogy a bányászok ezentúl alacsonyabb bérért több munkaórát fognak dolgozni. Egyik fél sem kívánta meghallgatni a másik érvelését. „Túlzás nélkül állíthatnánk — írta a kormány egyik tagja —, hogy a bányászok vezetői kies Angolhon legidősebb férfiúi — ha nem lett volna több mint elégszer alkalmunk találkozni a tulajdonosokkal is.” A tárgyalások megfeneklettek. A tulajdonosok kizárásokkal reagáltak, mire a bányászok sztrájkba léptek: „egy pénnyt se a fizetésből, egy percet sem a többletmunkából”. A bányászok szakszervezete a szakszervezeti kongresszushoz fordult segítségért. Egy öt évvel korábbi, hasonló körülmények között kiobbant bányászsztrájk épp azért bukott el, mert a többi szakszervezet nem állt mellé. Ezúttal a kongresszus másképp határozott. Abban reménykedtek, hogy az általános sztrájkjal való pusztító fenyegetés is rábírja a kormányt arra, hogy latba vesse befolyását a bányászok érdekében.

A kormány és a szakszervezetek szövetsége között folyó tárgyalások kritikus pontján Baldwin, ahelyett, hogy fennmaradt és megvárta volna a szakszervezetek küldötteit, inkább elment aludni. Megkezdődött az általános sztrájk.

A kormány azonban már több hónapja számított egy ilyen válság bekövetkeztére: jól felkészült rá és esze ágában sem volt engedni. Számíthatott a — főként a középosztályból toborzott — önkéntesek széles körű támogatására. A létfontosságú szolgáltatások működőképesek maradtak, a hadsereg és a rendőrség diszkréten ugyan, de éberren vigyázott. A Szakszervezeti Kongresszusnak egyetlen esélye maradt a győzelemre: ha valóban forradalmi helyzetet teremt és alternatív kormányként kezd el tevékenykedni. A szakszervezeti vezetőknek azonban az eszük ágában sem volt ezt megtenni. Baldwin a sztrájk utolsó napjaiban legjobb formáját hozta: minden tőle telhetőt megtett, hogy megkönnyítse a sztrájk vezetőinek a tisztes visszavonulást. Lecsillapította kormánya azon bösz tagjait, akik — mint például Winston Churchill — szívest-örömet szűztak volna szét a sztrájkot erőszakkal. „Nem lesz megtorlás, ha véget vetnek a sztrájknak — ígérte Baldwin rádióbeszédében. — A béke ember vagyok — állította. — A békére vágyom és a békéért imádkozom.” Az általános sztrájk kilenc nap után összeomlott, és bár a bányászok buldog-makacssággal — és teli szájjal szidalmazva a gerinctelen többi szakszervezetet — még további fél évig harcoltak, végül nekik is fel kellett adniuk. A brit szakszervezeti mozgalom ezt a kudarcot egészen a háború végéig nem tudta kiheverni. 1921-ben a szakszervezetek taglétszáma 8 millió 348 ezerre rúgott: a gazdasági válság és a sztrájk együttes hatására ez a szám 1934-re 4 millió 392 ezerre csökkent. Az általános sztrájk felszínre hozta mind Baldwin erőit, mind gyengéit. Óvatos volt, de elszánt — s mindemellett végig a békés megoldás mellett kardoskodott. Ugyancsak a javára írható, hogy egyben tartotta kormányát; ugyanakkor sokszor a legfontosabb pillanatokban hiányzott belőle a kellő energia. A sztrájk lefújása után bizony megbüntették a sztrájkolókat, s Baldwin hagyta, hogy radikálisan szakszervezet-ellenes hívei 1927-ben keresztülvigyék a parlamenten az általános sztrájkokat törvénytelennek minősítő törvényt — ami természetesen csak tovább dühítette a szakszervezeteket.

Bár Baldwin kormánya más területeken sem tétlenkedett — sikerrel hajtott végre néhány szociális reformot, államosította a villamosipart, megalapította a BBC-t — valahogy mégsem töltötte el sem saját szavazóit, sem az ország egészét a lázas tevékenykedés benyomásával. „A miniszterek padjából harsogó horkolás végiggördül egész hazánkon” — szellemeskedett egy konzervatív képviselő egy ízben. Az 1929-ben is a „biztonság mindenekelőtt” jelszavát a zászlajára tűző Baldwin vereséget szenvedett. A munkáspárt 288, a konzervatívok 260, a liberálisok pedig 59 képviselőt küldhettek a parlamentbe.

Úgy tűnt, Ramsay MacDonald és a munkáspárt előtt hatal-

Falragaszok Párizsban, 1934-ben: „Eltussolják a Stavisky-ügyet!”

mas esély nyílt arra, hogy bebizonyítsák rátermettségüket a kormányzásra. Legnagyobb balszerencsájükre azonban a sarkon túl az újkori történelem legsúlyosabb válsága leselkedett rájuk. Mindössze öt hónappal hatalomra jutásuk után bekövetkezett a Wall Street-i tőzsdekrach, s 1931-re az amerikai katasztrófa hatásai elérték Európát is. A heveny válság Nagy-Britanniába a nyárral együtt köszöntött be. Sorra mentek csődbe az európai bankok, s ennek következtében a pénz lassan kezdett elszivárogni Londonból, a világ egyik legfontosabb pénzügyi központjából. A munkanélküliség egyfolytában nőtt, s a kormány egyre nehezebben teremtette elő a pénzt a finanszírozására. A befolyásos May-bizottság arra a következtetésre jutott, hogy a helyzet csak romlani fog, ha a kormány nem fogja vissza radikálisan a kiadásait. A kormány a New York-i bankokhoz fordult az éltető kölcsönért, az amerikaiak viszont a May-bizottság ajánlásainak elfogadásához kötötték a hiteleket. Szörnyű dilemma lett volna ez bármilyen kormány számára: a munkáspárti kabinet viszont egyenesen elviselhetetlen helyzetbe került. Ahhoz, hogy felvehesse a kölcsönt, csökkentenie kell a munkanélküli segélyt, ami közvetlenül sújtaná hagyományos támogatóit; az ostor inkább a szegényeken, a szükségét szenvedőkön, mintsem a gazdagokon csattan. A kölcsön nélkül viszont a nemzet egészét fenyegeti gazdasági katasztrófa. A pártvezetőség álláspontja megoszlott. MacDonald, a miniszterelnök és Snowden, a pénzügyminiszter a csökkentések mellett döntöttek. A kabinet és a munkáspárti képviselők többsége, valamint a szakszervezeti vezetők az intézkedések ellen foglaltak állást és más módszerek kipróbálása mellett kardoskodtak. MacDonald ekkor úgy határozott, hogy megalakítja a nemzeti kormányt. A konzervatívokon kívül néhány liberális és maroknyi, hozzá hű munkáspárti képviselő sorakozott fel mögé. Ezután 1931. október 31-én parlamenti választásokat írt ki. A nemzeti kormány óriási többséget szerzett, mivel a választópolgárok szentül hitték, hogy a munkáspárti válságkezelés gyors inflációhoz vezet. A nemzeti kormány 554 képviselőt küldhetett a törvényhozásba (ebből 473-at a konzervatívok), a munkáspárt mindössze ötvenkettőt. MacDonald egyszeriben a konzervatívok karmai közt találta magát, míg a Munkáspárt a végsőkig demoralizálódott. Az új kormány azonnal beváltotta ígéretét: csökkentette a munkanélküli segélyt, a tanárok, rendőrök és állami alkalmazottak fizetését. Ez a gazdaságpolitika azonban — annak ellenére, hogy a kortárs gazdasági szakemberek többsége üdvöztőnek vélte — valószínűleg pontosan az ellenkezője volt annak, mint amire az országnak szüksége lett volna. Keynes, akinek felfogása és eszméi nemsokára (vagy tán mégis túl sokára) forradalmasították a közgazdasági gondolkodást, a May-bizottság ajánlásairól kijelentette, hogy „a legostobább dokumentum, amit valaha is balszerencsém volt olvasni”, a költségvetést és a nemzeti kormány gazdaságpolitikáját pedig „gyengeelméjűnek és igazságtalannak” minősítette. A munka-

nélküliség egycsapásra túllépte a 3 milliót. MacDonald, akit „nagy árulásáért” kizártak abból a pártból, amelynek megteremtéséért egész életében annyit tett, még négy évig miniszterelnök maradt, de ezt a csapást sohasem tudta kiheverni. Egyre gyakrabban veszítette el parlamenti beszédeinek a fonalát és hozta evvel kínos helyzetbe hallgatóit.

A nemzeti kormány 1931 és 1939 között inspiráció nélkül, ötlettelenül tette a dolgát. 1935-ben Baldwin váltotta föl MacDonaldot, hogy aztán őt két év múlva Neville Chamberlain küldje nyugdíjba. A gazdaság — az európai átlagot ugyan meghaladó, de szédítőnek épp nem mondható — fellendüléséhez a kormánynak nem sok köze volt; külpolitikai téren pedig egyenesen katasztrofális ballépéseket követett el (l. a VII. fejezetet). Ennek ellenére nemcsak az 1931-es, de az 1935-ös választásokon is óriási többséget szerzett — s ezért aligha férhet kétség ahhoz, hogy politikája nagyjából megegyezett avval, amit az ország népe az 1930-as években tényleg kívánt.

Franciaország a két háború között

Franciaországban a parlamenti demokráciát komolyabb veszély fenyegette, mint Nagy-Britanniában. A szélsőbaloldali Francia Kommunista Párt tekintélyes erőt képviselt az egész korszakban: 1936-ban 72 mandátummal rendelkezett a nemzetgyűlésben és támogatta a Népfront koalíciós kormányát. Rendszerint Moszkvából kapta az utasításokat, hosszú távú céljának a franciaországi kapitalizmus és parlamenti demokrácia megdöntését tekintette. Támogatták a szakszervezetek, sőt, saját szakszervezeti hálózattal is rendelkezett (CGT). A parlamenti demokráciát azonban nemcsak a kommunisták, hanem a szép számmal működő szélsőjobboldali pártok is mélyen megvetették. A legnagyobb múltra közülük még az első világháború előtt alapított Action Française tekinthetett vissza, amely saját utcai rohamcsapatokkal („Camelots du roi”) is rendelkezett. (Ezek még Mussolini fekete ingeseinek felbukkanása előtt alakultak meg.) A harmincas években több újonnan alakult szervezet is besegített az Action Française-nek; közülük a legnagyobb a „Les Croix du Feu” volt. Közös jellemzőjük a kommunizmus vad gyűlölete, a szélsőséges nacionalizmus, az antiszemitizmus és a Harmadik Köztársaság iránti megvetés volt. A francia sajtó és a nagyipar egy része komoly támogatásban részesítette őket. A két véglet, a kommunisták és a szélsőségesen konzervatív Action Française között szép számban helyezkedtek el a mérsékelt pártok, melyek közül a szocialisták, a radikálisok és a néhány katolikus párt számított a legtöbbet. Ahhoz azonban, hogy abszolút többségre tegyen szert a nemzetgyűlésben, egyik sem volt elég erős. Emiatt 1919 és 1939 között Franciaországban kérsz életű és gyenge kezű koalíciók váltották egymást.

Röviddel a háború befejezése után Poincaré, a köztársasági elnök és Clemenceau, a miniszterelnök diadalmenetben jártak

be az ismét Franciaországhoz csatolt Elzász-Lotaringiát. „Most már meghalhatok” — jelentette ki az elnök, aki úgy érezte, hogy teljesítette élete nagy küldetését. Tévedett. A béke oly sok gondot hozott, hogy Poincaré egészen 1929-ig, míg betegsége visszavonulásra nem készítette, a francia politika egyik központi, meghatározó alakja maradt.

Poincaré Lotaringiában született, és bár szülőfaluja a francia—porosz háború után sem jutott német kézre, ez a háború a tízéves, tehát fogékony korban lévő kislányban elültette a németekkel szembeni bizalmatlanság magvát. A higgadt gondolkodású, éles eszű Poincaré először a jogász pályát választotta, s onnan nyergelt át a politikára. Nem nevezhető lenyűgöző egyéniségnek — fellépésével nem keltett nagy hatást környezetében: inkább félénk és szürkességbe burkolózó volt. Egy angol, aki sokszor találkozott vele, így emlékezett rá vissza: „...pedáns volt és kimért, a humornak még a szikrája is hiányzott belőle. Soha nem hallottam, hogy valaki viccet mondott volna róla vagy hogy ő maga elsütött volna egy tréfát.” Komolysága egyik legfontosabb erényének bizonyult. Intelligenciája, munkabírása, helyes pénzügyi ítéletei és (a francia politikusok körében legalábbis) szokatlan becsületessége kivívta a francia középosztály csodálatát. Honfitársai válság idején joggal helyezték belé a bizalmukat.

Az első világháború 1 millió 750 ezer francia életébe került és elpusztította az északi tartományokat. Nem csoda hát, hogy Franciaország a húszas években minden erejével igyekezett megakadályozni Németországot gazdasági erejének újratemetésében és a határok veszélyeztetésében. Ezért szigorúan ragaszkodott a jóvátételek rendszeres törlesztéséhez.

Franciaország első háború utáni kormánya a szilárdan jobboldali koalíció, a Bloc National (Nemzeti Blokk) volt. Ádáz nacionalizmusa és németellenessége szembefordította a Versailles-ban Németországgal szemben engedelkenynek tartott Clemenceau-val, s ezért nem is támogatták őt az 1920-as elnökválasztáson, amikor harcba indult a Poincaré visszavonulása miatt megüresedett posztért. Poincaré a szenátusnak, a francia parlament felsőházának lett a tagja, s ő vezette az igen fontos jóvátételi bizottságot. 1921-ben a jóvátételek összegét végül 6,6 millió fontban állapították meg, és Németország hozzákezdhetett a visszafizetésükhöz. A törlesztések azonban már a kezdet kezdetétől késlekedtek. Ez politikai válságot robbantott ki Franciaországban. Briand, a miniszterelnök inkább Lloyd George álláspontja felé hajlott, aki szerint botorság lett volna túl durván nyomást gyakorolni a németekre. Briand-t lemondatták, és Poincaré lépett a helyére. Az új kormány rögvest nyilatkozatban tisztázta álláspontját: „A jóvátételek kérdése minden más kérdésnél előbbrevaló. Ha Németország ezen a lényegi területen nem teljesíti kötelezettségeit, kénytelenek leszünk fontolóra venni bizonyos intézkedéseket.” A német kormány viszont, mivel gondolnia kellett az ország egy részét egyenesen az éhezés

karjaiba taszító gazdasági válságra is, az „előbb a kenyér, aztán a jóvátételek” jelszó szerint cselekedett, és halasztásért folyamodott a szövetségesekhez. Poincaré hallani sem akart a dologról, és a francia hadsereg bevonult a Ruhr-vidékre, Németország legfontosabb ipari területére. „Nem áll szándékunkban megfojtani vagy lerombolni Németországot — jelentette ki a francia nemzetgyűlés előtt —, csak meg akarjuk tőle szerezni mindazt, amire józan ésszel felmérve számíthatunk.” A megszállás eleinte remek húzásnak látszott. Nagy-Britannia rosszallása és a helyi lakosok passzív ellenállása dacára a francia, belga és olasz mérnökök üzemben tartották a gyárakat. A történelem legsúlyosabb inflációjával küszködő német kormány tárgyalásokat javasolt, amelyek azonban kudarcba fulladtak. Poincaré túlfeszítette a húrt, és a német gazdaság csődje a francia gazdaságban is éreztetni kezdte hatását. A megszállás ártatlan áldozatait miatti felháborodás és a különféle szabotázsakciók még jobban elszigetelték Franciaországot szövetségeseitől. Mi több, a

LE FRONT POPULAIRE

radical-socialiste-communiste.

① *Le radical Herriot, le socialiste Blum et le communiste Cachin sont amis. Mais ...*

② *...le radical est toujours mangé par le socialiste...*

③ *...et le socialiste, à son tour, est régulièrement ...*

④ *mangé par le communiste*

⑤ *Français! si vous voulez être mangés par les Communistes, marchez et votez avec les radicaux-socialistes ou les socialistes!*

Népfrontellenes plakát az 1936-os választások előtt. Az üzenet szerint a radikálisokra vagy a szocialistákra leadott szavazat végső soron a kommunistákat segíti

*Az 1934. február 6-i
zavargások*

franciák lassan fölismerték, hogy minél nagyobb pácban van a német gazdaság, annál később fogja tudni kifizetni a jóvátételeket. 1924-ben megbuktatták Poincaré kormányát, a Bloc National pedig fölbomlott. Helyét az ország élén a Cartel des Gauches, a Baloldali Szövetség foglalta el, mely a radikálisokat és a szocialistákat tömörítette, s mely a Ruhr-vidék azonnali kiürítése után türelmesebben bánt Németországgal.

Az új koalíció azonban képtelen volt megbirkózni avval a gazdasági válsággal, ami a Ruhr-vidék elfoglalásakor szabadult fel. Egy font 1924-ben még 70 frankot ért, 1926-ban viszont már 243-at. A válság hatására a radikálisok cserbenhagyták a szocialistákat és ismét egy Poincaré vezette kormány mögé sorakoztak fel. Poincaréra most úgy tekintett a köz, mint a nagy múltú, tekintélyes államférfira, akinek pénzügyi szakértelme kivezeti az országot az erdőből. És a köznek igaza lett. Az üzleti világ megbízott benne, s e bizalom — az azonnal bevezetett szigorú, konzervatív szellemű intézkedésekkel párosulva —

megállította a frank zuhanását. Szolid fellendülés következett, miközben az immár külügyminiszterként tevékenykedő Briand jobb viszonyt épített ki Németországgal. Az 1926-tól 1929-ig tartó időszaknál reményteljesebb éveket nem élt át a két háború között Franciaország.

De a remény hamar szertefoszlott. A Wall Street-i tőzsdekrach ugyan később érezte hatását Franciaországban, mint Európa többi részén, de nem kevésbé intenzíven. Megugrott a munkanélküliség, a bérek összezsugorodtak, s a 20-as években Franciaországba áramlott vendégmunkások sok ellenérzést ébresztettek. A Mussolini és Hitler sikerein felbátorodott szélsőjobboldali szövetségek ereje hirtelen megnövekedett, s 1934-ben, a Stavisky-ügy évében Franciaországban a polgárháború vetítette előre fenyegető árnyékát.

Stavisky zsidó éjszakai bártulajdonos volt, ügyes és főként kötéldegzetű szélhámos, aki sok politikussal mozgott egy társadalmi körben. Amikor 1929 decemberében csalás vádja miatt körözést adtak ki ellene, eltűnt, s csak egy golyóval a fejében találtak rá. Mind a mai napig nem tudni, ki gyilkolta meg. A hivatalos változat szerint öngyilkos lett abban a pillanatban, amikor a rendőrség rátörte az ajtót, hogy letartóztassa. Franciaország népe azonban inkább arra a feltételezésre hajlott, hogy bizonyos magas rangú politikusok védelmében a rendőrök lőttek agyon. A szélsőjobb hatalmas kormányellenes demonstrációk szervezésébe kezdett, s az utca egyre gyakrabban vált erőszak színterévé. 1934. február 6-án, kedden este, amikor a rendőrök egy jókora szélsőjobboldali tüntetést meggátoltak abban, hogy a törvényhozás épülete elé vonuljon, az események hirtelen eldurvultak. A rendőrök tüzet nyitottak. Az éjfélig dúló csata során tizennégy utcai harcos és egy rendőr életét veszítette, 1435 tüntető pedig megsebesült. Egy ifjú tanár visszaemlékezései szerint „a történetek a vallásháborúk kezdetét idézték... Fegyveres bandák verődtek össze, s a munkások olyan tömegben vonultak végig a városon, hogy arra évtizedek óta nem volt példa.” A kormány leváltása aztán lecsillapította a szélsőjobboldalt, és a polgárháború veszélye némiképp alábbhagyott.

A Stavisky-ügy legfontosabb következménye talán az volt, hogy a kommunisták és a szocialisták végre belátták a fasiszta hatalomátvétel veszélyének realitását, s felismerték, hogy annyi év szembenállás után most szemet kell hunyniuk a különbségek fölött. 1935-ben megalakult a Rassemblement Populaire, azaz a Népfront, melynek fő célja a fasizmussal szembeni küzdelem volt. A Népfront országszerte lelkes támogatásra talált minden társadalmi közegeben. Külön örültek a létének a szakszervezetek. 1936-ban is sikerült megőriznie egységét, és nagy többséggel megnyerte a választást. A kormányátalakítás feladata a szocialista Léon Blumra hárult.

Blum egyszerre találta magát ígéretes és nehéz helyzetben: ígéretesben, mert a francia nép a reformokat őszintén óhajtó kormányra szavazott és készek látszott követni útmutatásait,

nehézben pedig, mert dúlt a gazdasági válság és a Népfrent egysége is meglehetősen sérülékeny volt. Franciaország nem egy vidékén a munkások — szakszervezeti vezetők tanácsa ellenére — a Népfrent győzelmét gyárfoglalásokkal, illetve azonnali és radikális reformok követelésével ünnepelték meg. A gazdasági válság tovább mélyült, s a középosztályt rettegés fogta el. A kommunisták pedig nem kívántak aktív szerepet vállalni az új kormány munkájában.

Blum mindenekelőtt a Népfrent által ígért szociális reformok megvalósításához fogott hozzá. Az úgynevezett Matignon-szerződések értelmében az ipari munkások bérét 7—15 százalékkal emelték, a munkahetet 40 órára csökkentették és bevezették a fizetett szabadságot. Evvel egyidőben azonban a kormány egy újrafegyverkezési programot is beindított, mellyel a náci Németország felől érkező fenyegetést próbálták hatástalanítani. A radikális reformok és az újrafegyverkezés költségeit csak egy virágzó gazdaság tudta volna előteremteni, a francia gazdaságtól viszont mi sem állt távolabb, mint a prosperitás. Blum a frank leértékelésére kényszerült — a válságot azonban ez sem oldotta meg, viszont elfordította Blumtól addigi támogatóit. A miniszterelnök ezután lefékezte a reformokat, s a tetejébe nem volt hajlandó segítséget nyújtani a köztársaságiaknak a spanyol polgárháborúban (l. 150.). Ezek után a francia kommunisták, sőt, saját szocialista pártjának egy része is cselekvően szembe fordult vele. Blumnak 1937-re nem maradt más választása, mint a távozás. Blum kiváló tudós volt, aki, mielőtt felszippan totta volna a politika, újságíróként is dolgozott. Később gyakran tette fel magának a kérdést: vajon nem az ő határozatlansága, népének felületes ismerete a vétkes abban, hogy az 1936-os esztendő óriási feladatai elvégzetlenül maradtak? Blum elbukott — de kétséges, hogy valaki is talpon tudott volna maradni az ő helyén.

A Népfrent bukása után Franciaország addig soha nem látott megosztottságba és csüggedtségbe süppedt. A legtöbb politikai pártot jobban csábította az ellenzéki ség, mint a kormányzás. A kommunista párt visszatért a merev moszkvai vonalhoz. Az 1936-os év csalóka optimizmusa és az elhúzódó válság miatt kiábrándult munkások elfordultak a politikai cselekvéstől. A gazdag és tulajdonnal rendelkező franciák pedig annyira féltették életformájukat és pozícióikat a Népfrenttől, hogy a bolsevizmust kezdték a Franciaországra leselkedő legnagyobb veszélynek tekinteni. Hitler, mivel gátat szabott a bolsevikok európai terjeszkedésének, szinte vonzónak tűnt a szemükben.

7. A diktátorok

1919-ben még mutatóban sem akadtak diktátorok Európában — 1939-ben viszont csak elvétve akadt olyan ország, ahol ne ők lettek volna hatalmon. Hárman közülük — Mussolini, Hitler és Sztálin — nem pusztán saját korlátlan hatalmuk fenntartásán fáradoztak, hanem arra törekedtek, hogy politikai pártjaik (a fasiszta, a náci és a kommunista) a nemzet életének minden területére: a gazdaságra, az oktatásra, a szociális ellátásra ugyanúgy kiterjesszék ellenőrzésüket, mint a politikára. Totális engedelmességre és totális ellenőrzésre törekedtek, ezért uralmukat totalitárius diktatúrának nevezzük.

Olaszország és Mussolini

1919 Itáliája csálódott ország volt. Bár a nemrég véget ért világháborúban a győztesek oldalán harcolt, szövetségesei nem sok figyelmet tanúsítottak iránta a versailles-i konferencián, s jóval kevesebbet kellett beérnie, mint amennyire számított. Kihagyták például az osztozkodásból akkor, amikor a volt német gyarmatok hovatartozása felől döntöttek, s az Osztrák—Magyar Monarchiából kihasított területekhez sem csaphatta hozzá Fiumét. A versailles-i rendezés szülte olasz ellenérzéseket mi sem érzékelteti jobban, mint Fiume tragikomikus megszállása: 1919 szeptemberében D'Annunzio, a kitűnő költő, gyújtó hangú szónok, vakmerő katona és szélsőséges nacionalista, magánhadserege élén egyszerűen bevonult az Adria-parti kikötővárosba. A győztes szövetségesek ragaszkodtak ahhoz, hogy hagyja el a várost, és az olasz kormány meg is ígérte nekik, hogy kipenderíti onnét. Fiume lakosságának azonban még tizenöt hónapig kellett nyögnie D'Annunzio dilettáns kormányzását, míg az olasz kormány végre cselekvésre szánta el magát. A D'Annunzio megrendszabályozására küldött olasz egységek egyébként feltűnő vonakodással hajtották végre saját kormányuk parancsát.

A növekvő elégedetlenség másik forrását a gazdasági válságban kell keresnünk. A hadviselés a végsőkéig kimerítette Olaszország gazdasági tartalékait. Már a háború befejezésekor tekintélyes volt a munkanélküliek száma, s a helyzetet csak súlyosbította a leszerelés. A háború alatt a parasztokban feltámadt a földosztás reménye, amiben végül csatlakozniuk kellett. Az 1917-es orosz forradalom példáján felbátorodott erős szocialista és kommunista csoportok egy hasonló olaszországi fordulat reményében mind vidéken, mind a nagyvárosokban sztrájkko-

kat, gyárfoglalásokat szerveztek, sőt, zavargásokat robbantottak ki. 1920 szeptemberében például az acélgyártást és a gépipart teljesen megbénította egy több mint félmillió munkást megmozgató gyárfoglaló akció.

Ha forradalomhoz nem is vezetett ez a harcmodor, az ipari munkásság magasabb bérezéséhez igen. Az olasz középosztály legnagyobb részének azonban stagnált a jövedelme, miközben a megélhetés költségei gyors tempóban emelkedtek. A középosztály természetesen úgy érezte, hogy a kormány hagyja magát zsarolni a szocialistáktól — nem meglepő tehát, hogy erős szocialista- és kormányellenes hangulat alakult ki. Rövid életű koalíciós kormányok igyekeztek orvosolni ezeket a problémákat. 1918 és 1922 között öt különböző kabinet jött és ment viharos tempóban, s mindegyik egyre nehezebben tudta fenntartani a rendet és a törvény uralmát a szélsőséges politikai pártok ellenében északon, illetve a primitívebb banditizmussal szemben délen. 1922-re az a párt, amelyik szilárd kormányzást tudott ígérni és eltökélten szocialista- és kommunistaellenes politikát folytatott, jó eséllyel pályázhatott a sikerre. Mussolini fasiszta pártja szervezte meg támogatását legügyesebben és használta ki a legravaszabbul az általános elégedetlenséget.

Mussolini 1883-ban született. Falusi kovács apja lelkes szocialistának nevelte fiát. Az ifjú Mussolini egy ideig tanítószkodott, majd felcsapott újságírónak, s az első világháborút megelőző években már komoly hírnévre tett szert Milánóban, a legjelentősebb olasz iparvárosban. A háború kitörésekor az *Avanti!* (Előre) című szocialista újság főszerkesztőjeként dolgozott, de szocializmusát és nacionalizmusát egyre nehezebben tudta kibékíteni egymással. Mussolini az olasz háborús részvétel harcos elkötelezettje lett — annak ellenére, hogy a szocialisták hivatalosan a semlegességet támogatták. Miután kizárták a pártból és eltávolították az *Avanti!* szerkesztőségéből, *Il Popolo D'Italia* (Olaszország népe) címmel saját lapot alapított, amely teljes mellszélességgel kiállt Olaszország hadbalépése mellett. Dühödt nacionalizmusa szembefordította az olasz szocializmussal, amelynek hívei a háború végéig kitartottak háborúellenes álláspontjuk mellett, s amikor véget ért, visszafogottabb külpolitika mellett kardoskodtak. Amikor Mussolini megalapította a fasiszta pártját, szocialistaellenessége már leplezetlenül testet öltött.

A fasiszta mozgalom 1919-ben, Milánóban indult útjára, amikor Mussolini megalapította első harcoló csoportját, a „Fascio di Combattimento”-t. A jelenség eleinte csak a háború utáni Olaszországot jellemző kilátástalanságra, bizonytalanságra és kiábrándultságra adott érzelmi és gyakran végig sem gondolt reakciónak tűnt. Forrófejű egyetemisták, állástalan obszitosok, csalódott forradalmi szocialisták szegődtek el elsőként a mozgalomba, akiket a patriotizmus és a (lehetőleg erőszakba torkolló) tettvágy kapcsolt össze. Csapatokba (squadri) szerveződtek, fekete egyenlinget viseltek, néha megverték a szocialistákat, sztrájkot törtek és látványosan megvetették a — szerintük vég-

napijait élő — hagyományos olasz társadalom törvényeit és szokásait. „Me ne frego” (Érdekel is engem) — hangzott kedvenc mondásuk. Eleinte nem sok jel mutatott arra, hogy komolyan kéne őket venni. Az 1919. novemberi választásokon Mussolini mindössze 2 százalékot kapott egy milánói szavazókörzetben. „Tegnap egy bomlófélben lévő hullát találtak a Naviglio (A Milánót átszelő csatorna) vizében. Az eddigi vizsgálat szerint a férfi Benito Mussolini volt” — adta hírül Mussolini egykori lapja, mostani halálos ellensége, az *Avanti!* Az öröm azonban túl korainak bizonyult. A fasiszta utcai rohamcsapatok nem hagytak fel az erőszakkal. A gazdag földbirtokosok, akik egyszer és mindenkorra véget akartak vetni a szocialisták által szervezett vidéki sztrájkoknak, megtalálták és eszközként kezdték felhasználni őket. 1920 novemberében terrorhullám söpört végig a Pó völgyén, melyet a földbirtokosok és a nagy cukorgyárosok pénzelték és a fasiszták robbantottak ki.

A kormánynak a fekete inges bandák megzabolázását célzó intézkedései sorra csődöt mondtak. Az erőszakhullám megtette a hatását; kedvező visszhangra talált, és a fasiszta mozgalom egyre több támogatót vonzott. Az erőszak folytatódott. A kommunisták és fasiszták közötti utcai csatározások Firenzében és Pisában már több halottat követeltek. A fasizmus az erőszakra épített, s kommunistaellenessége az olasz társadalom jó néhány rétege számára vonzóvá tette. Az 1921-es választásokon már a parlamentben is megvetette a lábát. Mussolinin kívül 34 képviselőt delegálhatott a törvényhozásba. Mivel sok magas beosztású katonatiszt és rendőrfőnök szimpatizált a mozgalommal, a fekete inges erőszak akadálytalanul és büntetlenül tombolhatott tovább. 1922 májusában a fasiszták erőszakkal elfoglalták a bolognai városi előljárószágot, s csapataik onnan Ravenna ellen

Mussolinire várva. Fekete inges díszszázad, 1922.

vonultak. Egyik vezetőjük így emlékezett vissza a történetekre: „Amerre mentünk a vidéken át, mindenütt szétvertük és felgyújtottuk a szocialisták meg a kommunisták irodáit. Borzalmas éjszaka volt. Menetelésünket magasra csapó lángok és sűrű füstoszlopok jelezték.” 1922 októberében Mussolini már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nyíltan is a hatalom megragadására törjön.

Október 24-én, Nápolyban 40 ezer fekete inges fölött tartott szemlét, s nyíltan a kormánynak szegezte ultimátumát: vagy megoldja az ország gondjait, vagy utat enged a fasisztáknak.

Három nappal később lezajlott a hírhedt „Marcia su Roma”, azaz a római bevonulás. Miközben szerte Észak- és Közép-Olaszországban fekete inges osztagok foglalták el a középületeket, addig több tízezer bajtársuk Róma ellen indult. Egy határozott és cselekvőképes kormány úrrá tudott volna lenni a válságon. Tizenkétezer jól felfegyverzett katonával rendelkezett, míg a felkelők szervezetlenek és szedett-vedett fegyverzetűek voltak (Mussolini ekkor még Milánóban tartózkodott), s a tetejébe a heves őszi esőzések alaposan lehűtötték harci szellemüket. Facta, a miniszterelnök azonban habozott. Amikor végre rászánta magát a rendkívüli állapot kihirdetésére és a csapatok bevetésére, III. Viktor Emmánuel király elutasította a szükséges határozat aláírását. Hogy a király miért ezt a végzetes döntést választotta, az mind a mai napig nem világos: talán polgárháborútól tartott, talán arra számított, hogy öccse, Aosta hercege a fasiszták támogatásával megkaparinthatja a trónt. Akármi is járt a fejében, ezután csak egy választása maradt: elbocsátani Factát és Mussolinit kérni fel a miniszterelnöki poszt betöltésére. A Milánóból vonattal Rómába érkező fasiszta vezér elfogadta a király ajánlatát, s ezt követően a szabadcsapatok diadalmenetben bevonultak a város központjába — pedig nem annyira az ő valódi erejük emelte hatalomra a fasisztákat, mint inkább a politikusok és a király határozatlansága és rossz helyzetfelmérése. A római bevonulás hatalmas blöff volt, s ez a blöff bejött.

Négy év elteltével a többpárti parlamentáris Olaszország egypárti diktatúrává alakult át, melynek élén Mussolini tetszelgett a Vezér, azaz a Duce szerepében. 1923-ban létrehozták a Fasiszta Nagytanácsot, amely a parlamenttel párhuzamosan működött és átvette néhány feladatát. Az olasz nép által választott képviselőkkel szemben a nagytanács tagjait Mussolini nevezte ki. Még ugyanebben az évben a fekete inges osztagokat beolvasztották az Önkéntes Nemzetbiztonsági Milíciába, s így Mussolini immár hivatalos magánhadsereggel is rendelkezett. 1924-ben rábírta a parlamentet az általános választások kiírására és egy olyan szabály elfogadására, melynek értelmében a nyertes párt automatikusan megkapja a parlamenti képviselői helyek kétharmadát. Ily módon, érvelt Mussolini, a legsikeresebb párt szilárd parlamenti többséget alkotna, és az ingatag, többpárti koalíciók minden hátránya és gyengesége kiküszöbölhető lenne. Az 1924-es választásokon csak egy eredmény szület-

hetett. Mussolini a konzervatív pártokat rávette a választási kampány alatti együttműködésre a fasisztákkal, az ellenzéket pedig terrorizálta a fasiszta milícia. A fasiszták meghódították a parlamentet.

Nem sokkal a választások után Matteotti, az egyik vezető szocialista párti képviselő, aki még mindig tagja volt a parlamentnek, frontális támadást indított a fasiszták ellen: számtalan példával bizonyította, hogy Mussolini követői erőszakkal befolyásolták a választási eredményeket. Tíz nappal később Matteottit az utcán fényes nappal elrabolták. A képviselőnek nyoma veszett — földi maradványait hónapokkal később találták meg egy félig nyitott sírban Róma határában. Kétség sem férhet hozzá, hogy a fasiszták ölték meg, bár nem biztos, hogy Mussolini parancsára. Az ügy olyan közfelháborodást keltett, hogy egy ideig még Mussolini széke is inogni látszott. Egyetlen ellenfele sem állt azonban készen arra, hogy erőszakkal lépjen fel Mussolini erőszakgépezetével szemben. A szocialisták beérték a parlamentből való kivonulással (az „aventini kivonulás”), ami ideig-óráig ugyan növelte népszerűségüket, de hosszú távon még attól a kevés politikai befolyástól is megfosztotta őket, amivel addig rendelkeztek. Égen-földön nem akadt olyan személyiség, aki mögé felsorakozhatott volna a fasizmus ellenzéke. Mussolini a helyén maradt, sőt, Matteotti balvégzete szörnyű figyelmeztetésként hatott azokra, akik a kormány bírálását forgatták a fejükben. 1925-ben és 1926-ban Mussolini már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy törvény segítségével tiltsa be a vele szemben álló politikai pártokat. Bevezették a sajtó cenzúráját, határozatlan időre elhalasztották a helyhatósági választásokat és tovább erősítették a Fasiszta Nagytanács szerepét a parlament rovására. 1926 végére kormányzása kimerítette a diktatúra minden kritériumát, s politikai ellenfeleinek jó része emigrációba kényszerült.

Ezen a ponton érdemes elidőznünk annál a kérdésnél, hogy miben hittek a fasiszták. Igazából sokkal jobban tudták, hogy mit nem akarnak, mint azt, hogy mit igen. Elleneztek a kommunizmust, de nem kérték a demokráciából sem. „Az olasz fasizmus a demokraták elleni reakció, akik mindent közepszerűvé és uniformizálttá változtatnának — okoskodott Mussolini. — A fasizmus visszaadja az emberek életének azt az eleganciát, amittől a demokrácia megfosztotta.” Mélyen megvetették a „kényelmes életet” — a fasizmus zord, embert próbáló, hősi és szent volt. Ha viszont állítani és nem tagadni kellett valamit, már meglehetősen homályosan nyilatkoztak. A Mussolini által az Olasz Enciklopédiába írt „fasizmus” címszó a terjengős és fellelengzős semmitmondás mesterműve. Az államot mindenkéül fölé helyezték. „A fasiszta számára mindent az állam foglal magában, s mindaz, ami emberi és ami szellemi, nem létezhet, és még kevésbé bírhat értékkel az államon kívül” — írta Mussolini. Céljaik teljes mértékben kimerítették a totalitarizmus kritériumát. „A fasizmus nem az emberi élet formáit akarja újra-

alakítani, hanem a tartalmát: az embert, a hitet, a jellemet.” A fasiszmus semmiféle szellemi tartalommal nem rendelkezett. Nem egy jól átgondolt politikai filozófia volt, hanem egy élet-szemlélet, egy életforma: sóvárgás a hatalom, az izgalom, a dicsőség és az erőszak után. Ezt a magatartást maga Mussolini személyesítette meg: „Mint oroszlán a mancsával, úgy akarok én is nyomot hagyni e korszakon” — fogalmazta meg vágyait. A fasiszták kedvenc jelszavai is hasonló szellemet tükröztek: „Jobb egyetlen napot oroszlánként élni, mint száz évet birka-ként!”; „Többet ér egyetlen perc a harcmezőn, mint egy békében leélt élet” stb. A fasiszmus talán legfontosabb vonása a szélsőséges nacionalizmus volt. A nemzet hatalmának kiterjesztése, a bizseregtetően erőszakos külpolitika olyan remek alkalmat kínált a hősiesség, az agresszivitás és az oroszlánszív kimutatására, amilyenre a belpolitika terén soha nem nyílt volna lehetőség.

Nem meglepő tehát, hogy Mussolini külpolitikája jóval határozottabb volt, mint belpolitikája. Otthon a fasiszmus, minden jelszava és látszólagos ügybuzgalma dacára, meglepően keveset változtatott. Az olasz gazdasági életet elméletben forradalmasította az új korporatív állam. A szakszervezetek a fasiszták irányítása alá vándoroltak, akik először 13, majd 22 testületet, korporációt hoztak létre az alapvető iparágak ügyeinek kezelésére. Ezeket a testületeket a korporációs miniszter — eleinte maga Mussolini — felügyelte, s azt a célt szolgálták, hogy a munkaadók és a munkások az állam vigyázó tekintetétől kísérve békésen meg tudjanak egyezni egymással a munkabérek, a munkakörülmények és a jövőbeni ipari fejlesztések kérdéseiben, s ezáltal elkerülhetővé váljanak azok a gazdasági konfliktusok, amelyek Olaszországot az elmúlt években olyannyira meggyöngítették. A sztrájkokat és a kizárásokat betiltották. A korporatív állam a munkáltatóknak kedvezett a munkások rovására — nem csoda hát, hogy Mussolini kormányzásának jó része alatt számíthatott az olasz üzletemberek és nagyiparosok többségének támogatására.

Nem könnyű megállapítani, hogy a korporatív állam milyen gazdasági eredményeket produkált, hiszen először a nagy pangás, aztán az abesszíniai háború olyan terheket helyezett a vállára, amelyek alatt feltehetőleg bármilyen rendszer megropant volna. Akárhogyan is kérkedtek a fasiszta hivatalnokok, az átlag olasz minden valószínűség szerint nem élt jobban — de rosszabbul sem — a korporatív államban, mint azelőtt, s az olasz gazdaság semmivel sem állta jobban a második világháború próbatételét, mint az elsőét. A kormány legnagyobb sikereit a propagandában könyvelhette el. Meghirdette a „gabonacsatát”, aminek következtében Olaszország valamivel önellátóbb lett, mint korábban volt. Az olyan vállalkozásokat, mint a Pó-völgyi mocsarak lecsapolása, új utak építése és köztéri emlékművek emelése, nagy csinnadratta övezte ugyan, de elenyésző hatást gyakoroltak a makacsul magas munkanélküliségre. A külföldiekre az tett mély benyomást, hogy az olasz vasutak a

fővonalakon egyszeriben pontosak lettek — de mint a Duce Itáliájában annyi minden, ez is merő szemfényvesztés volt. A szárnyvonalakon minden maradt a régiben.

Mussolini legnagyobb belpolitikai fegyvertényét 1929-ben hajtotta végre, amikor XI. Pius pápával aláírta a lateráni egyezményeket. A dokumentum új fejezetet nyitott az olasz állam és a római katolikus egyház együttműködésének történetében, amelyet akkor már kis híján 60 éve súlyos nézeteltérések jellemeztek. 1860-ban az akkori pápa, IX. Pius kategorikusan szembeszállt Itália egyesítésével, és hallani sem akart arról, hogy Róma városa az új állam része legyen. Tíz évvel később a fővárost csak a pápai és a kormánycsapatok összecsapása után sikerült Olaszország többi részéhez csatolni. IX. Pius ekkor bezárkózott a hatalmas vatikáni palotába, a Vatikán foglyának kiáltotta ki magát, és nemcsak ő maga utasított el mindenfajta együttműködést az olasz állammal, de az olasz hívőknek is megparancsolta, hogy így tegyenek. És bár utódai kevésbé mutatkoztak kompromisszumképtelennek, a konfliktus később sem oldódott meg. A húszas években IX. Pius, aki egy egyházellenes fasiszta kampánytól tartott, mindent megtett az ellentétek elsimításáért. Mussolini szintén sokat remélt a megállapodástól. Ő maga ugyan nem volt hívő — sőt, édesapja kifejezetten a papok gyűlöletére nevelte —, de felismerte, hogy ha az olaszok nagy többsége gyakorló katolikus, akkor az egyház és a fasiszmus közötti konfliktusban csak ő húzhatja a rövidebbet. A lateráni megállapodásokban a pápa végleg lemondott azoknak az egyházi földterületeknek a tulajdonjogáról, melyeket Olaszország egyesítése során veszített el. Az egyház cserébe 30 millió font sterling értékű kártalanítást kapott, és a vatikáni palota környékét, Vatikánvárost a pápa kormányozta független állammá nyilvánították. Az egyezmények magukban foglalták az egyház és az állam közötti kapcsolatokat szabályozó konkordátumot is. A püspököknek és a papoknak ezentúl az állam ad fizetést. A püspökök kinevezésének joga a pápát illeti, de a kormányzatot jó előre értesítenie kell a kinevezések időpontjáról, hogy az ellenőrizhesse a jelöltek politikai feddhetetlenségét. Mi több, az összes püspöknek hűségesküt kellett tennie a királynak, és az egyházi személyeket általában eltiltották az aktív politizálástól. „Visszaadtuk Istent Olaszországnak és Olaszországot Istennek” — sóhajtott fel a pápa az egyezmény aláírásakor. Mindkét fél okkal lehetett elégedett. Mussolini pontot tett egy régóta húzódó vita végére, és megnyerte az olasz társadalom egyik legbefolyásosabb intézményének együttműködését. Kiküszöbölte annak a veszélyét is, hogy egy kifejezetten katolikus párt alakuljon és a fasiszták vetélytársává nője ki magát. A pápa egy jól körülhatárolt, biztos és viszonylag független pozíciót alku-dott ki magának és egyházának a fasiszta Itáliában. Bár egy fikarcnyi politikai hatalma sem maradt, egyházának létét többé nem lehetett megkérdőjelezni — s ha egyszer létezett és ha olaszok milliói maradtak hűek hozzá, a fasiszta Olaszország nem

válhatott igazi totalitárius állammá. Sűrűlódások az állam és az egyház között persze a harmincas években előfordultak — leginkább az oktatás miatt, amit a fasiszták szőröstül-bőröstül le akartak nyelni. Az egyház tiltakozott, és nem minden siker nélkül. A lateráni egyezmények és a konkordátum Mussolini azon kevés eredményei közé tartoznak, amelyek mind a mai napig kiállták az idők próbáját.

Az olasz fasizmus legvonzóbb tulajdonsága minden kétséget kizáróan slamposága volt, amely meggátolta ezt az alapvetően barbár világszemléletet abban, hogy nagyobb károkat okozzon az olaszoknak. Az olasz fasizmus a valóság helyett látszatokkal is beérte. Sztálinnal vagy Hitlerrel összevetve Mussolini szinte komikus figurának hat, az általa alkalmazott erőszak pedig kisdéd játszadozásnak. Igaz, hogy néhány politikai ellenfele, mint például Matteotti, gyilkosság áldozatává vált; igaz, hogy volt titkosrendőrsége és hogy ezrek kényszerültek száműzetésbe, ezeket csuktak börtönbe s újabb ezeket az aprócska földközi-tengeri szigetekre — de Olaszországban ismeretlenek voltak a kényszerszermunka- és koncentrációs táborok, a tisztogatások, a kivégzőosztagok. Az olasz fasizmust inkább a politikai ellenfelek ricinusolajjal történő megetetése jellemezte. 1937-től — a náci nyomására — a kormány bevezetett ugyan néhány zsidóellenes törvényt, de ezek nagy részét mindenki mélyen lesajnálta.

Az olasz fasizmust távolról sem az olaszok sínylették meg a leginkább, hiszen ördögisége nagyrészt Mussolini külpolitikájában koncentrálódott. Ennek legelőször a gyengék — az etiópok, az albánok, a görögök — szenvedték meg a következményeit. Nem sokkal később azonban a Duce földtől elrugaszkodott harci ösztöne és Hitlerrel kötött szövetsége sokkal veszélyesebb ellenfelek ellen vezette Olaszországot. Olaszok ezrei vonultak hosszú sorokban a halálba, és velük együtt az olasz fasizmus is elindult saját sírja felé.

Németország és Hitler

A parlamenti demokrácia Németországban egy teljes évtizeddel tovább bírta, mint Olaszországban — de amikor 1933-ban végleg leáldozott a napja, Mussolininál sokkal borzalmasabb, Európa és a világ szabadságára sokkal veszélyesebb diktatúra lépett a helyébe.

Az első világháború végén megteremtett parlamenti demokrácia a weimari köztársaság néven vált közismertté, minthogy alkotmányát ebben a békés közép-német kisvárosban vetették papírra. Létének első öt éve (1918—1923) káoszban telt el. A hollandiai száműzetésbe menekült Kaiser gazdag örökséget hagyott hazájára: legyőzött hadsereget, lázongó haditengerészetet, aláírásra váró, megalázó békeszerződést, forrongó nagyvárosokat és romokban heverő gazdaságot. A weimari köztársaságot, bár az erős szocialista párt, a SPD támogatását élvezte (olyannyira, hogy az első elnöke, Ebert, szocialista volt), számtalan

*Infláció 1922—23-ban.
Tanulmányozzák az
árfolyamokat Berlinben, 1922.*

oldalról támadták, s még a pusztá fennmaradásért is meg kellett küzdenie. Az első komoly veszélyt a kommunisták jelentették, akik 1919 januárjában Berlinben Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg vezetésével megkísérelték magukhoz ragadni a hatalmat. A felkelők az urai ellen fellázadt római rabszolga neve után spartakistáknak hívták magukat. Nem sokkal ezután, 1919 tavaszán Bajorországban kikiáltották a tanácsköztársaságot. A kommunista lázadások elfojtására a kormány a hadsereg bevetésére kényszerült. A spartakistákkal brutálisan leszámoltak (Liebknechtet és Rosa Luxemburgot mindenféle bírósági tárgyalás mellőzésével, teketóriázás nélkül kivégezték), s 1919 nyarára úgy-ahogy helyreállt a béke. A kezdet mindenesetre rosszabb nem is lehetett volna. A Német Kommunista Párt (KPD), amely a német munkásság tetemes hányadának támogatását élvezte, a weimari köztársaság engesztelhetetlen ellensége lett. Még ennél is súlyosabban esett azonban latba az, hogy a kormány szemmel láthatóan semmire sem ment a hadsereg támogatása nélkül, a hadsereg parancsnokait viszont saját politikai ambícióik vezérelték. A weimari köztársaságot lenézték és egy percig sem szolgálták odaadóan. Úgy tekintettek magukra, mint a Birodalmi Németország legjobb örökségének hordozóira, s alig várták azt az időt, amikor Németország visszanyeri régi erejét, a hadsereg pedig újra elfoglalja megbecsült helyét a német társadalomban. Bár a versailles-i egyezmény megszabta, hogy a német hadsereg nem számlálhat többet 100 ezer főnél, ezt a kikötést titokban megszegették. A hadsereg harci szelleme nem lankadt, tisztjei között 1921-ben több volt az arisztokrata, mint 1913-ban. A weimari köztársaság épp a hadsereg függetlensége és illojalitása miatt volt a legsebezhetőbb.

Az ország vezetőinek ezután keresztül kellett menniük a rájuk kényszerített békefeltételek elfogadásának megalázó tortúráján. Fontolgatták ugyan az aláírás megtagadását, de végül nem ma-

*Ötmillió márkás bélyeg a
húszas évek elejéről*

radt más választásuk. Sok-sok német ennek ellenére soha nem bocsátott meg nekik, s bár nem ők voltak az igazi bűnösök, őket tették felelőssé mind a vereségért, mind a nyomorúságos békéért. 1920 márciusában egy egykori állami hivatalnok, Kapp megpróbálta megkaparintani a hatalmat Berlinben. Ő és a mögötte álló katonatisztek azt remélték, hogy a versailles-i szerződés által kiváltott hazafias felháborodást a kormány ellen tudják fordítani. A Kapp-puccs főként az Ebertet támogató berlini munkások által szervezett általános sztrájknak köszönhetően néhány nap alatt megghiúsult — de Berlin ezalatt a néhány nap alatt is szörnyűségek sorozatát élte át. A Kapp oldalán harcoló katonai osztagok legalább 2 ezer munkást végeztek ki. Kappnak sikerült Svédországba menekülnie, és a többi összeesküvő is olcsón megúszta a kalandot. A hadsereg parancsnokai és a legfelsőbb bíróság tagjai, akik szívest-örömost rendszabályozták meg kemény kézzel a kommunistákat, a Kapp-féle nacionalistákkal szemben jóval elnézőbbek voltak. Az anarchia folytatódott. A leszerelt és állás nélkül tengődő katonák bandái, az ún. szabadcsapatok (Freikorps) garázdálkodtak a városokban és vidéken egyaránt. Ezek a jobbára szélsőséges nacionalisták különös előszeretettel kötöttek bele a szocialistákba és a kommunistákba. A Ruhr-vidéken két elvetélt kommunista felkelési kísérlet is történt: először 1920-ban, másodszor 1921-ben. 1921-ben meggyilkolták Erzbergert, azt a politikust, aki nyíltan kiállt a versailles-i szerződés aláírása mellett. Egy évre rá egy berlini utcán agyonlőtték Rathenau külügyminisztert, akinek egyetlen bűne zsidó származása volt. Mindkét merényletet szélsőséges nacionalista csoportok követték el.

A gazdaság helyzete mindeközben egyre katasztrofálisabbá vált. 1922-ben és 1923-ban Németországot a történelem addigi legsúlyosabb pénzromlása sújtotta. A márka elérte teltelenedett, s a dolgozó német kisemberek milliói, akik éveken át szorgalmasan rakosgatták a bankba megtakarított pénzüket, egyszeriben

*Hitler (a bal szélén) náci
címberáival a Landsberg-
erődben, 1924. Nem
mondhatni, hogy a börtönben
különösképp szigorúak lettek
volna a feltételek*

nincstelenek lettek. A német társadalom újabb jelentős szelete vesztette el minden bizalmát a weimari kormányban. 1923 ősze újabb sikertelen puccskísérletet hozott: ezúttal Münchent próbálták ellenőrzésük alá vonni a szélsőségesen nacionalista NSDAP, közismertebb nevén a náci párt hívei. Élükön Adolf Hitler állt. A felkelést azonban kontár módon szervezték meg, és Hitlernek öt év börtönt szóztak a nyakába.

A weimari köztársaság 1923 után valamivel nyugodtabb korszakot élt át. Javultak a gazdasági körülmények s a locarnói egyezményrel rendeződni látszott Németország és Európa kapcsolata is. Az ország irányítását egy kiváló államférfi vette át: Stresemann, aki 1923-tól 1929-ben bekövetkezett haláláig a kancellár és a külügyminiszter posztját töltötte be. A szélcsend azonban nem tartott sokáig. Három héttel Stresemann halála után következett a tőzsdekrach, s az azt követő világválság lassan áterjedt Európára is. A válságot kísérő politikai forgószerek tollpiheként sodorták el a weimari köztársaságot. A munkanélküliség 1930-tól ismét emelkedni kezdett Németországban: már 1931-ben is tekintélyes számot mutatott, de 1932-re meghaladta a hatmilliót, ami egész Európa történelmében példa nélkül állt. A kilátástalanság a szélsőséges pártoknak: a náciknak és a kommunistáknak kedvezett. Az 1930-as választásokon a kommunisták 77, a nácik 107 képviselői helyet szereztek a birodalmi parlamentben, a Reichstagban. A német politika kulcsfiguráját ekkor már Adolf Hitlernek hívták.

Az a tény, hogy egy olyan ember, mint Hitler, az egyik legnagyobb politikai párt vezetőjévé válhatott, már önmagában sokat elárul a harmincas évek német társadalmának súlyos zavarodottságáról. Hitler 1889-ben, Ausztriában született, a német határ közvetlen közelében. Apja állami hivatalt töltött be az Osztrák—Magyar Monarchiában: finánc volt. Bár a családot nem vetette fel a pénz, az öreg Hitler — egy esetleges állami karrier reményében — mégis egy linzi középiskolába küldte a fiát tanulni. A fiú azonban — főként a kitartó, szorgalmas munkára való képtelensége miatt — gyengécske előmenetelt mutatott. „Hitler minden kétséget kizáróan tehetséges volt, még akkor is, ha ez csak bizonyos tantárgyakban nyilvánult meg — csak hogy hiányzott belőle minden önkontroll, s finoman fogalmazva is, okoskodó, önkényeskedő, önfejű és összeférhetetlen alak hírében állt, aki képtelen alávetni magát az iskolai fegyelemnek — emlékezett vissza rá egyik tanítója. — Szorgalmasnak sem igen mondhatom: ha az lett volna, bizonyosan jobb eredményeket ért volna el.” Hitler egyetlen tanárát tartotta meg jó emlékezetében (a többit egyszerűen csak „művelt majmoknak” minősítette): szenvedélyesen német nemzeti érzelmű történelemtanárát, aki élénk érdeklődést ébresztett ifjú tanítványában Németország dicső múltja iránt. Adolfnak nemcsak a linzi gimnáziumot kellett rövidesen abbahagynia gyenge teljesítménye miatt. Nem produkált jobbat a helyi iskolában sem, s így érettségi és mindenféle bizonyítvány nélkül fejezte be tanulmá-

nyait. Tizenhárom éves volt, amikor meghalt az apja. Ezután feladta a hivatalnoki karrier gondolatát, s helyette — mivel diákévei alatt némi rajz tehetségről tett tanúbizonyságot — a festőművészettel próbálkozott. Tizenhat és tizenkilenc éves kora között leginkább az anyja nyakán élösködött, aki, bár szerény özvegyi nyugdíjából csak nagy nehezen tartotta el magát, Paula lányát és fiát, soha semmit nem tudott tőle megtagadni. Hitlernek feltehetően csak egy közeli barátja volt, nőikkel nem teremtett kapcsolatot. Ideje nagy részét a hosszú Dunaparti séták töltötték ki, de sokat olvasott is — legszívesebben a német történelemről. Egyszer felvételizett a bécsi képzőművészeti főiskolára, de nem találták elég tehetségesnek és elutasították. 1908-ban meghalt az édesanyja, s Hitlernek kénytelen-kelletlen önálló megélhetés után kellett néznie.

A következő néhány évet Bécsben töltötte, de állandó munkát itt sem talált, talán nem is keresett. Képeslapokat festett Bécsről, melyeket az utcai árusoknak adott el potom pénzért, építkezéseken dolgozott, havat lapátolt és szőnyeget porolt. Kifejezetten nyomorgott: állandó albérletre sohasem tellett neki, menedékhelyeken húzta meg magát és ingyenkonyhán kosztolt. Lelkesen figyelte a bécsi politikai életet, bár természetesen semmilyen módon nem vett részt benne. Erős hatást gyakorolt rá az osztrák főváros akkoriban szerfőlött virulens antiszemizmusa, mint ahogy nem maradt érzéketlen arra az osztrákok körében meglehetősen elterjedt nézetre sem, amely a Monarchia mihamarabbi bukását és a német nyelvterületen élők egy nagy német birodalomban történő egyesítését jósolta. Legfőbb érdeklődése továbbra is a német történelemről szóló könyvek böngészése maradt. 1913-ban, 24 éves korában Hitler a bécsi nyomornegyedek furcsa, állandóan könyveket bújó csavargója volt — olyan ember, aki előtt nem állt semmiféle jövő.

Kitört a háború — az a háború, amely európaiak milliói számára maga volt a katasztrófa. Hitler viszont repesett a boldogságtól. „A háború megváltásként érkezett a fiatalságomra nehezedő balsors alól. . . Teljes szívemből köszönetet mondtam az Égnek a kegyért, hogy e korban élhettem.” A háború új esélyt adott neki. A hadüzenet megküldésekor épp Németországban tartózkodott, és sikerült rávennie a német hatóságokat, hogy osztrák állampolgársága ellenére bevonulhasson a német hadseregbe. Hitler jó katonának bizonyult. Végigharcolta a nyugati front legszörnyűbb csatáit, s bátorságáért kétszer tüntették ki. Bajtársai amolyan csodabogárként tekintettek rá, mert soha nem zsörtölődött a fronton uralkodó borzalmas körülmények miatt, viszont szünet nélkül valamiféle németországi zsidó összeesküvésről papolt, ami miatt el fogják veszíteni a háborút. Németország összeomlása a legsötétebb feltevéseit igazolta. A hadsereget igazából nem győzték le, hanem a zsidók és a kommunisták döfték hátba. „Hát valóban megtörténhetett, hogy közönséges bűnözők egy bandája rátehetette mocskos kezét a hazára?” — kérdezte döbbenten a fegyverletétel hírének hallá-

tán. A háború utáni kaotikus német viszonyok közepette gyorsan megtalálta az utat a politikába. A hadsereg „nevelőisztet” faragott belőle, s Münchenbe küldte az olyan veszélyes eszmék ellen harcolni, mint a szocializmus. Munkája során kapcsolatba került egy aprócska, szélsőségesen antiszemita párttal, a Német Munkáspárttal. Belépett, s miután rövidesen vezető szerepet harcolt ki magának benne, 1920-ban Nemzetiszocialista Német Munkáspártra keresztelte át. Megszületett a náci párt.

Hitler nem számolta fel kapcsolatait a hadsereggel, s egy cimborája, a szintén náci Erwin Röhm parancsnoksága alatt létrehozta az SA-t, a nácik rosszemberekből álló magánhadserégét. 1923 végén sikerült rábeszélne néhány katonatisztet (többek közt a híres Ludendorff tábornokot), hogy csatlakozzanak müncheni hatalomátvételi kísérletéhez. A puccskísérlet, amely — mivel egy müncheni sörözőből indult útjára — a „sörpuccs” néven vonult be a történelembe, dugába dőlt. A rendőrség nem veszítette el a lélekjelenlétét és tüzet nyitott a náci tüntetőkre, akik menekülőre fogták a dolgot. Velük szaladt Hitler is, aki a nagy lökdösődésben még a karját is kifecamította. Két nappal később letartóztatták, bíróság elé állították és — bár a lázadás halálos áldozatokat is követelt — mindössze öt év börtönbüntetésre ítélték, amit később ráadásul kilenc hónapra mérsékeltek. Hitler gondoskodott arról, hogy a tárgyalások örvéen óriási hírverést csapjon magának. Büszkén vállalta a teljes felelősséget a történekért és hosszasan fejtegette politikai hitvallását. A landsbergi börtönben eltöltött idő alatt sem tétlenkedett, hanem 782 oldalon megírta *Mein Kampf* (Harcom) című művét, amelyben (röviden) számot ad addigi életéről és (terjengősen) kifejti politikai elveit. 1933-ban, amikor Hitlert kancellárrá választották, a könyvből több mint egymillió példány fogyott el. A mű a náci párt bibliájává vált, s az óvatosabb németek nagyon ügyeltek arra, hogy legyen belőle egy példány otthon a könyvespolcon. 1925 és 1929 között azonban még 10 ezer példány sem fogyott belőle évente, sőt, 1928-ban még 3 ezer vásárlója is alig akadt. Ezek a számok nagyjából pontosan tükrözik a nácik helyzetét ezekben az években. Szabadulása után Hitler nemigen tehetett egyebet, mint egybetartotta aprócska pártját és várt. Az 1924-es választásokon 14 helyet szereztek a Reichstagban, de négy évvel később még ez a szám is 12-re esett vissza. A nagy gazdasági válság azonban nagyot fordított sorsukon. A náci vezetőről és politikai elveiről kiderült, hogy van bennük valami, ami nehéz időkben nem csak az eszelős németekre gyakorol ellenállhatatlan vonzerőt.

Az 1933 és 1945 között a náci politika iránytűjeként működő elvek többé-kevésbé megtalálhatók a *Mein Kampf*ban. Ezek legfontosabb része a „fajra” vonatkozott. Hitler rasszista volt — azaz úgy vélte, hogy egyes fajok magasabb rendűek másoknál és a faji tisztaság olyan érték, amelyet mindenáron meg kell védeni. A fajok közül a német, vagy ahogy ő mondogatta, az árja volt a legfelsőbb rendű. „Az emberi kultúra egészét, a művé-

szet, a tudomány és a technika minden eredményét, mit ma szemünk előtt látunk, árják hozták létre... Az emberiség Prométheusza ő, akinek erős szemöldökéből örök időkre kipattant a génusz isteni szikrája, amely lángra lobbantotta a tudás tüzét; s eme tűz ösztökelte az embert a Föld lakói feletti uralom kivívására.” Minthogy az árják megőrizték fajuk tisztaságát, nekik kell uralkodniuk. Németország ezért nem élhet a nagyhatalmak árnyékában, sőt, nem is lehet csak egyike az európai nagyhatalmaknak: Németországnak uralkodnia kell a kontinens fölött. Ez pedig nem jelent egyebet — és Hitler nem is csinált belőle titkot —, mint hogy a németeknek rövid úton el kell intézniük Franciaországot, majd az alacsonyabb rendű szlávok leigázása árán kelet felé kell terjeszkedniük. „Mi (ti. a nácik) megfordítjuk a németek időtlen idők óta Dél és Nyugat felé törő terjeszkedését, s pillantásunkat Kelet felé vetjük. Ha ma Európában termő földről beszélünk, csak Oroszországra és vazallus határállamaira gondolhatunk.” Németországnak Európa keleti végein kell megtalálnia nélkülözhetetlen életterét (*Lebensraum*).

Azt, hogy ez a hatalmasra duzzadt Németország hogyan fog működni, Hitler nem részletezi — csak annyi biztos, hogy egypárti diktatúra lesz, amelyet ő, a Führer (vezér) irányít a Volk (a nép vagy nemzeti közösség) érdekeinek megfelelően. A nemzet egysége mindenek fölött áll, s az állampolgárok tökéletes hűséggel tartoznak az államnak. A nemzeti egységet két nemkívánatos elem, a kommunisták és a zsidók kiiktatása hivatott erősíteni. Hitler gyűlölte a kommunizmust — részben mert Marx, a kommunizmus szülőatyja német zsidó volt, részben e világnézet nemzetközisége és nemzetietlensége miatt, részben pedig, mert Oroszországban kommunista kormány jutott hatalomra és árnyékolta be a keleti *Lebensraum*-ról szőtt álmait. Ami a zsidókat illeti, az emberiség legsúlyosabb bajaiért ők a felelősök. Mi több, egy nemzetközi zsidó összeesküvés működik Németország meggyengítéséért. Hitler szerint — megannyi más förtelemiség mellett — a zsidók a bűnösök a nemzetközi prostitúcióban és a leánykereskedelemben is. Ez a „nagy igazság” még az első világháború előtt, Bécsben világosodott meg előtte egy nap. „Amikor először ismertem föl, hogy eme undorító bűn mögött is a jeges szívű, gátlástalan és számító zsidó mesterkedései állnak, végigfutott a hideg a hátamon” — írta erről a *Mein Kampf*-ban. Hatalmának növekedésével rögeszmés antiszemitizmus nemhogy enyhült volna, de egyre jobban elhatalmasodott rajta. Az oroszok által körülzárt Berlinben, az öngyilkosságra készülődve is olyan parancsot adott kinevezett utódjának, Dönitznek, hogy „a végsőig fenn kell tartani a faji törvényeket és könyörtelenül szembe kell szegülni minden nemzetek kútmergezőjével, a nemzetközi zsidósággal”.

Hitler elveivel, tűnjenek bármily nevetségesnek is szélsőséges formájukban, csak az volt a baj, hogy a harmincas években hűen tükrözték millió és millió német érzéseit. Buzgott bennük a hazafiság, s valóban úgy hitték, hogy a német különleges faj.

Mind az 1918-as vereség, mind az 1919-es békefeltételek mélyen megalázták őket, s ezért szerették volna nemzetüket ismét nagynak és rettegettnek látni. Többször erősen gyanakvással tekintettek a kommunizmusra és a bolsevik Oroszországot legveszélyesebb ellenségüknek látták. S végül az 1880-as évektől mind Ausztriában, mind Németországban egyre jobban erőre kapott a hosszú európai hagyományokra visszatekintő antiszemitizmus. Az 1929 után folyamatosan romló életkörülmények között mind több és több német fedezett föl nagy igazságokat a náci ideológia képtelenségeiben.

1930 és 1934 között Hitler leszámolt a weimari köztársasággal és az ország diktátorává vált. Az események a következőképpen alakultak.

1931 és 1932 folyamán, a gazdasági válság súlyosbodásával lassan fölborult a törvény és a rend. A különböző pártok nem hivatalos hadseregei, melyek közül a náciké és a kommunistáké volt a két legagilisabb, hadszíntérre változtatták az utcákat. Christopher Isherwood, az ebben az időben Berlinben élő angol író így jellemezte a várost: „Berlinben polgárháborús állapotok uralkodnak. A gyűlölet hirtelen, figyelmeztetés nélkül, úgyszólván a semmiből robbant elő... Fényes nappal az utcán megtámadtak, levetkőztettek és agyba-főbe vertek egy fiatalembert, majd otthagyták vérbe fagyva az utca kövén; az egész nem tartott tovább 15 másodpercnél és a támadók pillanatok alatt fölszívódtak.” A weimari köztársaság koalíciós kormányai nem tudták lecsillapítani ezt a forrongó katlant. A szociáldemokraták, akiknek támogatása nélkül semmifajta koalíció nem működhetett hatékonyan, minden párttal megtagadták az együttműködést. Az egymást váltó kancellárokat (Brüning, von Papen, majd 1932 decemberében von Schleicher tábornok), mivel nem állt mögöttük megbízható parlamenti többség, rendeletek útján kényszerültek kormányozni. A rendeletek azonban csak elnöki jóváhagyással emelkedhettek törvényerőre, s így az agg első világháborús hős, a szenilis Hindenburg elnök kulcsszerephez jutott a német belpolitikában. Mindeközben a nácik sem tétlenkedtek. Míg az SA az utcát „dolgozta meg”, addig vezetőik az üzletemberekkel és katonatisztekkel foglalkoztak, és igyekeztek meggyőzni őket arról, hogy érdemesek a támogatásukra. Nem mondhatni, hogy felsültek volna. A párt taglétszáma és anyagi ereje rohamosan növekedett. Az 1932 tavaszi elnökválasztáson Hindenburg ellenjelöltjeként Adolf Hitler is fellépett. A vén hadfi a szavazatok 53 százalékát szerezte meg, de Hitler a maga 37 százalékát mint jelentős politikai sikert könyvelhette el. Júliusban tartották a parlamenti választásokat. A kampányt kísérő erőszakhullám addig még soha nem tapasztalt magasságokig csapott. Csak Poroszország tartományban 461 elkeseredett összecsapást jegyeztek fel, melyek során 82-en haltak meg és 400-an sebesültek meg súlyosan. A választások a nácik diadalát hozták: a 13 millió 745 ezer rájuk leadott szavazat 230 mandátumot és a legnagyobb parlamenti párt státuszát hozta

„Szavazz a Führerre — a munkanélküliség ellen szavazol!” Ez az 1933-as náci választási plakát okosan kihasználja sok millió német aggodalmát a rosszabbodó gazdasági helyzet miatt

meg nekik. A kommunisták 89 képviselői helyet szereztek, azaz szintén növelték a befolyásukat. Hitler, aki azt várta, hogy ezek után meghívják a kormányba, tárgyalásokat kezdett von Papennal és Hindenburggal. Ezek a megbeszélések hamar zsákutcába jutottak: amikor Hitler magának követelte a kancellári posztot, Hindenburg egy igen fagyos légkörű kihallgatás során nemcsak nemet mondott, de szigorú leckéztetésben is részesítette az SA törvényszegései miatt. A novemberi újabb választásokon a náciik visszaestek: 34 helyet veszítettek, és a júliusi eredményeiket is felülmúló kommunisták 100 képviselőjével szemben már csak 196 képviselőt állíthattak. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy a náciik túljutottak a csúcsponton. Az állandósult politikai válság idején azonban a berlini politikusok inkább az egymás elleni kisztíliú intrikálással foglalatostkodtak. Az 1932 decemberétől 1933 januárjáig kancellár Schleicher, aki maga is kiváló intrikus volt, így keseregett: „Ötvenhét napig maradtam hatalmon és minden egyes nap ötvenhétszer árultak el!” Január 28-án, amikor bebizonyosodott, hogy képtelen összetartani egy stabil kormányt, lemondott. Két nap múlva von Papen koalíciós elképzelésére bólintott rá Hindenburg: a kancellári posztot Hitler kapta meg, s ezenkívül még két miniszteri tárca lett a náciik jussa. Von Papen saját magát alkancellárnak tette meg. Hogy Papen és Hindenburg 1933-ban miért álltak rá arra az együttműködésre Hitlerrel, amitől 1932-ben még elzárkóztak, rejtély maradt. Talán a novemberi választások hitették el velük, hogy a náciik leszálló ágban vannak, talán úgy vélték, hogy Hitler mégiscsak egyszerű lélek, akivel majd elbánnak a tapasztalt politikusok. „Két hónap sem telik bele — ígérte von Papen —, és úgy sarokba szorítjuk ezt a Hitlert, hogy vinnyogni fog kínjában.”

A náci diktatúra megteremtése

Nagyobb árat, mint ezért a téves helyzetfelismerésért talán sem azelőtt, sem később a huszadik században nem fizetett a világ. Akárcsak Mussolini, Hitler is képes volt egy többpárti demokrácia kancellárjából egy egypárti diktatúra Führerjévé változni — csakhogy jóval gyorsabban és jóval kíméletlenebbül, mint Mussolini. Az első lépés az új választások kiírása volt. Az SA erőszakgépezete már hetekkel az 1933. március 5-ére meghirdetett választások előtt beindult. Február 27-én a német nép óriási megdöbbenésére arra a hírre ébredt, hogy porig égett a Birodalmi Törvényhozás épülete. A rendőrség a tetthely közelében elfogott egy Van der Lubbe nevű félnótás holland kommunisztát, akit mindjárt le is tartóztattak, majd a gyújtogatás tetteseként elítéltek. Minden okunk megvan azonban a feltevésre, hogy a Reischtag felgyújtását a náciik követték el és ők keverték az ügybe Van der Lubbét is, hogy közvetlenül a választások előtt lejárássák a kommunistákat. Az épület olyan gyorsan égett le, hogy jóval több robbanóanyag és vegyszer kellett hozzá, mint amennyit Van der Lubbe egyedül elhelyezhetett volna; mi

több, a Reichstag pincéjét titkos alagút kötötte össze Göring, egy vezető náci rezidenciájával. Akárki is a felelős a büntettért, a levét a kommunisták itták meg: azonnal mintegy négy-ötezret tartóztattak le közülük.

Az SA terrorja, a Reichstag leégése és a letartóztatások dacára a választásokon Hitlernek nem sikerült elnyernie a remélt elsőprő többséget. A nácik a szavazatok 44 százalékát és evvel 288 parlamenti helyet szereztek. Hiába lettek ismét a legnagyobb politikai párt, még mindig több német állt szemben velük, mint mellettük. Hitler azonban megbabonázta a politikusokat. Kihasználva a kommunizmustól való általános félelmet és az országban uralkodó zűrzavart, keresztülvitt a Reichstagon egy olyan törvényt, amely négy éves időszakra a parlament minden hatalmát Hitlerre és minisztereire ruházta át. Csak a szociáldemokrata képviselők szavaztak ellene. Hitler tombolt a dühtől: „Magukra többé semmi szükség! — ordította magából kikelve. — Űtött az utolsó órájuk! Nincs szükségem a szavazataikra! Németország szabad lesz, de nem maguk által!” Végül 441-en szavaztak Hitler mellett és 84-en ellene. A weimari köztársaságnak befellegzett.

1933. március. Az SA, a nácik magánhadserege kommunistákat terrorizál Berlinben

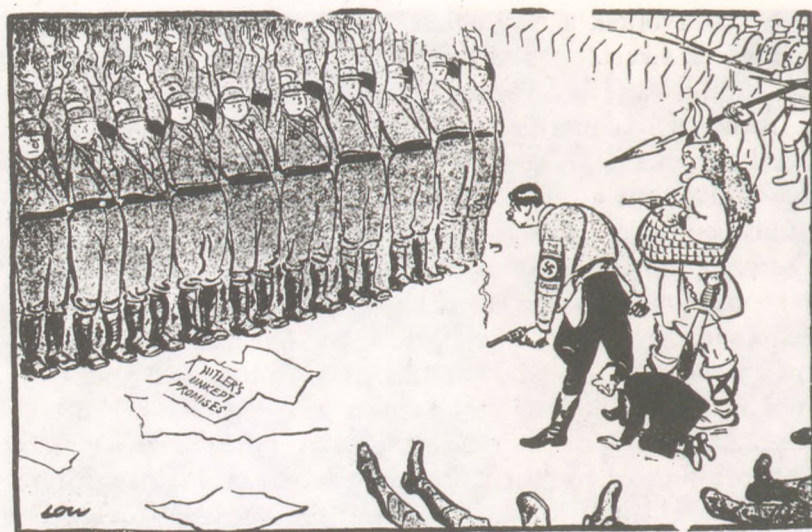

Hitler teljesen törvényesen, a német társadalom legbefolyásosabb rétegeinek tevékeny vagy passzív jóváhagyásával kapartotta meg a legfőbb hatalmat. Két nappal a beiktatási törvény parlamenti elfogadása előtt a nácik nagyszabású ünnepséget rendeztek Potsdamban, a porosz hódító hős, Nagy Frigyes király síremlékénél. A téma a nemzeti újjászületés volt. A hadsereg, az egyházak, az állami hivatalok és a pártok mind képviseltették magukat. Miután Hitler befejezte a beszédét, Hindenburg megrázta a kezét, majd az SA, illetve az SS, Hitler személyes testőrségének egységei díszlépésben elmasíroztak kettejük előtt. Néhány nap múlva a római katolikus püspökök nyilváno-

*Az újonnan kinevezett
kancellár, Adolf Hitler kezét
ráz Hindenburg elnökkel*

141

Hitler Goebbels Göring
THEY SALUTE WITH BOTH HANDS NOW

A londoni Evening Standard rajzolója, David Low így reagált a hosszú kések éjszakájára (A felirat: „Most már két kézzel tisztelegnek!”)

Arra a kérdésre, hogy velejéig gonosz, de legjobb esetben is zavaros politikai nézeteket hirdető, hóbortos osztrák, aki még egyetlen iskoláját sem volt képes elvégezni, hogyan válhatott a huszadik században a világ egyik legerősebb, legműveltebb és legcivilizáltabb nemzetének diktátorává, nem könnyű magyarázatot találni. Részben a fönt felsorolt okokra vezethető vissza: a németek 1919-es megaláztatására, az 1923-as és 1929–33-as szörnyű gazdasági válságokra, a kommunizmustól való beteges félelemre, a mindenütt kitapintható bizonytalanságra, és a weimari köztársaság által kínált kormányforma iránti bizalmatlanságra. Németország ezek és az ehhez hasonló okok miatt új vezetőre és új politikára vágyott. A harmincas évek elejének kivételes körülményei közepette Hitler remekül kamatoztatta képességeit. Felvillanyzó hatású szónok volt, aki pillanatok alatt megérezte közönsége hangulatát, és hallgatói figyelmét végig lekötve magával tudta őket ragadni. Mint vezető, mindig tudta, hogy mit akar, s már-már abnormális céltudatossággal törekedett a megvalósítására. A hatalom volt életének egyetlen értelme, sőt, szenvedélye, s ahhoz sem férhet kétség, hogy mind közvetlen munkatársait, mind az őt követő tömeget meg tudta igézni. Propagandamódszerei, melyekkel a közvéleményt megnyerte a náci politikának, hatékonyságukat tekintve messze túlszárnyaltak minden addig alkalmazottat. Ebben felbecsülhetetlen értékű segítséget kapott a heidelbergi egyetemen filozófiai doktorátust szerzett sikertelen írótól és újságírótól, Goebbels-től. Goebbels sok tekintetben legalább olyan hatásos szónok volt, mint Hitler. Mindenki másnál előbb ismerte föl a rádió óriási szerepét a közvélemény alakításában. Kiválóan értett felvonulások és tüntetések rendezéséhez, melyeken náci rohamosztigosok ezrei meneteltek indulókat harsogva, horogkeresztes zászlókat és — sötétedés után — égő fáklyákat hordozva. Ezek az ünnepségek erőtlől, hatalomtól, céltudatosságtól és a közös láztól sugároztak egy egyébként nyomorúságos és apátiába

A propaganda nagymestere —
Goebbels Berlinben 1935-
ben...

... és leghatékonyabb eszköze,
a kormány ellenőrzése alatt
álló rádió. „Egész
Németország hallgatja a
Führert a rádión!”

süllyedt országban. Azokkal szemben pedig, akik ezek után sem akartak lelkesedni, Hitler minden aggály nélkül bevetette az SA-t.

Hitler mesterien értett a képmutatáshoz. Megértő és elbűvölő is tudott lenni, ha akart, s idővel megtanulta meggyőzően játszani a józan, kiegyensúlyozott államférfit. 1934 előtt sikerült becsapnia a német közélet legtöbb vezető személyiségét, míg 1934 és 1939 között a külföldi államférfiakkal tette ugyanezt. A náciizmus sikerének végső kulcsát mégis abban kell látnunk, hogy minden más politikai pártnál hívebben juttatta kifejezésre a Németországban uralkodó hangulatot. A filozofikusabb hajlamú náci közép tartozó Lüdecke így elmélkedett erről a jelenségről: „Szerte az országban ifjú lelkek ébrednek és kiáltanak megvető ’nem’-et arra a nyomorúságos életre, amelyet apáiktól örököltek. S akár a náci menetéhez csatlakoznak, mint teszik azt egyre nagyobb számban, akár a kommunisták harci kiáltását visszhangozza ajkuk, eltökélten változást, új rendet akarnak.”

A náci ugyanolyan totalitarizmusra törekedtek, mint az olasz fasiszták, de szándékaik gyakorlati megvalósításában jóval messzebbre jutottak. Első lépésben a saját véleményüket és nézeteiket kötelező véleménnyé tették minden német számára. Goebbels, akit Hitler propagandaminiszterre nevezett ki, ellenőrzése alá vonta a rádiót, szigorú politikai cenzúrának vetette alá az újságokat és a filmeket. A legolvasottabb napilapok közül kettőt, a *Vossische Zeitungot* és a *Berliner Tageblattot* tönkretette. A többi, a cenzúra által erősen megcsonkított újság olyan unalmas volt, hogy jelentősen visszaesett a példányszámuk, mint ahogy a mozilátogatókra sem gyakoroltak frenetikus hatást az államilag előállított propagandafilmek. A pisszegés és fütyülés annyira általánossá vált, hogy a kormánynak szigorú rendeletet kellett kiadnia „a filmszínházak közönségének hazaáruló magatartása” ellen. Szintén betiltás lett a sorsa jó néhány, a náci által ferde szemmel nézett szerző könyvének — sőt, az olyan génuszok, mint Thomas Mann, Albert Einstein vagy Sigmund Freud művei iránti megvetésüket a náci hatalmas könyvégetésekkel egybekötött demonstrációkon mutatták ki.

Az oktatásra külön gondot fordítottak. „Az új Reich (birodalom) senkinek nem adja oda az ifjúságát. Épp ellenkezőleg: az ifjúságot szárnyai alá veszi, saját oktatásban és nevelésben részesíti” — írta Hitler. Minden német tanárnak be kellett lépnie Nemzetiszocialista Tanárok Szövetségébe, és fogadalmat kellett tennie, hogy bármikor fenntartások nélkül kész megvédeni a nemzetiszocialista államot. Minden iskolát az oktatási minisztérium közvetlen irányítása alá vontak. A tankönyveket újraírták a náci eszmék szellemében, s Hitler örült fajelméletét minden szinten, az egyetemekig bezárólag felvették a tananyagba. S míg jó néhány, főként zsidó származású kiváló német tudós örökre elhagyta hazáját, a német tanárok csak hébe-hóba mutatnak ellenállást az oktatás náci befolyásolásával szemben. Az iskolákkal párhuzamosan létrehoztak egy ifjúsági szervezetet, a

*Hitlerjugend*et is, melynek erős fizikumú és nemzeti-szocialista mentalitású ifjak sorozatgyártása volt a feladata. A gyerekek hattól tíz éves korukig inaséveiket töltötték, majd — ha sikerrel tették le testnevelés-, táborozás- és (náci) történelemvizsgájukat — beléphettek a *Jungvolk* soraiba. Ekkor hűségeskürt kellett tenniük Hitlernek, melynek utolsó sora így hangzott: „Ha kell, kész vagyok életemet is önként feláldozni érte. Isten engem úgy segítjen.” A 14 és 18 év közötti fiúk kötelezően katonai kiképzésben is részesültek, míg a 14. életévüket betöltött leányok a Német Leányszövetséghez (Bund Deutscher Mädel) csatlakozhattak, mely a Vaterlandot odaadóan szolgáló és egészséges gyermekeknek életet adó egészséges anyák kinevelését tűzte ki célul. 1938 végére a *Hitlerjugend* nyolcmillió tagot számlált.

A nácik idejekorán fölismerték, hogy a közemberek lelkének és szellemének megnyeréséért folytatott harcban az egyházak komoly vetélytársaik lesznek. Hitler katolikus nevelést kapott, de már fiatal korában elveszítette a hitét és meggyűlölte a keresztény egyházakat. Annak azonban tudatában volt, hogy milyen erőt képviselnek, s ezért óvatosan indult ellenük harcba. Minthogy számos német vezető egyházi személyiség üdvözölte hatalomra jutását, először jóindulatot színlelve próbálta megőrizni támogatásukat. 1933 júliusában megállapodást kötött a pápával, amelyben a német katolikus egyháznak „saját ügyeinek

Dr. Schacht, közvetlenül Hitler balján, papírdarabbal a kezében

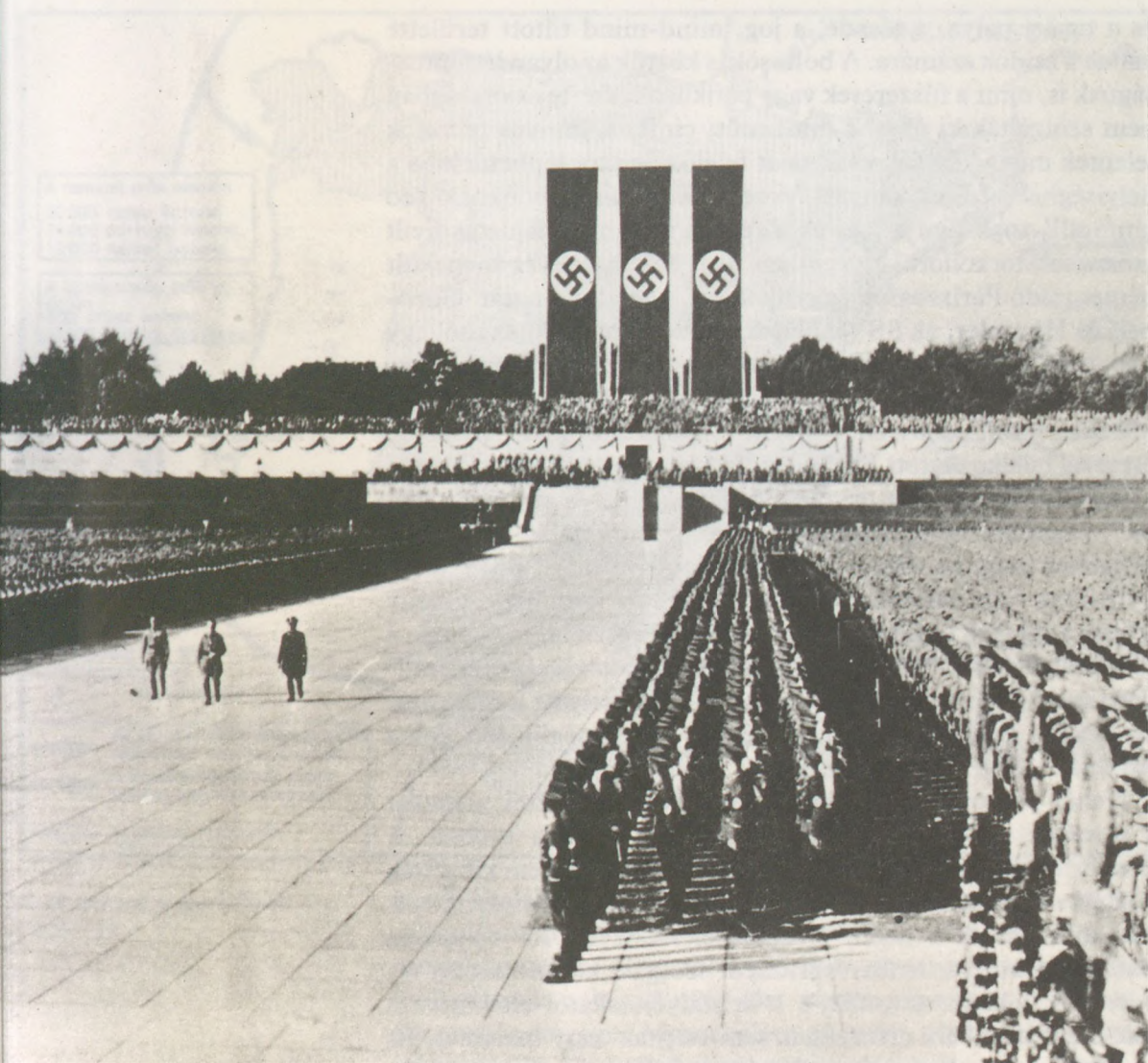
Hitler jó példával jár elől a „munkacsatában” — egy kis ásás a Frankfurt—Heidelberg autópálya építésén 1933-ban

intézésében szabad kezet” ígért. Ezt az ígéretét azonban sohasem tartotta be. A náci oktatás- és faji politika lehetetlenné tette a meggyőződéses hívő keresztények és a nácik közötti bármifajta együttműködést. A katolikus ifjúsági szövetséget szétverték, katolikus kiadványokat tiltottak be, sőt, az Actio Catholica németországi szervezetének vezetőjét meggyilkolták. A pápa 1937-ben nyilvánosan ígéretének megszegésével, illetve „a Krisztussal és Egyházával való nyílt szembefordulással” vádolta Hitlert. Tiltakozására senki ügyet sem vetett. A német protestáns egyházak még lelkesebben tapsoltak a hatalom csúcsaira kapaszkodott Hitlernek, sőt, néhány pap még az egyszerre keresztény és náci birodalmi egyház megalapítására is hajlandó volt. Ludwig Müller, az egykori tábori lelkész és Hitler régi cimborája lett az első birodalmi püspök, aki azonban hiába próbálta egyesíteni a protestánsokat. 1934-ben Niemöller lelkész vezetésével számos protestáns, akik mélyen felháborodtak azon, hogy Müller a nácik szolgálatába állította a protestáns egyházakat, s főként hogy a zsidó származásúakat eltiltotta a papi pályától, elszakadtak és megalapították a konfessziós egyházat. Nyíltan bírálták a náci politika totalitárius jellegét. Ez a renitencia túlment minden határon. 1937-ben Niemöllert és a konfessziós egyház további 806 vezetőjét letartóztatták. Sokuk sorsa a koncentrációs táborokban teljesedett be.

A legsürgetőbb gond, amellyel Hitlernek hatalomra kerülése-

kor, 1933-ban szembe kellett néznie, a gazdasági válság, s ezen belül is a munkanélküliek magas száma volt. Hitler azonban nem túlságosan érdeklődött a gazdaság iránt és nem sok időt áldozott a gazdasági szakemberek számára. Úgy hitte, hogy csak álproblémákkal zaklatják, amelyek pusztán az akaraterő által könnyen megoldhatók. A Harmadik Birodalom gazdaságpolitikája éppen ezért kuszára és zavarosra sikeredett. A propaganda-minisztérium azonnal meghirdette a „munkacsatát”. Időszakos munkahelyeket kreáltak, ami azon nyomban egymillióval csökkentette a munkanélküliek számát. Az egyre növekvő volumenű fegyvergyártás már biztosabb állásokat teremtett, s szintén hosszú távon növelte a munkahelyek számát a német ipar és kereskedelem lassú, a világkereskedelem fellendülésével párhuzamos konjunktúrája. 1933 végére a munkanélküliek száma hivatalosan négymillió alá esett, 1934 októberére két és félmillióra; 1935 augusztusában pedig már csak 1 millió 700 ezer állástalant tartottak nyilván. Mi több, az ország nemzeti jövedelme 1932 és 1937 között 102 százalékkal nőtt. Ez a figyelemreméltó teljesítmény nagyrészt Dr. Schacht ténykedése nyomán következett be. Dr. Schacht vérbeli gazdasági mágus volt, akit Hitler — bár nem viseltetett túl nagy bizalommal a gazdasági hókuszpókuszok iránt — gazdasági miniszterré nevezett ki. Schacht sikeres bankárként tevékenykedett a weimari köztársaság idején. 1930-ban lelkes nácihívőnek csapott fel, és sokat tett azért, hogy a nagyipar felsorakozzon Hitler mögé. Később lelkesedését kiábrándultság váltotta fel, s sok más sorstársához hasonlóan az ő útja is a koncentrációs táborba vezetett. A náci gazdasági fellendülésben mindenesetre elévülhetetlen érdemeket szerzett. 1935 és 1936 között nem tett mást, mint a kamatlábakkal bűvészkedett, s olyan ügyesen szabta meg és változtatta az egyes áruk import- és export kvótáit, hogy a német hadiipar fejlődéséhez szükséges iparágak gyorsan fellendültek. A profitok növekedésével megnőtt a befektetők bizalma. Az üzletemberek méltányolták azt a módot is, ahogy a náci kormányzat a munkásokkal elbánt: míg a munkáltatókat jobbára nem háborgatta, a szakszervezeteket betiltotta és a munkások hébe-hóba felszínre törő elégedetlenségét villámgyorsan, rendőri úton semlegesítette. Schacht azonban 1936-ban benyújtotta a lemondását. Hitler ekkor ugyanis avval a képtelen ötlettel állt elő, hogy Németországot négy éven belül képessé kell tenni egy nagy háború megvívására, de úgy, hogy közben szó sem lehet olyan népszerűtlen intézkedésekről, mint az adók emelése vagy a fogyasztói javak termelésének csökkentése a fegyverkezés kedvéért. Schacht azt válaszolta, hogy lehetetlenséget követel. A Führer azonban nem tért jobb belátásra. Leváltotta Schachtot, és Thomas tábornokot tette meg terve végrehajtójává. Egyszermind elrendelte egy négyéves terv beindítását. Kormánykölcsönökkel serkentették a nagyobb gazdasági önellátást előmozdító beruházásokat, a világkereskedelem változatlan megélénkülése pedig lehetővé tette a terv megvalósítását a népszerűtlen intézkedések

*Erőtől sugárzó színelőadás:
pártsergyszemle Nürnbergben
1936-ban. Sasok, zászlók,
szigorú sorokba rendeződött,
egyenruhás párttagok ezrei —
középen pedig vezérük*

nélkül is. Akárcsak Schachtot, Thomas tábornokot és az üzlet-embereket is elképesztette, hogy Hitler „úgy vigyáz a munkásokra, mint a szeme fényére”, de elállt a lélegzetük a követeléseiből fakadó óriási pénzügyi kockázatok miatt is. Hitler azonban megúsza. Németország 1939 szeptemberében szűkös gazdasági tartalékokkal a háta mögött üzent hadat Lengyelországnak, s bő két évig a leigázott nemzeteken élősködve fedezte a háború költségeit. A náci kormány csak 1942-ben fanyalodott arra, hogy számottevő gazdasági áldozatokat követeljen a német néptől.

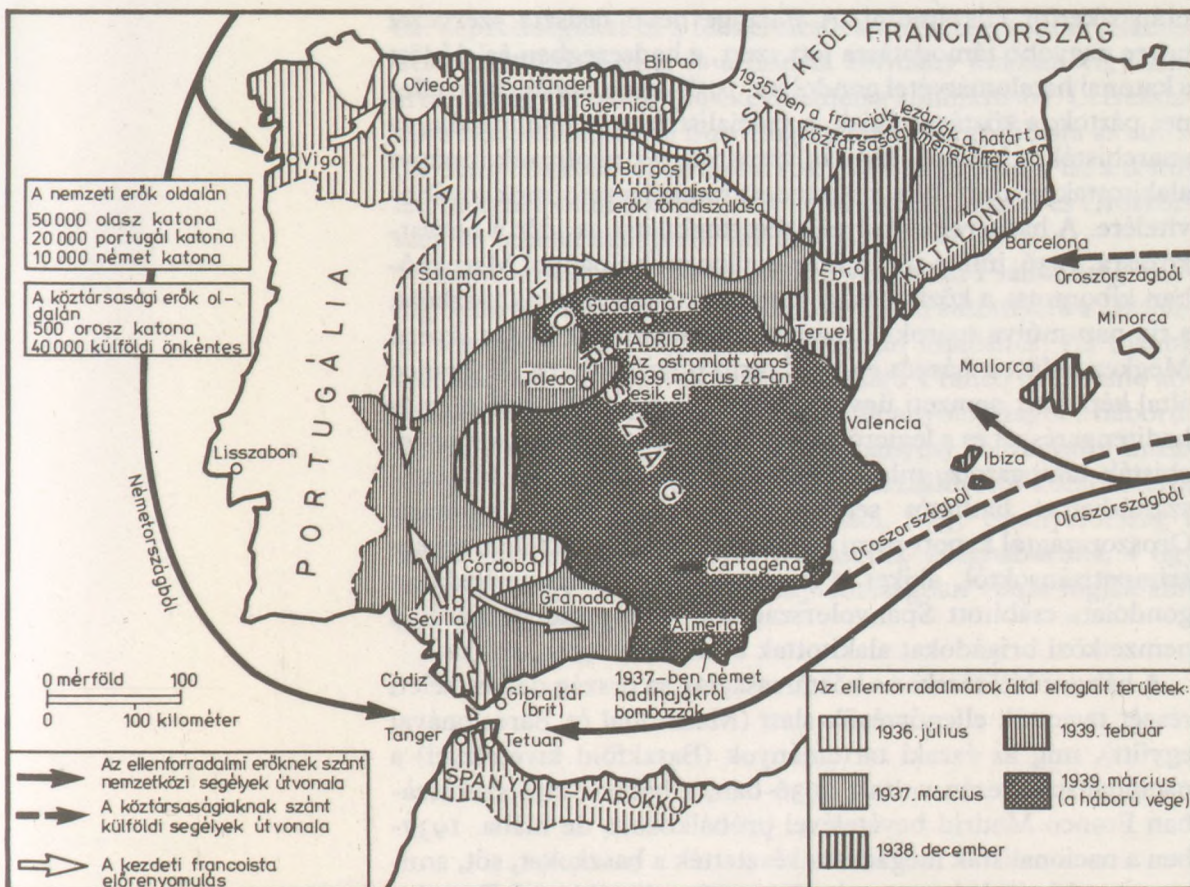
A gazdasággal ellentétben Hitlert szerfölött érdekelt a zsidók sorsa, és egyértelmű politikát dolgozott ki velük kapcsolatban. A zsidókat el kell távolítani nemcsak minden befolyásos pozícióból, hanem lehetőség szerint az országból is. Az 1935-ös „nürnbergi törvények” megszüntették a zsidók jogát a német állampolgársághoz és megtiltották a zsidók és árjak közötti házasságot. Ezrek maradtak állás nélkül. 1938-ra a közhivatalok, az újságírás, a mezőgazdaság, a szórakoztatóipar, az orvosi

és a tanári pálya, a tőzsde, a jog, mind-mind tiltott területté váltak a zsidók számára. A boltosok, s köztük az olyan létfontosságúak is, mint a fűszerezők vagy patikusok, szerte az országban nem szolgálták ki őket, s mindenütt cinikus, gúnyos feliratok jelentek meg: „Zsidók csak saját felelősségükre léphetnek be a helyiségbe!” „Éles kanyar! Vezess óvatosan! Zsidóknak 120 km/óra!” 1938-ban a jogi és a spontán köznépi zaklatás nyílt erőszakba torkollott. November 7-én egy tizenéves menekült német zsidó Párizsban meggyilkolt egy náci diplomatát. Goebbels és Himmler, az SS főnöke az esemény után bosszúból egy „spontán demonstráció” szervezésére utasították a titkosrendőrséget. Az eredmény pedig? A *Times* tudósítójának megfogalmazása szerint „a szisztematikus fosztogatás és pusztítás olyan esetével találkozhatott Berlin lakója ezen az éjszakán, amelyre a középkor óta civilizált országokban még elvétve sem akad példa”. Legalább 7500 zsidó boltot raboltak ki, kétszáz zsinagógát rongáltak meg, 20 ezer zsidót tartóztattak le, 70-et pedig meggyilkoltak vagy súlyosan megsebesítettek. A szomorú esemény a betört ablakok és kirakatok miriádnyi üvegszilánkja nyomán a „Kristályéjszaka” elnevezést kapta. A zsidó közösséget egymilliárd márka kártérítésre kötelezték — azok helyett a biztosítótársaságok helyett, akiknek törvényes kötelességük lett volna fizetni!

Nehéz pontosan megbecsülni, hogy hogyan érezték magukat a németek 1939-ben, a nácik uralmának hatodik évében. A könyörtelen rendőrállamban a bölcsebb polgárok nem kürtölték világga véleményüket. Az sem egyértelmű, hogy mennyire voltak közismertek a nácik erőszakcselekményei. Az 1939-ben húsz-harmincezer ember börtönélül szolgáló koncentrációs táborokat titokban tartották, s a kristályéjszakától eltekintve a zsidókkal szembeni erőszaknak sem csaptak nagy reklámot. És ha a németek szabadságukat el is veszítették, más okuk nemigen lehetett panaszra. A munkanélküliség leapadt, az életszínvonal emelkedett — sőt, Hitler néhány briliáns diplomáciai húzással érvénytelenítette a gyűlölt versailles-i szerződést is. Németország ismét Európa leghatalmasabb és legrettegettebb nemzete lett. Minden okunk megvan arra a feltételezésre, hogy Hitler 1939-ben nagyobb tömeg támogatást tudhatott a háta mögött, mint hatalomra jutásának első napjaiban.

Spanyolország és Franco

Spanyolország számára a huszadik század első négy évtizede az ország történelmének leggyászosabb időszakai közé tartozik. A nemzetet viszály és megosztottság mételyezte. Az egyik oldalon a privilegizált helyzetű, mindenfajta változást ellenző konzervatív csoportok álltak: a földbirtokosok, a katolikus egyház, a hadsereg — míg a másikon az anarchizmusra és antiklerikalizmusra hajló, egyre növekvő munkásosztály, amely ugyanolyan rossz életkörülmények között tengődött, mint az európai mun-

6. A spanyol polgárháború, 1936—39

kások általában. Mi több, az ország északi részén a baszkok és a katalánok mind nehezebben tűrték, hogy Madridból parancsoljanak nekik. 1900-tól 1920-ig a terrorizmus, a politikai gyilkosságok a hétköznapi élet részét képezték. 1921-ben a spanyol hadsereget Marokkóban alaposan elpáholták a lázadó rif csapatok. Ez politikai válsághoz vezetett, ami a kortez, a nemzetgyűlés 1923-as felosztatásában és Primo de Rivera tábornok diktatúrájában csúcsosodott ki. Az agg és elnyűtt tábornokot 1929-ben elsöpörte a nagy gazdasági válság. Távozása után két évvel, 1931-ben XIII. Alfonz király is megérezte, hogy a nép egyre erősebben akarja a köztársaságot, amiért is elhagyta a trónt és önkéntes száműzetésbe vonult.

1931 szeptemberében megszületett az új alkotmány, amely Spanyolországot „munkásköztársasággá” nyilvánította. Radikális reformokat vezettek be, amelyek „örök időkre” megfosztották előjogaiktól az egyházat, a hadsereget és a földbirtokosokat. A köztársaságiak azonban ajtóstul rontottak a házba. Ahhoz mérten, amit az adott gazdasági körülmények között egyáltalán el lehetett érni, túl sokat ígértek az őket támogató munkásoknak és parasztoknak. Spanyolország káoszba sülyedt: helyi parasztlázadások, sztrájkok minden mennyiségben, katonai puccskísérletek, anarchista terrorcselekmények bénították meg az ország életét. 1934-ben Oviedót romhalmazzá változtatta egy bányászsztrájk, amelyet csak egy 3 ezer áldozatot követelő csata

után sikerült felszámolni. A Falange nevű fasiszta szervezet egyre nagyobb támogatásra tett szert, a hadseregben érlelődött a katonai hatalomátvétel gondolata. 1936-ban a konzervatívellenes pártok: a köztársaságiak, a szocialisták, a kommunisták, az anarchisták, a baszk és katalán szeparatisták népfrontkormányt alakítottak az 1931-ben megkezdett radikális reformok továbbvitelére. A hadsereg ekkor elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra. 1936. július 18-án Franco tábornok Spanyol Marokkóban kibontotta a köztársasági kormány elleni lázadás zászlaját, s tíz nap múlva marokkói csapatai élén spanyol földre lépett. Megkezdődött a három éven át tartó polgárháború. A Franco által képviselt nemzeti ügyet a katolikus egyház, a hadsereg (a haditengerészet és a légierő kivételével!), a fasiszták és a monarchisták támogatták, míg külföldről Mussolinitől és Hitlertől számíthatott hathatós segítségre. A köztársasági kormány Oroszországtól kapott némi segítséget, illetve azoktól az egyéni szimpatizánsoktól, akiket a fasizmus elleni kereszteshadjárat gondolata csábított Spanyolországba a világ minden tájáról, s nemzetközi brigádokat alakítottak a köztársaságiak oldalán.

A háború kitörésekor a köztársaságiak az ország déli és keleti részét tartották ellenőrzésük alatt (Madriddal és Barcelonával együtt), míg az északi tartományok (Baszkföld kivételével) a nacionalisták kezén voltak. 1936-ban, a háború első szakaszában Franco Madrid bevételével próbálkozott, de hiába. 1937-ben a nacionalisták megadásra készítették a baszkokat, sőt, amikor anarchisták és kommunisták egymásra lövöldöztek Barcelona utcáin, ideiglenesen megbomlott a köztársaságiak törékeny egysége is. A fordulópontra 1937—38 telén következett be, amikor a nacionalisták visszaverték a köztársaságiak ostromát a stratégiai létfontosságú Teruel városa ellen. Ezután ők indítottak offenzívát, és kiűzték a köztársaságiakat a Teruel a Földközi-tengertől elválasztó széles sávból. Barcelona ezzel elszigetelődött a köztársasági Spanyolország többi részétől. A köztársaságiak által az Ebro völgyében 1938 nyarán indított kétségbeesett ellentámadás elbukott, s a köztársasági hadsereg maradéka Franciaországba menekült. Barcelona 1939 januárjában esett el, Madrid két hónappal később. Franco katonai diktatúrájának immár semmi sem állt útjában.

Ez a szörnyű háború mintegy 600 ezer ember életét követelte, akiknek csak mintegy a fele pusztult el a csatatereken — a másik fele a tömeges kivégzések és hasonló kegyetlenkedések során lelte halálát, melyeket mindkét fél sűrűn követett el a másikkal szemben. A nacionalisták győzelmének fő okát abban a támogatásban kell látnunk, amit Franco Mussolinitől és Hitlertől kapott. Olaszország gyalogságot, repülőgépeket és pénzt küldött, Németország pedig kisebb számú, de nagyobb hatásfokú vadászbombázó- és harckocsiegységeket. A köztársaságiaknak juttatott külföldi segítség messze elmaradt ettől a támogatástól. Az oroszok küldtek ugyan repülőgépeket és tankokat, de lényegesen kevesebbet; a nemzetközi önkéntesek pedig hiányzó kato-

nai képzettségüket és a felszerelést csak részben tudták lelkesedéssel pótolni. A brit és a francia kormány kényszerűen vigyázott arra, nehogy valahogy belekeveredjen a konfliktusba. Létrehozták a benemavatkozási bizottságot, amely megpróbálta az európai nemzeteket távol tartani a spanyol konfliktustól. Ez a testület, melynek munkájában részt vett Német-, Olasz- és Oroszország is, tehetetlenségéről vált híressé.

Harmíncöt évvel a polgárháború vége után Franco még mindig Spanyolország diktátora volt. Gyakran sütötték rá a „fasiszta” címkét — ami legalábbis pontatlan minősítés. Az inkább szélsőségesen konzervatívnak mondható Franco fő érdeme abban állt, hogy 1939 után megkímélte Spanyolországot a háborútól, és a spanyol társadalom hagyományos, konzervatív intézményeit (elsősorban az egyházat) visszaállította korábbi erős hatalmi pozícióikba. Óvakodott attól, hogy Spanyolország a náci oldalán belesodródjon a második világháborúba, s úgy tervezte, hogy halála után Spanyolországban vissza fogják állítani a királyságot.

8. Hitler diadalai

Az agresszió és a megalkuvás

Többet ér egyetlen perc a harcmezőn, mint egy békében leélt élet.

Olasz fasiszta jelszó

El kell jönnie a végső leszámolásnak Franciaországgal . . . egy utolsó, döntő csatának.

Hitler, *Mein Kampf*, 1925

A hitlerista tanítás egésze arra irányul, hogy igazolja a háborút mint a politika eszközét. Németországban ma jószerezve nem akad olyan kisfiú, aki a végső háborúra való készülődést ne élete legfontosabb tartalmának tekintené.

S. H. Roberts (egy Németországban élő ausztráliai), 1936

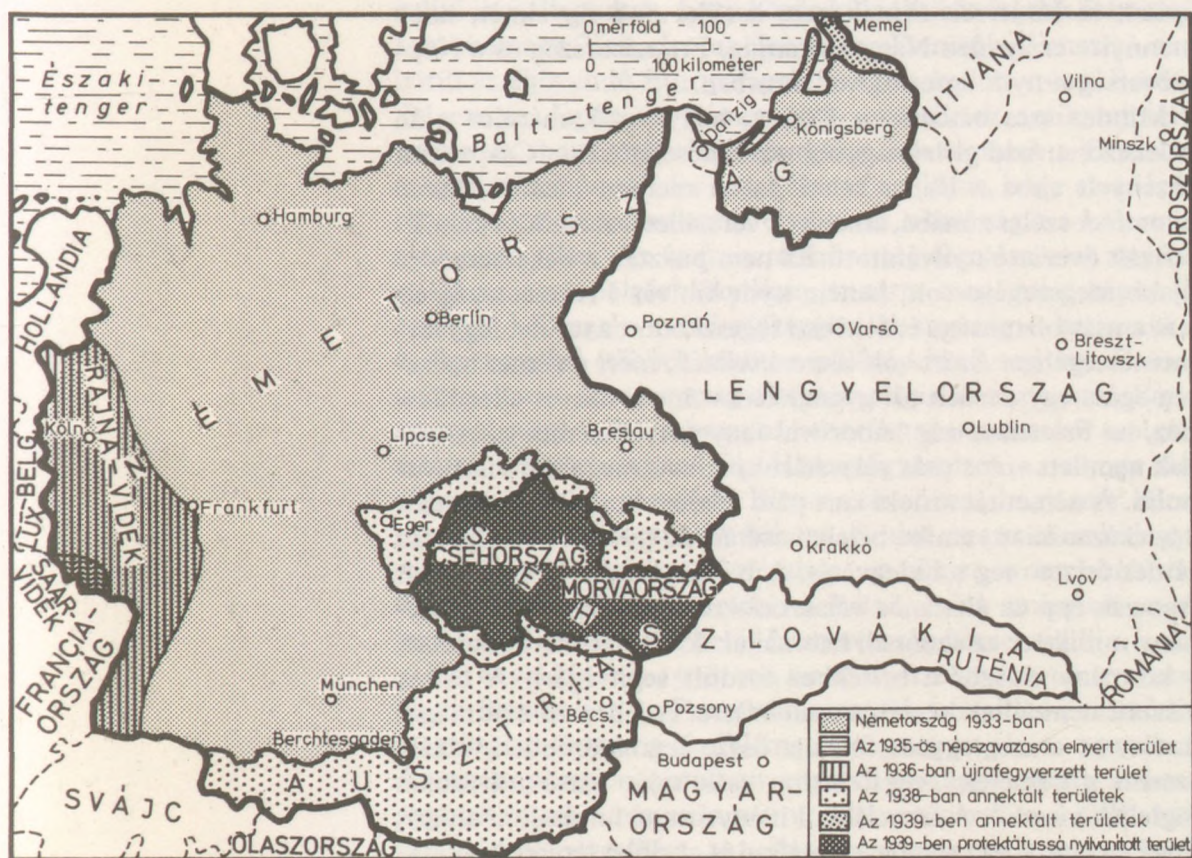
Mind Hitler, mind Mussolini érdeklődése a külügyekre irányult. Nemcsak a tiszteletet akarták újra kivívni hazájuk számára, hanem idegen országokat is meg akartak hódítani. S hogy ezt megtehessék, a háborús fenyegetéstől és magától a háborútól sem riadtak vissza. Sikereiket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1942-ben a fasiszta Európa a Pireneusoktól és Belgiumtól Leningrád külvárosainak és a Kaukázus lejtőinek vonaláig terjedt. 1933 és 1936 között Mussolini tűnt az agresszívabb, erősebb vezetőnek, de 1942-re gyakorlatilag Hitler bábfigurájává alacsonyult. 1942 Európája Hitler Európája volt. Nagyobb területet hasított ki magának a kontinensből, mint előtte bármely hódító a történelemben; nagyobb, mint Nagy Sándor, Julius Caesar vagy Napóleon. Azoknak a jellemvonásoknak az összességét, amelyek ezt a sikert lehetővé tették, méltán nevezhetjük zseniális gonoszsnak. Céljai egyszerűek és világosak voltak; fanatikus elszántsággal és háborzongató időzítési érzékkel tört megvalósításukra. Ahhoz is remekül értett, hogy még a legtapasztaltabb diplomatákból is érdemtelen bizalmat csiholjon ki maga iránt.

Két fő cél lebegett a szeme előtt. Az elsőből soha nem csinált titkot. A náci párt politikai programjának 2. pontja már 1920-ban így hangzott: „Biztosítani kell a német nép egyenlő jogait a más népekkel való érintkezésben, valamint a versailles-i és a saint-germaini békeszerződés eltörlését.” A másik célról már kevesebbet beszélt 1939 előtt, de a *Mein Kampf*-ban félreérthetetlenül megfogalmazta: „földet és területet szerezni népünk élelmezésének és a fölösleges népesség letelepítésének biztosítására”. Ezt az életteret — *Lebensraum* — Keleten, a szláv fajoktól kell megszerezni, de a háború Franciaországgal is elkerülhetetlen. 1933 és 1939 között Hitler lényegében érvénytelenítette a versailles-i szerződést. 1939 és 1942 között szétzúzta Franciaor-

szágot, és az „élettér” keleti határait legszebb álmait messzire meghaladóan tolta ki.

Legelőször 1933-ban, rögtön kancellári kinevezése után szegte meg először a versailles-i szerződést: Németország, arra hivatkozva, hogy Franciaország nem tanúsít belátást a leszereléssel kapcsolatban, kilépett a Népszövetségből. Hitler ezt követően felgyorsította a már 1919 óta titkon működő német fegyvergyártást, majd 1934-ben nyilvánosan bejelentette, hogy a német hadsereg létszámát 600 ezer főre, azaz a Versailles-ban megszabott hatszorosára emeli. Szintén közölte, hogy Németország létrehozza légierijét (ezt Versailles-ban szintén megtiltották) és jelentősen megerősíti haditengerészetét. Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország — Mussolini ekkor még az osztrák ügy bajnokának tekintette magát Németországgal szemben — összedugták a fejüket és elítélték ezeket a lépéseket. Ugyanezt tette a Népszövetség is. Hitler ekkor hirtelen csupa báj és kellem lett. Egy széltriben-hosszában reklámozott parlamenti beszédben 1934-ben kijelentette, hogy Németország egyetlen vágya a béke. Újrafegyverkeznie csak azért kell, hogy meg tudja magát védeni szomszédaival szemben. „Bárki is lobbantsa fel a háború fákláját, nem akarhat mást, mint káoszt” — mennydörögte. — Nekünk azonban az a szilárd meggyőződésünk, hogy a mi korunkban teljesedik be... a Nyugat újjászületése. Németország ércnél maradandóbb módon járul majd hozzá e nagy mű megalkotásához — büszkén reméljük és megingathatatlanul

7. A német terjeszkedés,
1933—39

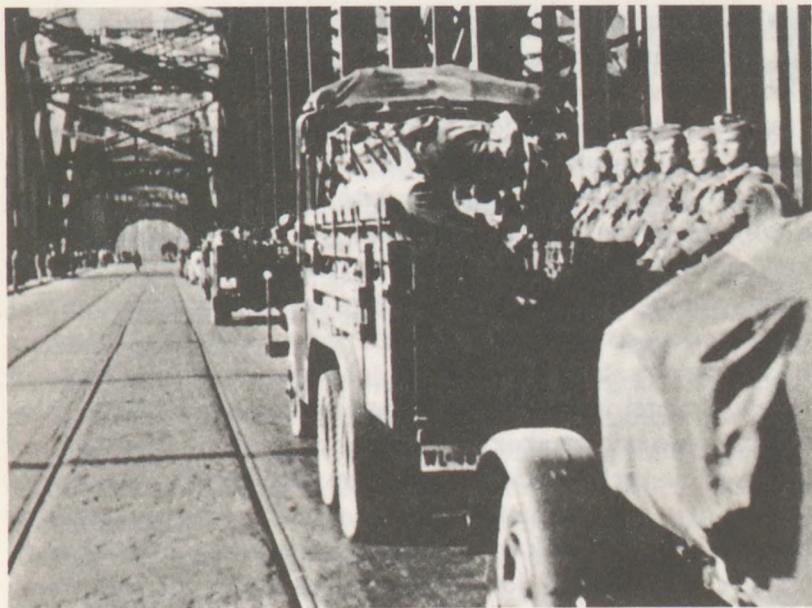

hisszük ezt.” Európa pontosan ezeket a mondatokat akarta hallani. A *Times* így kommentálta őket: „Csak remélhetjük, hogy a beszéd őszinte és jól átgondolt nyilatkozatnak fog bizonyulni, ami pontosan azt jelenti, ami elhangzott benne.” Hitler reményei valóra váltak; a tiltakozáson kívül egyetlen ország sem tett más lépéseket, és a fegyverkezés folytatódott. Mi több, Nagy-Britannia, mely úgy ítélte meg, hogy Franciaország indokolatlanul vérszomjas Németországgal szemben, és hogy Európa biztonságosabbá válna, ha Németország nem érezné oly sérelmesnek Versailles-t, 1935-ben tengerészeti egyezményt írt alá Hitlerrel, amelyben áldását adta arra, hogy a németek haditengerészetüket a britek által birtokolt hajótér 35 százalékáig felfejlesszék. Ez az egyezmény, amely Franciaország vagy Olaszország előzetes tájékoztatása nélkül született meg, bohócot csinált a Népszövetségből, értelmetlenné tette a versailles-i szerződést, és közvetlenül Hitler kezére játszott.

Ezután Mussolini tolakodott a figyelem középpontjába: nyíltan dacolva a Népszövetséggel, lerohanta Abesszíniát (l. 61. o.). Nagy-Britannia és Franciaország csak ímmel-ámmal foganatosítottak szankciókat Olaszország ellen. Hitlertől jobban féltek, mint Mussolinitól, s ezért szerették volna a lehetőségek szerint megőrizni ez utóbbi jóindulatát — úgy, hogy közben megvédik Abesszíniát is. Rosszabb politikát nem is választhattak volna. Abesszínia az olaszok kezére jutott, akik a tetejébe még ki is léptek a Népszövetségből. Mussolini egyre szorosabb viszonyt épített ki Hitlerrel, akinek nem került el a figyelmét, hogy mennyire erélytelen Nagy-Britannia, Franciaország és a Népszövetség a nyílt agresszióval szemben.

Mindez arra bátorította Hitlert, hogy 1936. március 3-án belekezdjen addigi legnagyobb szerencsejátékába. Csatákat vezényelt abba a Rajna keleti partja mentén húzódó, ötven kilométer széles zónába, amelyet a versailles-i szerződés demilitarizált övezetté nyilvánított. Ez nem pusztán a békeszerződés újabb megszegése volt, hanem nyílt kihívás Franciaország ellen, amely biztonsága érdekében ragaszkodott a terület fegyvermentességéhez. Azért volt szerencsejáték, mert a német hadsereg egész egyszerűen túl gyenge lett volna a sikeres ellenálláshoz, ha Franciaország háborúval fenyeget. A német csapatoknak nem lett volna más választásuk, mint a megalázó visszavonulás. A német tábornoki kart páni félelem kerítette hatalmába a kockázat miatt, amibe belehajszolták. A válság során egyedül Hitler őrizte meg a hidegvérét. A blöfföt mindenki bevette. A franciák épp az általános választásokra készülődtek, s bár néhány miniszter az azonnali katonai akció mellett kardoskodott, a kormány először a britekhez fordult segítségért. A britek viszont nem álltak készen a cselekvésre. A jellemző brit magatartást az a megjegyzés foglalja össze legtömörebben, amely szerint a németek „végső soron csak saját hátsó udvarukat foglalják vissza”. A franciákból hiányzott az önbizalom ahhoz, hogy egyedül, brit támogatás nélkül is akcióba lépjenek. Tiltá-

Német csapatok 1936-ban
átkelnek a Rajnán: irány a
demilitarizált övezet!

koztak ugyan, de a német csapatok nem vonultak ki. Ez döntő momentum volt. 1936-ban Hitlert vérontás nélkül meg lehetett volna állítani. Ez nem történt meg, s ezért önbizalma, ambíciói és otthoni népszerűsége mind-mind megnövekedtek. Egyszer kockáztatott — és nyert. Ismét kockáztatni fog — de akkor még nehezebb lesz útját állni.

Sikerei szövetségeseket vonzottak. 1936 őszén Hitler és Mussolini megállapodtak, hogy közös külpolitikát fognak folytatni. Létrehozták a Tengelyt (az elnevezés a Ducétól származik), ami körül az eljövendő Európájának forognia kellett volna. Röviddel ezután Japán és Németország aláírták az antikomintern paktumot, hogy megvédjék magukat a kommunista Oroszországgal szemben. Hitler azzal áltatta a világot, hogy ez a lépés hivatott szavatolni az egész civilizáció biztonságát a bolsevizmus réme ellen. Az új fasiszta szövetség legelőször az 1936–39-es spanyol polgárháborúban mutatta meg, mire képes (l. 150. o.). A Tengely — és legfőképpen Olaszország — emberekkel és fegyverekkel (többek között repülőgépekkel) segítette Franco nacionalistáit. Oroszország a köztársaságiakat támogatta. Bár a spanyol polgárháború hasznos háborús tapasztalatokat szolgáltatott a tengelyhatalmaknak, Hitler vigyázott arra, nehogy túlságosan is belekeveredjen. Biztos volt abban, hogy már közel egy ennél sokkal fontosabb háború. Amint arra az olasz külügyminiszternek 1936-ban rámutatott, „a német és az olasz újrafegyverkezés sokkal gyorsabban halad, mint amire az angol képes... Három éven belül Németország készen áll.”

Két évvel később, 1938-ban ismét sikerrel gyakorolt nyomást Nagy-Britanniára és Franciaországra. A versailles-i szerződés megtiltotta Ausztria és Németország egyesítését. 1919-ben Ausztria aprócska, német anyanyelvű országgá olvadt. Lakosságának tetemes hányada szenvedélyesen pártolta a Németországgal való egyesülést. 1934-ben az osztrák nácik meggyilkol-

ták Dollfusst, az ország kancellárját és tulajdonképpeni diktátort, de a hatalmat nem sikerült magukhoz ragadniuk. Hitler akkor még vonakodott aktív támogatásuktól, mivel Mussolini készen látszott megvédeni Ausztria függetlenségét. A Tengely megalakulásával azonban kibővültek Hitler lehetőségei az osztrák ügyekbe való beavatkozásra. Az osztrák nácik megkettőzték a kormányellenes tüntetéseket, melyek közül jó néhány erőszakba torkollott. 1938 elején Hitler magához hívatta Schuschniggot, az új osztrák kancellárt egy kis beszélgetésre, és két miniszteri posztot (köztük a rendőrség irányítását) követelt a nácik számára. Schuschnigg, aki jól tudta, hogy kész a német hatalomátvétel terve, népszavazást rendelt el arról, hogy valóban akarja-e az osztrákok többsége az egyesülést Németországgal. A nácik ezt a kockázatot már nem vállalhatták. Arra hivatkozva, hogy Ausztriában felbomlott a rend és a törvény (miközben épp maguk a nácik voltak a felelősök a zavargások többségéért!), német csapatok lépték át a határt. 1938. március 13-án kihirdették az *Anschlusst*, Németország és Ausztria egyesülését, és Hitler másnap diadalmenetben bevonult Bécsbe. Ellenállás nem volt. A német nagykövet feljegyzése szerint Hitler „eksztatikus állapotban” tért vissza abba a városba, amelynek utcáit huszonöt évvel korábban éhező csavargóként róttá. Az SS azonnal munkához látott. A nácik 80 ezer potencióális politikai ellenfelét tartóztatták le, a zsidókat nyilvánosan megszégyenítették. Aztán „titkos és szabad” népszavazást tartottak a nácik felügyelete alatt, amelynek végeredménye szerint a lakosság 99 százaléka helyeselte az *Anschlusst*! A brit és a francia reakció kimerült abban, hogy ők, sajnos, az égvilágon semmit sem tehetnek.

Hitler 1938-as második húzása még ennél is rosszabbat sejtetett volt. Ezúttal Csehszlovákiát pécézte ki magának. Csehszlovákiát 1918-ban hozták létre, s bár túlnyomórészt szláv népesség lakta, egy hárommillió német anyanyelvű kisebbség is a határai közé szorult. A német lakosság nagy része a Németországgal és Ausztriával határos Szudéta-vidéken élt. A harmincas években a Heinlein vezette és a Csehszlovákián belüli nagyobb függetlenséget követelő Szudétanémet Párt jelentős befolyásra tett szert e vidék lakói között. A nácik azonnal felsorakoztak Heinlein mögé, s 1938 tavaszán Hitler a Reichstagban kijelentette, hogy feltett szándéka a szudétanémetekre is kiterjeszteni az önrendelkezési jogot, amit a versailles-i szerződés a németeken kívül minden más fajnak biztosít. Evvel egy időben tábornokait a háborús előkészületek megkezdésére szólította föl. A cseh kormány arra hajlandó volt, hogy engedjen Heinleinnek a Csehszlovákián belüli nagyobb szabadság kérdésében, de a Szudéta-vidék átadásáról Németországnak hallani sem akart. A határok eme átrajzolása drasztikusan gyöngítene védelmi képességeit legveszélyesebb szomszédjával szemben és megfosztaná legfejlettebb iparának egy részétől is. Csehszlovákia kis ország volt ugyan, de korszerű és ütőképes hadsereg fölött

*Mintha csak hazatérne — Hitler diadalmas bevonulása Bécsbe 1938-ban, az *Anschluss* után*

rendelkezett — s mivel azt is szilárdan hitte, hogy számíthat Nagy-Britannia és Franciaország segítségére, elhatározta, hogy megvédi magát.

Nagy-Britannia és Franciaország azonban igencsak húzódozott attól, hogy mindent latba vetve kiálljon Csehszlovákia mellett ebben a válságban. Chamberlain, a brit miniszterelnök, aki különleges figyelmet szentelt a külügyeknek, Hitler követeléseinek egy részét jogosnak vélte. Nem kételkedett abban, hogy az európai béke megőrzésének érdekében felül kell vizsgálni Németország keleti határait — természetesen a németek javára. Nem kételkedett a Szudéta-vidék önrendelkezési követelésének jogosságában sem, s — ami talán a legtöbbet számított — azt hitte, hogy érti a Führert, s hogy megbízhat abban a becsület-szóra adott ígéretében, amely szerint nem szándéka Csehszlovákia lerohanása. Szeptemberben súlyos zavargások törtek ki a Szudéta-vidéken. Heinlein elmenekült az országból, a csehek szükségállapotot vezettek be. Felsejlett a háború réme. Chamberlain akcióba lépett. Szeptember 15-én Berchtesgadenbe repült és találkozott Hitlerrel, aki azonnali önrendelkezést követelt a Szudéta-vidék számára — ami egyet jelentett volna német bekebelezésével. Chamberlain elfogadta ezeket a feltételeket, és rávette a franciákat, sőt, a cseheket is, hogy kövessék példáját (ez utóbbiak egyedül nem láttak esélyt a védekezésre). Ezután ismét találkozott Hitlerrel, Bad Godesbergben, szeptember 22-én. Legnagyobb döbbenetére és rémületére a Führer újabb követelésekkel állt elő: a Szudéta-vidéket késedelem nélkül át kell engedni Németországnak, s a tetejébe Csehszlovákia minden olyan területén, ahol jelentősebb számú német lakosság él, népszavazást kell tartani a hovatartozásról. A csehekkel szemben támasztott lengyel, szlovák és magyar igényeket is ki kell elégíteni — s mindezt legkésőbb szeptember 25-éig. Chamberlain gondoktól gyötört és kimerült emberként tért vissza Londonba. Ő elfogadta volna Hitler újabb feltételeit, de sem kormányának tagjait, sem a franciákat nem tudta meggyőzni. A csehek egyértelműen kinyilvánították, hogy szó sem lehet Hitler követeléseinek teljesítéséről. „A követelések megfosztásának minket természetes létezésünk minden biztosítékától — szögezte le a kormány nyilatkozata, amely ezekkel a szavakkal ért véget: Abban bízunk, hogy a két nagy nyugati demokrácia, amelynek kívánságait sokszor saját ítéletünk ellenében is követtük, nem hagy minket cserben a szükség órájában.” A franciák minden jel szerint megmakacsolták magukat: támogatták a cseh álláspontot és mozgósították hadseregüket. Hitler jobbnak látta, ha visszatáncol: a franciák és a csehek együttes, kemény fellépésén kívül erre kényszerítette az is, hogy a német tábornokokat egyáltalán nem vonzotta az azonnali háború ötlete, s ráadásul Mussolini is beijedt. A Führer írt egy mérsékelt hangú, kedves levelet Chamberlainnak, amelyben arra kérte, hogy próbálja „a legeslegutolsó órában jobb belátásra téríteni” a cseheket.

Ihletett lépés volt ez. A háború helyett Chamberlain szervezhetett egy konferenciát Münchenben szeptember végén, amelyen Hitler, Mussolini, Franciaország részéről Daladier és ő maga vettek részt. A cseheket nem hívták meg — Hitler más-különben aligha jött volna el. A háború közelsége felzaklatta Chamberlaint és Daladiert. „Milyen szörnyű, fantasztikus és hihetetlen is — mondta Chamberlain a brit néphez intézett rádióbeszédében néhány nappal München előtt —, hogy lövészárkok ásásába kellene fognunk egy olyan viszály miatt, amely egy távoli országban, s két olyan nép között tört ki, amelyről semmit sem tudunk.” Egyetértettek abban, hogy a Szudéta-vidék nem ér meg egy nagy háborút, és azon munkálkodtak, hogy szinte bármi áron megőrizték a békét. Ezért Hitler Münchenben jóformán mindent megkapott, amit akart. A német csapatok október 10-én foglalhatták el a Szudéta-vidéket; más területeken népszavazásokat kellett tartani, és a cseh kormány-nak ki kellett elégítenie a lengyel és magyar igényeket. Ezt követően a cseh képviselőket tájékoztatták arról, hogy mit intéztek helyettük. Amikor kétségbeesetten tiltakoztak, avval hűtöték le őket, hogy „ha nem fogadjátok el ezeket a feltételeket, egy szál magatokban kell szembeállnotok a németekkel”. A csehek, más választásuk nem lévén, beadták a derekukat. „Cserbenhagytak minket. Magunkra maradtunk” — summázta Beneš elnök a történeteket, amikor a hírt rádióan közölte népével. Chamberlain viszont hősként tért meg övéi közé. Úgy tűnt, hogy egyetlen mozdulattal szétkergette a háború sötét fellegeit, melyek a müncheni konferencia előtt már oly fenyegetően tornyosultak Európa fölött. „Barátaim — fordult a Downing Street 10 előtt az üdvözlésére összesereglett tömeghez —, történelmünk során másodszor tér vissza Németországból ide, a Downing Streetre a tisztességgel megkötött béke. Hiszem, hogy ez korunk békéje.” Daladier, aki valamivel többet értett meg abból, hogy ő és Chamberlain tulajdonképpen kiárusították a cseheket a németeknek, azt hitte, hogy a repülőtéren rá váró sokadalom meglincselni akarja — meglepetten és megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy őt is üdvözölni jöttek.

Hitler ismét a háborús fenyegetés, az erős idegek és az ellenfelei megosztottságát és habozását ügyesen kihasználó politika révén diadalmaskodott. Megint blöffölt — szinte bizonyos, hogy az egyesült erővel fellépő csehszlovák, francia és brit csapatok túl kemény diónak bizonyultak volna a nagy háborúra még mindig nem teljesen felkészült német haderőnek.

Hitler ezután már nem bajlódott annyit avval, hogy az agressziót a német kisebbségek önrendelkezési jogáról szóló, méltányosnak tűnő érvekkel takargassa. 1939 márciusában elfoglalta Csehszlovákia maradék részét is.* Chamberlain és a brit közvélemény számára ez végre-valahára meghozta a forduló-

* Szlovákia már ezt megelőzően német támogatással kimondta az elszakadást, és Josef Tiso vezetésével fasiszta bábállammá alakult. (A szerk.)

pontot — Hitlerben többé nem szabad megbízni, s minden további náci agressziót fegyverrel kell megakadályozni. A brit fegyverkezési programot felgyorsították, az ország történetében először békeidőben is bevezették az általános hadkötelezettséget, és egy náciellenes egyezmény aláírásának reményében lépéseket tettek a Szovjetunió felé.

Hitler azonban már tudta, hogy nem kell törődnie Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Tíz nappal Csehszlovákia elfoglalása után megszállta Memelt (Klaipédát), Litvánia balti-tengeri kikötővárosát. 1939 áprilisában Mussolini lerohanta Albániát, s a két diktátor aláírta az „acélpaktumot”, amelyben háború esetén kölcsönös segítségnyújtásra kötelezték magukat.

Hitler ezután hozzálátott, hogy Lengyelországot intézze el a csehszlovák minta szerint. A körülmények sok tekintetben megegyeztek. A nagy balti kikötő, Gdańsk környékén és a lengyel korridor területén jelentős volt a német anyanyelvű lakosság aránya. Sokan közülük — akárcsak a Szudéta-vidéken — egyesülni akartak Németországgal. Hitler úgy okoskodott, hogy az ő önrendelkezésükre vonatkozó követelések (és ha a lengyel kormány netán késlekedne ezek teljesítésével, a háborús fenyegetés) már 1939-ben elég lesz ahhoz, hogy térdre kényszerítsék Lengyelországot — úgy, ahogy ezt egy évvel korábban Csehszlovákiával tették. Hitler önbizalmát nagyban megnövelte 1939 augusztusának nagy horderejű diplomáciai fegyverténye — sikerült ősellenségét, Oroszországot rávennie egy meg nem támadási szerződés aláírására (a német—szovjet paktum). Sztálin Franciaországgal és Nagy-Britanniával reménykedett valamiféle németellenes egyezmény megkötésében. Ez a két hatalom azonban túl lassan mozdult. Mindenekelőtt Lengyelország védelmére összpontosítottak, és a lengyel kormány Sztálint ugyanolyan veszélyes ellenségnek tekintette, mint Hitlert. Sztálin ezért Hitler oldalára állt (l. 106. o.). A paktum szerint Észtország, Lettország és Lengyelország egy része Oroszország, Litvánia és Lengyelország maradéka pedig Németország érdekszférájába tartozik. Az egyetlen nagyhatalmat, amely hatékonyan segíthetne volna Lengyelországot, Hitler megvásárolta.

Nagy-Britannia és Franciaország sokkal határozottabban támogatotta Lengyelországot, mint Csehszlovákiát. Hitlerre ez nem gyakorolt különösebb benyomást. „Ezek csak jelentéktelen férgek. Láttam őket Münchenben” — nyilatkozta. Amikor a lengyelek visszautasították a német kisebbségre vonatkozó követeléseit, ismét hadüzenettel fenyegetett. Amikor ez sem használt, és Nagy-Britannia és Franciaország szilárdan kitartottak a nem alkuvó lengyel kormány mellett, Hitler támadásba küldte csapatait. Szeptember elsején lengyel egyenruhába öltözött német egységek támadást színleltek egy német rádióadó ellen: megkezdődött Lengyelország német inváziója. Nagy-Britannia, miután hiába várt egy napig a béketárgyalásokra, szeptember 3-án hadat üzent Németországnak. Franciaország aznap délután követte a példáját. Kezdetét vette a második világháború.

A müncheni válság kezdetén Chamberlain Berchtesgadenbe, Hitler sasfészkébe repült, hogy találkozzék a Führerrel. A Punch karikatúrája azokat az erős, de megalapozatlan reményeket tükrözi, amelyeket a britek többsége Chamberlainnek az európai béke megőrzésére tett kísérleteivel kapcsolatban táplált

Mi sem könnyebb feladat, mint lesújtó ítéletet mondani a brit és a francia kormány 1933 és 1939 közötti Hitlerrel szembeni politikájáról — s valóban, régebben is és manapság is számos bírálat hangzott már el róla. Rendszerint a meghátrálás politikájaként jellemzik, mely kimerül az ellenség követeléseinek teljesítésében — s ez nem valami hízelgő minősítés. Ez a politika gerinctelennek, rosszul kiterveltnek és katasztrofális következményekhez vezetőnek tűnik — pedig intelligens férfiak átgondolt stratégiája volt, amely egészen 1939-ig mind Franciaországban, mind Nagy-Britanniában a közvélemény jóformán egyöntetű támogatását élvezte. A brit politika azon a hiedelmen nyugodott, hogy a versailles-i szerződés szükségtelenül szigorúan bánt Németországgal, s hogy Hitlernek a szerződés érvénytelenítésére irányuló igyekezete nem megalapozatlan. Evvel párosult az első világháború szörnyűségeinek emlékezete s a társadalom minden szeletében tapasztalható irtózás a háborúnak még a gondolatától is. Emiatt a német újrafegyverkezést, a Rajna-vidék megszállását, az Anschlusst és a Szudéta-vidék önrendelkezési jogával kapcsolatos követelést nem tekintették különösebben veszélyesnek. Hitler persze kissé durva módszereket alkalmazott az alkudozás során, de ezek semmiképpen sem

igazolják a viszontfenyegetéseket. Chamberlain tapasztalt és keménykötésű politikus volt. Meggyőződéssel hitte, hogy Németország jogosan sérelmezi a versailles-i szerződést. Azért választotta a meghátrálást, hogy e sérelmeket orvosolja és józan, belátó férfiak józan és belátó tárgyalásai révén megőrizze Európa békéjét. Ezen az amúgy logikus politikán egyetlen végzetes repedés tátongott: a józanság és a belátás hiánya Hitlernél. „Annak a könyörtelenségnek és durvaságnak a dacára, amit arcvonásaiból kiolvasni véltem — nyilatkozott Hitlerről 1938-ban —, az a benyomásom támadt, hogy olyan emberrel van dolgom, akinek adott szavában megbízhatom.” Chamberlain tévedett — de hiba lenne túlságosan szigorú ítéletet mondanunk róla emiatt. Hitler pályafutása során németek és más nációk fiainak ezreit csapta be a szó legszorosabb értelmében. Chamberlain az 1939-es és 1940-es esztendőк eseményeit személyes tragédiaként élte meg, s amikor végül kitört a háború, rádióbeszédében a következő pátosszal teli mondatokkal fordult a brit néphez: „Szomorú nap a mai mindannyiunk számára, de senkinek sem szomorúbb, mint nekem. Minden, amiért munkálkodtam s amiben hittem közéleti pályám során, romokban hever előttem.”

Bár a francia politika lényegében ugyanoda vezetett, ahová a brit, nem ugyanazok az okok motiválták. A franciák a versailles-i szerződést nem túl szigorúnak, hanem túl erélytelennek tartották a németekkel szemben, akikben sem Hitler hatalomra jutása előtt, sem utána nem bíztak. A Ruhr-vidék megszállásának kudarca óta azonban soha nem érezték magukat elég erősnek ahhoz, hogy egyedül szálljanak szembe Németországgal. Úgy érezték, a britek támogatása nélkül nincs más választásuk, mint tehetetlenül végignézni a német újrafegyverkezést és a Rajna-vidék elfoglalását. Mi több, 1934-től olyan súlyos belpolitikai széthúzás mérgezte Franciaországot, amely megbénította a francia külpolitikát is. A konzervatívok között még olyanok is akadtak, akik szerint a nácik franciaországi uralma még mindig jobb megoldás, mint a francia szocialistáké. Az országon úrrá lett a defetizmus. A franciák abban reménykedtek, hogy az újonnan megépült erőrendszer, a Maginot-vonal elégséges védelmet biztosít majd a német támadás ellen. Mindezek miatt a francia politika kapva kapott Chamberlain meghátrálás-politikáján. Akárcsak Nagy-Britanniában, a pacifizmus Franciaországban is mély gyökereket eresztett. Közvetlenül a spanyol polgárháború kitörése után Roger Martin du Gard, a híres regényíró így fogalmazott egy barátjához intézett levelében: „Sziklaszilárdan kitartok a semlegesség mellett. Az én elvem: mindent, csak ne háborút! Mindent, mindent! Inkább legyen fasizmus Spanyolországban...inkább legyen fasizmus még Franciaországban is! Mindent; még Hitlert is, csak háborút ne!” Mind Nagy-Britannia, mind Franciaország katonailag sokkal erősebbnek hitték Németországot, mint amilyen a valóságban volt; s attól az irracionális reménytől vezérelve, hogy

sikerül elfordítaniuk német szövetségesétől, Mussolinivel is kesztyűs kézzel bántak. Ugyanakkor szükségtelen gyanakvással viseltettek az orosz szövetség iránt. Summa summarum — a Tengely diktátorai félrevezették és sarokba szorították a nyugati demokráciákat.

A furcsa háború

Katonai szempontból Nagy-Britannia és Franciaország nem is választhattak volna rosszabb alkalmat a Hitler elleni harc megindítására: Lengyelországot a két nyugati állam egyszerűen nem védhette meg a német támadástól, amely gyors, mindent elsöprő és halálos volt. Lengyelország hosszú nyugati határa ideális terepnek bizonyult a német hadsereg által tökéletes szakértelemmel űzött gépesített hadviseléshez. A sűrű hullámokban támadó német zuhanó- és nehézbombázók tönkretették a lengyel utánpótlás vonalakat, nagy pusztítást vittek véghez a gyalogságban és pánikot keltettek a nagyvárosokban. A német páncélozott hadosztályok elsöpörtek minden ellenállást. Két hét sem telt belé, és a lengyel hadsereg fő erőit szétszórták, miközben a kelet felől bevonuló orosz csapatok jóformán harc nélkül hasították ki az országból a nekik „járó” részt. Az ellenállás hiánya mindenesetre nem gátolta meg az oroszokat abban, hogy elkövessék a második világháború oly értelmetlenül sok kegyetlenkedése közül a legelsőt. Lengyel tiszték ezrei a jobb elbánásban reménykedve inkább az oroszoknak, mintsem a németeknek adták meg magukat. A katyni erdőben azonban az oroszok hidegvérűen lemészárolták és tömegsírokba vetették őket. Varsó szeptember végén tette le a fegyvert, az utolsó lengyel hadsereg egy héttel később. Lengyelország megszűnt létezni. A háború kitörésekor a britek és a franciák semmiféle tervvel nem rendelkeztek arról, hogy hogyan segítsék meg szerencsétlenül járt szövetségesüket, s a német győzelem olyan gyorsan teljessé lett be, hogy a semminél csak egy árnyalatnyival voltak képesek többet cselekedni. A franciák ugyan belefogtak egy tessék-lássék, aprócska offenzívába Németország nyugati határánál, de amikor látták, hogy a lengyel ellenállás összeomlott, azonnal felhagytak vele, s a továbbiakban kizárólag saját védelmük erősítésére koncentráltak. A britek még ennyi erőt sem kaptak össze. A brit bombázók, nehogy okot szolgáltatassanak a Luftwaffénak, a német légierőnek Nagy-Britannia bombázására, kizárólag propagandacédulákkal szórták tele a német városokat. Ez sem a németekre, sem a lengyelekre nem gyakorolt valami mély benyomást.

Kezdetét vette az az 1939—40 őszen és telén át tartó furcsa időszak, amikor hivatalosan mindkét fél háborúban állt, de harcolni alig harcoltak. A németek ezt „Sitzkrieg”-nek, ülőháborúnak, az angolok „furcsa háború”-nak nevezték el. Azért alakult így a helyzet, mert Hitler abban a meggyőződésben rohanta le Lengyelországot, hogy Nagy-Britanniának és Fran-

ciaországnak nem lesz bátorsága a harc vállalásához — Franciaország megtámadására viszont 1939-ben még nem állt készen a hadserege. Nagy-Britanniának és Franciaországnak a hadüzenetre még futotta az elszántságból, de nem voltak terveik Németország megtámadásához. Arra számítottak, hogy Hitler és Mussolini együtt robbantják ki a háborút, s ők majd Olaszország ellen lépnek akcióba. Mussolini azonban semleges maradt! Komoly harcok ebben az időszakban kizárólag Finnországban, a finnek és az oroszok között folytak. Sztálin azért akart területet szerezni Finnországtól, hogy megerősítse Oroszország északi határának Leningrád körüli részét. Arra számított, hogy harc nélkül is megvalósíthatja céljait, hiszen Finnország kicsi volt, és — Lengyelországhoz hasonlóan — szövetségesek segítségével sem számíthatott a behemót Oroszországgal szemben. A finnek azonban felvették a harcot és hőiesen küzdöttek. Végül el kellett ugyan fogadniuk a vereséget, és a moszkvai egyezményben (1940) átengedték Sztálinnak az általa követelt területet, de megőrizték függetlenségüket. Ráadásul az orosz hadsereggel szembeni sikereik azt a tévképzetet keltették Hitlerben, hogy a német hadsereg bármelyik pillanatban fásírozottá darálhatja az oroszokat.

Ebben a szakaszban Nagy-Britannia és Franciaország részéről az aktív Hitler-ellenes politika kimerült a gazdasági blokádban. Amikor Nagy-Britannia megpróbálta szorosabbra vonni a blokádot, egy csapásra vége szakadt a furcsa háborúnak. 1940 áprilisában Chamberlain kormánya el akarta aknáztatni Norvégia part menti vizeit, hogy elvágja a német ipar számára kulcsfontosságú skandináv vasércszállítmányok útját. Hitler azonban megint egy lépéssel előbbre tartott. Április 9-én megszállta Dániát, majd olyan hatalmas erővel és sebességgel csapott le Norvégiára, hogy a norvég hadseregnek és az azt kiegészítő jelentéktelen brit segéderőknek feleszmélni sem maradt idejük. Április végére Dél- és Közép-Norvégia a németek kezére jutott, az ország északi része pedig júniusban esett el. Norvégia bukása súlyos csapást mért Nagy-Britanniára is — Németország ismét túljárt az eszén és erősebbnek bizonyult nála. Nem sokkal a sajnálatos esemény előtt Chamberlain a rá oly jellemző balszerencsés szóhasználattal azt találta mondani, hogy „Hitler lemaradt erről a szekérről”. Miután Hitler ismét rácăfolt, ténykedését egyre súlyosabb bírálatok érték. A norvégiai vereség késhegyig menő vitát váltott ki az alsóházban. Chamberlain konzervatív pártjának egyik vezető személyisége, Amery azokkal a szavakkal fordult miniszterelnökéhez, melyeket annak idején Cromwell intézett a csonka parlamenthez: „Távozz, mondom, s mi hadd végezzük be veled dolgunk. Az Isten nevére — menj!” Lloyd George pedig, az első világháború 70-es éveiben járó nagy vezére, utolsó fontos beszédének végén így intette a miniszterelnököt: „Semmivel sem tehetne többet a győzelemért... mint azzal, hogy feláll a székéből.” Chamberlain, aki felismerte, hogy rohamtempóban veszíti el tulajdon pártja és a

nemzet bizalmát, lemondott, s VI. György király Winston Churchillt kérte fel az ország minden nagyobb politikai pártját képviselő nemzeti kormány megalakítására.

A híres konzervatív politikus, Lord Randolph Churchill és csodálatos amerikai felesége, Jennie házasságából született, akkor 66 éves Winston Churchill viharos pályát befutott, tapasztalt politikus volt. Konzervatívként kezdte politikai pályafutását, de hamarosan a liberálisokhoz csatlakozott, s 1906-tól 1915-ig e párt színeiben tevékenykedett sikeres miniszterként a szűkebb kabinetben. A Gallipoli-hadművelet (I. 32. o.) miatt ideiglenesen kegyvesztetté vált, de — miután a háború befejeztével visszatért a konzervatívok táborába — 1924-től 1929-ig már a pénzügyminiszteri posztot töltötte be. Ebben a minőségében a sztrájkoló munkások könyörtelen megrendszabályozása és szélsőséges imperializmusa tette hírhedtté a nevét. A harmincas években az indiai ügyek és egyéb külpolitikai kérdések miatt konfliktusba keveredett a párt vezetőivel, s szinte az egész évtizedben csekély befolyással rendelkező, a kormánykörökből kiszorult képviselőként dolgozott. Az elsők között látta át Hitler valódi veszélyességét, s szünet nélkül figyelmeztette az országot a meghátrálás politikájának kockázatos voltára. Amikor Chamberlain 1938-ban békét és tisztességet emlegetve tért vissza Münchenből, Churchill — Chamberlain feldühödött támogatóinak tiltakozásait túlharsogva — így beszélt az alsóházban: „Tökéletes és megsemmisítő vereséget szenvedtünk... Egy végzetes katasztrófa kellős közepén vagyunk... És ne gondolják, hogy ez a vége. Ez csak a kezdet.” Amikor bebizonyosodott, hogy mindvégig neki volt igaza, felragyogott szerencsecsillaga. A háború kitörésekor ő lett az admirális első lordja, s azonnal olyan kirobbanó energiával és elszántsággal látott munkához, amely mellett minden munkatársa sápkóros árnyékfigurának tűnt. Békeidőben talán ingadozónak és döntésképtelennek tűnhetett, de a nácizmus elleni végső harc során egyetlen ország sem kívánhatott volna magának jobb vezetőt — különösen a vereség sötét napjaiban. Megbabonázó erejű szónok volt, s az alsóházban, illetve a rádióban elhangzott beszédeiből nemcsak Nagy-Britannia merített reményt és eltökéltséget, hanem az egész szabad világ. Churchill egy szemernyit sem kételkedett önmagában. Miniszterelnöki kinevezésekor így idézte fel addigi életét: „Éreztem, hogy a sors vezetett utamon s hogy egész elmúlt életem erre az órára és erre a próbára volt csak felkészülés. Úgy éreztem, tudatában vagyok mindennek, és biztos voltam abban, hogy nem bukhatom el.”

Franciaország eleste

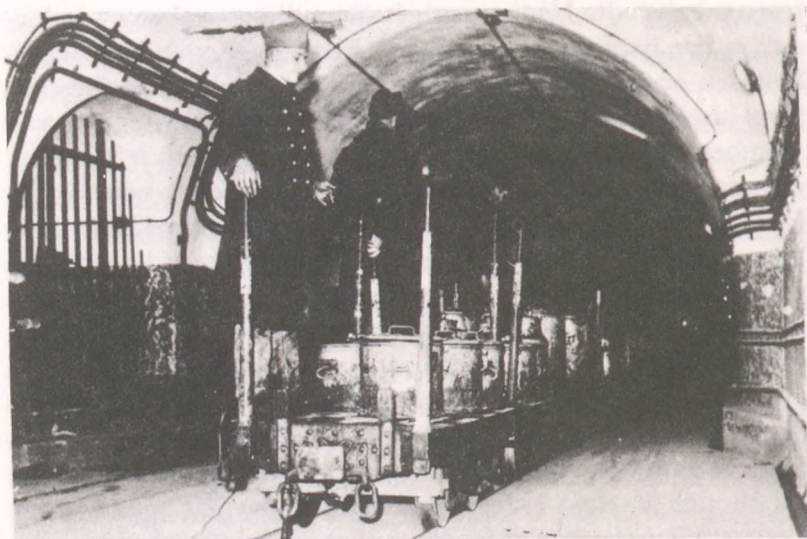
Már az 1940-es esztendő hátralévő részének az eseményei is vezetői képességeinek legjavát követelték tőle. Franciaország és Nagy-Britannia helyzete papíron elég erősnek tűnt — a valóságban azonban kétségbeesett volt. Bár lakosságuk száma együt-

1 A belga hadsereg 1940. május 27-én leteszi a fegyvert
 2 A németek bekerítik az angol-francia csapatokat, amelyeket Dunkerque-ből vonulnak vissza. A katonák többségét június 4-ig sikerül evakuálni
 3 A francia hadsereg maradvéka június 16-ig megadja magát 1940. június 22-én aláírják a fegyverszünetet

Maginot-vonal
 Június 16-án törik át
 ➡ Német csapatok
 ▨ Angol-francia csapatok
 ▨ Német előretörés 1940. május 10. és 24. között
 ▨ Német előretörés 1940. május 25. és 27. között
 ▲ A Siegfried-vonal ▲ A Maginot-vonal

0 50 kilométer

a villámháborút úzték mesteri szinten, de kitűntek bátorságukkal és invenciójukkal is. A német csapatok remek kiképzést kaptak, egy részük nem kevés tapasztalatra tett már szert Spanyol- és Lengyelországban. Harci szellemük magasra csapott, mohón vetették magukat a háborúba. A német támadás fő súlya minden várakozás szerint a francia hadseregre kellett hogy essen. A franciák stratégiai gondolkodása azonban a németekéhez képest teljesen elavult volt. A francia vezetők arra számítottak, hogy a németek, akárcsak 1914-ben, most is Belgium nyugati és középső részén át rontanak rájuk, s hogy ezt a támadást kivédhetik egy, a jobbszárnyukon kiépített Maginot-vonal erősítőményeire támaszkodó ellentámadással. Ám amikor valóban kitört a Blitzkrieg, a francia hadsereg hadmozdulatainak lomha-

sága, páncélos erejének fantáziátlan felhasználása és parancsnokainak (először Gamelin, majd Weygand) csigalassúságú észjárása miatt képtelennek bizonyult az ellenállásra.

1940. május 10-én, azon a napon, amikor Churchill miniszterelnök lett, német ejtőernyősök sokasága szállt alá a semleges Hollandia és Belgium egéből — megkezdődött a német hadsereg nyugati támadása. A határokon átözönlő szárazföldi erők villámgyorsan csatlakoztak a deszantosokhoz. A francia hadsereg, abban a hitben, hogy ez a fő csapás és hogy a jobbszárnyon nem érheti baj, nehézkesen Belgiumba cammogott, ahol egyesült a brit expedíciós erővel. A németek azonban a főcsapást az Ardenneken keresztül indították el. A franciák azt hitték, hogy ezen a hegyes-völgyes terepen lehetetlen sikerre vinni egy páncélos offenzívát — a gondos német tervezés és Guderian, illetve Manstein okos vezetése azonban megtette a magáét (a terv egyébként ez utóbbi fejében fogant meg). Guderian páncélos hadoszlopai Sedannál félresöpörték a francia védelmet, majd nyugat felé, a La Manche irányába zúdultak. Mindössze tíznapos harc után, május 20-án elérték a tengerpartot — s ez azt jelentette, hogy megnyerték a Franciaországért vívott csatát. A szövetségesek fő hadereje Belgiumban csapdába került, egy másik francia hadsereg a Maginot-vonalnál jutott ugyanerre a

balra fent: A Maginot-vonal alatt. Az utánpótlás és az erősítés könnyedén eljuthatott a félelmetes erődrendszer minden pontjára. A tragédia az volt, hogy csak a német és a luxemburgi határt védte, és nem hosszabbították meg a belga határ irányába is, ahonnan a német támadás végül is elindult

középen balra: Német páncélos egységek a La Manche felé nyomulnak

A dunkerque-i evakuáció utolsó szakaszának eme művészi ábrázolása délnyugati irányból láttatja az eseményeket. A németek az angol–francia hadsereget a tengerhez szorították, és már csak néhány kilométerre vannak az égő olajtárolók mögött. Az angol part mintegy nyolcvan kilométerre van. Az evakuálásban számtalan fajta hajó segítkezik: néhányan közülük olyan aprócskák, hogy egész közel tudnak menni a parthoz

sorsra, s Párizs védelem nélkül maradt. A németek a belgiumi szövetséges csapatokat irgalom nélkül egyre kisebb és kisebb helyre szorították a La Manche partján, míg végül több mint félmillió katona zsúfolódott össze Dunkerque kikötőjének közvetlen közelében és nézett szembe minden jel szerint a teljes megsemmisítéssel. Május 24-én azonban a német előrenyomulás megállt, s ebben a váratlan, de legjobbkor jött szünetben a délkelet-angliai partokról induló kis hajók mintegy 340 ezer, többségükben brit katonát tudtak evakuálni még azelőtt, hogy Dunkerque a francia utóvéd hősie ellenállása dacára június 4-én elesett volna. Okkal feltételezhetjük, hogy a május 24-i furcsa döntés magától Hitlertől származik. Valószínűleg nagyon tartott attól, hogy a német haderő elakad Flandria sáros, mocsaras talaján, s hagyta magát meggyőzni Göring által, hogy a Luftwaffe önmagában elég lesz a szövetséges hadsereg megsemmisítéséhez. Az angol légierő és a rossz időjárás azonban keresztülhúzták Göring számításait.

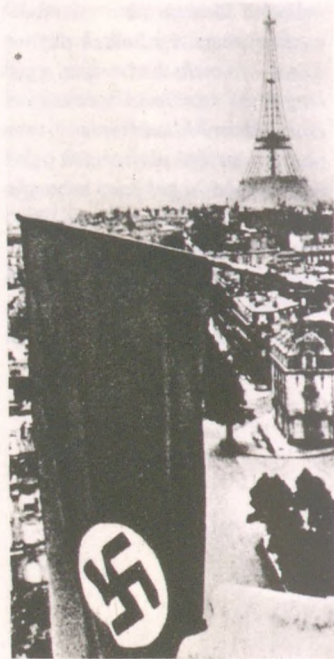
Több hibát a németek nem követtek el. Hollandia május 14-én, Belgium 28-án kapitulált. Mussolini, aki most már biztos lehetett abban, hogy Franciaország nem tud visszavágni, lerohanta Dél-Franciaországot. A védtelen Párizs június 14-én esett el. A teljesen demoralizálódott Franciaország élén álló

Reynaud-kormány ideig-óráig azt fontolgatta, hogy Észak-Afrikába menekül és onnan folytatja a harcot. Ezt végül elvetették, és Reynaud az agg Pétain marsallnak adta át a kormányzást: kössön ő békét Hitlerrel, olyat, amelyet tud. Június 22-én, amikor a Führer ugyanabban a vasúti kocsiban, amelyikben Németország 1918-ban elismerte vereségét, aláírta a franciákkal a megadási feltételeket, véget ért a modern történelem leglátványosabb sikert hozó hadjárata. Hitler abban a székből terpeszkedett, amelyben huszonkét évvel azelőtt Foch marsal ült. Egy amerikai újságíró látta őt aznap. „Arcából sütött a megvetés, a düh, a gyűlölet, a bosszú, a diadal.” Csapatai hat hét alatt bevégezték azt, amire a Császári Németországnak az első világháború négy éve kevés volt. Franciaország északi fele (Párizssal együtt) és az Atlanti-óceán partja egészen a Pireneusokig közvetlen német uralom alatt állt. Az ország maradék részét Vichy városából irányította a győztes ellenséggel kollaborálni kész Pétain-kormány. Európa Hitler lábai előtt hevert.

Hitler ezek után már nem zárkózott volna el a békekötés elől. Meglehetősen reménytelennek ítélte Nagy-Britannia helyzetét, s azt várta, hogy ellenfele rimánkodni fog a békefeltételekért. Nem állt szándékában tovább alázni az általa titkon csodált Nagy-Britanniát. Ha a britek hagyják uralkodni a kontinensen, ő sem fogja zavarni a brit birodalom köreit. Egy valamit azonban kihagyott a számításból, illetve sohasem fogott fel igazán: a brit nép és a Churchill vezette kormány hangulatát. Hitlernek minden logikus elemzés szerint igaza volt: a britek reménytelen helyzetben vergődtek. Bár hadseregük túlnyomó részét sikeresen evakuálták Dunkerque-ből, a felszerelés a túlparton maradt. Légierijük elenyésző volt a Luftwaffe mellett, hadiflottájuk nem tudott mit kezdeni a német tengeralattjárókkal. Nagy-Britannia szövetségeseit meghódították, s az ország tökéletesen magára maradt.

És mégis — a béketárgyalások gondolata komoly formában szinte fel sem merült. A náci vezérnek legnagyobb meglepetésére csak megvetés jutott osztályrészül. Június 4-én, a dunkerque-i akció befejezésekor Churchill beszédet intézett az alsóházhoz és az egész világhoz. Dunkerque nemcsak a megváltás csodája volt, hanem szörnyű vereség is, jelentette ki. „Evakuálással még egyetlen háborút sem nyertek meg” — folytatta. — Jóllehet, Európa hatalmas térségei és nagy múltú, hírneves államai hullottak vagy hullhatnak nemsokára a Gestapo és a náci uralom undorító gépezetének karmai közé, minket nem hagy el az erő, és mi nem fogunk elbukni! Harcolni fogunk Franciaországban, harcolni fogunk a tengereken és az óceánokon, egyre növekvő bizalommal és erővel harcolni fogunk a levegőben, és megvédjük szigetünket, bármi árat is fizessünk érte; harcolni fogunk partjainkon, harcolni fogunk ott, ahol az ellenség brit földre léphet, harcolni fogunk a mezőkön és az utcákon, harcolni fogunk a hegyekben, de megadni soha nem fogjuk magunkat — s ha netán megtörténne az, amiben egy

1940 nyara. Franciaország elesett — Párizs fölött horogkeresztes zászló lobog

Az angol és francia hadsereg
dunkerque-i evakuálásakor a
Punchban megjelent Partridge-
rajz remekül érzékelteti
Churchill és a britek
magatartását 1940 és 1941
sötét napjaiban

pillanatig sem hiszek, ha netán e sziget vagy egy része elesne és éhezne, akkor a brit flotta által felfegyverzett és védett tengeren túli birodalmunk vinné tovább ezt a harcot, egészen addig, míg jobb időket nem küld az Isten s az Újvilág minden erejével és hatalmával elő nem lép az Óvilág megmentésére és felszabadítására.” Churchill a beszéd minden egyes szavát komolyan gondolta. Nagy-Britannia „törhetetlen akarattal” folytatni fogja a háborút. A megzavart és feldühödött Führer tanácsadóival egyetemben nekilátott, hogy elkészítse Nagy-Britannia meghódításának tervét.

Az angliai csata

Az elkészült haditerv szerint (amely a Tengeri Oroszlán hadműveletként vált később közismertté) negyedmillió német katonát kellett volna hajókon átdobni a La Manche-on Kent és Sussex partjaira. Légi fölény nélkül azonban egy ilyen vállalkozás magával az öngyilkossággal lett volna egyenértékű. Hitler ezért a Brit Királyi Légierő (RAF) megsemmisítését adta elő-

Churchill látogatást tesz a bombázás után romhalmazzá vált East Enden

Spitfire vadászgépek köteléke Délkelet-Anglia fölött az angliai csatában

A háború egyik leghíresebb fotója: a Szent Pál-székesegyház lángokban

ször parancsba a Luftwaffénak — amivel kezdetét vette az angliai csata. Minden esély a RAF ellen szolt: a britek mindössze 820 korszerű harci repülőgépet tudtak kiállítani a 2600 ellenséges repülő ellen, amelyek közül ezer volt vadászrepülő, a többi pedig különféle rendű és rangú bombázó. Bizonyos tekintetben a RAF mégis jobb helyzetben volt. Vadászrepülői ugyanolyan jók, ha ugyan nem jobbak voltak, mint a német gépek: a szakemberek szerint a pálma a Spitfire-t illeti meg, amit a német Messerschmidt 109-es, majd a Hurricane követ. A többi német vadászgép messze nem ért föl ezekkel. A brit pilótákat ugyan rövid idő alatt, de jól és alaposan képezték ki. Bízta magukban és gépeikben, lobogott bennük a harci szellem. S ami a legtöbbet számított: a RAF-nak rendelkezésére állt a radar, a közeledő repülőgépek észlelésére alkalmas berendezés, amit 1935 és 1939 között fejlesztett ki a Watson-Watt vezette kutatócsoport. Egy egész radarállomás-hálózat ontotta az információkat a légierő Stanmore-ban (Middlesex) berendezkedett főparancsnokságának, s ez lehetővé tette, hogy a berepülő ellenséges gépeket fűrge és összehangolt védelem várja.

A csata augusztus 8-án kezdődött meg, s végkimenetele csak egy hajszálon múlt. Az első szakaszban a Luftwaffe a La Manche csatornán közlekedő hajókra összpontosított, a másodikban pedig ezer repülőgép támadta a RAF repülőtereit és a radarállomásokat. Augusztus 23-ára a repülőterek olyan súlyos károkat szenvedtek, hogy a főhadiszállás teljes összeomlása sem tűnt lehetetlennek. Augusztus 23-án éjszaka azonban néhány német bombázó eltévedt, és egy külvárosi üzemenyagraktár helyett London központjára szórta bombáit, amiknek civil áldozatai is voltak. Másnap Churchill személyes utasítására a brit gépek megtorlásképpen Berlint bombázták. A berliniek számára óriási volt a megrázkódtatás — azután, hogy hónapokon át komolyabb erőfeszítés nélkül halmoztak győzelmet győzelemre, álmukban sem gondoltak arra, hogy veszélybe kerülhetnek. Hitler dührohamot kapott, és megparancsolta, hogy a Luftwaffe a repülőterek helyett Londont támadja. Ez döntő hiba volt. 800 londoni lakos élete árán ugyan, de a RAF értékes időt nyert a repülőterek és a radarállomások rendbehozatalára. Mi több, a brit bombázóknak eközben sikerült jelentős kárt tenniük az inváziós flotta hajóiban és utánpótlásraktáraiban. Szeptember 15-én a RAF két komoly, erőteljes támadást is visszavert London ellen: nyilvánvalóvá vált, hogy a németek távolról sem uralják a La Manche légterét. Két nappal később a Tengeri Oroszlán hadműveletet meghatározatlan időre leállították.

Az angliai csata a háború első időszakának döntő fontosságú eseménye volt. Hitler, azóta, hogy 1933-ban hatalomra jutott, most szenvedte el első komoly kudarcát, s a háború kitörése óta a német hadseregre is most mérték először nyilvánvaló vereséget. Bár a brit birodalomnak semmiképpen sem volt esélye arra, hogy egy szál magában kiszabadítsa Európát a nácik szorításából, addig, amíg a britek folytatták a harcot, ébren tartották

azoknak a meghódított millióknak a reményeit is, akik nem adták föl az ellenállás szándékát. Több emigráns kormány is alakult Londonban, amelyek közül De Gaulle „Szabad Franciaországa” volt a legfontosabb. Hosszú távon a Brit Szigetek olyan bázisként szolgáltak, amelyről, ha eljön az ideje, sikeres támadást lehet intézni Hitler Európája ellen. Ha Nagy-Britannia elesik, a náci zsarnokság elpusztítása mérhetetlenül nehezebb lett volna. A vadászpilóta-különítmény ifjú pilótái tehát szinte felbecsülhetetlen szolgálatot tettek a világnak. Amint azt Churchill még az angliai csata tombolásakor megfogalmazta, „... az emberi konfliktusok történetében ily sokan még sohasem köszönhettek ily sokat ily keveseknek”.

Oroszország lerohanása

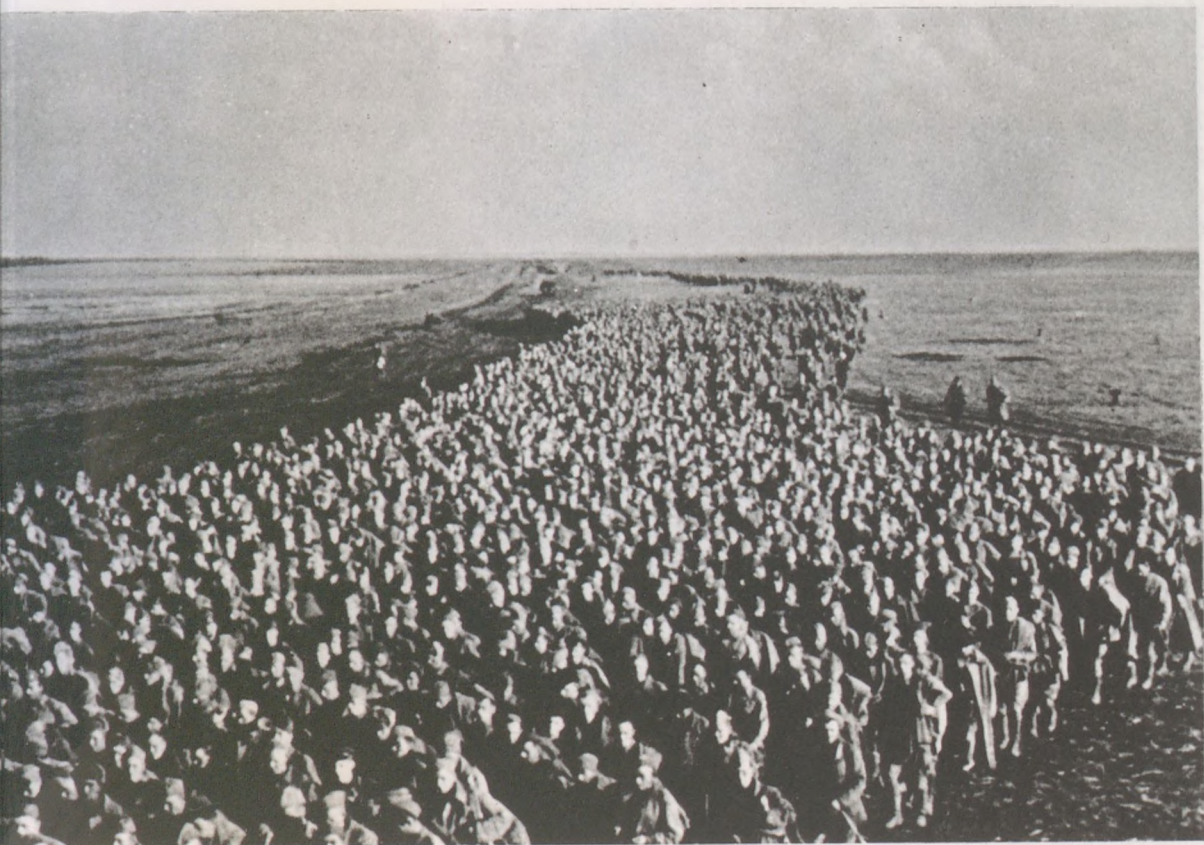
Nagy-Britanniának 1940 őszén nem ez volt az egyetlen oka az elégedettségre. Egy olasz hadsereg Görögországban és Albániában került szorult helyzetbe, egy másik pedig, amely Líbia felől tört be Egyiptomba, Sidi Barraninál súlyos vereséget szenvedett a britektől. Hitler önbizalmának azonban ez meg sem kottyant. A német fegyverek semmihez sem fogható sikerei arra csábítottak, hogy 1941 tavaszán elkészítse a Barbarossa-hadművelet, azaz Oroszország inváziójának a tervét. A siker az Európa fölötti teljes uralmat hozta volna meg neki, s annak a kelet-európai „élettérnek” a meghódítását, amire a nácik szerint oly nagy szüksége volt a német népnek. A gyors győzelemben szemernyi sem kételkedett. Az orosz alacsonyabb rendű faj volt, s emígy is gyászosan leszerepelt a finnek és a lengyelek ellen. „Csak bele kell rúgni egyet az ajtóba — biztosította tábornokait —, és az egész rogyant épület recsegve összedől.”

Mielőtt belevághatott volna a Barbarossa-hadműveletbe, ki kellett húznia a csávából az olaszokat a Balkánon és Észak-Afrikában, illetve le kellett vernie egy németellenes népi mozgalmat Jugoszláviában. Márciusban egy német hadsereg megállította a britek előrenyomulását Líbiában, áprilisban pedig egy tankönyvbe illő Blitzkrieg-hadművelet tizenkét nap alatt és mindössze 151 német áldozat árán elbánt Jugoszláviával. Ezután Görögország lerohanása következett: április végén már horogkeresztes zászló lengett az athéni Akropoliszon is. A balkáni diadalmenet megkoszorúzásaként egy mintaszerűen végrehajtott ejtőernyős akció kialakbólította a briteket Kréta szigetéről. Hitler balkáni hadjárata példa nélküli sikersorozatnak tűnt, de négy életbe vágó héttel késleltette az Oroszország elleni támadást. Kivívhatják-e a németek a teljes győzelmet az orosz tél beállta előtt?

Eleinte úgy tetszett, hogy igen. Churchill és mások állandó vészjelzéseire ellenére az 1941. június 22-én elindított fergeteges roham váratlanul érte Sztálint. 175 német hadosztály hatolt be mélyen Oroszország területére. Egész orosz hadseregek estek fogságba. Szeptember végére Leningrádot elvágták az ország

1941 — Folytatódnak a német sikerek...

*Végtelenbe nyúló orosz
puszták, végtelenbe nyúló orosz
hadifogolyoszlop*

*Brit katonák Krétán megadják
magukat*

*Keményedik az oroszok
ellenállása...*

*1941 végén Moszkva
környékén Zsukov csapatai
ellentámadásra készülnek...*

*... miközben Leningrád
néhány kibombázott lakója új
óvóhelyet keres a körülzárt
városban*

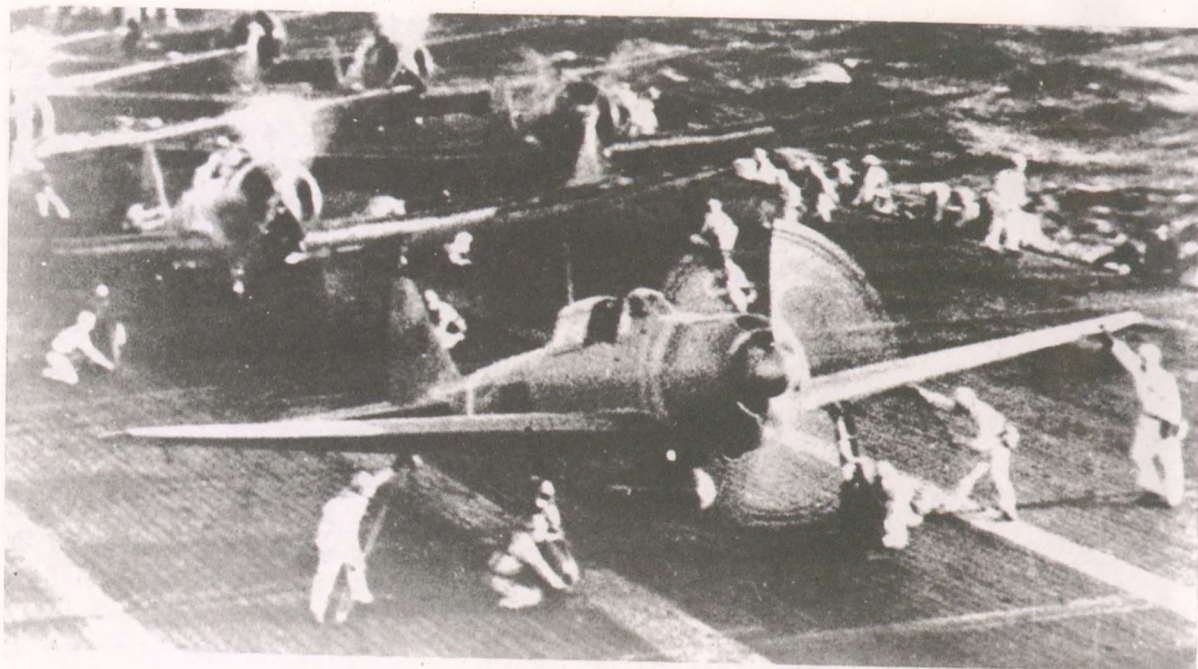
többi részétől, október végén pedig a németek száz kilométerre megközelítették Moszkvát. Sztálin távozott a fővárosból, s az ipari termelés szempontjából legfontosabb területeket ellenőrzésük alatt tartó németek teljes győzelme biztosnak látszott. Október 3-án Hitler rádiószózatot intézett a német néphez. „Kijelentem, mert kijelenthetem bármiféle fenntartás nélkül, hogy az ellenséget keleten levertük, és soha nem lesz képes újra felemelkedni.” De Hitler előre ivott a Medve bőrére. Az ellenállás megszilárdult, és a németek által soha nem tapasztalt ádáz bátorsággal harcoló oroszok — az őszi sár hathatós segítségével — megállították az ellenség előrenyomulását, és megtartották mind Moszkvát, mind Leningrádot. Egy mindent egy lapra feltevő offenzíva novemberben ugyan egészen Moszkva külvárosáig vitte a németeket, de ekkor Zsukov, az orosz parancsnok ellentámadásba vezette seregeit. A téli viszonyokat remekül kihasználva az oroszok helyenként 220—230 kilométerre is visszaverték az ellenséges csapatokat, mielőtt a front a téli időszakra megmerevedett volna.

Harcban az egész világ

Hitler olyannyira nem zavartatta magát az 1941-re tervezett teljes oroszországi győzelem elmaradásától, hogy az oroszok Moszkva környéki ellentámadásával egy időben hadat üzent egy újabb világhatalomnak: az Egyesült Államoknak. 1941. december 7-én, a Pearl Harbor-i amerikai tengeri támaszpont ellen intézett meglepetésszerű japán támadással kitört az a háború, amely már régóta érlelődött az Egyesült Államok és a Németországgal néhány éve szövetséges Japán között. Hitlert rendkívüli módon aggasztotta Amerika hajlandósága, hogy gazdaságilag és katonailag segítse Nagy-Britanniát. Mellbevágó és mellbevágóan hirtelen megszületett döntés volt ez Hitler részéről. A Führer nemigen látta át azt, hogy milyen erős is az Egyesült Államok. „Nem jósolok nagy jövőt az amerikaiaknak — jelentette ki. — Romlott ország!”

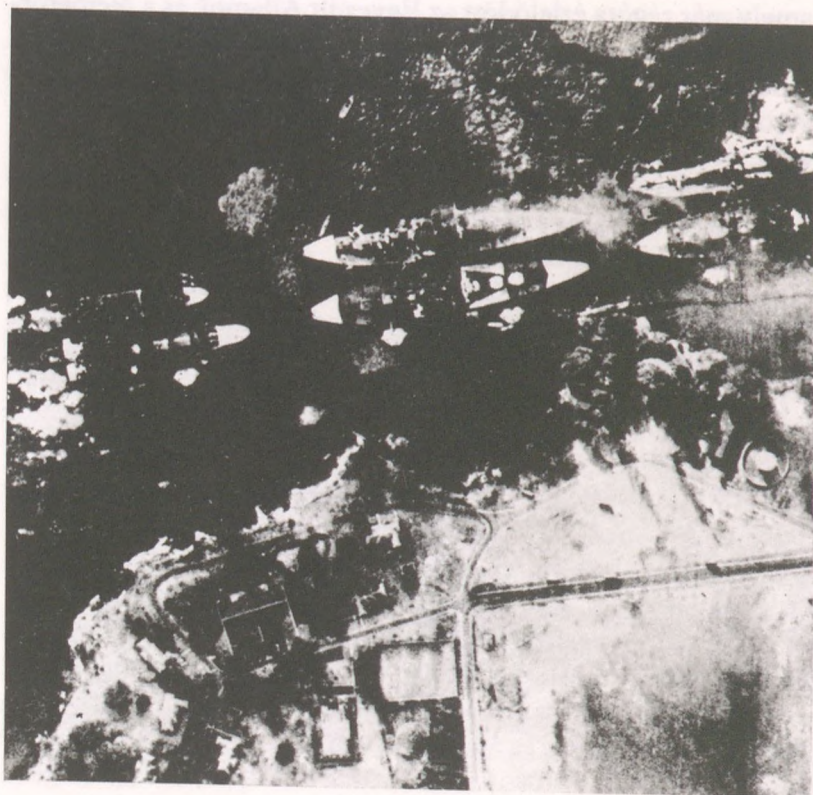
Az európai háború ezzel világháborúvá terebélyesedett, és még mindig a diktátorok diadalmaskodtak. Sőt, épp az 1942-es év első felében érték el leglátványosabb sikereiket. Februárban az abszolút tengeri és légi fölényüket kihasználó japánok Malájföld partjainál elsüllyesztettek két brit csatahajót, a *Prince of Wales*-t és a *Repulse*-t, majd előzönlítették a félszigetet. Szingapúr, a nagy brit kikötőváros is a kezükre jutott. Holland Kelet-India márciusban, a Fülöp-szigetek májusban esett el, s 1942 júliusában a japánok már India északkeleti határait, illetve Ausztráliát és a Csendes-óceán déli részét fenyegették.

A németek evvel egy időben Észak-Afrikában csaptak le a britekre. A második világháború egyik legkiemelkedőbb hadvezére, Rommel tábornagy vezette Afrika-hadtest elfoglalta Tobruk fontos kikötőjét, és augusztusban már Egyiptom lerohanására és a Szuezi-csatorna megszerzésére készült. Nagy-Britan-

Pearl Harbour

*A japán „Hiryu” repülőgép-
anyahajó fedélzete
pillanatokkal a támadás
megkezdése előtt*

*A „Row” csatahajó, ahogy a
pilóták látták*

*A fájdalom egy szingapúri
mellékutcában egy japán
légítámadás után. Nem
elsősorban a britek szenvedték
meg a japán támadást*

nia létfontosságú tengeri útvonalát, mely közép-keleti olajtartalékaival és Indiával kötötte össze, végveszély fenyegette. Oroszországban ráadásul még ennél is nagyobb német offenzíva indult el, amely koncentrált erővel csapott le a front délkeleti vonalán a Volga-medencére és a gazdag kaukázusi olajmezőkre. A németek augusztus 23-án érték el a Volgát, s ostromgyűrűbe zárták a stratégiailag kulcsfontosságú Sztálingrádot. Két nappal később német hegyivadászok kitűzték a horogkeresztes zászlót az Elbruszon, a Kaukázus legmagasabb csúcsán. Végezetül pedig az Atlanti-óceán viharos vizein a német tengeralattjárók épp megnyerni készültek az atlanti csatát, amely pontosan olyan sokat jelentett Nagy-Britannia túlélése szempontjából, mint az angliai légiháború. A „farkasfalkában” támadó német tengeralattjárók 1942-ben 1664 hajót, azaz összesen 17 790 697 tonna hajóteret süllyesztettek el, s ez több volt, mint amennyit a szövetségesek az adott időszakban pótolni tudtak volna. A tengeralattjárók sikere nemcsak az Egyesült Államokat fosztotta meg annak a lehetőségétől, hogy közvetlenül is fenyegethesse a náci Európát, de — akárcsak 1917-ben — Nagy-Britanniát is a gazdasági összeomlás szélére sodorta. 1942 nyarának végén karnyújtásnyira tűnt a diktátorok világméretű győzelme.

9. Győzelem a náciizmus felett

Négy döntő csata

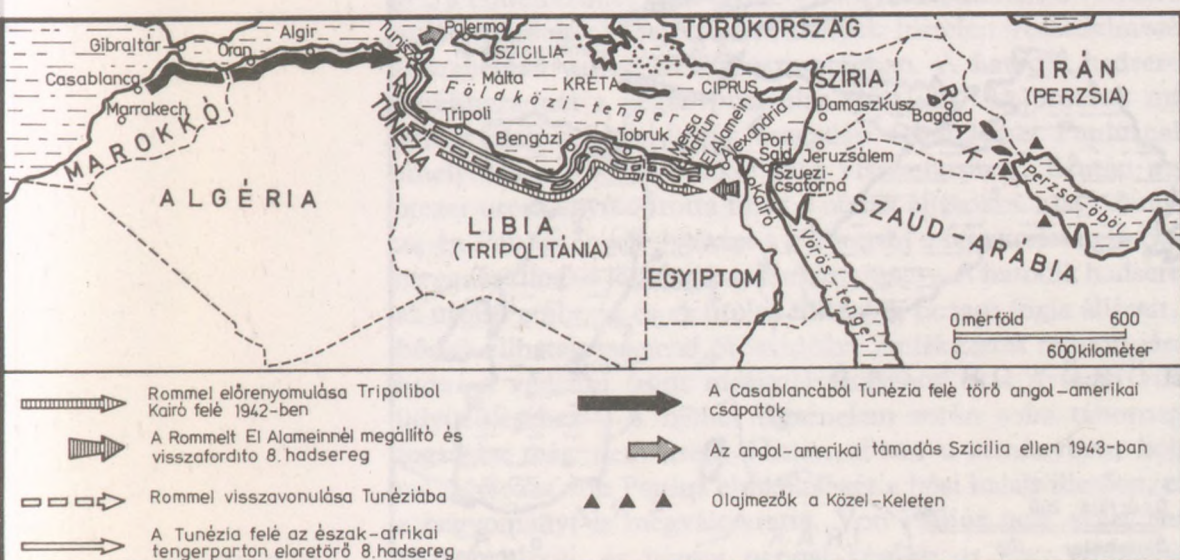
1942 júniusában a náci győzelme szinten bizonyosnak látszott — 1943 júniusában viszont nehezen lehetett elképzelni, hogy bármi meggátolhatja vereségüket. A négy fő hadszíntéren — Oroszországban, Észak-Afrikában, az Atlanti-óceán északi és a Csendes-óceán középső részén — a szövetségesek kerekedtek felül, és 1943 nyarának beköszöntétől helyzetük egyre javult. *Midway* Az első sikerek a Csendes-óceánon virradtak a szövetségesekre. 1942. június 2. és 6. között az amerikaiak súlyosan megrongálták és visszavonulásra kényszerítették a Midway-szigeteket támadó japán repülőgép-anyahajóflottát. Egy vezető amerikai haditengerészeti-történész szerint „Midway volt az első valóban megsemmisítő csapás, amit a japán haditengerészet a modern korban elszenvedett”. A Salamon-szigetekért vívott hosszú, elhúzódó küzdelem, mely 1942 augusztusában kezdődött, tovább bizonyította az Egyesült Államok növekvő fölényét. Mire egy újabb amerikai győzelemmel befejeződött, a japánok 3 ezer repülőgépet és 6 ezer fő légiszemélyzetet veszítettek, s haditengerészetük csapásmérő ereje jelentősen meggyengült.

El-Alamein Míg az amerikaiak diadalt ültek a Midway-szigetekenél, a britek az ellenség és barát által egyaránt csak Sivatagi Rókaként emlegetett Rommel tábornagy jóvoltából borzalmas időket éltek át Észak-Afrika pusztaságaiban. Bár Hitler — aki soha nem értette meg igazán Észak-Afrika fontosságát — a legkevésbé sem halmozta el Rommelt munícióval, a tábornagy olasz hadosztályok által segített kicsi, de kiváló Afrika-hadteste élén június végén Mersa Matruhnál áttörte a brit és nemzetközi nyolcadik hadsereg állásait (l. a 10. sz. térképet). A júliusi, első el-alameini csatában Auchinleck tábornok nagy nehezen ugyan, de meg tudta akadályozni, hogy elérje a Nílus-deltát. Ez a fegyvertény később sokkal jelentősebbnek bizonyult, mint amennyire akkor tűnt. Rommel utánpótláshelyzete kétségbeejtővé vált. A briteknek a tengelyhatalmak minden bombázása és tengeri blokádkísérlete ellenére valamilyen úton-módon sikerült megtartaniuk Málta szigetét, ahonnan elvághatták Rommel utánpótlását és talpra állíthatták nyolcadik hadseregüket. Ennek következtében, amikor az Auchinleck helyére lépő Montgomery októberben rászánta magát az ellentámadásra, mind a fegyverek, mind a katonák létszámát tekintve kétszeres fölényben volt (1029 tank 496 ellenében), s mindelemtől tökéletesen uralta a légteret is. A második el-alameini ütközet október 23-ától november 4-éig tartott, s bár Rommel

9. A nácik hatalmuk csúcán, 1942

10. Hadmozdulatok Észak-Afrikában, 1942–43

nagy sietve visszatért ausztriai kórházi ágyából a csatamezőre, ő sem talált orvosságot Montgomery sorozatos és több irányból rázúduló támadásai ellen. Amikor az Afrika-hadtest megkezdte a visszavonulást nyugat felé, a hátuk mögött Marokkóban és Algériában angol és amerikai egységek szálltak partra. „Ez megpecsételte afrikai hadseregünk sorsát” — írta Rommel. 1943 májusában a 240 ezer főt számláló, fele részben olasz, fele részben német hadsereg Tunéziában letette a fegyvert. Észak-Afrikában befejeződött a háború.

Sztálingrád Mindeközben az orosz fronton, a Don és a Volga völgyében a háború legdöntőbb csatája vette kezdetét (I. a II. sz. térképet). 1942 júniusának végén a németek újabb nagyszabású offenzívát indítottak — ezúttal délen, avval a szándékkal, hogy megszerezzék a Kaspi-tenger melléki olajmezőket, melyek épp olyan létfontosságúak voltak az orosz hadviselés számára, mint a briteknek a Közel-Kelet. A németek eleinte villámgyorsan haladtak előre — egyik hadseregük majdnem 500 kilométert tett meg három hét leforgása alatt, s augusztus végén 80 kilométerre közelítette meg Groznijt, az egyik fő olajkitermelő központot. Ekkor azonban a harc súlypontja Sztálingrádra helyeződött át. A város a Volga kanyarulatánál helyezkedik el, ott, ahol a hatalmas folyó lomhán keletre, a Kaspi-tenger felé fordul. Mivel hatalmas terület közlekedési és távközlési vonalai futottak benne össze, s mivel az olajmezők felé menetelő németeket bármikor oldalba lehetett volna onnét támadni, a von Paulus parancsnoksága alatt álló hatodik hadsereget a német vezérkar a város elfoglalására vezényelte. Az oroszok azonban keményen megvetették a lábukat, s bámulatra méltó ügyességgel és bátorsággal küzdöttek meg minden utcáért és minden

II. Sztálingrád, 1942—43

házért. Eltelt augusztus, szeptember, október, november, s ők még mindig tartották magukat. A második világháború legszörnyűbb csatája dült. „Tizenöt napon át harcoltunk egyetlen házért — jegyezte fel egy német tiszt — ágyúval, gránáttal, gépfegyverrel és bajonettel. Már a harmadik napon ötvennégy német holttest hevert a pincében, a lépcsőfordulókon, a lépcsőkön. A front a kiégett szobák között húzódó folyosó vagy az emeleteket elválasztó vékony mennyezet. . . Sztálingrád nem város többé. Nappal hatalmas, égő, szemet kaparó füstfelhő. . . egyetlen óriási kemence, melyet a lángok visszfénye világít be. S ha leszáll az éj, a perzselő, vonyító, vérző éjszakák egyike, a kutyák a Volgába vetik magukat s kétségbeesetten menekülnek a túlpartra a sztálingrádi éjszaka borzalmai elől.” Szeptember elején a németek egy helyen elvergődtek a folyópartig, és kettébe szelték az orosz védelmet. Két hónappal később az oroszok már csak néhány száz méter széles folyóparti sávot tartottak kézben — de ez a néhány száz méter, amelyen két nagy gyár foglalta el a legtöbb területet, soha nem esett el. Zsukov marsall, a szovjet parancsnok, miközben a védőket a minden áron való kitartásra buzdította s némi erősítést is küldött nekik, módszeresen gyűjtötte erőit az ellentámadásra, amit végül november 19-én indított meg. A 450 új T-34-es tankot és 2 ezer ágyút felvonultató hat új hadsereg északról és délről vonult az ostromlók ellen. Négynapos harc után acélgyűrű vette körül Paulus hadseregét. A német főparancsnokság már egy jó ideje tisztában volt azzal, hogy egy ilyen támadás érlelődik, de Hitler hallani sem akart a visszavonulásról a Volga mellől. „Ahová a német katona beteszi a lábát, onnét többé nem mozdul ki!” — tombolt a Führer. Sőt, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy előzetes számításaival ellentétben a Luftwaffe képtelen légi úton biztosítani a harcolók utánpótlását, nem engedélyezte Paulus számára a kitörési kísérlet, mert a város az oroszok kezén maradt volna. Decemberben az oroszok félresöpörtek egy német felmentő sereget, s Hitler ezután nem tehetett mást, mint általános visszavonulást rendelt el csapatainak, melyek hirtelen veszedelmesen sebezhetővé váltak Dél-Oroszországban. A hatodik hadsereg Sztálingrádnál a végső pusztulás előtt állt. Az oroszok már január elején felajánlották megadási feltételeiket Paulusnak, amelyeket a tábornok akkor még visszautasított. Ezután már ötezer orosz ágyú ontotta tüzét a német állásokra. 1943. január 24-én Paulus engedélyt kért a Führertől a fegyverletételre. „A megadás tilos — jött a válasz január 3-án. — A hatodik hadsereg az utolsó emberig és az utolsó töltényig tartani fogja állásait, s hősiek állhatatosságával örök időkre emlékezetes módon járul hozzá a védelmi front megszilárdításához és a nyugati világ üdvözléséhez”. A német történelem során soha tábornagy fogságba még nem esett: Hitler, abban a reményben, hogy megacélozza von Paulus eltökéltségét a hősi halált illetően, ezt a hagyományt is megváltoztatta. Von Paulus nem akart harc közben elesni, és három nappal később 91 ezer emberével

együtt letette a fegyvert. Mindössze ennyien maradtak abból a közel háromezrezes hadseregből, amely fél évvel azelőtt megjelent a városkapu előtt. A hatodik hadsereg megsemmisítése után a keleti fronton a továbbiakban az oroszok kezébe került a kezdeményezés. 1943 nyarán már 6 millió 422 ezer főnyi katonaságuk sorakozott fel a harcmezőkön az ellenség 5 millió 325 ezer katonájával szemben, s a fegyverzet területén is számottevő fölényre tettek szert. Miután — Churchill szavaival élve — „két vállra fektették az ellenséget”, most arra készültek, hogy kieb-rudalják őket hazájukból.

Az atlanti csata 1942-ben a német tengeralattjárók főként az Atlanti-óceán északi részén szinte jelentéktelen áldozatok árán több mint hatmillió tonna szövetséges hajóteret süllyesztettek el. A szövetségesek hajógyárai ezeket a veszteségeket nem tudták pótolni, s emiatt már nemcsak a franciaországi partraszállással kapcsolatos brit és amerikai tervek, hanem Nagy-Britannia további harckészsége is veszélybe került. „Az egyetlen dolog, amely igazán rémülettel töltött el a háború alatt, a tengeralattjáró-veszély volt” — ismerte be később Churchill. A konvoj, amely oly remekül bevált az első világháborúban, jó ideig hatástalannak bizonyult a tengeralattjárók „farkasfalkában” támadó új nemzedékével szemben. Az új találmányok és az új harcmodor azonban kiegyenlítette a küzdelmet. A szövetséges kísérőhajókat nagyfrekvenciájú iránykeresővel és tíz centiméteres radarral szerelték fel. Az előbbi lehetővé tette, hogy befogják a tengeralattjárók rövidtávú rádiójeleit, az utóbbival pedig jóval nagyobb távolságról is be lehetett mérni a vízfelszín fölé emelkedő tengeralattjárókat. A hatásosabb keresést segítették elő a kísérő repülőgép-anyahajókról felszálló repülőgépek és a

A történelem során először adja meg magát német tábornagy. Von Paulus (középen) a Hatodik Hadsereg maradványait immár a fogság felé vezeti

növekvő számú távolsági repülőgép is. Az atlanti csata 1943 tavaszán érte el csúcspontját. Márciusban a „farkasfalkák” újabb 600 ezer tonna kereskedelmi hajóteret süllyesztettek el, de áprilistól maguk is több súlyos vereséget szenvedtek. A szövetségesek májusban 41 tengeralattjárót semmisítettek meg, s ezt követően saját veszteségeik lényegesen visszaestek. Május végén Dönitz, a tengeralattjáró-flotta főparancsnoka visszavonta egységeit az Atlanti-óceán északi részéről. „Minden ütőkártya az ellenségénél van” — jegyezte föl naplójába. — Távolsági őrjárataival minden területet ellenőrzés alatt tart, s olyan helymeghatározási módszereket használ, amelyekre nincs ellenszűrünk. . . . Az ellenség minden titkunkat tudja, míg mi a sötétben tapogatózunk.” Bár 1943 őszén az észak-atlanti vizeken újból felbukkantak az immár korszerűsített német tengeralattjárók, az elvesztett előnyt soha nem sikerült visszaszerezniük.

A szövetséges offenzíva

A hadiszerencse nyilvánvaló megfordulásával a szövetségesek azonnal ellentámadásba lendültek. Két hónappal az Észak-Afrikában aratott győzelem után brit és amerikai erők elfoglalták Szicíliát. A háború áthelyeződése Itália földjére Mussolini bukásához vezetett. A diktátor legnagyobb meglepetésére a fasiszta Nagytanács július 24-én lemondását követelte. Másnap a király felmentette, és elrendelte letartóztatását. Badoglio marsall vezetésével új kormány alakult, amely hathetes titkos és bonyolult tárgyalássorozat után megadta magát a szövetségeseknek. Ez alatt a hat hét alatt azonban a németek gyors ellenintézkedéseket tettek. Lefegyverezték az olasz egységeket és az egész félsziget területén megerősített állásokat foglaltak el, aminek következtében sikeres ellenállást tudtak kifejteni a dél felől előretörő szövetséges erőkkel szemben. A háború egyik legvakmerőbb akciója során egy német titkos ügynöknek ráadásul sikerült kiszabadítania Mussolinit hegyi szálloda-börtönéből, s az ország északi részén visszaállt a fasiszta diktatúra. A lélekben megtört Mussolini ezután már csak báb volt a német hadsereg kezében. A szövetségesek menetelése Olaszországon át lelassult. A földrajzi viszonyok a védekező hadviselésnek kedveztek, s a németek egyetlen lépésnyi területet sem engedtek ki harc nélkül a kezükből. Róma csak 1944 júniusában esett el, a Pó völgye még 1945 tavaszán is az ellenség kezén volt. A szövetségesek nézetkülönbségei tovább fékeztek az előrenyomulást. Míg Churchill, azt remélve, hogy sikerül a kelet felől közeledő oroszok előtt felszabadítaniuk Bécset, minden erejével az olaszországi hadjáratra koncentrált volna, az amerikaiak egy újabb, franciaországi front megnyitása mellett kardoskodtak. Amint komolyra fordultak a francia invázió előkészületei, az Olaszországban harcoló seregek már nem kapták meg a tényleges áttöréshez elengedhetetlenül szükséges utánpótlást.

Sztálin 1942 óta sürgette Churchillt és Rooseveltet, hogy

nyissanak egy második frontot Franciaországban. A jól szervezett parti védelem elleni deszanthadművelet azonban olyan óriási nehézségekkel nézett szembe, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok egészen 1944-ig ódzkodtak ettől a lépéstől. Hónapokig tartó szüntelen tervezés és előkészítés után, amely Dél-Anglia nagy részét egyetlen hatalmas katonai táborrá változtatta, az „Overlord” hadművelet nyár elején vált végrehajthatóvá. A rossz időjárás idegtépő késlekedést okozott ugyan, de június 6-án Eisenhower tábornok, a szövetséges erők főparancsnoka kiadhatta az indulási parancsot. E napon több mint ezer bombázógép pusztította a parti védelmi vonalakat, ejtőernyős hadosztályok szállták meg a kulcsfontosságú hírközpontokat, és több mint ezer hajó indult el Normandiának a Szajna torkolata és a Cherbourg-i félsziget közé eső tengerpartja felé (l. a 12. sz. térképet). A németeket váratlanul érte a rajtaütés. A kitűnően működő szövetséges elhárítás elhitette velük, hogy a fő támadás északabbra, Pas de Calais-nál éri őket. A speciálisan a parti védelem elleni harcra átalakított tankjaik segítségével a szövetségesek hamar megvetették a lábukat: június 6-a éjszakáján 156 ezer katonájuk vagy ötven kilométer hosszan foglalt el hídfőállást a francia tengerparton. Június és július súlyos harcokat hozott Normandiában. Míg a britek Caen birtokba vételéért küzdöttek, addig az amerikaiaknak sikerült az előrenyomulás kelet felé, és bevették Cherbourg városát. Az igazi áttörés július végén következett be. Patton tábornok tankjai Avranches környékén szétzúzták a német védelmet és beözönlöttek a Loire völgyébe. A németek számára egymást követték a katasztrófák. Hadseregük egy része csapdába került Falaise-nél — a szövetségesek itt 50 ezer foglyot ejtettek. A németek augusztus közepén

Az Overlord hadművelet

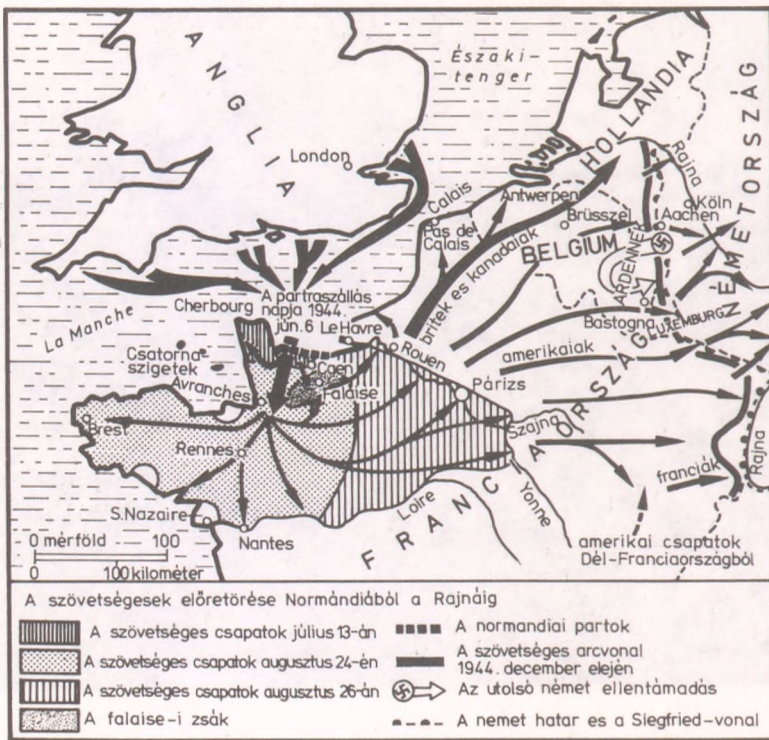
Külön beton keszonokat szállítottak át a Csatornán és illesztették össze a túlsó parton mesterséges kikötővé. Ez az ügyes találmány jelentős mértékben hozzájárult a partraszállás sikeréhez

Szövetséges csapatok partra
vergődnek
szállítójárműveikből

már gyors tempóban vonultak vissza. Amint az amerikaiak és a „Szabad Franciaország” csapatai egyre közeledtek Párizshoz, a francia ellenállás tagjai fegyvert fogtak a németek ellen. A *Combat* (Harc) című földalatti újság már nyilvánosan is megjelent. Főszerkesztője és Európa egyik legkiválóbb regényírója, Albert Camus így írt benne: „Párizs minden történetét kilövi az augusztusi éjszakában. A folyó körül, a kő és a víz eme hatalmas történelmi díszletei közt ismét a szabadság barikádjai emelkednek. Az igazságot újból vérrel kell megváltani.” A város augusztus 25-ére teljesen felszabadult. A szövetségesek lendülete ezután sem tört meg: szeptember elején a kezükre került Brüsszel és Antwerpen is, s csak szeptember közepén, immár karnyújtásnyira Németországtól parancsoltak nekik megálljt az utánpótlási nehézségek.

A keleti fronton az oroszok szintén hazafelé szorították a németeket. A sztálingrádi győzelem után Dél-Oroszországban felszabadult a Voronyezs és a Fekete-tenger közötti hatalmas terület (l. a 11. sz. térképet). Ezt követően, 1943 júliusában zajlott le a második világháború legnagyobb tankcsatája Kurszk térségében a német Tigrisek és az orosz T-34-esek között, mely elsöprő szovjet győzelemmel ért véget. 1943—44 telére a németeket a Dnyeper folyón túlra szorították vissza. Fent északon 300 napi ostromzár után, mely a hárommillió lakosai egyharmadának az életét követelte, végre felszabadult Lenin-grád. Az oroszok még a szövetséges partraszállás után is a német hadsereg zömével néztek farkasszemet. Míg a nyugati fronton csak 61, addig keleten még mindig 228 német hadosztály harcolt. Az orosz előrenyomulás ennek ellenére folytatódott. Mialatt a brit és amerikai csapatok Franciaországot szabadították

fel, addig az oroszok Lengyelország és Románia területére hatoltak be. 1944 őszén elérték a Visztulát, de itt őket is megállította az ellenség, amely annál ádázabban vetette magát a küzdelembe, minél közelebb szorították saját hazájához.

A Távol-Keleten lassan felőrölték a japán haderőt is. Az 1944 júniusi Fülöp-szigetek környéki és az 1944 októberi, a világtörténelemben addig példátlanul nagy számú hadihajót felvonultató Leyte-öbölí tengeri csatákban a japán haditengerészet kiheverhetetlen vérveszteséget szenvedett, s a szövetségesek elfoglalták a Mariana-szigeteket is, ahonnan közvetlenül tudták Japánt bombázni. A szárazföldön a britek Burmában indítottak offenzívát, s 1944 augusztusában már az egész ország az ellenőrzésük alatt állt.

A náciak Európája

„A szlávok feladata az, hogy dolgozzanak nekünk. Amennyiben nincs rájuk szükségünk, elpusztulhatnak.”

A Megszállt Keleti Területek Minisztériumának egy tisztviselője

„Önök közül sokan tudják, hogy mit jelent az, amikor száz vagy ötszáz vagy ezer (zsidó) holttest fekszik egymás mellett. Ezt kibírni és közben megmaradni derék fickónak — nos, ez az, ami megkeményített bennünket. Olyan dicsőséges lapja ez történelmünknek, melyet még sohasem írtak meg és soha nem is fognak.”

Himmler (az SS főnöke) egy SS-tiszteknek tartott eligazításon

Ahogy a szövetséges hadseregek egyre-másra szabadították fel Európának a náci megszállás által sanyargatott részeit, úgy

tárult fel a világ előtt fokról fokra a náciizmus igazi természete. 1939 és 1945 között Európa a barbarizmus újrakezdetét élte át, egy új „sötét középkor”, mely sokkal nyomasztóbb volt, mint az igazi középkor legsötétebb korszaka tizenhárom évszázaddal azelőtt. Nem egy náci rémtett egyenesen hihetetlennek tűnne, ha nem támasztaná alá bizonyítékok tömkelege.

A németek mindenki másnál rosszabbul bántak hadifoglyaikkal. Sokszor hidegvérrel lemészárolták őket, mint azt a 71 amerikait, akiket 1944 decemberében, a belgiumi Malmédy mellett, egy mezőn ért utol a végzet; máskor az SS saját sírjuk megásására kényszerítette, majd legéppuskázta őket, hogy aztán bulldózerrel egyelje el a talajt a holttestek fölött, mint tette azt azzal a 100 ezer harkovi férfival, nővel és gyerekkel, akik egyszerűen adminisztratív terhet jelentettek az előrenyomuló német hadsereg számára. A hadifoglyokat gyakran munkaerőként alkalmazták a német gyárakban — 1944-ben 6-7 millió külföldi jutott erre a sorsra. A Krupp fegyvergyár és a V-2 rakétát gyártó bázisok például a külföldi munkaerőre épültek. A szláv foglyok, akiket kivételesen rossz bánásmódban részesítettek, százezer-szám pusztultak el az embertelen körülmények miatt.

A náci előszeretettel szedtek és gyilkoltak meg civil túszoikat megtorlásképpen az ellenállásért. 1942. június 4-én cseh partizánok végeztek Heydrichhel, Himmler helyettesével, Kelet-Európa rémével. Hat nappal később a Gestapo körülfalt egy Prága környéki falut, Lidicét. A helység 172, 16 éven fölül férfi lakosát a helyszínen agyonlőtték, a nőket és a gyerekeket koncentrációs táborba hurcolták, a falut pedig földig rombolták. Pontosan két évvel később az SS megszállta a Limoges melletti Oradour-sur-Glane-t; az asszonyokat a templomba, a férfiakat a közeli csűrökbe zárták és felgyújtották. Összesen 652 embert mészároltak le. Az SS azonban ezúttal tévedett — igazából a 25 kilométerrel távolabbi Oradour-sur-Vayres-rel akartak leszámolni. Ez a kegyetlenség a vereség árnyékában sem szelídült.

„Ha ismét német katonákat fognak meggyilkolni — figyelmeztet egy párizsi plakát —, a német hatóságok az általuk fogva tartott franciákat túszként fogják kezelni, és agyonlövők.” A németek egész Európában hasonló fenyegetésekkel éltek, s rendszerint be is váltották őket

BEKANNTMACHUNG

AVIS

Am Morgen des 21. August ist in Paris ein deutscher Wehrmachtangehöriger einem Mordanschlag zum Opfer gefallen. Ich bestimme daher:

1. Sämtliche von deutschen Dienststellen oder für deutsche Dienststellen in Frankreich in Haft irgend einer Art gehaltenen Franzosen gelten vom 23. August ab als Geiseln.
2. Von diesen Geiseln wird bei jedem weiteren Anlass eine der Schwere der Straftat entsprechende Anzahl erschossen werden.

Paris, den 22. August 1941.

Der Militärbefehlshaber in Frankreich
in Vertretung:
SCHAUMBURG
Generalbevollmächtigter

Le 21 août au matin, un membre de l'Armée Allemande a été victime d'un assassinat à Paris.

En conséquence j'ordonne:

1. A partir du 23 août tous les Français mis en état d'arrestation, quel que ce soit par les autorités allemandes en France, ou qui sont arrêtés pour celles-ci sont considérés comme otages.
2. En cas d'un nouvel acte, un nombre d'otages correspondant à la gravité de l'acte criminel commis sera fusillé.

Paris, le 22 Août 1941.

Pour le
Militärbefehlshaber in Frankreich
SCHAUMBURG
Generalbevollmächtigter

Amikor az SS 1944 augusztusában visszavonult a dél-franciaországi Tulle-ből, a főutcán minden lámpaoszlopra felakasztottak egy túszt.

A legembertelenebb bánásmód azonban a zsidóknak jutott osztályrészül. A háború első két évében a megszállt területek zsidó népességét rendszerint gettókba vagy koncentrációs táborokba zárták, ahol a körülmények minden szörnyűsége dacára lehetségesnek tűnt a túlélés. Oroszország lerohanása után azonban a náci vezetők már a „végső megoldásról” kezdtek beszélni. „A végső megoldás mintegy 11 millió ember esetében kerül alkalmazásra” — fejtette ki Heydrich náci hivatalnokok egy kis csoportja előtt. A nácik vigyáztak arra, nehogy írásban is nyoma maradjon, mit is értenek pontosan ezen a kifejezésen — amely valójában nem jelentett egyebet, mint a zsidó faj módszeres vágóhídra küldését Európában.

Oroszországban különleges akciócsoportok (Einsatzgruppen) foglalkoztak az orosz zsidókkal. Két módszert alkalmaztak: a tömeges agyonlövétést és a lezárt teherautókat, amelybe visszavezették a szénmonoxiddal teli kipufogógázt. Egy 1942-ben Oroszországban tartózkodó német polgári mérnök október 5-én Dubno városának közelében akció közben figyelhetett meg egy ilyen egységet. „A főnökömmel együtt — tanúskodik egy feljegyzése — egyenesen az aknákhöz siettünk. A meddőhányók mögül rövid sorozatban leadott lövéseket hallottunk. Azoknak, akik leszálltak a teherautókról — a legkülönbébb korú férfiak, nők és gyerekek — egy kutyakorbácsot tartó SS-tiszt parancsára le kellett vetközniük. Egy hófehér hajú öreg nő egy egyéves kisgyereket tartott a karjában, énekelt neki és csilandozta. A gyermek sikongott az örömtől. A szülők könnyekkel a szemükben figyelték... Megkerültem a meddőhányót és egy hatalmas sír előtt találtam magamat. Az embereket olyan szorosan sajtolták egymás mellé és fölé, hogy csak a fejük látszott. Majdnem

Véget ért a háború a belseni területen. A szövetséges katonák volt SS-tagokkal szállítatják el az áldozatokat. A tetemeiket teherautóra helyezik, hogy később tisztességes temetésben részesítsék őket.

mindegyiknek vér folyt a fejéből a vállára... Megkerestem azt az embert, aki a kivégzéseket végrehajtotta. Egy SS volt, aki a verem keskenyebbik végénél ült. Egy gépfegyvert tartott a térdén és cigarettázott.” Ezek a csoportok mintegy 1,4 millió zsidó haláláért felelősek.

A többiek a koncentrációs táborokban haltak meg: Buchenwaldban, Auschwitzban, Treblinkában és máshol. A náciak itt már kifinomultabb módszereket alkalmaztak; például a ciánsavval működő gázkamrákat, melyek egyszerre kétezer áldozattal tudtak végezni. 1945-ben a halál bűzét, amely Buchenwaldból áradt, még a nyolc kilométerrel távolabbi Weimarban is érezni lehetett. Húsnál is több nagy tábor működött és számtalan kisebb, melyek egyszerre félmillió élőhalott fogvatartására szolgáltak. Az SS irányítása alá tartoztak, s a marharépaeszesen és egy kis száraz kenyéren tartott foglyoknak dolgozniuk kellett, míg bele nem pusztultak. Ezekben a táborokban történtek a legabszurdabb náci kegyetlenkedések: az orvosi kísérletek, melyek során halálra fagyasztottak férfiakat és oltással próbáltak meddővé tenni nőket, s itt készítették lámpaernyőket — emberbőrből. A háború végéig a „végső megoldás” hatmillió zsidó életét oltotta ki.

A háború során persze nemcsak a németek követtek el rémtetteket. Ellenségeik hasonló eszközökkel bosszulták meg kegyetlenkedéseiket. A Sztálingrádnál magát megadó 91 ezer német katonából mindössze 5 ezer élte túl az orosz fogságot, s az orosz csapatok 1945-ben Németországban szörnyű módon torolták meg mindazt, amit 1941 és 1944 között népüknek el kellett szenvednie. A britek London és Coventry bombázásáért olyan méretű terrorbombázással vettek elégtételt, amely messze meghaladta azt, amit nekik kellett elviselniük. 1942-ben ezer bombázó támadt Kölnre, 1945-ben pedig a gyönyörű, történelmi várost, Drezdát tették az amerikaiak szinte a föld színével egyenlővé, és oltották ki 135.008 ember életét. Ami a náciak vadállatiságát különösen elborzasztóvá teszi, az egyrészt nagyságrendje, másrészt az a tény, hogy inkább volt tudatos kormánypolitika eredménye, mintsem néhány szadista egyén egyedi túlkapása. Ez volt Hitler fajelméletének a gyakorlatba való átültetése, a nemzetiszocializmus működés közben, melyet a náci hivatalnokok ezrei hajtottak végre tipikusan német pontossággal és úgy, hogy száz meg százezer, de inkább millió és millió honfitársuk tudott róla.

Akadtak olyan németek is, akik vállalták a Hitler ellenzékének szerepével járó óriási kockázatot: keresztény papok, nagy múltú arisztokrata családok sarjai, tábornokok és hírszerző tisztek. Amikor a német hadsereget sorra érték a katasztrófák, meggyőződésükké vált, hogy Hitlerrel végezniük kell és békét kell kötni Nagy-Britanniával és Franciaországgal, sőt, talán még az oroszokkal is. Hitler azonban elképesztően szerencsés volt: 1941 és 1944 között legalább négy ellene elkövetett merényletet élt túl. 1944 júliusában állt legközelebb a halálhoz:

Drezda 1945-ben, a szövetségesek bombázása után

von Stauffenberg, aki az egyik ellenálló csoporthoz tartozott és mint a tartalékos hadsereg törzsfőnöke részt vehetett Hitler értekezletein, egy aktatáskába rejtett bombát helyezett el a tanácsteremben. Közvetlenül a robbanás előtt azonban az egyik résztvevő odébb tette a táskát úgy, hogy egy nehéz asztalláb került Hitler és a bomba közé. Amikor végül felrobbant, három embert megölt és további kettőt súlyosan megsebesített — Hitler azonban néhány könnyű sérüléssel megúsza. Az összeesküvők páni félelembe estek, amikor megtudták, hogy Hitler életben maradt és ők rövidesen az SS kezére kerülnek. A náci féktelen bosszút álltak. A főkolomposokat megkínózták, egy bírósági komédia során halálra ítélték és húshorgokra felfüggesztett zongorahúrokra felakasztották. A kínzások során kicsikarták belőlük az ellenállás sok más tagjának a nevét. Az ezt követő tisztogatásokban a náci 5 ezer embert öltek meg vagy kényszerítettek öngyilkosságra, többek közt vezető egyházi személyiségeket is, mint például Bonhoeffer lelkészt. A leghíresebb áldozat mindazonáltal Rommel tábornagy volt, aki, hogy családját mentse, öngyilkosságot követett el. A kormányzat azt a tájékoztatást adta, hogy a nyugati fronton, a hadműveletek irányítása közben szerzett sebesüléseibe halt bele, és állami temetésben részesítette.

A Harmadik Birodalom bukása

Utolsó merész katonai húzásával Hitler 1944 decemberében rukkolt elő. Tábornokai minden tanácsa ellenére (akik már tudták, hogy a háború elveszett) és ellenfelei legnagyobb megle-

petésére nyugaton, az Ardennek hegységben ellentámadást rendelt el. E csatában a németek eleinte komoly sikereket értek el és fejvesztett visszavonulásra kényszerítették az amerikaikat. Amikor azonban Bastogne környékén üzemanyaghiány miatt lelassult a támadás, dugába dőlt az egész akció. Egy hónappal később már ugyanoda kellett visszahúzódnuk, ahonnan elindultak, s elvesztettek 120 ezer embert. Azzal, hogy a végsőkig ragaszkodott ehhez az utolsó támadáshoz, Hitler alkalmatlanná tette seregeinek maradványait saját határaik hathatós védelmére.

1945-ben mindazok a borzalmak, amiket a németek európai áldozataik fejére hoztak, visszaszállt önnön magukra. A brit és az amerikai légierő — főként az új Mustang vadászbombázóknak köszönhetően — abszolút fölényre tett szert a légtérben. A britek éjszaka, az amerikaiak nappal repültek, s oly tökélyre fejlesztették a bombázást, hogy már a fő ipari és hírközpontokat bombolták. Speer, a fegyverkezésért felelős miniszter, aki 1942 és 1944 között megháromszorozta a német hadiipari termelést, 1945. január 30-án kijelentette Hitlernek, hogy gazdaságilag elveszítették a háborút. A britek ráadásul már a nagyobb városokat bombázták, hogy megtörjék a polgári lakosságot. Hitler nyomorúságos pszichikai állapotba sülyedt. Egyik tábornoka a következőképpen írta le 1944-ben: „Háta meggyörnyedt, arca puffadt és sápadt volt. Magába roskadva ült székében, kézfeje remegett, karja időről időre idegesen megrándult, amit minden erejével igyekezett titkolni. Beteg ember volt. . . járás közben egyik lábát sántán húzta maga után.” Egyre nyilvánvalóbbá vált szellemi egyensúlyvesztése. Halder tábornok már 1942-ben, az oroszországi hadjárat idején felismerte, hogy „groteszk formákat ölt és egyre veszélyesebbé válik az, ahogy (Hitler) állandóan alábecsüli az ellenség teljesítőképességét. . . Döntéseit a pillanatnyi sugallatokat követő erőszakos természete szüli, mely a vágyálmokat a tettek szülőatyjává avatja.” 1945-re ez az álomvilág többé-kevésbé a valóság helyére lépett, s ezért Hitler nem adta föl a reményt. Úgy vélte, hogy Nagy-Britannia, Oroszország és az Egyesült Államok szövetsége mesterséges és nem tartható fenn sokáig. „Ha még néhány csapást tudunk mérni erre a mesterségesen összetákolt egységfrontra, akkor bármely pillanatban hatalmas robajjal összedőlhet. . . persze csak ha Németország nem inog meg.” Ráadásul még arról is meggyőzte magát, hogy titkos fegyverei, az elektromos meghajtású tengeralattjáró, a továbbfejlesztett Tigris tank, a sugárhajtású repülőgép, a V-1 és V-2 rakéták még mindig kiragadhatják a győzelmet az ellenség vicsorgó pofájából. Mindkét számításában csatlakozott. A szövetségeseket a náciizmus elpusztításának parancsa oly szoros kötelékként fűzte össze, amely erősebb volt a közöttük meglévő feszültségeknél, s a pontos bombázás, illetve csapataik gyors előretörése lehetetlenné tette a német csodafegyverek komoly sorozatgyártását.

1945 januárjában az oroszok megint ugrottak egyet előre:

ezúttal már csak az Odera folyónál, azaz Berlintől mindössze 160 kilométerre sikerült őket megállítani. Márciusban a brit és amerikai csapatok átlépték a Rajnát. A német ellenállás a nyugati fronton összeomlott, s a szövetségesek csapatai Berlintől délre, az Elba folyónál összehátráltak. Berlin külvárosába az oroszok április 25-én hatoltak be. Hitler úgy döntött, hogy a városban marad. Egy föld alatti betonbunkerből irányította tovább a hadmozdulatokat. Ajzószeréken élt, állandóan talpon volt és kizárólag titkáran, Bormannon keresztül lehetett vele érintkezni. A többi náci vezető — Himmler, Göring és Göbbels — többet törődtek személyes belharcaikkal, mint az őket körülvevő katasztrófával. A nácizmuson végleg eluralkodott a téboly.

Hitler parancsba adta, hogy minden katonaszökevényt azonnal agyon kell lőni, hogy minden parancsnok, aki feladja állását, szintén halállal büntetendő, s hogy mindent, amit a megszállók a bevonuláskor elfoglalnának (többek között az élelmiszer- és ruházati boltokat is) meg kell semmisíteni. Speer, aki felismerte, hogy egy elmebeteg utasítgatja, ez utóbbi parancsot (mely egyet jelentett volna a nemzeti öngyilkossággal) elszabotálta. Április 25. és 28. között Hitler egy már nem létező hadsereggel játszott a Berlin védelméről. Másnap feleségül vette Eva Braunt és lediktálta végakarátát. A zsidók még halála órájában is kísértették elméjét. „A háborút kizárólag olyan nemzetközi politikusok keresték és provokálták ki — írta —, akik a zsidókhoz tartoznak vagy nekik dolgoznak. . . Az elkövetkezendő korokban városaink romjai ébren fogják tartani a gyűlöletet azok iránt, akiket az igazi felelősség terhel mártírsorsunkért: a nemzetközi zsidóság ügynökei iránt.” Április 30-án feleségével együtt öngyilkosságot követett el. Két nappal azelőtt olasz antifasiszták egyonlítotték Mussolinit és szeretőjét, és lábuknál fogva felakasztották őket egy milánói téren. A harc szinte mindenütt a végéhez közeledett. Végül Hitler saját maga által kinevezett utódjára, a szerencsétlen Dönitz tengernagyra hárult az a feladat, hogy május 8-án aláírja a feltétel nélküli fegyverletételt.

Európának 38 millió emberérettel kellett fizetnie azért, hogy szertefoszlassa a nácik ambícióit. A harc legnehezebb terheit Kelet-Európa viselte, s a legnagyobb árat is ez a térség fizette. Csak Oroszország 20 millió civilt és katonát vesztett: Lengyelország 4,3 milliót, Jugoszlávia 1,7 milliót. Franciaország áldozatainak száma ezzel szemben 600 ezer, az Egyesült Államoké 406 ezer, Nagy-Britanniáé 388 ezer volt. Németország 4,2 millió lakosát vesztette el, Olaszország 410 ezret, s Japán, amely egészen addig harcolt, amíg az atombomba augusztus elején megadásra nem kényszerítette, 1,2 milliót. Ezek a számok nem tartalmazzák a hatmillió kiirtott zsidót. Az anyagi pusztulás számokkal kifejezhetetlen méreteket öltött. Németország és Kelet-Európa nagy része pusztasággá változott.

Németország azért vesztette el a második világháborút, mert Hitler szüntelen és a következményekkel nem számoló agressziója kihívta maga ellen a világ három legerősebb államának, az

*Németek Berlin romjai között,
az előretörő orosz csapatokra
várva. A bal oldali katona —
gyerek*

Egyesült Államok, a Szovjetunió és a Brit Birodalom szövetségét. Amíg mindhárman kitartottak a harcban és kitartott szövetségük is, Németország nem nyerhetett; s minél tovább tartott a küzdelem, annál biztosabb volt a veresége. Gazdaságilag meg sem közelítette ellenségeinek tartalékait. Hitler megérzése, remek érzéke az időzítéshez és kötélidegei nagyban hozzájárultak Németország 1942-ig tartó diadalmenetéhez; arcátlansága, téves számításai és irtózása a visszavonulástól pedig gyors bukáshoz vezettek 1943 és 1945 között. Legnagyobb tévedése minden kétséget kizáróan Oroszország megtámadása volt, de szép számmal akadtak egyéb, kisebb balfogásai is: London bombázása az angliai csata során, Rommel megerősítésének az elmulasztása Észak-Afrikában, vagy Sztálingrád. Ezután már egyre eszelősebb döntéseket hozott, de diktatúrájának jellege miatt uralmát egészen az utolsó pillanatig senki nem kérdőjelezte meg.

10. A tudomány és a technika

Ebben a fejezetben a „tudomány” szó alatt a természet és a világegyetem törvényeinek hipotézis, megfigyelés és kísérletezés útján történő megértését és általuk való ismeretét értjük majd, míg a „technika” kifejezés jelentse a „tudomány alkalmazását ipari, kereskedelmi, nemzeti vagy szociális célokra”. Minthogy a modern korban a tudomány és a technika eszméi — a háborús időszakoktól eltekintve — villámgyorsan áttekintettek a nemzeti határokon, az európai tudományt célszerű nem külön tárgyalni a világ más részein bekövetkezett fejleményektől.

1890-ben számos tudós és velük együtt a művelt közvélemény azt hitte, hogy a világegyetem és a természet alapvető törvényeit már felfedezték. Közel két évszázadnyi kísérletezés és kutatás látszott igazolni az univerzumnak azt az általános képét, amit még Newton és utódai vázoltak föl. Ez a kép három alapvető igazságra épült. Először: az anyag atomokból áll; másodsor: a sugárzás hullámokból áll; harmadszor: mindkettőre érvényes az energiamegmaradás törvénye. E kép szerint a XX. század természettudósainak csak az lesz majd a dolguk, hogy kitöltsék a logikus, matematikai és alapvetően egyszerű newtoni rendszer még üres hézagait. 1895 és 1915 között azonban ennek szinte pontosan az ellenkezője játszódott le. Nagy jelentőségű felfedezések egész sorozata kérdőjelezte meg a newtoni világkép legalapvetőbb elveit.

1895-ben Röntgen Németországban felfedezte a róla elnevezett sugárzást, ami szerte Európában nagy lökést adott az ehhez kapcsolódó kutatásoknak. Franciaországban Becquerel a rádióaktivitást fedezte fel, míg Nagy-Britanniában Thomson és Rutherford — az ifjú dán, Niels Bohr segédletével — bebizonyították az atomnál is kisebb részecskék létezését és azt, hogy az atom nem tekinthető az anyag szilárd és változatlan alapegységének. Ezek és több más felfedezés megkérdőjelezték a fény hullámelméletét, és azt a következtetést sugallták — a Planck ideáit továbbgondoló — Einsteinnek, hogy a fény és az egyéb sugárzások inkább elemi részecskékből állnak, amelyek mindegyike külön energiamennyiséget hordoz, mintsem folyamatos hullámokból. Einstein speciális és általános relativitáselmélete (1905, illetve 1915) ráadásul a newtoni mechanika és dinamika, s azon belül is a tömeg és az energia, a tér és az idő viszonyainak átfogó újragondolásához is vezetett. A tudományos megismerés eme nagyszerű két évtizedének hatására a tudósok rádöbbentek, hogy milyen keveset is tudunk a természet világáról, s hogy az

milyen titokzatos és rendezetlen is valójában a newtoni univerzum rendjéhez és egyszerűségéhez képest.

Az évek múlásával, amint a tudomány további eredményei egy bonyolultabb, de teljesebb egésznek engedtek sejtetni a természet világában, az inga lassan visszalendült. A Planck úttörő munkája nyomán Heisenberg, Schrödinger és Dirac által 1927-ben kidolgozott kvantumelmélet nemcsak az atomot alkotó részecskék viselkedésére adott magyarázatot, hanem a szilárd testek struktúrájára, illetve a fizika és a kémia egylényegűségére utaló kapcsolatokra is. A biológia, s mindenekelőtt a biokémia és a molekuláris biológia új eredményei új és lényegi kapcsolatokat mutattak ki a szerves fizikai-kémiai világ és a sejtek és fajok szerves univerzuma között. Szinte karnyújtásnyira tűnt magának az élet eredetének biokémiai magyarázata. A másik fronton Einstein általános relativitáselmélete és a sugárzás kvantumelméletei a csillagászokat segítették hozzá a csillagok és csillagrendszerek evolúciójának és mozgásának jobb megértéséhez. 1970 tájára kialakult a világegyetem új térképe, melynek alapelemeit az atomot alkotó részecskék, a fehérje- és nukleinsav-szerkezetek, a kvantum- és a relativitáselmélet képezték. A huszadik század közepének vilásképe — az univerzum alapvető változatlanságát feltételező newtoni vízióval ellentétben — az állandó evolúciót hangsúlyozta.

A tiszta tudomány a XVIII. és a XIX. században hol jobban hatott a technikára, hol kevésbé, s ez a tendencia nem változott a mi századunkban sem. Míg a rádió- és elektromos ipar viharos felfutásának előzménye az elektronok — J. J. Thomson nevéhez fűződő —, majd a termikus hullámok felfedezése volt, addig a repülőgépipar legelsősorban az olyan lelkes amatőröknek köszönheti létét, mint a bicikliszerelő Wright fivérek vagy az autólámpa-gyártó Blériot. Általánosságban véve azonban a tudomány és a technika a XX. században azelőtt ismeretlen mértékben fonódott össze. De nemcsak a technika szakemberei boldogultak volna bajosan a tudósok nélkül, hanem fordítva is. Az elektronmikroszkóp feltalálása (1937) nélkül jóval kevesebb derült volna ki az atomok elrendezéséről, s a Jodrell Bank-i, 1958-tól működő rádióteleszkóp nélkül kevesebbet tudnánk a csillagrendszerekről is.

A fejlődés fő szakaszai

Az elmúlt száz év során a tudomány és a technika gyorsabban fejlődött és nagyobb mértékben befolyásolta az emberek egyéni életét, mint valaha a történelemben. Az 1880-tól 1910-ig tartó harminc év döntő időszaka volt ennek a folyamatnak: mintha — ahogyan egy történész megfogalmazta — „az ipari forradalom vitorlása újabb szellőkést kapott volna”. Elterjedt az elektromos áram nagybani előállítása; a telefon, a rádió, a dízel-, a benzinmotor- és a gőzturbina-meghajtású gépek meg a repülőgép már nem számítottak újdonságnak. Mi több, a huszadik

század iparának egyik fontos jellemzője, a tömegtermelés, amelyet először puskák gyártásakor alkalmaztak az Egyesült Államokban, 1908-ban, amikor Henry Ford beindította a T-modell sorozatgyártását, átköltözött az autógyártásba is. A háború gyakran lehel új életerőt a technikába — nem történt ez másképp az első világháború esetében sem. Új fegyvereket is feltaláltak persze — mint pl. a harci gázt vagy a tankot —, de a jövő szempontjából összehasonlíthatatlanul fontosabb előrelépések történtek az autógyártásban, a rádióban, a repülőgépek és a szintetikus vegyiparban. Az első világháború rávezette az európai autógyárakat a tömegtermelésre, bebizonyította, hogy a rádió praktikus és viszonylag olcsó eszköze a távközlésnek, forradalmasította a repülőgéptervezést és -gyártást, és — megfosztva Németországot természetes nitrátforrásaitól — rászorította Habert, hogy kidolgozza azt a módszert, amellyel mesterséges nitrátokat lehet előállítani a levegő nitrogénjéből (l. 70. o.).

A két háború között jócskán vesztett sebességéből a technika fejlődése, annak ellenére, hogy ekkor is születtek korszakos jelentőségű tudományos felfedezések. A lassulás egyik okát minden bizonnyal a gazdasági válságban kell keresnünk. A rádió-, a villamos és az autógyártás mindazonáltal tovább terebélyesedett, kialakultak a televíziózás műszaki előfeltételei is.

A második világháború még az elsőnél is jobban felgyorsította a műszaki fejlődést, s utána ráadásul nem következett be nyilvánvaló visszaesés. Az eredetileg az ellenséges repülőgépek észlelésére kifejlesztett radar és a mikrohullámú rádió átalakította a távközlési ipar arculatát. A számítógépről, amellyel legelőször a léghárító ágyúk célzásának komplex matematikai problémáit oldották meg, kiderült, hogy békeidőben is számtalan hasznos dologra alkalmas, s az 1950-es és 60-as években épp a számítógépgyártás vált az egyik legdinamikusabban fejlődő iparággá. A sugárhajtású repülőgépet és az atomenergiát először szintén a gyors háborús győzelem reményében vetették be — az előbbi 1950 után új fejezetet nyitott a polgári repülés történetében, míg az utóbbi fontos energiahordozóvá lépett elő a fejlett ipari országokban. Az 1945-ben Londonra kilőtt V-2 rakéták az amerikaiak 1969-es holdraszállásának váltak előzményévé. A háború nagyot lendített a vegyiparon és a gyógyszeriparon is. A háborús hiány mind a németeket, mind az amerikaiakat arra kényszerítette, hogy mesterséges úton állítsanak elő gumit. Az a természetes igény, hogy katonáik számára a lehető legjobb egészségügyi ellátást biztosítsák, az amerikaiakat és az angolokat arra készítette, hogy a penicillint laboratóriumi kísérleti mintából tömegfogyasztásra alkalmas orvossággá fejlesszék. A háborút követő években a — háború előtt ugyancsak szigorúan laboratóriumi körülmények között előállított — szintetikus hormonok (pl. a fogamzásgátló tabletták) szintén társadalmi használatba vették; sőt, elterjedt az élelmiszer szintetizálása is (például az olajfaggyúval dúsított állati fehérjék).

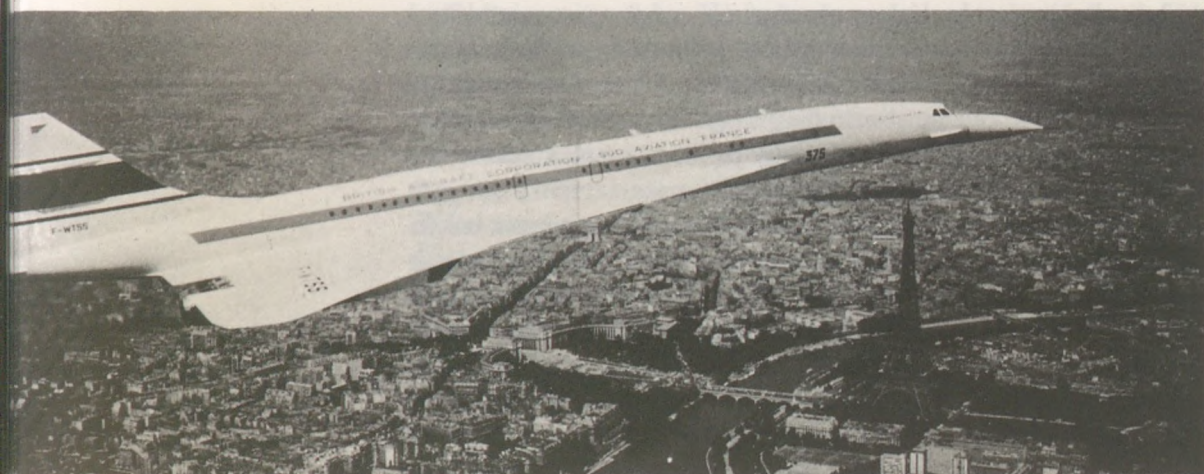
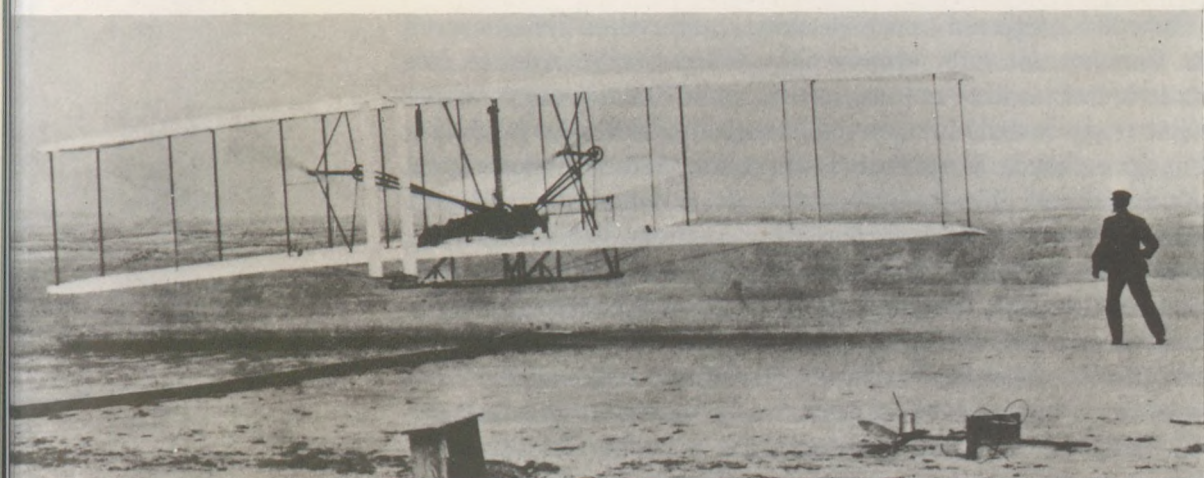
A huszadik században a tudomány és a technika gyors ter-

A XX. századi technikai haladás egyik példája: a repülés

1903. december 17.: A Wright fivérek az Egyesült Államokban végrehajtják az első irányított, hosszan tartó és önerejű repülést

Német repülőgépek az első világháborúban: a háttérben a kétmotoros nehézbombázó, a Gotha, előtte az Albatross felderítő vadászgép

Több mint száz utast szállít az Atlanti-óceánon át a hangsebességnél kétszer gyorsabb angol-francia Concorde. A képen a gép prototípusa Párizs fölött. Kifejlesztése legalább egy-milliárd fontot emésztett föl

jeszkedése megteremtette a kutatás és a szervezés új módszereit is. Immár nem a XIX. századi hagyomány szerint születtek meg az áttörések, amikor az olyan zsenik, mint Faraday vagy Pasteur saját vagy valamely egyetem laboratóriumában, minimális anyagi eszközök birtokában is korszakos felfedezéseket tettek. Az ugrásszerű előrelépések inkább olyan kutatócsoportok összehangolt tudományos erőfeszítései nyomán valósulnak meg, amelyeket milliókkal támogat a nagyipar és a kormányzat. 1970-ben hozzávetőleg 20-30-szor annyi tudós dolgozott, mint 1900-ban, s míg a század elején a kutatás egyetlen komoly költsége az üvegfűvők portékáinak az ára volt, addig a hetvenes évek bonyolult tudományos berendezései már önmagukban is milliókba kerülnek. A fejlett ipari országok kormányai felismerték, hogy a tudomány és a technika nélkülözhetetlenek a honvédelemhez és a gazdasági haladáshoz, s ezért 1970-ben az összes nemzeti jövedelem (azaz a megtermelt áruk és szolgáltatások pénzben kifejezett értékének) 2—4 százalékát költötték tudományos kutatásokra. Külön szervezeteket állítottak fel azért, hogy a tudósokat nemzeti szempontból hasznos kutatási programok megvalósítására ösztönözzék. Franciaországban 1958-ban, Németországban 1962-ben, Nagy-Britanniában 1964-ben külön miniszteri tárcát hoztak létre a tudománnyal és a technikával kapcsolatos ügyek intézésére. A tudományos kutatás azonban olyan csillagászati összegeket emésztett fel, hogy Nyugat-Európa nemzetei, miután tudatosodott bennük, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok megelőzték őket, megállapodtak több nagy program együttes megvalósításáról. 1953-ban például létrehozták az Európai Nukleáris Kutatóközpontot (CERN), amely 1966-ban 35 millió dolláros költségvetéssel dolgozott; vagy Nagy-Britannia és Franciaország a 60-as években és a 70-es évek elején egy olyan szuperszonikus repülőgép (a Concorde) közös előállításába vágott bele, amelynek minden egyes darabja 1-1 milliárd fontjukba került.

Néhány fontos felfedezés

Ahhoz, hogy tisztán láthassuk egyfelől a háború, másfelől az állami támogatás fontos szerepét a tudomány és a technika fejlődésében, illetve azokat a dilemmákat, amelyeket a nemzeti és katonai szempontoktól való függőség a huszadik század közepének tudósai számára felvet, vegyük szemügyre a század két legfontosabb tudományos eredményét.

A penicillin Az első megfigyeléseket a penicillintenyésztet baktériumölő képességeiről Ian Fleming 1928-ban tette. Felfedezését azonban csak 1938-ban követte az újabb lépés, amikor is Florey és munkatársai Oxfordban bebizonyították, hogy a penicillin a baktériumokra mérgező, de a vírusgazdákra nem. Még a háború kitörése előtt befejeztek egy sikeres állatkísérlet-sorozatot, és kidolgozták a penicillin emberi használatra is alkalmas formáját. A háborúban aztán mind a brit, mind az amerikai

kormány felismerte, hogy az így nyert antibiotikum, ha megfelelő mennyiségben állítják elő, sebesült katonák ezreinek az életét mentheti meg. Nagy-Britannia nem rendelkezett elegendő erőforrással ahhoz, hogy a tudományos felfedezések nyomán kifejlessze a szövetséges csapatok minden szükségletét kielégítő penicillingyártást. Ezért aztán biológusokból, kémikusokból, orvosokból összeállt egy angol—amerikai kutatócsoport, amely az amerikai gyógyszeriparral karöltve erre az egyetlen feladatra összpontosított. A siker nem váratott magára. 1943-ban a tunéziai és szicíliai front szövetséges kórházaiban már használták a penicillint, és jelentősen lecsökkentették vele a sebek elfertőződéséből származó halálesetek számát. Ha nincs a második világháború, még sok-sok évbe tellett volna, míg a penicillinből általánosan használt gyógyszer lesz.

Az atomenergia Míg azoknak a tudósoknak, akik a háborús erőfeszítésekből a penicillin gyógyszerre alakítása révén vették ki a részüket, a háború után sem kellett lelkifurdalástól tartaniuk, a Manhattan-tervben, vagyis az 1943 és 1945 között az atombomba előállításán szorgoskodó tudóscsoportban részt vevő társaik egyáltalán nem mondhatták el magukról ugyanezt.

Atommaghasadást legelőször 1919-ben idézett elő az angol Rutherford. 1933-ban a további kutatások — jelesül a francia Joliot-é — azt derítették ki, hogy az uránatom hasadása egy láncreakción keresztül óriási mennyiségű energiát szabadíthat fel. A szabályozatlan láncreakció pusztító robbanást eredményez, a szabályozott viszont komoly energiaforrás lehet. A háború előtt az atomkutatások jobbára Európában folytak, s ez egészen 1942-ig nem is változott. A háború a vezető atomtudósokat arra kényszerítette, hogy kizárólag az atomfegyver kidolgozására koncentráljanak. 1940-ben és 1941-ben több tudós együttes munkája (Peierls és Frisch Birminghamben, Simon Oxfordban, a Franciaországból Cambridge-be emigrált Halban és Kowarski) arra engedett következtetni, hogy az atombomba megvalósítható. A szakemberek többféle eljárással is próbálkoztak.

Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat szerfölkött nyugtalanította annak a lehetősége, hogy a németek megelőzhetik őket a nukleáris fegyverkezési versenyben. Einstein 1940-ben Roosevelt elnököt is figyelmeztette erre a veszélyre, s jórészt ez a félelem motiválta a „Maud”-bizottságnak azt a brit kormánynak tett ajánlását is, hogy az óriási költségek dacára az atomfegyver kifejlesztésének „abszolút prioritást kell biztosítani, s olyan nagyságrendben kell a munkálatokat folytatni, hogy a fegyver a lehető legrövidebb időn belül elkészüljön”. A bizottság az amerikaiakkal folytatott együttműködés szorosabbá tételét szorgalmazta, ami igen bölcs javaslat volt, ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó műszaki feladatnál bonyolultabbat még nem ismert a történelem, s hogy megvalósításához kizárólag az Egyesült Államok rendelkezett elegendő erőforrással.

1942-ben tehát elindult a Manhattan-terv fedőnevű akció: fizikusok és mérnökök népes csapata látott munkához Oppenheimer tudományos és Groves tábornok katonai irányítása alatt az Egyesült Államok legkülönbébb helyein fellelhető központokban. A két fő bázis Oak Ridge (Tennessee) és Los Alamos (Új-Mexikó) voltak: az előbbi helyen dúsított 235-ös urániumot állítottak elő, az utóbbin pedig a fegyvereket gyártották. A külvilágtól elzárt Los Alamos-i laboratóriumban az egész szabad világból összesereglett tudósok dolgoztak megfeszített tempóban, gyakran 18 órát is egy nap. „Igazi közösség voltunk, mely egyetlen közös célon munkálkodott — emlékezett vissza Oppenheimer. — Avval a gondolattal láttunk neki a munkának, hogy az dönthet győzelemről és vereségről...” Amikor Tuck, a brit tudós először érkezett ide, a hely szelleme mély benyomást tett rá. „A nyugati világ legnagyobb tudósai mind itt voltak. Senki nem törődött avval, hogy ki fia-borja vagy. Egy valami érdekeltte őket: az, hogy te mivel viszed előbbre a munkát.”

A terv a vártnál jóval költségesebbnek és nehezebbnek bizonyult. Az elegendő dúsított urán előállításához több mint 1 milliárd dollárt emésztett föl, s ráadásul 86 ezer tonna tiszta ezüstöt kellett kölcsönkérni az Egyesült Államok pénzügyminisztériumától egy különleges elektromágnes elkészítéséhez. 1944-ben a terv már havonta 100 millió dollárt nyelt el. Sok technikai buktató akadt, s a tetejébe az Egyesült Államok és Nagy-Britannia csúnyán összekaptak azon, hogy milyen mértékben szolgáltatassák ki egymásnak nukleáris titkaikat. A végkifejletet mégis teljes siker koronázta. Az 1945 júliusában az Alamogordo-sivatagban felrobbantott első kísérleti atombomba még a vártnál is erősebb volt. A sors ironiáját is láthatjuk abban, hogy a fő ellenség, a németek ekkor már két hónapja megadták magukat. Bár a szövetséges főparancsnokság annak idején teljes joggal tulajdonított mindennél nagyobb jelentőséget a német nehévízüzemek megsemmisítésének, a német atomkutatással kapcsolatos aggodalmaik alaptalannak bizonyultak. Csak a háború után derült ki, hogy a németek mennyire a szövetségesek háta mögött kullogtak.

A Los Alamos-i tudósok körében már ekkor észlelhető volt némi kétkedés munkájuk végtermékét illetően. Sokuk számára az Alamogardóból hazáig, Los Alamosba vezető út nem a várva várt ünneplést hozta meg. Az egyik érintett visszaemlékezései szerint „a komor csendben kiittunk egy üveg skót whiskyt, s mindegyikünk magába zárkózva igyekezett megemésztetni az imént látottakat”. Néhány vezető tudós, mint például Szilárd vagy Bohr megpróbálták lebeszélni Churchillt és Trumant az új fegyver használatáról, annyira pusztító és kiszámíthatatlan volt minden elődjéhez képest.

Mások azt kívánták, hogy egy lakatlan szigeten mutassák meg a világnak pusztító erejét, mielőtt bevetnék a japán városok ellen. Ezekre a hangokra azonban a politikusok nemigen figyel-

tek már oda. Truman feltett szándéka volt, hogy a lehető leghamarabb véget vet a háborúnak: részben azért, hogy a minimumra mérsékelje az amerikai veszteségeket, részben pedig, hogy gátat szabjon Oroszország távol-keleti pozíciói erősödésének — az oroszok tudniillik Németország veresége után nagy sebvel-lobbal beléptek a Japán elleni háborúba. A kísérleti atomrobbantás után három héttel egyetlen repülőgép elhullajtott egyetlen bombát Hiroshima fölött — s ez a bomba 60 ezer embert ölt meg s további 100 ezret súlyosan megsebesített. Soha azelőtt nem vetődött fel ennél élesebben a tudomány pusztító s egyszersmind alkotó ereje, és soha ily világosan nem fogalmazódott meg a tehetséges tudós társadalmi felelősségének problémája. Így írt erről Oppenheimer: „Ha az ember látja, hogy valami technikailag vonzó, izgalgó, belevág, s csak miután sikerre vitte a tervet, kezd el gondolkodni azon, hogy mit is hozott létre. Valahogy így volt ez az atombombával is.” Oppen-

Oppenheimer (balra) Groves tábornokkal az Alamogordo sivatagban, az első kísérleti atombomba felrobbantásának színhelyén

heimer ezeknek az éveknek az élményei hatására újragondolta tudományos érdemeit. 1965-ben egy, a bomba elkészítéséről szóló televíziós műsorban így fogalmazott: „Nem tudok teljesen megszabadulni a bűntudat érzésétől.”

Az elektron és az elektronika Az elektronikai ipar megteremtésétől fogva szilárdan támaszkodott a tudományos kutatásra: amint arra az elnevezése is utal, az elektron tulajdonságainak XIX. század végi feltárása szolgáltatta hozzá a közvetlen hátteret. Az erősítésre és a visszacsatolásra alkalmas, 1912-ben tökéletesített katódsugárcső azoknak a tudósoknak az alkotása volt, akik J. J. Thomson elektronelméletéből indultak ki. Marconi első sikeres rádióadása 1895-ben sem jöhetett volna létre Maxwell és Hertz korábbi elméleti megalapozása (1886) nélkül, s ugyanúgy Bell sem telefonálhatott volna 1876-ban, ha előtte Helmholtz nem végez sikeres kutatásokat.

A rádiós távközlés az első világháború alatt indult rohamos fejlődésnek, a tömegszórakoztatásra, kormánypropagandára és hírközlésre használt rádiózás pedig a húszas—harmincas években. A rendszeres műsorszórást először Hollandiában és az Egyesült Államokban vezették be 1921-ben, míg a BBC egy évre rá kezdte meg a nagyközönségnek szóló sugárzást. A televíziózás lassabban fejlődött. Bár laboratóriumi körülmények között már a múlt század kilencvenes éveiben sikerrel kísérleteztek a katódsugárcsőben előállított elektronsugárzással, és Campbell Swinton már 1912-ben kifejlesztette a későbbi modern televíziózás működési elvét, ám az elektromos- és rádióstársaságok egészen Baird 1920-as évekbeli kísérletsorozatáig nem láttak benne fantáziát. Először Oroszországban és Nagy-Britanniában, a harmincas években kezdték meg a rendszeres tévéadásokat, de igazi népszerűsége a tévé csak a második világháború után tett szert. A negyvenes években már Észak-Amerika járt az élen. Nyugat-Európa és a világ többi része csak az ötvenes—hatvanas években ért a nyomába. 1953-ban mintegy 31 millió 400 ezer tévékészülék működött a világon — ezer lakosra Észak-Amerikában 122 jutott, Európában 8, Oroszországban pedig mindössze 1. 1967-re ez a szám 214 millióra emelkedett, és bár a tévékészülékek sűrűségének aránya még mindig Észak-Amerikában volt a legmagasabb (285), sem Európa (159), sem Oroszország (96) nem volt már annyira lemaradva.

A szilárdtestfizika Bár az emberiség a történelem kezdete óta használ szilárdtesteket, tulajdonságaik tudományos megértése egészen a két világháború közti időszakig váratott magára.

Azok a kutatások, amelyeket Joffe, Griffith és Taylor a tökéletes és tökéletlen kristályok természetével kapcsolatban, illetve a Bragg fivérek a szilárdtestek sugárelhajlásáról végeztek, a fémek és a nagy nyomás alatti ötvözetek jellemzőinek alaposabb ismeretéhez vezettek, ami viszont lehetővé tette az atomenergetikában és az űrkutatásban szükséges nagy keménységű fémek előállítását. A kissé tökéletlen kristályok további vizsgálata

1948-ban a tranzisztor feltalálásához vezetett. A három amerikai tudós, Shockley, Bardeen és Brattain találmánya korszakos előrelépés volt. Tranzisztorokkal kezdték helyettesíteni a bumbordai elektroncsöveket a legtöbb elektronikus berendezésben, amelyek mérete így egyre csökkent. A tranzisztor komoly szerepet játszott a digitális számítógép villámgyors karrierjében is. Az információtárolásra és feladatmegoldásra alkalmas számítógép ugyanúgy átformálta a XX. század második felének arculatát, mint a gőzgép az 1780-at követő kort. Az első számítógépet, az ENIAC-ot még 1945-ben, az amerikai hadsereg számára konstruálta Mauchly és Eckert. Ennek több ponton is lényegesen javított változata készült el 1949-ben az angliai Cambridgeben (az EDSAC) és az egyesült államokbeli Pennsylvániában (az EDVAC). Az ötvenes évek közepén a komputerek kiszabadultak az egyetemi laboratóriumok falai közül, s miután a vákuumcsöveket helyettesítő tranzisztorok alkalmazásával teljesítményük megnőtt, méretük pedig lecsökkent, vonzóvá és eladhatóvá váltak az üzleti élet és az állami hivatalok számára is. A számítógépek ún. harmadik nemzedéke, amelynek néhány darabja már félmillió vagy még annál is több tranzisztort tartalmazott, 1964-ben tűnt fel. A hatvanas években rendkívüli ütemben szaporodtak a számítógépek: 1961-ben mintegy 4 ezer működött az egész világon; 1968-ban már 100 ezer s az előrejelzések 1980-ra már több mint egymilliót jósolnak.

Polimerek és műanyagok A XX. századi kémia egyik legfontosabb vívmánya a katalízis folyamatának megismerése és alkalmazása volt. Ez a technika szférájában mindenekelőtt a sokfajta polimer — köztük a műanyagok, a szintetikus gumi és a műszálak — kifejlesztésében hozta meg gyümölcsét. Az első műanyagokat — melyek közül a bakelit tett szert a legnagyobb hírnévre —, még az első világháború előtt fejlesztették ki, de igazi virágkoruk a Szemjonov és Melville kutatásaival, illetve a nylon, a polietilén, a PVC és a terilén előállításával fémjelzett 30-as, 40-es évekre esik. A második világháború után folytatódtak a kísérletek, s Ziegler és Natta munkássága nyomán szilárdabb és egységesebb polimerek tömegtermelése indult meg. Fellendült a vegyipar, különösen a műszálgyártás. A világ műanyagigényének növekedéséről sokat elárul az a tény, hogy Nagy-Britannia éves termelése az 1938. évi 27500 metrikus tonnáról 1959-re több mint félmillió metrikus tonnára ugrott. *A biológiai tudományok* A biológiai tudományok és az orvostudomány eredményei a történelem során mindig szoros kapcsolatban álltak egymással, s ez a tendencia a XX. században sem változott. Az 1900 óta az emberiség közkincsévé vált megannyi orvosi vívmány közül már szoltunk a penicillinről — essék most szó egy másik felbecsülhetetlen fontosságúróról, a vitaminok felfedezéséről és gyártásuk beindításáról.

Az emberiség már évszázadok óta gyanította, hogy a kiegyensúlyozatlan vagy nem megfelelő étkezési szokások számos betegségek kialakulásához vezetnek. Cook kapitány például úgy óvta

meg a tengerészeit a skorbuttól, attól a betegségtől, amely miatt jó néhány hosszú felfedező út végződött katasztrófával, hogy étrendjükbe rendszeresen friss gyümölcsöt is iktatott. E betegségek tudományos magyarázata azonban sokáig váratott magára — egészen az 1890-es évekig, amikor a biokémia, azaz az élő szervezetek kémiájának vizsgálata önálló tudományággá nem izmosodott, s egy kiváló korai biokémikus, a brit F. G. Hopkins 1906-ban rá nem jött, hogy a kiegyensúlyozott étrend tartalmaz bizonyos olyan rendkívül kis mennyiségű anyagokat is, amelyek nélkül megnő a betegségek, illetve a torz növekedés veszélye. Ezeket az anyagokat — melyeket vitaminoknak nevezték el s egyszerűen csak úgy definiáltak, mint „azok az anyagok, amelyek hiányában az ember megbetegszik” — később izolálták, kielemezték és sok esetben mesterségesen is előállították és gyártották. Az A, B₁, B₂, C és D₂ vitaminokat a harmincas években fedezték fel és reprodukálták, a többit később. Azokban az országokban, ahol tellett rá, külön intézkedéseket hoztak azért, hogy minden gyermek vitamingazdag táplálkozásban részesüljön. Ez szinte minden esetben a lakosság egészségének a javulásához vezetett. Míg például Nagy-Britanniában 1931-ben az iskolás gyerekek 80 százalékán voltak felfedezhetők a D-vitamin hiánya okozta csontbetegség, az angolkór jelei, addig ez a nyavalya 1970-re lényegében kiveszett.

A biológia egy újabb szakágazata a háború következtében

Watson (balra) és Crick a Cavendish-laboratóriumban, Cambridge-ben, 1953-ban, amikor meghatározták a DNS-molekula szerkezetét. A háttérben a DNS-molekula modelljének egy részlete látható

Alultápláltságban szenvedő magyar gyerekek a húszas években. Az angolkór okozója a D-vitamin hiánya

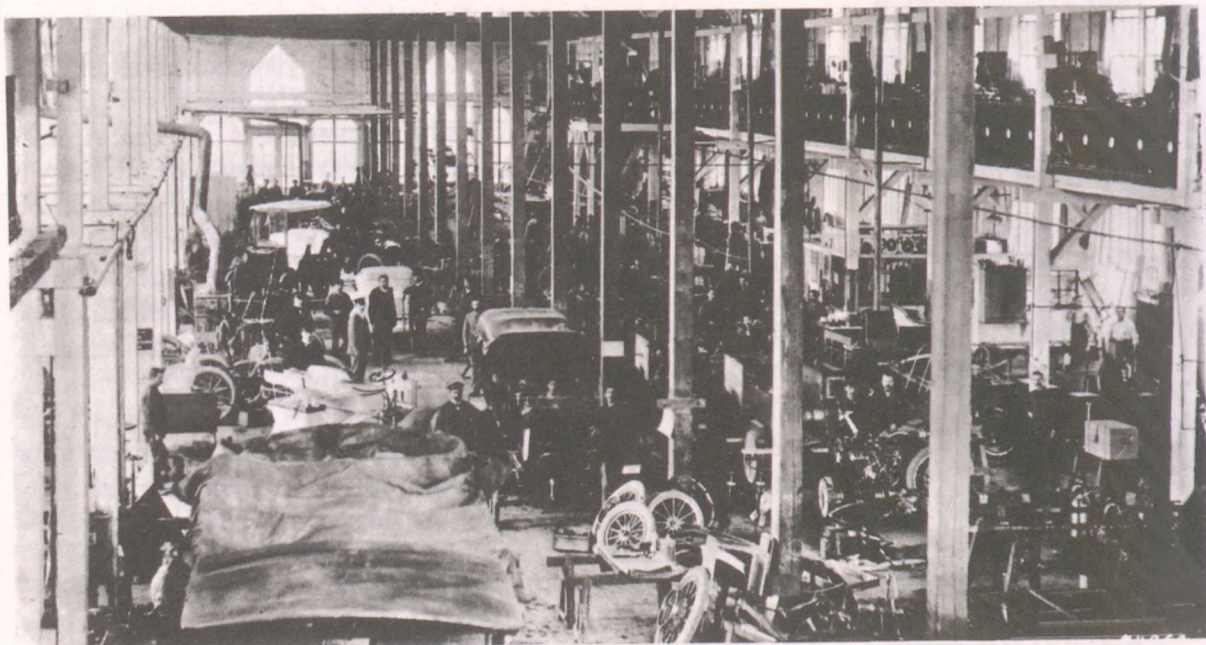

meginduló technikai fejlődésnek köszönheti a létét. A kutatás egyre újabb és mind nagyobb teljesítményű eszközeivel dolgozó tudósok egyszer csak magának az életnek a molekuláit pillanthatták meg, s ezzel megszületett a molekuláris biológia. A nukleinsavak kitartó vizsgálata arra engedett következtetni, hogy a dezoxiribonukleinsav, a DNS feltehetően kulcsszerepet tölt be a genetikai tulajdonságok egyik nemzedékről a másikra történő örökítésében. 1953-ban Crick és Watson Cambridge-ben már tudták, hogy a DNS két spirális molekulaszálból áll, amelyek kémiai kód formájában genetikai információkat tartalmaznak, s 1956-ban két francia tudós, Jacob és Monod már azt is kimutatták, hogy hogyan működik ez a kód. A DNS-sel kapcsolatos felfedezések nemcsak a XX. századi biológia, de századunk egész tudományának legjelentősebb eredményei közé számítanak. Nem kevesebbhez, mint az élet természetének a megértéséhez vitték közelebb az emberi nemet.

Korunk megszámlálhatatlan technikai vívmánya közül már csak további kettő megemlítésére maradt lehetőségünk — s azért esett épp rájuk a választás, mert óriási hatást gyakoroltak ipari társadalmunk formájára és küllemére.

Az első közülük a *beton*. A beton egy változatát már a római városépítők is használták, míg a modern építészetben a franciák jártak az élen alkalmazásában. A vasbetont — bár csak az 1920-as években terjedt el az alkalmazása — Monier már 1868-ban felhasználta egy épületéhez. Az előfeszített betont, a vasbeton egy könnyebb, de nem kevésbé erős válfaját 1928-ban fejlesztette ki Freyssinet. Ezek az anyagok addig ismeretlen méretű és formájú hidak, gátak és egyéb objektumok építését tették lehetővé, s a második világháború után újraformálták a városközpontok arculatát.

A másik vívmány az *autó*, amely szinte felmérhetetlen hatást gyakorolt a teljes műszaki szférára és a modern ipar egészének felépítésére csakúgy, mint Európa és Észak-Amerika gazdaságára és a fejlett ipari társadalmak városainak, falvainak életére. A két háború közt egyenletes ütemben növekvő gépkocsipark 1945 után robbanásszerűen megnövekedett, s a gépkocsi szerves részévé vált a nyugat-európai és az amerikai életnek. Az autógyártás felfutásának jelentős, de csak később nyilvánvalóvá váló következményeképpen az iparban általában elterjedtek a tömegtermelés módszerei. Ezek a módszerek, párosulva a számítógéppel, lehetővé tették az automatizálást, azaz az olyan termelési folyamatokat, amelyek emberi munka nélkül működtek. A Szovjetunióban 1950-ben üzembe állítottak egy teljesen automatizált, alumíniumdugattyúkat előállító üzemet, s a hatvanas években több olyan vegyiüzem is épült, amelyek személyzete csak a karbantartás és a biztonsági felügyelet feladatait látta el. Mindezekon kívül a hatvanas években a hajókon, repülőgépeken és űrhajókon is egyre több és egyre bonyolultabb navigációs és vezérlő automatikát alkalmaztak.

Mercedes gépkocsik gyártása a Daimler-gyárban, 1900, Stuttgart. A tömegtermelés módszerei csak a húszas–harmincas években váltak uralkodóvá az európai autógyárakban

Az „atomszennyeződés” és az atomerőművek elleni tiltakozó tüntetésre felhívó plakát

*Magas fokon automatizált
petrolkémiai üzem a
Szovjetunióban*

*Ezek a hordók, melyeket
illegálisan helyeztek el egy
nyugatnémet személtlerakó
helyen, annyi mérgező vegyi
anyagot (többek közt ciánt és
arzént) tartalmaztak, amennyi
az ország teljes
ivóvízkészletének
megmérgezéséhez elegendő lett
volna*

Tudomány és társadalom

A tudósok és mérnökök a XIX. században korunk hőseinek számítottak. Óriási dolgokat értek el, melyekre a kétség árnyéka sem vetülhetett — ráadásul bizakodva tekintettek a jövőbe, s a közvélemény osztozott derűlátásukban. A tudós folytatja a természet törvényeinek a feltárását, a technika szakembere pedig felhasználja a tudós felfedezéseit a társadalom üdvére; s így egyre gyorsuló ütemben folytatódik az előző évszázadban elindult haladás. A huszadik század közepén azonban ezt a bizakodást mind gyakrabban váltotta föl a pesszimizmus. A tudományt és a technikát immár kétarcúnak látták; hatalmuk nemcsak a köz javát szolgálhatja, de árthat is, s nem csak teremteni, de pusztítani is képesek. Az atomfizikusok nemcsak az atomerőművet teremtették meg, hanem a hidrogénbombát is; a gépkocsi, bár a mozgás új szabadságával ruházta fel az embert, megbénította a városközpontokat, autópályáival és parkolóival elrondította a vidéket; s a rovarirtók hiába szabadították meg a földeket ideig-óráig a kártevőktől, ha felborították a természet oly kényes egyensúlyát.

Az ötvenes, de még inkább a hatvanas években a technika pusztító oldala miatti elégedetlenség mind gyakrabban öltött szervezett formát. A nukleáris fegyverkezési verseny és a tudomány katonai célokra történő felhasználása az ún. Pugwash-konferenciák 1957-ben kezdődő sorozatához vezetett. Ezek a találkozók arra nyújtottak módot, hogy amerikai, szovjet, brit és más vezető tudósok találkozzanak egymással és összehangolják erőfeszítéseiket a nukleáris fegyverkezési verseny megakadályozására. Emellett a hatvanas években mind az Egyesült Államokban, mind Nyugat-Európában kialakult egy jóval szélesebb bázisú mozgalom, amely a környezeti ártalmak, a környezetvédelem kérdéseivel foglalkozó számos könyv, brosúra, pamflet megjelentetésében és az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó jó néhány társaság, egyesület megalakulásában öltött testet. Ennek az irányzatnak volt nagy hatású úttörője az amerikai Rachel Carson, akinek 1962-ben megjelent *A néma tavasz* c. kitűnően megírt és tudományos érvekkel alátámasztott könyve azokat a veszélyeket tárta a nyilvánosság elé, amelyek a DDT és az egyéb mezőgazdasági vegyszerek nyakló nélküli használatából fakadnak. Ez a mozgalom megpróbálta a kormányokat és a nagyipart megakadályozni abban, hogy a tudomány és a technika hatalmával a hétköznapi emberek és a környezet rovására éljenek vissza. Soha még nem vitatkoztak annyit a tudósok társadalmi felelősségéről és a technika emberének jövőjéről, mint ebben az időszakban.

II. Az urbanizáció

A modern város és bírálói

Az urbanizáció, azaz a városok gyors növekedése Európa és az egész világ jellemzőjévé vált a XX. században. Európában ez a jelenség az iparosodással függött szorosan össze, s már egy évszázaddal korábban megindult: 1801 és 1891 között például a városi lakosság aránya Walesben és Angliában 17-ről 54, Franciaországban 1846 és 1891 között 24-ről 37 és Poroszországban, a modern Németország szívében 1816 és 1895 között 26-ről 41 százalékra növekedett. Európa már a századfordulón leginkább urbanizálódott kontinens volt, s a népesség áramlása a falvakból a városokba folytatódott. 1961-ben a franciák 58, a németek 77, s a britek 80 százaléka városokban morzsolta napjait. Ráadásul a kontinens peremén is ugyanez a tendencia érvényesült. 1920 és 1966 között Svédországban a városlakók aránya 30-ról 52, Oroszországban 18-ről 48 százalékra emelkedett. 1970-re tehát Európa a legurbanizáltabb világrész maradt, annak ellenére, hogy az utolsó néhány évben a városiasodás növekedési üteme elmaradt a világ néhány más részében tapasztalttól.

Patrick Geddes (1854—1932), az urbanizáció egyik első és igen befolyásos szakértője írásaiban érdekes magyarázatot kínál arra, hogy hogyan és miért terjeszkednek a városok. Geddes modern történelmünket két korszakra osztotta. Az első, a „paleotechnikai” kor nagyjából az ipari forradalom első évszázadát, azaz az 1770-től 1870-ig tartó időszakot öleli fel. Mivel e kor gépei vasból készültek és a szén, illetve a gőz energiája hajtotta őket, a gyors ipari és urbanizációs növekedés a bányavidékeken zajlott le — evvel magyarázható az angliai Birmingham és a nyugat-közép-angliai városok, a német Ruhr-vidék vagy a franciaországi Lille környéki agglomeráció kialakulása. A második, „neotechnikai” kor úgy 1880 táján, az új találmányok és új energiahordozók megjelenésével vette kezdetét. A gőzt felváltotta az elektromos áram és az olaj, míg a telefon, a gépkocsi és a rádió gyorsabbá és olcsóbbá tették a közlekedést és a távközlést. E korszak technikai újdonságai szükségtelenné tették azt, hogy az ipar egy adott területhez, például a szén- vagy vasércmezőkhöz kötődjék. Geddes jóslata szerint e vívmányok megpecsételték azoknak az ipari városmonstrumoknak a sorsát, amelyek egy bizonyos iparágnak köszönhetik virágzásukat és egy meghatározott földrajzi helyhez kötődnek: helyettük kisebb, emberi léptékű ipari létesítmények és városok alakulnak majd ki szerte a vidéken. A jóslatnak azonban pontosan az ellenkezője következett be. A „neotechnikai” kor töretlenül folytatódott, de a kis- és a nagyvárosok tovább növekedtek.

Látkép a „paleotechnikai” korból: Le Creusot, egy közép-franciaországi kisváros a XIX. század közepén. A tájat a Schneider-vasmű uralja

Geddes egy valamit hagyott ki a számításból: a modern irodát. 1837-ben kidolgozták a gyorsírást; 1840-ben működésbe állították az első elektromos távírót, 1857-ben a liftet, 1867-ben az írógépet; az 1870-es években már felhőkarcolókat építettek, s ekkortájt kezdték meg a számológép, totalizátor használatát is; 1876-ban megszületett a telefon, 1887-ben a diktafon, 1890-ben az indigó. Ez idő tájt tökéletesedtek a fényképezés és a nyomdatechnika módszerei is, amivel megnyílt a pálya a modern reklám előtt. A tömegpiac kialakulása miatt a nagy árutermelő cégek számára cikkek eladása egyszeriben legalább olyan fontos lett, mint megtermelése. A döntéshozatal helyszíne így a gyárakból az irodákba költözött át. Az új technika a gyárak áttelepítését lehetővé tette; az irodákét azonban nem. A nagyvállalatok főhadiszállásainak a bankok közvetlen közelében, illetve a kormányzati és államigazgatási szervektől könnyen elérhető távolságra kellett lenniük. Könyvelők, reklámszakemberek, jogászok és sokan mások kötődtek az üzleti élet központjához, mint ahogy a lapok, a tévé, a rádió is mind kötelességének érezte, hogy dolgok sűrűjének közelében forgolódjon. A nagy áruházak ugyancsak a gazdagság és a divat központjaihoz vonzódtak. Ezért aztán sok-sok város, és elsősorban a fővárosok mágnesként vonzották a lakosságot. A tömegközlekedés fejlődése, a busz, a földalatti, a helyiérdekű villanyvonatok száz- és százezrek napi ingázását tették lehetővé a városközpontokba és vissza.

A közlekedés javulása alakította ki a huszadik századi városok egy másik jellegzetességét, az elővárosokat is. Az elővárosok hosszú történelemre tekintenek vissza. Az első időkben arisztokraták lakták őket: a reneszánsz Firenze nemesei a környező

dombokra építették villáikat, velencei osztályos társaik a Brenta folyó partjára. A XIX. század közepétől a vasút elterjedése lehetővé tette az üzletemberek számára az ingázást; az elővárosok ekkor a vasút mentén terjeszkedtek. A huszadik század elején a földalatti, majd az autóbusz megjelenése az ingázók táborát immár minden társadalmi osztályra kiszélesítette, míg a legutóbbi időkben a személyautók tömeges használata adott olyan lökést az ingázásnak és evvel az elővárosok terjeszkedésének, amilyenre a tömegközlekedés sohasem lett volna képes. Ennek következtében egyrészt látványosan felduzzadtak az európai városok, másrészt az új városi területek egyre messzebb és messzebb nyúltak a hagyományos városmagoktól.

Geddes azokat a településeket hívta világvárosoknak, amelyek méretük és a bennük zajló üzleti és egyéb események miatt rányomták bélyegüket az egész világ életére. A hatvanas években huszonnégy városhalmazt illetett meg ez az elnevezés, melyek közül a hatvanas évek elején majdnem 15 millió lakosnak otthont adó New York—Északkelet-New Jersey agglomeráció volt a legnagyobb. A második helyen a 14 milliós Tokió—Yokohama következett. A további 22 város közül hetet találunk Európában:

1. London	12,5 millió lakos	3. a világon
2. Rajna- és Ruhr-vidék	10,5 millió lakos	4. a világon
3. Moszkva	8 millió lakos	5. a világon
4. Párizs	8 millió lakos	6. a világon
5. Berlin	4 millió lakos	19. a világon
6. Randstadt (városgyűrű), Hollandia	4 millió lakos	20. a világon
7. Leningrád	3 millió lakos	22. a világon

Korábban a világvárosokat lakóik büszkesége és a vidék irigysége övezte. Itt gyűlt össze a tehetség, itt szerezték a nagy vagyonokat, s itt koncentrálódott a politikai hatalom is. A metropoliszok átfogó fejlesztése, a magasabb felhőkarcolók, a jobb, lehetőleg autópálya méretű közlekedés a városközpontokban, az elővárosok további terjeszkedése és az őket a központtal összekapcsoló közlekedés fejlesztése, hogy minél többen élvezhessék a városi élet változatosságát és dinamizmusát, oly nyilvánvalóan kíváncsúnak tűnt, hogy vitatkozni sem látszott róla érdemesnek. A XX. századi városnak azonban mindig is akadtak heves bírálói, akik száma és hatása a második világháború után hirtelen megnövekedett. Geddes az elsők közé tartozott. „Városaink fejlődése nyomornegyedek, fél-nyomornegyedek és szuper-nyomornegyedek kialakulásához vezetett” — írta 1915-ben. A modern ipari társadalom városmonstrumai túl nagyra nőttek ahhoz, hogy fennmaradhassanak. Ahogy a birodalom bukásakor a császári Róma sem volt több nekropolisznál, a holtak

Túl elegáns ahhoz, hogy irodaház lehessen — és mégis az. A Pirelli autógumigyár irodaháza Milánóban

városánál, úgy rejtették magukban a modern iparvárosok is önnön pusztulásuk csíráját. Ezt a gondolatot Lewis Mumford (1895—), az elmúlt és a jelen korok városainak talán legértőbb tudósa fejtette ki műveiben. Mumford szerint a XX. század óriási, túlsúfolt városközpontjai emberellenesek, mert korlátozzák és elcsökevényesítik az emberi kapcsolatokat, az emberi érintkezést. „A nagyváros világa — írta fő művében, *A város a történelemben* — olyan világ, amelyben a hús-vér embernél valóságosabb a papír, a tinta, a celluloid; amelyben a teljes és elégedett életre képtelen tömegek pótcselekvésekkel töltik ki életüket, mint olvasók, nézők, passzív megfigyelők. . . A legszegényebb kőkorszaki vadember sem élt ilyen nyomorúságos és demoralizált közösségben.” Mumford az elővárosokat sem becsülte sokkal többre: jellegtelennek és közösségellenesnek tartotta őket: „a burjánzó nemlét. . . felé halad városaink véletlenszerű vagy rosszul irányított növekedése. Autópályák és repülőterek, terpeszkedő autóparkolók és golfpályák nagyszabású hálózata kisszerű, beszűkült életeknek ad keretet.”

A hetvenes évek elején Londonban az irodaházak a rohamosan emelkedő telekárak miatt még akkor is tetemes hasznot hajtottak tulajdonosaiknak, ha évekig üresen álltak — miközben egyre nőtt a város hajléktalanjainak a száma. Az egykor a világ legszebb és legromantikusabb látványát nyújtó párizsi Szajnapartot autópályává csúfították. Rómában az állandó és krónikus közlekedési zsúfoltság rémálommá változtatta az egyszerű helyváltoztatást. A városi bűnözés aránya mind Európában, mind az Egyesült Államokban ugrásszerűen megnövekedett. Geddes és Mumford pesszimizmusa már nem is tűnt olyan földtől elrugaszkodottnak, s a civilizált városi környezet kialakítása a század hátralévő három évtizedének egyik legsürgetőbb feladata lett.

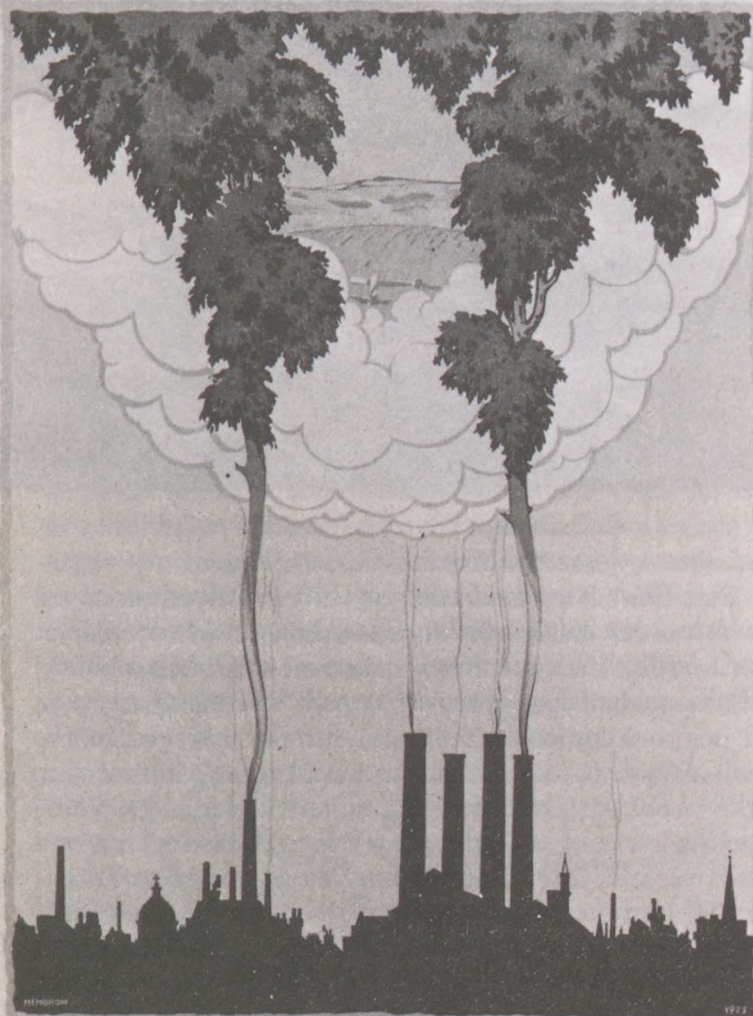
Öt európai város

London Londont még a római időkben alapították, s azóta mindig is a brit szigetek legfontosabb városa volt, messze maga mögé utasítva minden más települést. Nagyságát és fontosságát fekvésének köszönheti: egyrészt a Temze folyót itt ívelheti át utoljára híd a tenger előtt, másrészt mint az Anglia szívében fekvő termékeny mezőgazdasági területeket és Észak-Európát összekötő kikötő ideális kereskedelmi helyzetet élvezett. London Anglia tengerentúli kereskedelmével együtt növekedett, s a XVIII. század végére lakosainak száma kis híján elérte az egy-milliót. A XIX. században a város terjeszkedése felgyorsult. A századfordulón már hat és félmillióan lakták, míg 1961-ben a Londoni Tervezési Körzet, amely a legpontosabban húzza meg a London környéki agglomeráció határát, már 12,5 millió lakosnak otthont adó, közel 12 ezer négyzetkilométernyi területre terjedt ki. London Európa legnagyobb, s a világ harmadik legnagyobb megalopolisává vált.

A londoniak, honfitársaikhoz hasonlóan, de az európaiaktól eltérően soha nem vágyódtak bérházakban lakni: jobban kedvelték az egy- vagy kétemeletes házacskákat, lehetőség szerint kerttel. Ennek következtében London soha nem volt sűrűn lakott, s már 1914-ben egy, a Charing Crosstól számított 8 kilométer sugarú körben helyezkedett el, amihez természetesen még hozzá kellett számítani a vasúttal nap mint nap bejárókat. A két háború között az elővárosok gyorsan növekedtek. A földalattit egészen a vidéki területekig hosszabbították meg, s így Hendon, Wembley és Harron egyszeriben ideálissá váltak a bejárók számára. A Southern Railway vasúttársaság villamosította déli vonalait, aminek nyomán kialakult a surreyi elővárosi terület. 1921 és 1939 között London lakossága 1,2 millió fővel gyarapodott, s mivel az új házakat meglehetősen szellősen építették, a beépített terület háromszorosára duzzadt. 1938-ban a kormány megpróbált gátat vetni a város eme terjeszkedésének. A Zöldövezeti Törvény, amit később a Város- és Tájrendezési Törvény tett nyomatékosabbá, kijelölt egy, a központtól 19—25 kilométeres távolságban húzódó, átlagban 7-8 kilométer széles sávot, ahol érintetlenül kellett hagyni a vidéki tájat. London azonban olyan súlyos túlnépesedéssel küszködött, hogy a zöldövezet csak félig-meddig állította meg a város növekedését. A városközpontban a második világháború után fellendült az irodaház-építés. 1951 és 1961 között az irodahelyiségek össz-alapterülete 30 százalékkal, az irodai dolgozók száma 150 ezer fővel nőtt. 1961-ben a London központjában dolgozó 1,4 millió munkavállalónak már több mint a fele volt irodista, s a háborút követő években a horizontot felhőkarcolók alakították át, melyek rendszerint a nagyvállalatok központjainak adtak otthont. A gazdagok egykori lakónegyedét, a West Endet jórészt szintén irodák vették birtokukba, s a városrész nappal hangyabollyá, éjszaka pedig kihalt tájjá változott. Az ingázók tömege tovább szaporodott. London egyszerűen átugrotta a zöldövezetet, s olyan régi, nagy múltú városokat szippantott vonzáskörzetébe (Reading, Luton, Bishops Stortford, Guilford), melyek 50 vagy még annál is több kilométerre fekszenek a Charing Crosstól. Eme tendencia egyik következménye a krónikus, minden képeletet felülmúló közlekedési zsúfoltság lett. Egyes becslések szerint London belvárosának forgalma 1910 és 1962 között a tízszeresére növekedett, miközben egyetlen nagyobb útépitési fejlesztés sem történt. A Brit Vasutak 1961-ben 13 százalékkal több ingázót szállítottak, mint tíz évvel azelőtt. A hatvanas évek közepére mind a vasutak, mind a közutak, mind a földalatti vonalak súlyos túlterheltséggel küszködtek.

A második világháború előtt — a zöldövezeti törvényen kívül — London növekedését semmiféle terv nem szabályozta. 1944-ben azonban, amikor már a végéhez közeledett a háború, megszületett London megye rendezési terve, amely szerzőjéről az Abercrombie-tervként vált közismertté. A terv, amely a háború utáni London újraalakítását javasolta, a lakásépítést helyezte a

IT'S A CHANGE YOU NEED

MOVE TO EDGWARE

33 MINS FROM CHARING CROSS SINGLE FARE 8^d QUARTERLY SEASON 62/6

36 MINS FROM BANK — — — — — SINGLE FARE 9^d QUARTERLY SEASON 67/6

TRAINS EVERY 9 MINUTES

UNDERGROUND

*Az elővárosok csábítása.
Plakát a londoni metróban a
húszas években (A felirat:
„Változásra van szüksége!
Költözzön Edgware-be!”)*

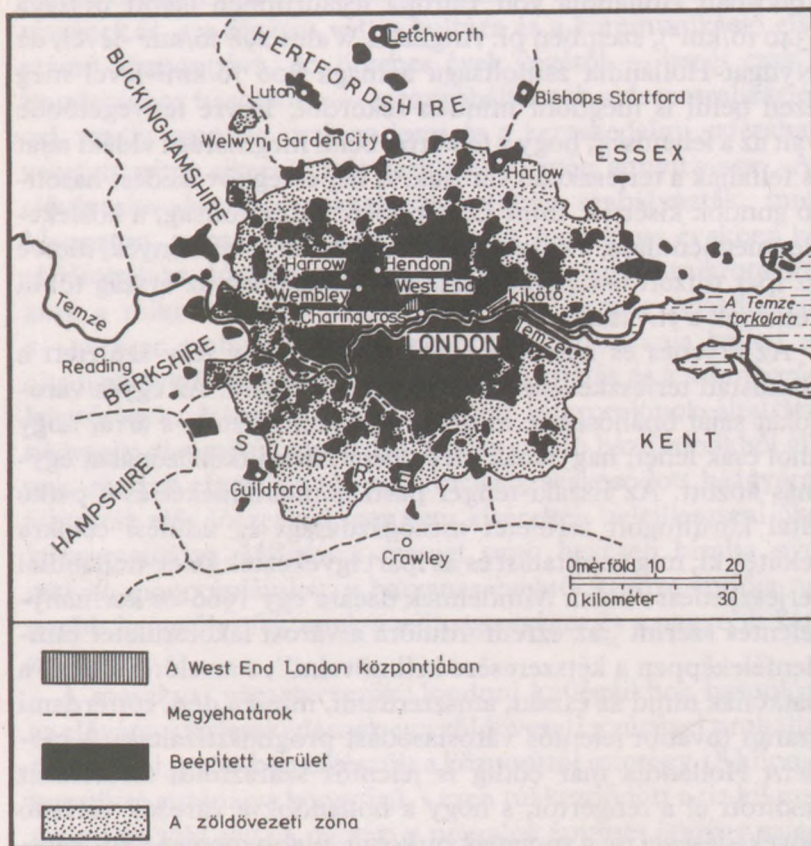
középpontba. A német bombázások hatalmas pusztítást végeztek; az East Endből például csak egy szörnyű nyomornegyed maradt. A minden civilizációs normának megfelelő lakásépítést egyrészt London már beépített területeinek újrakezlesztésével tervezték megoldani (a népsűrűség itt nem haladhatta meg a 34 ezer főt négyzetkilométerenként, ami európai mércével mérve rendkívül alacsony), másrészt a Londontól 30–55 kilométerre fekvő elővárosok kialakításával. Így születtek meg az Új Városok (legelőször az Essexi Harlow és a Sussexi Crawley), melyek a zseniális várostervező, Howard húsz évvel korábban Letchworth és Welwyn kertváros megteremtésekor felhasznált ideáját fejlesztették tovább. Az érintetlen vidéki tájjal közvetlen kapcsolatban álló kertvárosnak elég kicsinek kell lennie ahhoz, hogy lakói igazi közösséggé kovácsolódjanak össze, de elég nagyok ahhoz, hogy saját iparral és kereskedelemmel rendelkezzenek. A London környéki új városok, melyeket eleinte 60–80 ezres, majd egészen 120–130 ezres lélekszámig bővíthető népességre tervezte, a XX. századi várostervezés egyik legkiemelkedőbb sikerének bizonyultak. Vonzották az ipart, s nemcsak lakóikat nyugtázták le, hanem a külföldi építészeket és várostervezőket is. A példa Nagy-Britanniában (Cumbernauld Glasgow mellett vagy Skelmersdale Liverpool környékén) éppúgy kövételre talált, mint külföldön (pl. a svédországi Vallingby).

Az Abercrombie-terv egyik hibája az volt, hogy alábecsülte a népesség várható növekedését. Abból a feltevésből indult ki, hogy Nagy-Britannia lakóinak száma állandó szinten marad, és hogy meg lehet fordítani a Londonba és körzetébe irányuló bevándorlás folyamatát. A háború utáni valóság azonban más képet mutatott: a népesség töretlenül növekedett, s az emberek változatlanul özönlöttek Londonba és Délkelet-Anglia városai-
ba. Egy 1964-ben kiadott, a régió jövőjével foglalkozó tanul-

Az Essexi Harlow, a brit „Új városok” egyik legsikerültebbje. A fénykép délkeleti irányból készült és az északnyugati panorámát mutatja: a központi bevásárló- és szórakozónegyed, illetve a város északi részét. A jobb felső sarokban megfigyelhetjük azt a két ipari területet, amit elővigyázatosan a lakónegyedektől távol építettek. A másik jellegzetesség a nyílt, „zöld ékek”, amelyek egészen a városközpontig nyúlnak

mány felmérte ezeket a tendenciákat, és új koncepciót dolgozott ki. Ez már abból indult ki, hogy 1981-re további 3 millió lakossal gyarapodik a délkeleti térség, akiknek a felét Londonnak kell majd befogadnia, míg a másik felét az olyan, a körzet peremén az új városok alapelveinek maradéktalan betartásával épült településekre kell irányítani, mint Milton Keynes vagy Peterborough.

A hollandiai Randstad A Randstad, azaz a Városgyűrű London, Párizs és a Rajna-parti Ruhr-vidék után a negyedik legnagyobb agglomerációs terület Nyugat-Európában. Az egykor önálló hat város, Amszterdam, Rotterdam, Hága, Utrecht, Haarlem és Leiden mára lényegében összeolvadt, egy patkó alakú, összefüggő városi övezetet formál, melynek két szára kelet felé fordul. A hat város egy kivételével már a középkorban virágzó település volt (a kivétel Hága, ahol a XVI. század végéig, amikor a kormány ide tette át a székhelyét, mindössze egy szem kastély állt). Növekedésük a XIX. század elejéig inkább egyenletesnek, mintsem látványosnak mondható. 1796-ban messze a 217 ezer lelket számláló Amszterdam közülük a legnagyobb; az utána következő Rotterdamban mindössze 53 ezren laktak. A gyors terjeszkedés a XIX. század második felében köszöntött be, amikor Németország nyugati részének iparosodásával a Rajna az európai kereskedelem legfontosabb vízi útjává változott. 1850 és 1913 között Rotterdam és Hága lakossága négyszeresé-

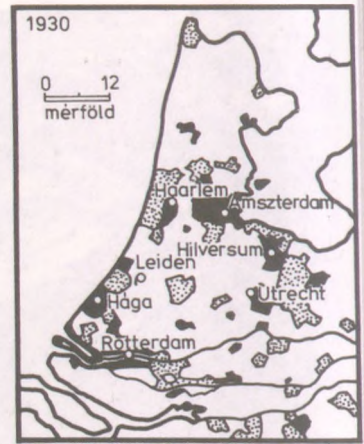

13. London
a II. világháború után

re, Amszterdamé több mint kétszeresére emelkedett. Ez a népességnövekedés folytatódott a XX. században is, sőt, 1945 után újabb lendületet kapott. A Közös Piac és a világ többi része közötti kereskedelem tekintélyes része Hollandián keresztül bonyolódott, s ahogy virágzott a Gazdasági Közösség, úgy emelkedett Hollandia csillaga is. Egy hatalmas, új dokknegyed (az Europoortot) építettek Rotterdamtól nyugatra, amely 1970-re már a világ legnagyobb kapacitású, évenként 65 millió tonna árut forgalmazó kikötőjévé nőtte ki magát. 1945 és 1960 között Hollandia népessége minden európai országénál gyorsabban gyarapodott, a Randstad városait pedig még Hollandián belül is egyedülálló növekedési ráta jellemezte. 1796-ban a hat város összlakossága mintegy 400 ezer fő; 1947-ben 3 millió, 1970-ben 5,7 millió. Az ezredfordulóra a becslések 8 millió lakost jósolnak.

Az elővárosiasodás a múlt század hetvenes éveiben, az Amszterdam környéki Het Gooi körzetben indult meg. A hollandok, akárcsak az angolok, szívesen élnek kerttel körülvett családi házakban, s ezért a népesség és a jólét növekedésével a Randstad városai gyors ütemben elkezdtek egymáshoz közelíteni. A XX. században két fő irányból nehezedett lankadatlan népesedési nyomás erre az agglomerációs területre: egyrészt szakadatlanul áradtak a vidékről a városba költözők (1947 és 1960 között 278 ezren adták fel a földművelést), másrészt sokan hagyták el Észak- és Kelet-Hollandia városait is a Randstad kedvéért. 1960-ban Hollandia volt Európa legsűrűbben lakott országa (340 fő/km²), szemben pl. Anglia és Wales 298 fő/km²-jével, de Nyugat-Hollandia zsúfoltsága a maga 800 fő/km²-jével még ezen belül is megdönt minden rekordot. Egyre fenyegetőbbé vált az a lehetőség, hogy a félkörön belül megmaradt vidéki tájat is felfalják a terjeszkedő városok. A népességnövekedést hasonló gondok kísérték, mint Londonban: túlszűfolttság, a közlekedés megbénulása, a kormányzati és oktatási intézmények, illetve az ipar túlzott összpontosulása a Randstadban az ország többi részének a rovására.

Az ötvenes és hatvanas években jó néhány terv született a Randstad terjeszkedésének kordában tartására. Az egyes városokat saját önállóságuk megőrzésére ösztönözték, s arra, hogy ahol csak lehet, hagyjanak meg beépítetlen ütközőzónákat egymás között. Az Északi-tenger parti homokdűnéket és a patkó által körülfogott területet mezőgazdasági és üdülési célokra jelölték ki, míg az oktatást és az ipart igyekeztek kelet-hollandiai terjeszkedésre bírni. Mindennek dacára egy 1966-os kormányjelentés szerint „az ezredfordulóra a városi lakóterületet mindenféleképpen a kétszeresére kell növelni”, s az előrejelzések a patkónak mind az északi, amszterdami, mind a déli, rotterdami szárán további jelentős városiasodást prognosztizáltak. A modern Hollandia már eddig is jelentős szárazföldi területeket hódított el a tengertől, s hogy a hollandok a városok várható növekedésével meg tudjanak birkózni, újabb merész földnyeré-

14. A hollandiai Randstad terjeszkedése az elmúlt évtizedekben

si terveket kovácsolnak a Zuiderzee és a Schelde folyó torkolatának a vidékén.

Moszkva Az ötvenes években a Párizst is maga mögé utasító s így — London és a Ruhr-vidék után — Európa harmadik legnagyobb városi övezetévé váló Moszkva közelmúltjának története azt bizonyítja, hogy a gyors urbanizáció, néhány szakíró véleményével ellentétben nem kizárólag a kapitalista Nyugat rákfenéje. 1860-ban Moszkva mintegy 360 ezer lakost számlált; az 1917-es forradalom idején már 1,7 milliót, amely az elkövetkező húsz évben megduplázódott (részben azért, mert a kormányhivatalokat Leningrádból Moszkvába helyezték át). 1935-ben a további lélekszám-emelkedésnek egy rendelettel 5 millió főben próbálták meg határt szabni, amit ráadásul csak a főváros természetes népszaporulata, nem pedig az ország más részeiből Moszkvába költözők tölthettek fel. Akárcsak London vagy Párizs esetében, ez az elképzelés is dugába dőlt. A város lakossága már 1959-ben elérte a bűvös határt, s azon nyomban át is lépte: 1963-ban már 6,4 millióan laktak a fővárosban, amely azóta is mágnesként vonzza a betelepülőket és évi mintegy 90 ezer fős növekedést produkál.

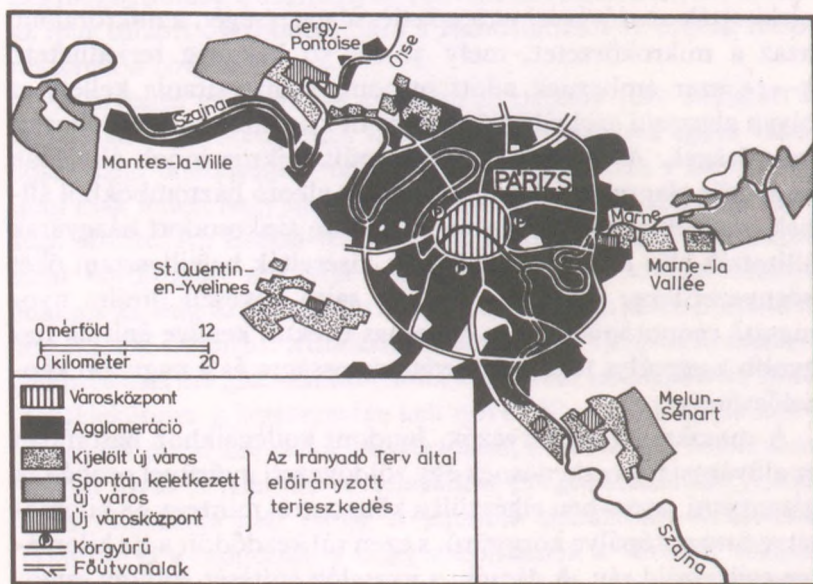
Londonhoz és Párizshoz hasonlóan a moszkvai munkavállalók között is egyre nőtt a fehérgalléros, azaz az irodai dolgozók aránya, bár ők természetesen nem az üzleti társaságok és nagy magánvállalatok központjaiban, hanem a legkülönbözőbb állami hivatalokban tevékenykedtek. A Randstadhoz hasonlóan Moszkva adott otthont a szovjet oktatási intézmények jelentős részének is, s a főváros vált a kultúra és a kommunikáció első számú központjává. Az ötvenes évek végétől — ismét csak a Randstadhoz hasonlóan — megpróbálkoztak a decentralizációval, amely azonban csak az ipari és a kereskedelmi szférában vezetett némi sikerre, más területeken még annyira sem. Az elővárosiasodás, bár sokkal szigorúbban szabályozták, mint Nyugaton, szintén éreztette hatását. A harmincas években kialakították az elővárosi terjeszkedés alapegységét, a mikrorajont, azaz a mikrokörzetet, mely 30-tól 50 hektárig terjedhetett, 5—15 ezer embernek adott otthont, s biztosítania kellett az olyan alapvető szolgáltatásokat, mint az ellátás és a szórakozási lehetőségek. A sztálini időkben épült mikrorajonok általában négyszög alaprajzú, zárt belső udvart alkotó háztömbökből állnak, melyek elemeit a tömegtermelésre szakosodott házgyárak állították elő. Jószerivel meg sem kísérelték beleilleszteni őket környezetükbe. Miután a szovjet sajtó hevesen bírálta nyomasztó monotóniájukat, a hatvanas évektől kezdve építőik nagyobb hangsúlyt fektettek a változatosságra és a nagyobb képzelőerőre.

A moszkvai várostervezők, londoni kollégáikhoz hasonlóan az elővárosi terjeszkedésnek egy zöldövezeti gyűrűvel próbálták gátat vetni. 1962-ben elkészült a központtól mintegy 18 kilométerre futó autópálya körgyűrű, s ezen túl kezdődött a tíz kilométer széles zöld sáv. A dácsák, a nyaralók építését éppúgy szigo-

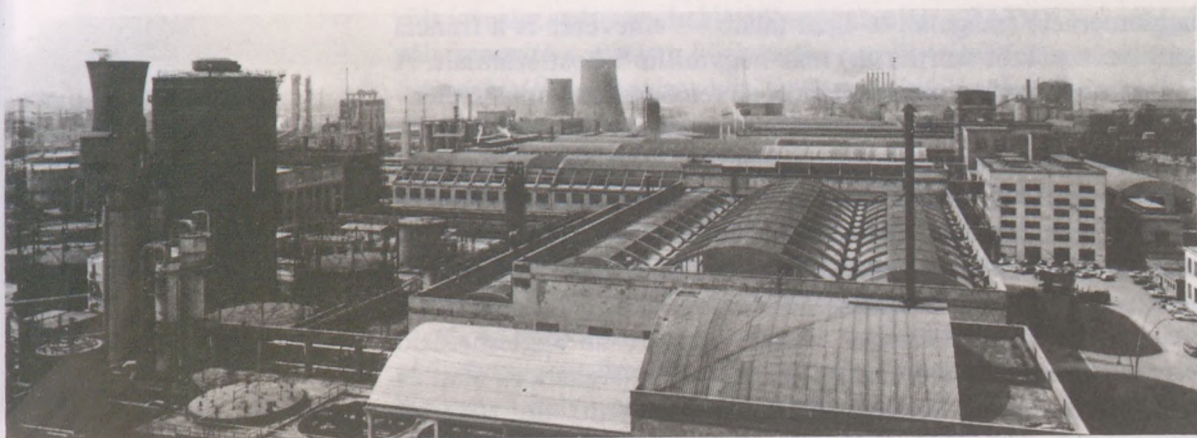

rúan korlátozták, mint a zöldövezettel határos városok terjeszkedését. A népesedési nyomás azonban nem csökkent, s ez, akárcsak Londonban, az ötvenes években a zöldövezeten túli elővárosok megteremtéséhez vezetett: az egyik első példa a városközponttól közel 30 kilométerre északnyugatra fekvő Krikovo felépítése volt. Ennek következtében Moszkvában is kialakult a napi ingázók hada, mely 1960-ban már egymillió főre rúgott. A szovjet főváros azonban mentes maradt a nyugat-európai metropoliszokra jellemző közlekedési zsúfoltságtól. Ennek legfontosabb oka a világ egyik leghatékonyabb tömegközlekedési hálózatában keresendő. A harmincas években megnyílt moszkvai metró 1960-ban már közel száz kilométeres pályán futott, s újabb szárnyvonalak megnyitását is tervbe vették. A földalatti olcsó, tiszta volt és hatékonyan működött, s az ingázók főbb útvonalain hasonló színvonalú egyéb tömegközlekedési hálózat kapcsolódott hozzá. A közúti hálózatot ezzel szemben a hanyag tervezés nehézkessé tette a gépjárműforgalom számára, s több nagyszabású beruházás inkább mint a Sztálin kormányzása tiszteletére emelt emlékmű, nem pedig

Itt egykor szerelmesek bókásztak és impresszionista festők dolgoztak! A Szajna-part a város alatt. Háttérben a La Défense felhőkarcolói

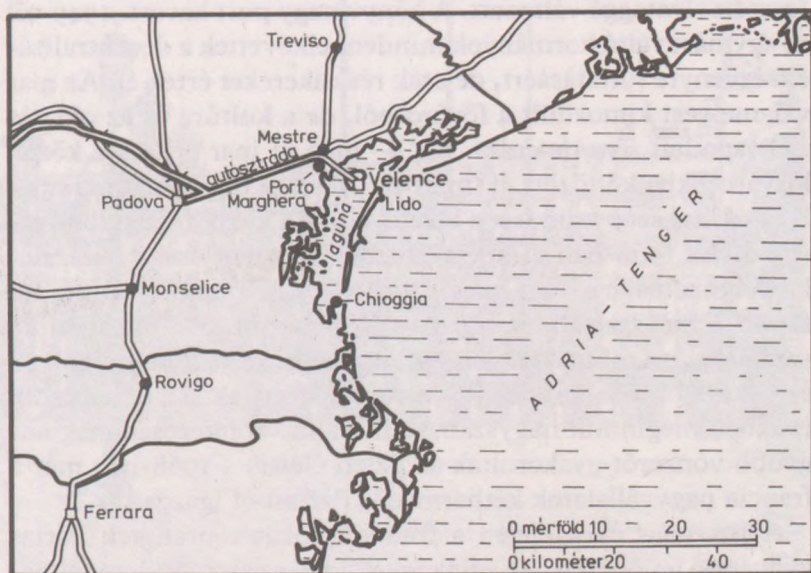
15. Párizs terjeszkedése

A virágzó Mestre—Marghera

mint a forgalmat segítő fejlesztés valósult meg. A viszonylag alacsony életszínvonal és a fejlett autógyártás hiánya azonban azt eredményezte, hogy a személyautó-tulajdonosok száma s így a gépkocsisűrűség jóval elmaradt a nyugati országokétól. 1961-ben mindössze 730 ezer gépkocsi futott az ország útjain, azaz minden 300 lakosra jutott egy. A hetvenes és a nyolcvanas években ugyan gyors növekedésre számítottak, de a magántulajdonú gépkocsik helyett inkább a bérautókra és a taxikra akartak építeni. A moszkvai hatóságok ezzel, valamint az olcsó és gyors tömegközlekedés fenntartásával igyekeztek elejét venni a közlekedés megbénulásának.

Párizs A római időkben alapított Párizs már a középkorban nyüzsgő, 200 ezer lakosú metropolisz volt, mely az 1789-es forradalom idején elérte a félmillió, 1850-ben pedig az egymillió lélekszámot. A város falai — az utolsót 1841-ben húzták fel — ledőltek, s a XIX. század második felében a nagy ipari központtá fejlődő Párizs a fő vasútvonalak mentén lassan kinyújtotta elővárosi csápjait. Ekkor alakult ki Saint-Denis és Aubervilliers, a két ipari előváros. A századfordulón a párizsi

16. Velence és környéke

agglomeráció (maga az — igen találó — elnevezés is a francia várostervezőktől származik) már négymillió lakost számlált. A század első éveiben megkezdődött a metró építése, amely jelentősen megkönnyítette a belváros közlekedését, míg az új vasút- és autóbuszjáratok az elővárosi terjeszkedésnek kölcsönöztek új lendületet. A két háború között a nagybani ellenőrizetlen telek- és lakásspekuláció az elővárosok további növekedéséhez vezetett. Az ekkor beépült, rendszerint alacsony lakássűrűségű területeken kevés helyi szolgáltatás állt az ott lakók rendelkezésére, akiket munkájuk Párizshoz kötött. 1935-re az agglomeráció elérte a hatmilliós lélekszámot. A második világháború alatt és közvetlenül utána Párizs növekedése lelassult, de 1954-től újabb gyors expanzió vette kezdetét. A városközpontban virágzott az üzleti és ipari élet, s az elővárosok még beépítetlen területein nagy lakássűrűségű lakótelepek sarjadtak ki a földből, újfent kevés helyi szolgáltatással és a foglalkoztatás szempontjából teljesen a városközpontra utalva. Egy északi előváros, Sarcelles lakóinak száma például 1954 és 1962 között 8 ezerről 35 ezerre nőtt. 1972-ben a párizsi agglomeráció már 8 és fél millió embernek adott otthont, s az elővárosok mohó csápjai az olyan régi, önálló kisvárosokat is befönték, mint Poissy és Pontoise.

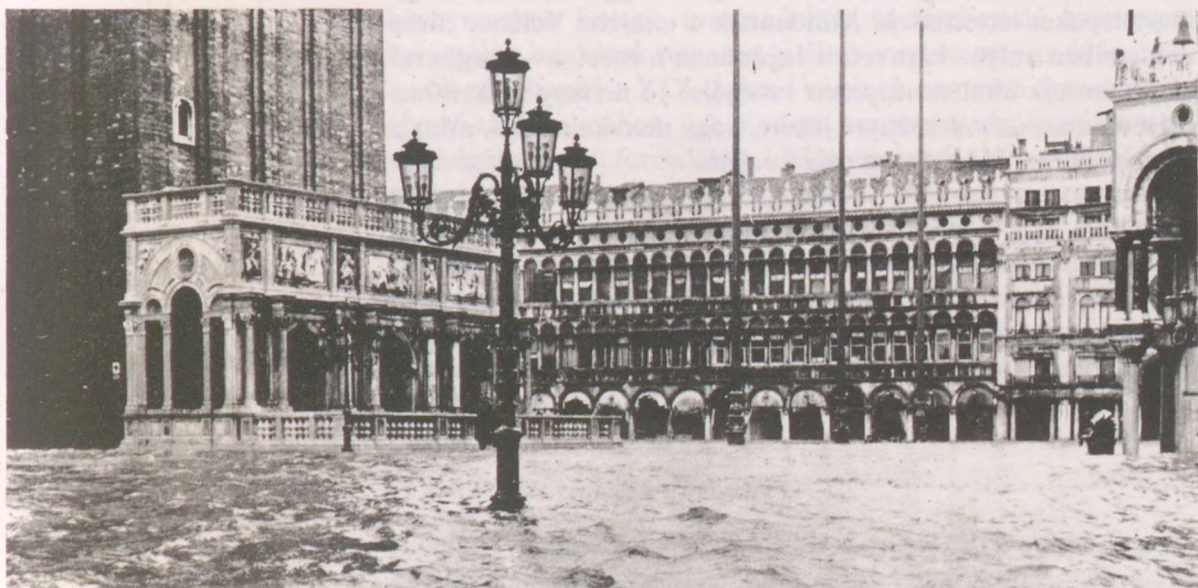
Egyetlen európai főváros sem telepedett rá oly mértékben hazája életére, mint Párizs Franciaországra. Mind az 1789-es forradalom előtt, mind utána a francia kormányok központosító törekvéseinek következtében a politikát és a társadalmat jelentősen befolyásoló minden fontos döntés Párizsban született, mint ahogy a fővárosban koncentrálódott az ipar, a kereskedelem, az oktatás java is. 1947-ben egy ifjú földrajztudós, Gravier könyvet írt *Paris et le Désert français* (Párizs és a francia sivatag) címmel, melyben azt állította, hogy Párizs túlságosan is elhatalmasodott a vidéki Franciaországon, amely emiatt a szellemtől, a kultúrától, az oktatástól és a döntéshozatal lehetőségétől megfosztott sivataggá változott. A könyv nagy port kavart. 1949-től az egymást váltó kormányok mindent elkövettek a decentralizáció érvényre juttatásáért, de csak részsikereket értek el. Az ipar valamelyest kimozdult a fővárosból, de a kultúra és az oktatás egy tapodtat sem moccan. Sőt — még az ipar is csak a közeli kisvárosokba költözött el (mint pl. Mantes vagy Melun), amelyek ezáltal szép csöndesen beleolvadtak a központi agglomerációba. Bár 1968-ban a francia összmunkaerőnek csak 21 százaléka dolgozott Párizsban, mégis itt koncentrálódott az autógyártás 80, a híradástechnikai ipar 75 és a finommechanikai ipar 68 százaléka; mi több, a francia vállalatvezetők 40, a mérnökök 48 és a kutatók 68 százaléka is a fővárosban lakott. A hatvanas években megindult nagyszabású irodaház-építkezések még nagyobb vonzerőt gyakoroltak az üzleti életre, s 1968-ban már a francia nagyvállalatok kétharmadát Párizsból igazgatták.

A hatvanas évek elején a franciák sokat töprengtek Párizs eljövendő fejlődésén. Az egyik mérőföldkő az az 1960-ban felme-

rült javaslat volt, amely kezdőbetűi alapján a PADOG-tervként vált ismertté s amely a közlekedés nagyléptékű fejlesztését és a történelmi városmaghoz közeli, de azon kívül eső új kereskedelmi és hivatali központok (az elővárosi csomópontok) kialakítását irányozta elő. A londoni Abercrombie-tervhez hasonlóan a PADOG is azt feltételezte, hogy megállítható Párizs növekedése, és hogy nem lesz szükség az 1960-as városhatárokon kívül eső területek fejlesztésére. 1962 és 1964 között Párizs lakossága azonban évi 165 ezer fővel gyarapodott, s az előrejelzések 1985-re 12, az ezredfordulóra pedig 14 millió lakost jósoltak. Ezért 1965-ben megalkották a „Schéma Directeur”, az Irányadó Tervet, amely már ekkora népességnövekedéssel számolt, s amely felvázolta a 2000-ig követendő stratégiát. Az új terv elvetette az új városokra épülő londoni megoldást, avval az indoklással, hogy a koncentrikus városmodell előbb-utóbb a központ megfojtásához vezet. A párizsi városépítők evvel szemben két, délkelet — északnyugat irányú tengely ötletével álltak elő: az egyik mintegy 75 kilométer hosszan húzódna az agglomeráció északi, a másik 90 kilométer hosszan a déli szélén. A két tengely mentén a régi városokat kibővítenék s újakat is építenének, amelyek közül például Cergy-Pontoise lakossága 1985-re elérné a 130 ezret, 2000-re pedig a 700 ezer főt. Az Irányadó Terv folytatta az elővárosi csomópontoknak a PADOG által szorgalmazott fejlesztését. Ezek egyike, az 1973-ra felépült La Défense számos ellentmondást kiváltó elemmel gazdagította a francia főváros horizontját.

A hetvenes évek elején mind Franciaországban, mind külföldön komoly aggodalmat váltott ki az, hogy a világ egyik legkedvesebb városának jellegét lerombolja az esztelen üzleti terjeszkedés. A Défense tornyait, melyek beletolakodtak a Diadalívvel nyíló híres panorámába, az elbűvölő régi piac, a Les Halles lerombolását s a Szajna melletti újabb gyorsforgalmi út építését

A süllyedő Velence

mind-mind heves bírálatok érték mint az inkább pusztító, semmint jótékony városfejlesztés elrettentő példáit.

Velence Arra a veszélyre, amit a XX. századi ipari és technikai haladás jelenthet glóbuszunk csodálatos történelmi városaira, Velence még Párizsnál jobb illusztrációval szolgál.

Velencét, a lagúnákra és szigetekre épült északolasz várost a IX. században alapították. A késő középkorban igen jelentős kereskedelmi és politikai központtá fejlődött, s a XV. században uralma alá hajtotta a Földközi-tenger keleti partvidéknek jó részét. 1400 és 1700 között a város a művészetek egészen kivételes virágzásának lett színtere, ami a település egészének a kialakítására éppúgy rányomta a bélyegét, mint az egyes palotákra és műtárgyakra. Aligha vitatható, hogy az 1970 táján már nyaranta 2 millió turistát vonzó Velence a világ leggyönyörűbb városai közé tartozik. A lagúna Velencével átellenes, szárazföldi partján áll Mestre és Porto Marghera, a két, különösen a második világháború után gyorsan fejlődő iparváros. 1970-ben Margherában működött Olaszország legnagyobb kőolajfinomítója, s a két város együttes lakossága meghaladta a negyedmilliót. 1966. november 4-én Velencét történetének legkatasztrofálisabb árvize sújtotta. A lagúna vize majdnem két méterrel a normális szint fölé emelkedett, s a rendkívüli szélvihartól korbácsolva a város minden részét elárasztotta. Egyetlen éjszaka leforgása alatt mintegy 27 millió font kár keletkezett. A csapást követő vizsgálat során riasztó tények derültek ki. Velence tíz évenként kb. három centimétert süllyed a lagúna iszapjába. A süllyedés egyik fő oka a víz kiszivattyúzása a város alatti artézi kutakból, s ezt a szivattyúzást Mestre és Marghera üzemei végzik. Az 1966-os tengerár ráadásul csak a legrosszabb, de nem az egyetlen ilyen csapás volt. Az áradások növekvő gyakoriságának másik oka az, hogy a lagúnát az ipar érdekeinek megfelelően átszabták. Új csatornákat ástak azért, hogy a nagyobb hajók is ki tudjanak kötni Mestre—Margheránál, s a lagúna egyes részein nagy ipartelepeket létesítettek. Mindennek a tetejébe Velence híres épületeiben súlyos kárt tett a lagúnának a mestre—margherai olajfinomítók által szennyezett levegője. Jó néhány szakember ezek után arra a véleményre jutott, hogy nem kevesebb, mint a város fennmaradása forog már kockán.

12. A vallás és a lélektan

A vallásos hit mindig is az emberi személyiség legbelsőbb köréhez tartozott, s ezért nincs könnyű helyzetben az a történész, aki a hit változásainak a feltérképezésére vállalkozik.

Ennek ellenére minden kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy a XX. századi Európa mind a keresztény hit, mind a vallásos gyakorlat jelentős visszaszorulásának lehetett tanúja. 1851-ben Anglia és Wales lakosságának a fele rendszeresen járt templomba; 1901-re ez az arány 26, 1966-ra pedig 21 százalékra esett vissza. Minthogy ez a tendencia fokozottabban érvényesül a protestáns Északon, mint a katolikus Délen, joggal feltételezhetjük, hogy a nagy-britanniai adatok az egész nyugat-európai helyzetet tükrözik. Oroszországban és Kelet-Európában a kommunista rezsimnek élesen szembefordultak a dolgozó nép évszázados kizsákmányolása eszközének tekintett keresztény vallással. Az üldöztetés, az állandó zaklatások nyomán keresztények tábora elenyésző, de keményen ellenálló kisebbséggé olvadt.

A vallás visszaszorulása és annak okai a XIX. századig nyúlnak vissza. A tudomány előrehaladása (főként Charles Darwin elmélete a fajok eredetéről), valamint a történettudomány módszereinek a fejlődése azt eredményezte, hogy a Bibliát, amit addig az európaiak többsége Isten szavának, s ezért szóról szóra igaznak hitt, egyre inkább mítoszok gyűjteményének tekintették, melynek igazságértéke távolról sem nyilvánvaló. A művelt európaiak leginkább ezért fordultak el jelentős számban a kereszténységtől; ugyanakkor a főként paraszti és arisztokratikus környezetben hosszú évszázadokon át kiteljesedő szervezett keresztény egyházak nehezen találták meg az utat az új iparvárosok népéhez és a XIX. század végének nagyobb demokráciát élvező társadalmához. „A modern kereszténység legsúlyosabb vereségét az ipari forradalom idején szenvedte el” — állapította meg 1969-ben egy keresztény tudós. 1880-ban az egymillió Berlin templomaiban mindössze 25 ezer ülőhely volt. Amikor a negyvenes években a francia papok a náci kényszermunkatáborokban először kerültek közeli kapcsolatba a francia munkásokkal, azt kellett felfedezniük, hogy honfitársaik nem annyira vallásellenesek, mint inkább bármiféle vallásos élmény híján voltak.

A protestáns teológia új elemei

Az első világháború szörnyű emberi megpróbáltatásai új gondolkörrel gazdagították a keresztény gondolkodást. Az előző

két évszázad során a keresztény gondolkodók a keresztény eszméket és gyakorlatot az ész, az emberi ráció szemszögéből próbálták értelmezni, s ahol az ész és a hit ütköztek egymással, ott inkább a hitet igyekeztek a rációhoz igazítani. Egy svájci teológus, Barth a Szent Pálnak a rómaiakhoz írott levelét magyarázva azonban evvel gyökeresen ellentétes álláspontra helyezkedett. Az ember szerinte tökéletlen és romlott teremtettség, akinek felfogóképessége épp oly gyenge, mint akarata. Istenről való minden tudásunknak kizárólag az isteni kegyelem által juthatunk birtokába, s a kereszténység alapját csak a hit bizonyossága képezheti, az tehát, amit az emberi ész önmagában képtelen megmagyarázni. A nációkkal bátran szembeszálló s ezért 39 éves korában egy koncentrációs táborban elpusztult Bonhoeffer tiszteletes személyében a német protestantizmus is adott a világnak egy nagy hatású gondolkodót. Bonhoeffer úgy vélte, hogy a hagyományos európai egyház lényegében halott, mivel szervezeti hierarchiája, a jelen világ dolgaiba való beavatkozása, ceremóniái és magatartásformái egyre inkább akadállyá és nem pedig kapocsná válnak Isten és az ember között. Nagy meggyőző erővel képviselte ezt az álláspontot a katolicizmusra áttért francia író, Simone Weil is. „Szeretem Istent, Krisztust és a katolikus hitet — írta —, de csöppnyi szeretet sincs bennem az Egyház iránt. . . Az Egyház mint társadalmi struktúra félelemmel tölt el.” A kereszténység azonban Bonhoeffer szerint életképes, mert lényege az imádság titkos szertartása általi személyes találkozás Istennel.

A háború után jó néhány német, brit és amerikai teológus folytatta az igazi kereszténység leválasztását az egyházközpontú vallásról. A keresztény hit az emberi lélek felé fordult és a jelen világ igazságtalanságain és gonoszságán igyekezett segíteni, s kevesebbet foglalkozott a „túlpart” vagy a halál utáni élet kérdéseivel; arra azonban semmi bizonyítékunk sincs, hogy szellemének megváltozása több hívet toborzott volna a keresztény egyháznak az európaiak körében.

A római katolikus egyház

A protestáns felekezetekkel szemben a római katolikus egyház majdnem 2000 éves folyamatos történelemre tekinthet vissza, s olyan, a Bibliára, illetve az egyházi zsinatokra alapozott, átfogó rendszerbe ágyazott hittételekkel és magatartási normákkal bír, amelyek már számtalan megmérettetésen és megpróbáltatáson estek át. A századfordulón a katolikus egyház kiterjedt nemzetközi szervezet volt, melyet szigorú hierarchia, azaz a Rómában székelő pápától a bíborosokon, az érsekeken és a püspökökön át a helyi kispapokig terjedő hatalmi lánc irányított, amelyben az alul lévők feltétlen engedelmességgel tartoztak a fölöttük állóknak. Plébánosain, iskoláin és (különösen Olaszországban, Spanyolországban és Írországban erős) politikai befolyásán keresztül közvetlenebbül ellenőrizte tagjait, mint a többi felekezet

többsége. Míg a XIX. század végétől kezdve egyre nőtt a társadalmi problémákra érzékeny, a szocializmussal és a demokráciával rokonszenvező katolikusok száma, addig a főpapok szigorú konzervativizmusba merevedtek. Ugyanígy elzárkóztak a hit új megközelítései elől is, s 1910-ben szigorúan megrendszabályozták azt a megújulási mozgalmat, amely a közelmúlt tudományos és történelmi kutatásainak fényében próbálta újragondolni az alapvető vallási dogmákat. A főpapság nagyobb veszélynek látta a kereszténységre nézve a kommunizmust, mint a fasizmust, s ezért előbb Mussolinivel, majd Hitlerrel is kiegyezett. XI. Pius pápa egyetlenegyszer sem ítélte el nyilvánosan Hitlernek a zsidósággal szemben elkövetett bűneit, ami miatt mind a háború alatt, mind utána éles bírálatok érték.

1945 után a katolikus egyház a demokratikus rendszerekben a kereszténydemokrata pártokon keresztül próbálta fenntartani befolyását (pl. Olaszországban és Nyugat-Németországban), a társadalmat érintő kérdésekben pedig szembekerült a könnyebb válást, az abortuszt és a fogamzásgátlást szorgalmazó „liberális” és „engedékeny” áramlatokkal. Cenzúrahálózatán keresztül híveit eltiltotta a veszélyesnek tekintett könyvektől és filmekről. S bár több hívét tudta megtartani, mint a protestáns egyházak, a katolikusok sorai is alaposan megcsappantak. 1943-ban megjelent egy könyv, amely mélyen megdöbbenetett a katolikus Franciaországot: Godin *France, pays de mission*, azaz Pogány Franciaország c. műve. Godin azt állította, hogy mivel csak minden tizedik francia gyakorolja komolyan vallását, Franciaországnak épp olyan nagy szüksége van a keresztény hittérítőkre, mint a tengerentúli szembeötlőbben pogány területeknek. Merész kísérlet indult ekkor útjára: a munkáspapok missziós tevékenysége. 1944-ben Suhard bíboros megalapította a *Mission de Paris*-t, a Párizsi Missziót, amely azt tűzte ki célul, hogy az ipari munkásoknak a papok velük együtt dolgozva, az ő világukba belehelyezkedve adják vissza a kereszténység értelmét, ne pedig kívülről, pusztán a templomok kapujában állva próbálkozzanak vele, amint azt a múltban tették. A kísérlet azonban felőrlődött a munkások hagyományos antiklerikalizmusának és a tradicionális beállítottságú katolikus vezetők idegenkedésének két malomköve között. Kudarca még élesebben rámutatott azoknak a kísérleteknek az óriási nehézségeire, amelyek vallási dimenzióba akarták helyezni a huszadik század ipari nagyvárosait.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas években mindazonáltal addig még soha nem tapasztalt mozgolódás támadt a katolikus egyház kebelén belül. A változások jórészt XXIII. János pápának (1958–1963) köszönhetők. Ő hívta össze az 1962-től 1965-ig tanácskozó Második Vatikáni Ökumenikus Zsinatot. A 2500 küldött között a világ minden tájáról összesereglett katolikusokon kívül a legtöbb nagyobb, a katolicizmus által korábban össellenségnek tekintett keresztény egyház is képviseltette magát. János pápa célja az *aggiornamento*, azaz a megújulás, egyhá-

zának a jelenhez való igazítása volt. János és utódja, VI. Pál fáradhatatlanul munkálkodtak a különböző keresztény felekezetek közötti bizalom megteremtésén is. A vatikáni zsinat során még tíz évvel korábban is teljességgel elképzelhetetlen tanácskozásokat tartottak. A témák között szerepeltek például a tévedés mértéke a Bibliában, a keresztény magatartás a zsidókkal szemben, az egyén joga a püspök, sőt a pápa döntéseinek a megkérdőjelezéséhez, a katolikus papok nőtlenségének kíváncsága, a fogamzásgátlás, a freudi pszichoanalízis. A vatikáni zsinat szelleme mindenütt új életet lehelt a katolicizmusba és a katolikusokba.

Következményeit azonban nem könnyű felmérni. Ahhoz aligha férhet kétség, hogy mélyen megosztotta a katolikus egyházat. Jó néhány küldött azzal a reménnyel tért haza, hogy sikerül a zsinat javaslatait megvalósítani. A konzervatívabbak viszont úgy vélekedtek, hogy a hagyományok megkérdőjelezése katasztrófához vezethet, s ezért a lehető legsürgősebben vissza kívántak térni a kitaposott ösvényre. A legradikálisabbak úgy érezték, hogy a zsinat legjobb esetben is csak az első apró lépés, s hogy a modernizálás feladatának épp hogy csak nekifogtak.

Ez a megosztottság a fogamzásgátlás kérdése kapcsán vált nyilvánvalóvá. A reformerek elismerték a fogamzásgátlás fon-

*A római Szent Péter tér,
1962. október. XXIII. János
pápát a Második Vatikáni
Zsinat megnyitására viszik*

tosságát, mivel a túlnépesedés a világ jövőjét fenyegető legnagyobb veszélynek tűnt. A sorozatos gyermekszülés óriási terhet rótt mind a nőre, mind a családra, míg a mesterséges fogamzásgátlást tiltó hagyományos katolikus parancs idejétmúlt, egészségtelen szabály volt, melyet a cölibátusban élő, s ezért a szexualitásról és a házasságról vajmi kevés tapasztalattal rendelkező papság fektetett le. A konzervatívok viszont ragaszkodtak a tradicionális állásponthoz, amely szerint az élet teremtetése kizárólag Isten akaratától függhet, s nem avatkozhat bele természetellenes módon a születésszabályozás. VI. Pál pápa hosszas mérlegelés után végül a reform ellen kötelezte el magát, és „*Humanae Vitae*” című enciklikájában megtiltotta a fogamzásgátló tabletták használatát. A döntés óriási vihart kavart. Egy katolikus reformer meglátása szerint a pápa „nagy tekintélyű püspökök és bíborosok véleményével szemben, világi tanácsadó testületének és a valláserkölcshöz vezető európai tudósainak álláspontját semmibe véve határozott így. Levelében a pápa mindvégig korlátatlannak hiszi tudását az emberi élet tapasztalatairól, sohasem kérdez, mindig csak állít.” A fogamzásgátlás körüli vitának talán nem is annyira maga a pápai döntés volt a legfontosabb mozzanata, hanem az, hogy sok-sok művelt katolikus fejtette ki véleményét saját papjának, a püspököknek és a pápának, abban a reményben, hogy mondanivalójuk meghallgatásra talál. Az egyház hagyományos tekintélye kétségessé és bírálat tárgyává vált, s ez beláthatatlan következményekkel járt a katolicizmus jövőjére nézve.

A kereszténység Oroszországban

Azóta, hogy a konstantinápolyi pátriárka 1054-ben elszakadt a nyugati kereszténységtől és a görögkeleti egyház fejévé nyilvánította magát, a kelet-európai keresztény egyházak más utakon járnak, mint a római katolikus. Az orosz ortodox egyház 1589-ben, a moszkvai pátriárka vezetésével nyerte el függetlenségét Konstantinápolytól, hogy aztán a XIX. század végére szorosan összefonódjék a cári kormányzattal. 1880-tól 1905-ig Pobedonoszcev irányítása alatt állt, és keményen szembeszállt a reformerekkel és a cár uralmának bírálóival. Hírhedt volt romlottságáról is.

A bolsevikok a hatalom megragadása után azonnal akcióba léptek az egyház ellen. A papokat Lenin „a rabszolgaság reverendás védelmezőinek” minősítette. 1917 decemberében az egyház minden vagyonát elkobozták, az összes papneveldét bezárták és az egyházi esküvőt polgárival helyettesítették. Tyihon, a röviddel azelőtt megválasztott moszkvai pátriárka a bolsevik vezetők kiközösítésével válaszolt (azaz megfosztotta őket mindazoktól az előjogoktól, amelyek az egyházhoz való tartozással járnak). Az új kormány erre mind a városokban, mind a falvakban erőteljes keresztényellenes kampányba kezdett. Egy grúz pap beszámolója szerint az ottani kommunista vezetők egy

Egy moszkvai kolostor fala: a bolsevik vallásellenes falfestmény az orosz ortodox papokat részeges kizsákmányolóknak ábrázolja

ízben megkérdezték a sok futkosásban és játszadozásban kifáradt iskolás gyerekeket, hogy éhesek-e. Amikor igennel feleltek, a kommunisták azt mondták nekik, hogy kérjék Istentől a mindennapi kenyerüket. Az imádság után semmi sem történt, s a gyerekeknek ekkor Leninhez kellett fohászkodniuk. Amint ezt megtették, megjelent egy kenyérrel, sajttal, gyümölccsel megrakott teherautó. „Látjátok — verték a gyerekek fejébe a kommunisták —, nem a jóisten adja a kenyeret, hanem a Lenin bácsi.” A kommunisták azonban nemcsak a propaganda fegyverével éltek. 1922-ben a pétervári metropolitát három társával együtt agyonlőtték, Tyihon pátriárkát pedig lecsukták. Egy évre rá ugyan kiengedték, de csak miután nyilvánosan feltétel nélküli hűséget fogadott a bolsevik kormányának. Halálakor ugyanez a kormány nem engedte, hogy utódot nevezzen ki maga helyett. A következő másfél évtizedben igen nyomorúságos állapotban tengődtek az ortodox egyház maradványai. Az egyházfői feladatot az a Szergej metropolita látta el, aki, miután letöltötte a maga börtönbüntetését, Tyihonhoz hasonlóan szintén hűségesküt tett a kormánynak, amivel szakadást váltott ki követői körében. Ezután újabb üldöztetési hullám következett, amit az oroszországi vallás gyökeres kipusztítását célzó Harcos Ateista Mozgalom vezetett. Sztálin egy 1929-es rendelete a vallásgyakorlást kizárólag az istentiszteletre korlátozta, de ezt a jogot is tovább csorbította a templomok ezreinek elkobzása. Az 1917-ben működött 54 ezer templomból 1939-re már csak néhány száz maradt az egyház tulajdonában; a sok ezernyi szerzetes- és apácasereg néhány száz főre, a püspökök száma pedig 163-ról 17-re apadt.

Hitler 1941-es Szovjetunió elleni támadása megfordította az ortodox egyház sorsát. A nemzeti csapás órájában Szergej atya habozás nélkül Sztálin támogatására szólított fel minden orosz keresztényt, s egy új tankhadosztály létrehozásához elegendő pénzt gyűjtött össze. Sztálin nem hagyta válasz nélkül ezt a gesztust. 1943-ban engedélyezte az új pátriárka megválasztását, s azt sem gátolta meg, hogy az egyhangúan megválasztott Szergej atya, majd később utódja, Alekszej, igazi haladást érjenek el az egyház újjászervezése terén. 1947-re a püspökök száma 74-re, a papoké mintegy 30 ezerre emelkedett; újra megnyitottak 67 kolostort és 8 szemináriumot, s felvették a kapcsolatot a többi kelet-európai keresztény egyházzal. Ezek a sikerek azonban megrémisztették a kormányzatot, amely 1959-ben újabb üldöztetési hullámmal reagált. Ismét napirendre kerültek a templombezárások (pl. a rigai és a permi székesegyházak), magas rangú egyházfőket és elöljárókat (pl. a csernyigovi és a kazanyi érseket) csuktak le, a papokat és gyülekezeteiket állandóan zaklatták. 1970-ben az orosz ortodox egyház ennek ellenére még létezett, s a megmaradt orosz keresztények száma is milliókra rúgott — de bizonytalan jövő elé néző, üldözött kisebbség voltak.

Az ökumenikus mozgalom

A huszadik század növekvő elvilágiasodására adott legkonstruktívabb keresztény válasz az ökumenikus (szó szerint: egyetemes, az egész világra kiterjedő) mozgalom életre hívása volt. A mozgalom a különféle keresztény egyházakat elválasztó megannyi repedést szeretne volna összeforrasztani azért, hogy az egységesebb kereszténység eredményesebben tudjon szembeszállni azokkal az erőkkel, amelyek meg akarják szüntetni cselekvő befolyását az emberi élet dolgaira. Temple, Canterbury érseke (1942—1944) szerint az ökumenizmus „új és legnagyobb horderejű ténye korunknak”.

Kezdetei 1910-ig, az Edinburghban megtartott nemzetközi misszionárius konferenciáig nyúlnak vissza. A két háború között egyre izmosodott: 1921-ben megalakult a Nemzetközi Misszionárius Tanács, 1929-ben pedig Stockholmban összeült az Egyetemes Keresztény Tanácskozás az Életről és a Munkáról. A konferencia szellemi mozgatója Uppsala érseke, Söderblom atya volt, aki töretlen akarattal munkálkodott a keresztények közötti egység megteremtésén és azon, hogy nagyobb érzékenységet ébresszen az egyházakban a kor szociális problémái iránt. Két évvel később Lausanne-ban egy újabb fontos tanácskozást rendeztek, az Első Világkonferenciát a Hitről és a Rendről. Ezt egy amerikai pap, a Fülöp-szigetek akkori püspöke, Brent kezdeményezte. Annak ellenére, hogy a katolikusok távol maradtak a tanácskozástól, négyszáz küldött gyűlt össze, köztük az ortodox egyházak képviselői is. Az ökumenikus szellem néhány esetben elősegítette az egyházak összeolvadását is.

1925-ben négy kanadai egyház egyesült a kanadai egyesült egyházzá, 1947-ben pedig Dél-Indiában cselekedtek hasonlóképpen a presbiteriánusok, a kongregacionalisták, a metodisták és az anglikánok.

E folyamat újabb fejezetét az Egyházak Világtanácsának a létrehozása jelentette 1948-ban, Amszterdamban. E szervezet, mely 147 egyházat és 44 országot képvisel, a tagjai közötti együttműködést és megértést, a világ keresztényei közötti egyseget hivatott előmozdítani. A katolikusok ekkor még távol tartották magukat a mozgalomtól — annál kitörőbb volt viszont a keresztények öröme szerte a világon, amikor XXIII. János pápa a világ egyházainak vezetőit 1962-ben meghívta a vatikáni zsinatra, utódja pedig cselekvő buzditást nyújtott az ökumenizmusnak.

A vallás alternatívái

Bármennyire is halódni látszott a kereszténység, a huszadik század első hét évtizedében egyetlen más átfogó filozófiai vagy szellemi rendszer sem tudott a helyébe lépni. A két háború között úgy tűnt, hogy két politikai mozgalom, a kommunizmus és a fasizmus képes lesz rá; mindkettő tömegeket vonzott és teljes önfeláldozást követelt híveitől egy nemesnek harsogott cél szolgálatában. Mindkettő a szebb jövő látomását hirdette, pontosan kijelölte a jót és a rosszat, s mindkettő szilárdan hitte, hogy ő az igazság egyedüli birtokosa. A második világháború azonban megsemmisítette a fasizmust, s — bár óriásira növekedett az oroszok hatalma — nem tette vonzóbbá a kommunizmust sem. A háború után a kommunizmus csak Ázsiában virágzott; Európában inkább a stagnálás jellemezte. A vasfüggönytől nyugatra — főként Franciaországban és Olaszországban néhány író és értelmiségi ugyan szenvedélyes híve maradt a marxizmus—leninizmusnak, de számuk nem növekedett 1945 és 1970 között. Kelet-Európára a kommunizmust az orosz fegyverek erőszakolták rá, és botorság lenne azt feltételezni, hogy valaha is beleférközött volna az uralkodó pártokon kívül maradt átlagemberek szívébe. A hatvanas évek Magyarországon a következő vicc járta:

- Miben áll a filozófia?
- Egy fekete ágyat keresni egy sötét szobában.
- Miben áll a marxista filozófia?
- Egy olyan ágyat keresni egy sötét szobában, amelyik nincs ott.
- Miben áll a marxista—leninista (azaz a hivatalos kommunista) filozófia?
- Egy olyan ágyat keresni egy sötét szobában, amelyik nincs ott, és azt ordibálni, hogy megvan!

Az európaiak egyébiránt meglehetősen gyanakvással viseltettek a hagyományos hiedelmek és szokások iránt, lett legyen akár a vallás, akár a szokás az alapjuk. Veszített hatalmából a tekintély — az egyházé, az államé, a családapáé, a férjé a házasságban, a

tanára az iskolában vagy az egyetemen; s evvel párhuzamosan egyre erőteljesebb hangsúlyt nyert az egyén joga ahhoz, hogy döntsön és hogy saját lelkiismeretét kövesse, bármilyen ügyről is legyen szó. Az európai nemzetek ugyanakkor nemzetük sikerét vagy kudarcát egyre inkább a gazdasági növekedés egyedüli szempontja szerint kezdték mérni, s emiatt az átlagemberek is az anyagi javak megszerzését tekintették életük fő céljának. „Ez a modern erkölcsiség — jegyezte meg 1967-ben John Kenneth Galbraith amerikai közgazdász. — Lassan Szent Péterről is azt hisszük, hogy aszerint bocsátja be vagy utasítja el a jelentkezőket, hogy mennyivel járultak hozzá a nemzeti jövedelemhez.” A hatvanas évek vége felé azonban nemcsak az önmaga kedvéért való gazdasági növekedés kíváncs volt a kérdőjeleződött meg; azon is egyre többen töprengtek el, hogy helyes-e, ha kizárólag a nagyobb anyagi bőség életük egyetlen célja. „Az angolok krédója kimerül abban az igazságban, hogy nincs Isten és hogy bölcs dolog időnként imádkozni hozzá” — fogalmazta meg találóan Alasdair MacIntyre, a híres író és rádiós személyiség 1963-ban. A nagyvárosi, ipari Európa nagy része ugyanettől az értékzavartól szenvedett.

A pszichológia A valláshoz hasonlóan, a pszichológia is az ember lelkével és szellemével törődik. A huszadik század előrehaladtával a papok helyett egyre inkább a pszichiáterek váltak a modern városi ember istápolójává, ha hatalmába kerítették a gondok és eluralkodott rajta a depresszió.

A pszichológia, a lélekről való tudomány a XIX. század második felében vált önálló diszciplínává. A fiziológiából, azaz az élő szervezetek funkcióit, illetve az azokban lejátszó folyamatokat kutató tudományágból nőtt ki, amelyet Németországban négy nagyszerű tudós, Helmholtz, Brücke, Ludwig és Du Bois-Reymond neve fémjelzett. Ők négyen mindenáron meg akarták cáfolni a vitalizmus elméletét, azt a hiedelmet, amely szerint az élet kizárólag tudományos kategóriákkal önmagában megmagyarázhatatlan. Amint azt egyik kollégájuk megfogalmazta, szentül hitték, hogy „az élő szervezetekben is csak a legközönségesebb fizikai-kémiai erők működnek”. A pszichológia a fiziológiából nőtt ki, s a két legnagyobb modern pszichológus, Pavlov és Freud e négyesfogat tagjainak a keze alatt indult el pályáján: Pavlovnak Ludwig, Freudnak pedig Brücke volt a mestere.

Pavlov és a behaviourizmus Pavlov (1849—1936) a közép-oroszországi Rjazanyban született. Nagyapja még paraszt, apja viszont már pap volt, s ez lehetővé tette a számára, hogy a helyi papnevelőben tanuljon. Miután már ott élénk érdeklődést tanúsított a természettudományok iránt, stúdiumait a pétervári egyetemen folytatta. Darwin, akit először iskolás korában olvasott, egész hátralévő életében meghatározó befolyást gyakorolt rá. Pavlov érdeklődése a biológiára és a fiziológiára összpontosult, s miután az egyetemen nagyon alapos fiziológiai képzést kapott, úgy döntött, kísérleti fiziológiára adja a fejét.

Pavlov bogaras, különködő ember volt, aki kizárólag a munkájának élt — a világ egyéb dolgai, mint például ifjúkorának szegénysége vagy a hírnév és a rang élemedettebb korában, jobbára hidegen hagyták. Nagy szerencséjére olyan feleséget talált magának, aki hajlandó volt olyannak elfogadni őt, amilyen, és gondját viselni még akkor is, ha ezzel olyan férjet kellett eltűrnie, aki egy fillér nélkül jelenik meg az esküvői szertartáson, és sem a szertartást, sem a nászutat nem tudja fizetni, vagy aki olyan fárasztó túrákra cipeli magát terhe miatt, hogy elvetél. Tudósnak azonban Pavlov kristálytisztá logikájú, alapos és meg nem alkuvóan becsületes volt; néhány problémát szemelt ki magának, melyeknek szűnni nem akaró energiával és nagy leleményességgel kereste a megoldását. Hosszú pályafutása során igazából csak három nagyobb kísérleti témán dolgozott. Az első, mellyel 1883-ban elnyerte az orvostudományok doktora címet, a szív idegrendszerével foglalkozott. Ezután egészen 1902-ig a fontosabb emésztőmirigyeknek szentelte munkásságát, s ez alatt az idő alatt már nemzetközi hírnévre tett szert. Harmadik kutatási területe, az agy magasabbrendű idegpályái teljes egészében kitöltötte életének hátralévő 34 évét. Pavlovot ekkor már mind hazájában, mind külföldön tisztelet és megbecsülés övezte.

Pavlov nem nézte jó szemmel a bolsevik forradalmat — sőt, egyenesen úgy vélte, hogy az 1917-es események az orosz történelem legnagyobb katasztrófái közé tartoznak. Véleményét nem rejtette véka alá. Amikor megkérdezték, hogy mit tart a bolsevikok által vezérelt nagy társadalmi kísérlet felől, csak annyit válaszolt: „Én ehhez a kísérlethez egy béka hátsó lábát sem adnám.” A kommunisták azonban büszkék voltak rá, ráadásul tudományos teóriái is inkább megerősítették, mintsem cáfolták a marxista elméletet. 1922-ben azt kérte Lenintől, hogy engedje külföldre távozni. Lenin a kérést megtagadta, de cserébe felajánlotta, hogy megnövelik Pavlov élelmiszer-fejadagját — amit viszont a tudós utasított vissza. Amikor 1927-ben a papi származásukat kizárták az orvosegyetemekről, Pavlov tiltakozásképpen lemondott fiziológiaprofesszori posztjáról. Ugyancsak felemelte a hangját Sztálinnál akkor, amikor az Orosz Tudományos Akadémia tagjai közé azért férközhettek be emberek, mert jó kommunisták, nem pedig jó tudósok voltak.

1933-ban az agg tudós megbékélt a kormánnyal. Az ország hatalmas összegeket fordított tudományos kutatásra, és Pavlov minden jel szerint hagyta magát meggyőzni arról, hogy valóban a tudományos igazság által ihletett új társadalom formálódásának tanúja. Halála után az általa megkezdett tudományos munka tovább folytatódott, sőt bővült a szovjet kutatási központokban.

Pavlov legjelentősebb kísérleteit 1902 után végezte el. Ahhoz, hogy a kutyák enni és emészteni tudjanak, nyáleválasztásnak kell végbemenni. Ez a természetben reflexszerűen indul meg, akkor, amikor ételt vesznek a szájukba. Pavlov megfigyelte, hogy néhány kutya már akkor nyáladzani kezd, amikor még

csak az őket rendszeresen etető gondozót pillantja meg. Ebből kiindulva egy olyan kísérleti szituációt épített fel, amelyben minden etetés előtt egy csengő szólalt meg. A kutya egy idő után már pusztán a csengő hangjára, az étel látványa nélkül is nyáladzani kezdett. A csengőt Pavlov „feltételes ingernek”, a csengőszóra meginduló nyálelválasztást „feltételes reflexnek” s az állati viselkedés megváltoztatásának e folyamatát pedig kondicionálásnak nevezte el. Ez a látszólag egyszerű kísérlet szinte beláthatatlan horderejű következtetéseket sugallt. Pavlov bebizonyította, hogy az állati és valószínűleg az emberi viselkedés és tanulás jelentős mértékben az ismétlődő külső ingerekre adott ösztönös reakciókból tevődik össze és az ingerek természete szerint változik. Azt is felfedezte, hogy azok a kutyák, amelyek nehéz választásra kényszerülnek két inger között, gyakran zavarodottá válnak — s Pavlov ebben vélte megtalálni a neurotikus viselkedés magyarázatát.

A pavlovi módszerek jelentősége legalább olyan korszakos, mint a pavlovi felfedezéseké. Csak az érdekelte, amit meg tudott figyelni, és csak abból a viselkedésből vont le következtetéseket, amelyet saját, szigorúan ellenőrzött kísérletei során kielemezett. Szentül hitte, hogy a tudós számára nincs más elfogadható munkamódszer. A pavlovi felfedezésekből és módszerekből kiterjedélyesedő pszichológiai iskolát általában behaviourizmusként szokták emlegetni.

Freud és a pszichoanalízis

Sigmund Freud (1856—1939) Freibergben, Bajorországban született. Apja, a bukott zsidó gyapjúkereskedő 1859-ben családjával együtt Bécsbe költözött. Az éles eszű ifjú Sigmund tizenhét éves korában kezdte meg tanulmányait a bécsi egyetemen. Érdeklődése a biológia és a fiziológia felé fordult, s a halak vázrendszeréről írott terjedelmes munkája 1881-ben elnyerte számára az orvostudományok doktora címet. A Bécsben ekkor már egyre erősödő antiszemitizmus gátat vetett egyetemi előmenetelének, s ezért idegrovosi magánpraxist nyitott, ami — néhány év nélkülözés után — tisztességes megélhetést biztosított számára.

Érdeklődése ekkor a hisztéria és a hipnózis, mint ennek lehetséges gyógymódja felé fordult, de egyre többet töprengett az emberi elme természetéről és az idegrendszeri zavarokról is, amint az ez utóbbi tárgyról írt tanulmányából is kitűnik. Felfedezte, hogy az olyan, rendszerint figyelembe se vett vagy rosszul magyarázott dolgok, mint az álmok, az elszólások, a nyelvbottlások vagy a korai gyermekkor emlékképei, az érzelmi zavarok, illetve a személyiség megértésének fontos kulcsai lehetnek. Új gyógymódot talált ki, amit „szabad asszociációnak” nevezett el. Amikor édesapja 1897-ben meghalt, saját magát vetette alá ennek a módszernek, s életének ebben az érzelmi válságtól terhes szakaszában saját álmait és gyermekkori emlékeit anali-

zálta. Három évvel később megjelentette a későbbi értékelések szerinti legfontosabb könyvét, az *Álmofejtést*, amely nemcsak az álmok sajátosságairól értekezett, hanem új elméletet rajzolt fel az emberi elméről is. A könyvet megjelenése után szinte teljes érdektelenség vette körül: nyolc teljes évig tartott, míg az első kiadás 600 példánya elfogyott. Freud azonban nem hagyott fel az írással. *A mindennapi élet pszichopatológiájában* megpróbált magyarázatot találni az elírásokra és a nyelvbtlásokra, s az 1905-ben közreadott *Három esszé a szexualitásról* c. művében a szexuális vágyak fontosságát bizonyította be az egyéni érzelmek és a személyiség fejlődésében. Most már tehetséges követők csatlakoztak hozzá Bécsben, majd 1909-es egyesült államokbeli útja után másutt is a világon. Egész életén át töretlen energiával munkálkodott a „pszichoanalitikus mozgalom” megteremtésén, amely eszméit az egész glóbuszon elterjeszténé.

Freuddal nagyon nehéz volt együtt dolgozni. A legkisebb ellentmondást sem tűrte el új ideáival szemben, s azokat, akik nem értettek vele egyet, vetélytársként kezelte. Ezért szakított két legtehetségesebb követőjével, Adlerrel és Junggal is. „A pszichoanalízis az én teremtményem — írta 1914-ben. — Tíz éven át egyes egyedül én foglalkoztam vele... nálam senki nem tudhatja jobban, hogy mi a pszichoanalízis.”

A korosodó Freud növekvő érdeklődéssel igyekezett a pszichoanalízis módszerét a múlt és a jelen társadalmára alkalmazni. A történelmi események alakulása egyébként kétségbeeséssel töltötte el. Amikor a nácik 1938-ban átvették a hatalmat Ausztriában, Londonba menekült, ahol egy évvel később elhunyt.

Freud a „tudattalan” feltárásával járult hozzá leginkább az emberi természet teljesebb megértéséhez. A tudattalan az emberi viselkedést nagymértékben meghatározó, létfontosságú szféra, amelyről azonban az egyénnek kevés fogalma van és amelyhez csak az álmokon, a nyelvbtlásokon stb. keresztül

Pavlov (balról a harmadik) négy kiváló európai tudós társaságában 1936-ban, a Buckingham-palota előtt. Az imént V. György királynál jártak látogatóban

lehet hozzáférni. Freud azt is hangsúlyozta, hogy az emberi viselkedést és fejlődést alakító egyik elemi erő a „libidó” avagy a szexuális ösztön. Éltesebb korában sokszor hívta föl a figyelmet az agresszió ösztönének a hatalmára is. Ezek az ösztönös erők a társadalom számára elfogadható formákban vezetődnek le, s e formáknak megfelelően öltenek testet az ember szellemi és érzelmi tulajdonságai. Az ösztönök társadalmi formákba való terelésének döntő szakasza a kora gyermekkor. Nagyon sok függ a gyermek és a szülők korai kapcsolatától, amely már ekkor erősen szexuális jellegű. A kora gyermekkor eseményei nagyban meghatározzák a felnőtt személyiséget.

Ezek az eszmék óriási jelentőséggel bírtak. A „tudattalan” felfedezésével Freud semmivé foszlatta az emberbe mint a boldogságot rendezett és civilizált módon kereső, lényegében észszerűen cselekvő lénybe vetett évszázados bizalmat. A szexualitás hangsúlyozásával megrendítette a vallás és a közérkölcshelyettesítette a világot eme elementáris biológiai erő fontosságának az elismerésére kényszerítette. Avval, hogy bebizonyította a kora gyermekkor és a családi kapcsolatok jelentőségét a személyiség fejlődésében, mind Európában, mind az Egyesült Államokban forradalmasította a gyermekek és a fiatalok nevelését; az emberi természetről megfogalmazott általános elmélete pedig, melyet pszichológusok, történészek, művészek, írók fejlesztettek azóta tovább, új fényben világította meg mind a múlt, mind a jelen emberi tapasztalatainak egyes oldalait.

Freudot életében sok bírálat érte. Kortársainak többsége egyszerűen felháborítónak találta a — *horribile dictu*: már kisgyermekkorban megnyilvánuló! — szexuális ösztön fontosságáról vallott nézeteit. „Freud mélyebbre hatolt, tovább maradt lenni és mocskosabban mászott elő, mint bárki más” — fogalmazta meg a vele szembeni ellenérzéseket egy szellemeskedő bírálója. Még tulajdon tanítványai is arra a véleményre hajlottak, hogy túlhangsúlyozta a szexualitást: Alfred Adler például azt tartotta, hogy a legtöbb emberben a hatalom, a siker és a megbecsülés utáni vágy legalább olyan erős, mint a szexuális ösztön, míg C. G. Jung érvelése szerint Freud túlságosan is az egyén kategóriájában gondolkodott, és nem ismerte fel, hogy bármely társadalomban az egész több, mint a részek összessége és hogy minden civilizáció mögött-alatt megtalálható a nagy „kollektív tudattalan”, amely magába foglalja a vallást, a hagyományokat, a legendákat és népszokásokat. Más pszichológusok a tudományos módszerek hiányát vetették és vetik a mai napig Freud követőinek a szemére. Szerintük a freudisták túl keveset építenek az emberi viselkedés megfigyelésére és túl sokat a sejtelmekre és az ösztönös megérzésekre, melyek gyakran nem alapszanak máson, mint felzaklatott egyének kósza gondolatfoszlányain. Freud és tanítványai valóban elenyészően kevésszer végeztek kísérleteket e sejtések igazolására — de az is tény, hogy kevés sejtés hatott oly mélyen a huszadik századi társadalomra, mint az övék.

13. A művészet a modern világban

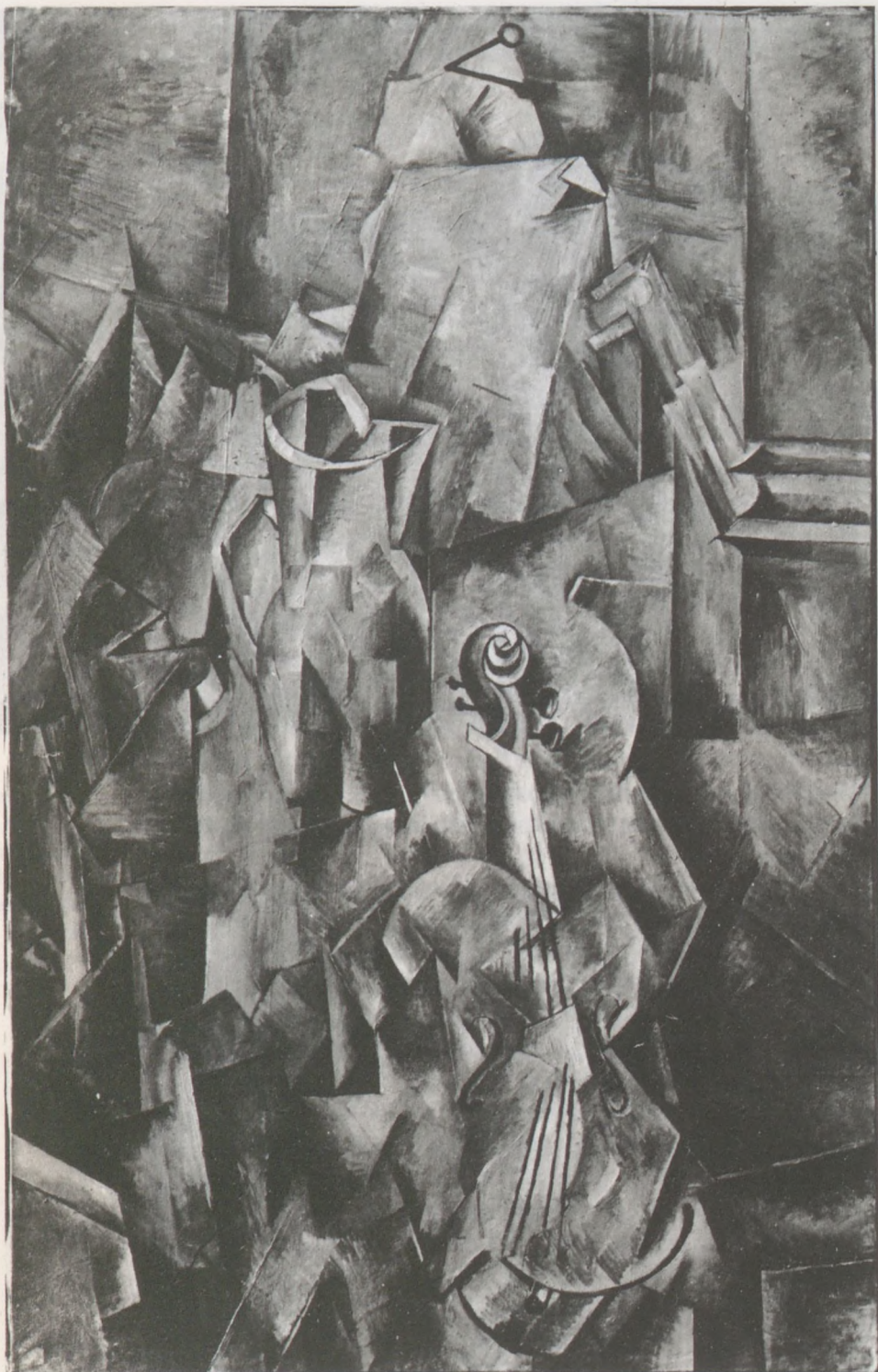
Az emberiség történelmének folyamán soha annyi kísérlet és új irányzat nem bukkant föl a művészetben, mint a huszadik században; soha olyan erővel nem utasították el a múlt művészi eszményeit és nem kerestek olyan elszántsággal új módszereket és szabályokat, mint ekkor. A művészeket soha nem üldözték olyan erőszakosan, mint a náci Németországban és a kommunista Oroszországban, míg — minden hivatalos támogatás ellenére — Nyugat-Európa művészei soha képtelenebbek nem voltak arra, hogy alkotásaikat megértessék elfogadtassák a nagyközönséggel, mint korunkban.

A festészet

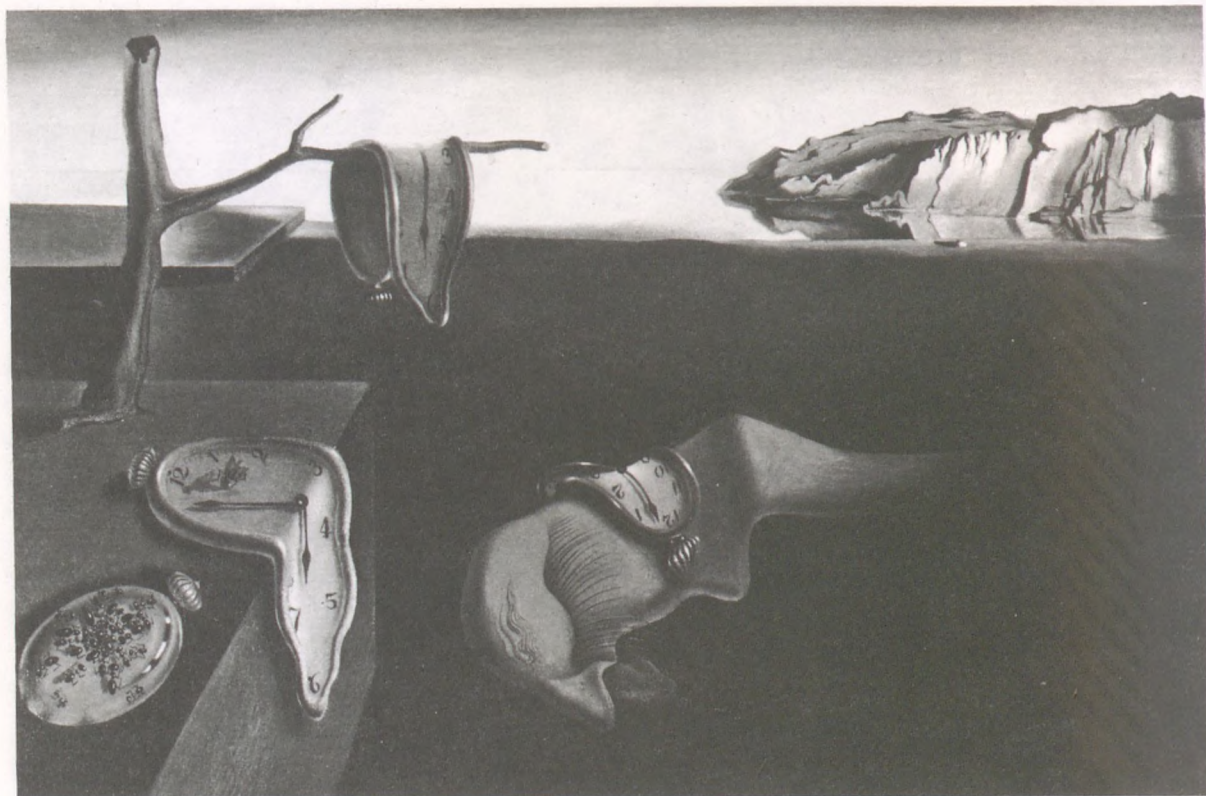
A századfordulón, amikor a festőművészet virágkorát élte, Párizs volt a nemzetközi művészvilág fővárosa. A múlt század utolsó három évtizedében először az impresszionisták, majd a posztimpresszionisták szakítottak avval az évszázados tradícióval, amely szerint a festő legfontosabb feladata az anyagi világ pontos, akkurátus imitációja, azaz lemásolása. Cézanne, a vezető posztimpresszionisták egyike azokat az egyszerű geometriai formákat kereste, amelyek meggyőződése szerint minden természeti forma lényegét alkotják. 1907-től 1912-ig Picasso és Braque (akik ez utóbbi megfogalmazása szerint „mint két egymáshoz kötött hegymászó” dolgoztak együtt) megteremtették a kubizmust, amely logikusan továbbfejlesztette a geometriai formák cézanne-i elméletét oly módon, hogy a tárgyat egyazon vásznon több nézőpontból is ábrázolta. A kubista festmények-

Táj, malommal. Cézanne-nak ez az 1900–1906-ban festett, szigorú geometriai formákból építkező képe már-már Braque és Picasso kubizmusa felé mutat

Braque: Hegedű és váza.
Jellegzetesen kubista alkotás,
1910.

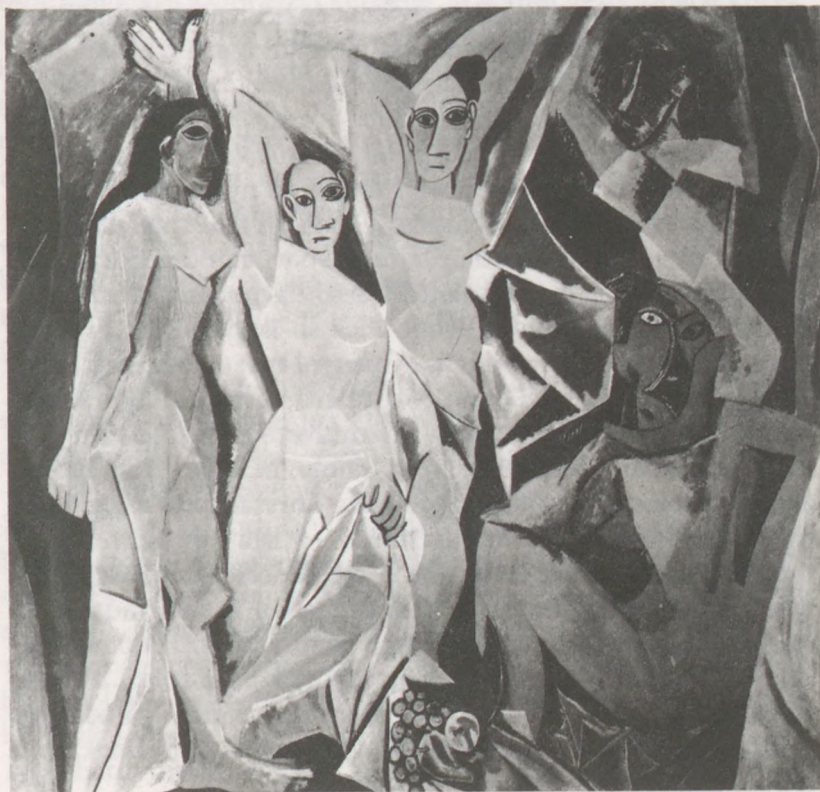

től, amelyeken tárgy már alig-alig felismerhető, a teljes absztrakcióig, azaz a tárgy nélküli ábrázolásig már csak egy kis lépést kellett megtenni.

A két háború között számtalan absztrakt festmény született, melyek közül Mondrian és Nicholson alkotásai számítottak úttörőnek. A másik fontos művészeti mozgalomra, a szürrealizmusra a tudattalattiról és a tudatalatti megértéséhez kulcsfontosságú álmokról alkotott freudi teória gyakorolt hatást; az irányzatot Magritte és Dalí, képviselték a legmarkánsabban. A második világháború után Párizs elveszítette addigi vitathatatlan vezető pozícióját, s először New York, majd London is önálló nemzetközi művészeti központtá léptek elő. A stílussal és formával való kísérletezés még vadabbá vált. A festészet, a szobrászat, az építészet és a tudomány közötti határok elmosódtak. Az elmúlt néhány évtized termésének értékelése szinte lehetetlenül nehéz feladat; több műbíró mindenesetre azt a véleményét hangoztatja, hogy az általuk a festészet történetének legragyogóbb korszakai közé sorolt, 1900-tól 1925-ig tartó időszakhoz semmiben sem fogható az utána következő ötven év. Picasso Pablo Picasso (1881—1973) Spanyolországban, Barcelona közelében látta meg a napvilágot. Apja festészetet tanított. Már kora gyermekkorában lenyűgöző rajz tehetséget árult el, s diáktársainál lényegesen fiatalabban, tizennégy éves korában — miután egy nap alatt letett egy olyan vizsgát, amire egy hónapot engedélyeztek — beiratkozhatott a barcelonai képzőművészeti főiskola egy magasabb osztályába. 1900-ban egy rö-

A szürrealizmus egy eklatáns példája: Dalí 1931-ben keletkezett, Az emlékezet állandósága c. képét álomszerűség, fantasztikum jellemzi

vid párizsi látogatás során „megfertőzte” az ottani szellem, s egy év múlva végleg odaköltözött. Tehetségét hamarosan felfedezte a jó nevű műkereskedő, Vollard. Festményei jó piacra találtak, őt pedig egyre nagyobb tisztelettel vették körül a montmartre-i művészek. Ezután kezdődtek a művészetére később oly jellemzővé váló gyakori és drámai stílusváltások. Első párizsi évei a „kék korszakként” vonultak be a művészettörténetbe, amit 1905-ben a rózsaszín korszak váltott fel. 1907-ben még legközelebbi társait is sikerült elképesztenie a *Les demoiselles d'Avignon*, azaz Az avignoni kisasszonyok című képével, amely az afrikai fafaragások hatását mutató, kifacsart és eltorzított formáival semmiben sem hasonlított korábbi alkotásaihoz. A Braque-hoz fűződő barátságából nőtt ki kettejük szoros együttműködése a kubizmus megeremtésében. A két művész munkássága ekkor olyannyira összefonódott, hogy — Braque tanúságátétele szerint — néha már azt sem tudták, melyik képet melyikük festette. A kubizmus felrázta és megosztotta a művészvilágot, s nemzetközi hírnevet szerzett Picassónak, aki 1912-ben ennek dacára már újabb kísérletezésben mesterkedett. Papír- és vízhatlan szövetdarabokat ragasztott a vászonra, s ezzel megeremtette a kollázstechnikát. Amikor az első világháború kítőrésekor Braque bevonult a francia hadseregbe, együttműködésük megszakadt, s véget ért Picasso kubista korszaka is. A két háború között tágult Picasso művészi tevékenységének spektruma: tehetségét a festészet mellett a szobrászatban, a könyvillusztrálásban, a kerámiaszobrászatban kamatoztatta. Korábban nem

Picasso: Az avignoni kisasszonyok, 1907.

Picasso: *Guernica*, 1937.

mutatott túl nagy érdeklődést a politika iránt, de a harmincas évek eseményeit már ő sem szemlélhette tétlenül. Határozottan szembefordult Franco spanyolországi hatalomátvételével. 1937-ben megalkotta a „Franco álma és hazugsága” című képregényt, amelyben kegyetlenül kifigurázta a spanyol tábornokot, s amikor a Franco oldalán harcoló német bombázók gyereket és asszonyokat öltek Guernica utcáin, heteken át tartó, szinte tébolyult dühtől inspirált munkával megfestette a „Guernicát”, ezt a három méter magas és nyolc méter hosszú remekművet, amelyben nemcsak a spanyol falu tragédiáját fogalmazta meg, hanem belesűrítette a háború minden borzalmát.

A második világháború alatt Picasso Párizsban maradt, ahol a németek annak ellenére, hogy Picasso közismerten gyűlölte őket s hogy ők sem rajongtak a spanyol mester képeiért, nem háborgatták. Hosszú életének hátralévő részében ugyanolyan aktívan dolgozott, mint addig. Életműve burjánzó és tüneményes, invenciója, alkotókészsége szinte páratlan a művészet történetében. „A vizuális szegénység korszakában a legfontosabb, hogy lelkesedést ébresszünk” — írta egy helyen az a művész, akinek egész oeuvre-je a lelkesedéstől és az életerőtől vibrál. Picasso felmérhetetlen hatást gyakorolt más művészekre; festőkre csakúgy, mint költőkre, szobrászokra, és táncosokra. Közeli barátja, Apollinaire így nyilatkozott róla: „Picasso azok közé tartozik, akik Michelangelo szerint rászolgáltak a sas elnevezésre, mert mindenkinél magasabban szárnyalnak, és a felhőkön áttörve a nap fényében fürdenek.”

Szobrászat

1900-ban Párizsban nagyszabású kiállítást rendeztek Auguste Rodin (1840—1917) műveiből. Az elmúlt három évszázad viszonylagos üressége után Rodin olyan vitalitást lehelt a szobrászatba, hogy egyesek szerint egy már halott művészeti ágat keltett életre. A posztimpresszionista festőkhöz hasonlóan Rodint sem a valóság illusztrálása izgatta, hanem impressziókat fogalmazott meg, s a kívánt hatás eléréséhez gyakran folyamodott a torzított ábrázoláshoz (mint pl. a Balzac-emlékmű). Nemcsak hírneve, de hatása is túlnőtt Franciaország határain, s olyan művészeket találunk követői között, mint a New York-i Epstein, a román Brancusi és az oroszországi Lichitz.

Ahogy az afrikai képzőművészet hatott a huszadik századi európai festészetre, úgy a szobrászat sem maradt érintetlen a „primitív” — főként ókori görög, egyiptomi és mexikói — művészettől. A másik jelentős hatást a modern gép gyakorolta rá, amely főként az orosz és az olasz művészeket nyűgözte le, s amely számtalan új nyersanyagot szolgáltatott a szobrász munkájához. A *Futurista szobrászat kiáltványában* Umberto Boccioni arra próbálta rávenni a művészeket, hogy ezentúl használjanak „üveget, fát, kartonpapírt, lemezt, lószórt, bőrt, szövetet, tükröket és villanyégőket”!

A festőkhöz hasonlóan a szobrászok is teljesen absztrakt műveket kezdtek produkálni. A két háború közt ennek az irányzatnak a román Brâncuși volt a vezéralakja, aki otthonául, akárcsak Picasso, Párizst választotta, s aki számára Rodin Balzacja jelentette a modern szobrászat kezdetét. A rodini vezérfonalat követő művész az eszményt „nem a dolgok külső formájában, hanem belső lényegükben” látta, s a tárgyak megformálásakor ennek az általa belső lényegnek vélt tartalomnak a megfogalmazására törekedett. Az eredmény néha teljesen absztrakt tárgy lett, néha nem. Brâncuși igen erősen hatott két angol szobrászra, Henry Moore-ra és Barbara Hepworthre. A román szobrászhoz hasonlóan ők sem mintakészítőként, hanem inkább faragóként közelítették meg az anyagot, amivel dolgoztak — Moore jobbra a követ, Hepworth a fát —, s a lényegét kivésni akarták, nem formába önteni.

A második világháború után megvalósult Boccioni álma: a szobrászok szinte minden elképzelhető anyagot felhasználtak alkotásaikban. Megszülettek az első mozgó szobrok, a mobilok — ezek egyik úttörője volt az amerikai Calder.

Henry Moore Moore egy castlefordi (Yorkshire) bányász családban született 1898-ban. Már kisfiúkorában szenvedélyes érdeklődés támadt benne Michelangelo művészete iránt, akiről először a falusi vasárnapi iskolamestertől hallott — mint „a világ legnagyobb szobrászáról”. Bár a helyi középiskolában arra bátorították, hogy éljen nyilvánvaló művészi tehetségével, szülei kívánságának megfelelően először tanítónak tanult. Csak 1919-ben, miután néhány hónapot eltöltött a lövészárkokban,

*Moore egy bronzalakja,
háttérben a történelmi
Firenzével, az 1972-es
kiállítás alatt*

iratkozott be a leedsi Képzőművészeti Főiskolára. Két évvel később ösztöndíjat kapott a londoni Királyi Művészeti Főiskolán, ahol hamar kivívta az igazgató, Sir William Rothenstein megbecsülését. Egyetemi tanárai azonban inkább elkedvetlenítették, mintsem bátorították volna. Az egyik professzor Moore egy festménye láttán csak annyit dörögött az orra alá, hogy „biztos, hogy ez az ember szeméten él”. Moore legtöbbet a British Museumban tett látogatásaiból tanult, az egyiptomi, amerikai és afrikai primitív szobrászattól, s egy csodálatos franciától, Gaudier-Brzeskától, aki, mielőtt a nyugati fronton 23 éves korában utolérte volna a halál, néhány évig Londonban dolgozott. A húszas, harmincas években Moore a Királyi és a Chelsea-i Szépművészeti Főiskolán tanított szobrászatot. Munkáját ugyan sem tanártársai, sem diákjai nem becsülték túlságosan sokra, de itt szinte korlátlan lehetősége nyílt az önálló alkotómunkára. 1940-ig Észak-Londonban lakott, s egy nyaralót tartott fönn Kent dimbes-dombos vidékén. Amikor 1940-ben londoni műtermét lebombázták, családjával együtt elköltözött Londonból, s egy hartfordshire-i kis faluban rendezte be otthonát és műtermét. A harmincas években Nagy-Britanniában kapta szárnyára a hírnév, 1950-re pedig már ismerte az egész világ. Alkotásait szerte a világon nagy kiállításokon mutatták be, melyek közül a legcsodálatosabbat 1972-ben, Firenzében, Michelangelo szülővárosában rendezték egy domboldalon a város fölött.

Amikor Moore kővel dolgozott, közvetlenül véste, így akarván megtalálni — akárcsak Brâncuși — a formát. Nem a szépségre törekedett, hanem arra, hogy művei életerőt sugározzanak. Így írt erről 1934-ben: „Számomra a műalkotásnak legelőször is saját vitalitással kell rendelkeznie. Nem a való életben

tapasztalható vitalitás visszatükrözésére, a mozgás, a fizikai cselekvés, frissen táncoló figurák szerepeltetésére gondolok, — hanem arra, hogy a műben magában felgyűlhetnek energiák, hogy az általa ábrázolt tárgytól függetlenül élheti intenzív, önálló életét.” Ama képességei miatt, amelyekkel ezt az életerőt megtudta jelentetni, sokan a szobrászat meghatározó egyéniségének tekintik, s egy polcra helyezik Michelangelóval vagy Rodinnel.

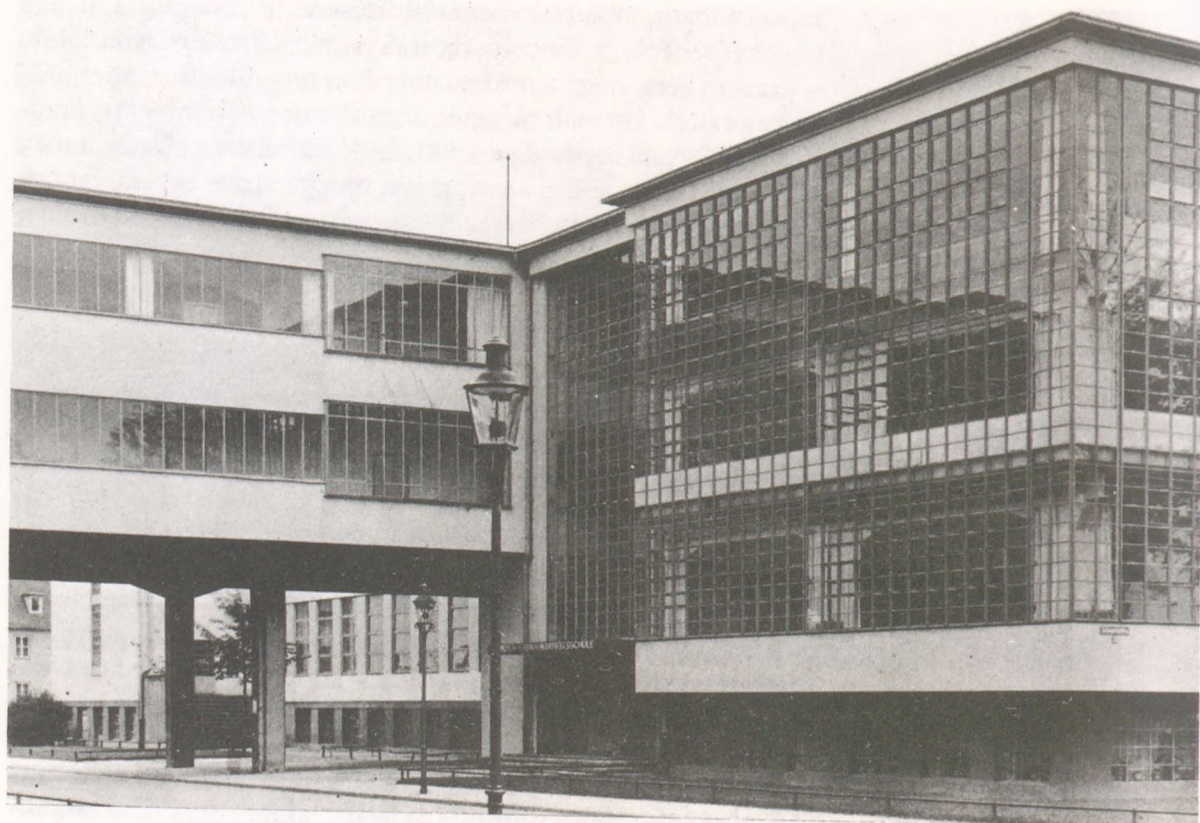
Építészet

A modernizmus az építészetben már az első világháború előtt elindult hódító útjára. Fiatal építészek fellázadtak az ellen a múlt századi hagyomány ellen, amely az új épületeket régi stílussal cicomázta fel (azaz pl. egy vasúti pályaudvart egy középkori városháza képére formált), s az Eiffel-toronyhoz hasonló mérnöki bravúrok hatása alatt olyan épületeket szándékoztak építeni, amelyek nem elfedik, hanem nyíltan hirdetik funkciójukat. 1907-ben Németországban az AEG, egy nagy elektrotechnikai cég egy Peter Behrens nevű építésszt nevezett ki formatervezési főtanácsadójává, s a gyárpépületektől kezdve a jegyzetfüzetekig mindent az ő hatáskörébe utalt. Behrens soha nem vált nagy művésszé, de három olyan fiatalembert: Gropiust (1883—1969), Mies van der Rohét (1886—1969) és Le Corbusier-t (1887—1965) csábított irodájába, akik — amerikai társukkal, Frank Lloyd Wrighttal (1869—1959) kiegészülve — az első világháború után az építészeti modernizmus meghatározó figuráivá váltak.

A háború után Gropius a németországi Dessauban kigondolta és létrehozta a Bauhaust, az Építészet Házát. Az intézmény tanfolyamain a művészeti ágak, illetve a formatervezés és ipari termelés egységét hangsúlyozták, s egyszersmind buzgón bátorították az egyéniséget is. Ez utóbbi eredményeként Európa legelevenebb és legtehetségesebb művészei csatlakoztak az oktatói gárdához. A húszas évek vége felé egy jól felismerhető építészeti stílus alakult ki, amelyet Gropius „internacionális építészetnek” keresztelt el. Maga a Bauhaus is ebben a stílusban épült.

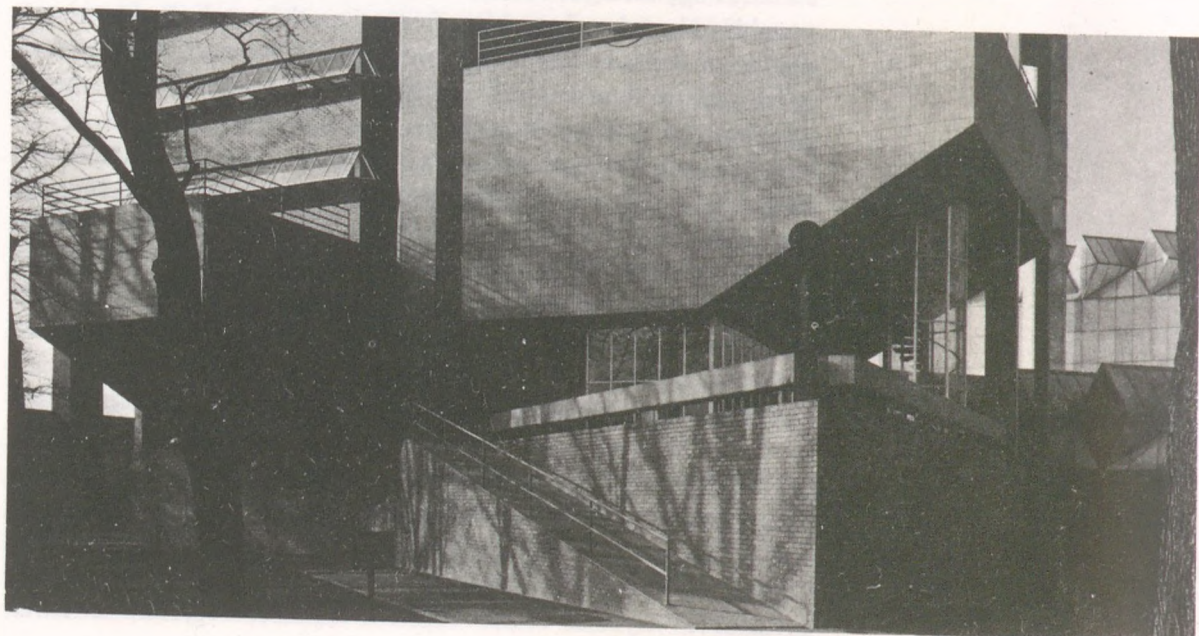
A fasizmus közép-európai térnyerése a legjobb építészeket távozásra bírta a kontinensről s így gondoskodott arról, hogy az „internacionális építészet” valóban nemzetközivé váljék. Le Corbusier Brazíliában, Észak-Afrikában, Tokióban és Indiában dolgozott. Gropius a Harvard Egyetemen, Mies van der Rohe pedig Chicagóban oktatott. Mindnyájan felmérhetetlen hatást gyakoroltak a helyi építészekre.

A második világháború után jó néhány építész, mint például az olasz Nervi vagy a finn Aalto személyes, sőt regionális jelleggel ruházta föl ezt a nemzetközi stílust. Nagy-Britanniában az ötvenes—hatvanas években egy maroknyi fiatal építész (Alison, Peter Smithson és James Stirling) kialakította a „brutalista” stílust, amely minden eddiginél harsányabb és nyersebb módon juttatta érvényre az épület funkcióját külső megjelenésében is.

*Gropius: a dessai Bauhaus
egy részlete, 1925.*

*Stirling: a Leicesteri Egyetem
gépészeti kara, 1959—1963.*

Ludwig Mies van der Rohe (1886—1969) Van der Rohe egy kőműves fiaként látta meg a napvilágot, s a szakma alapjait a másodrangú építész, de tehetséges bútortervező Paul keze alatt tanulta ki. 1908-tól 1911-ig Behrensnél dolgozott. A húszas években Németországban maradt, s munkája nagy részét a felhőkarcolók és lakótelepek tervezésével való kísérletezgetés töltötte ki. 1929-ben ő kapott megbízást a barcelonai világiállítás német pavilonjának az elkészítésére. Az egyszerű, de elegáns épület s a nagy gonddal megtervezett belső tér és berendezés — benne a híres barcelonai székkal — nemzetközi hírnevet szerzett alkotójának. Rá egy évvel a csehszlovákiai Brnóban felépítette az alapvetően egyszerű formákat mutató, de minden részletében aprólékosan, nagy műgonddal kimunkált Tugendhat-házat, amelyet hamarosan a világ legszebb épületei között kezdtek el emlegetni. 1930-ban Mies átvette Gropius igazgatói tisztét a Bauhausban, de a náci három év múlva bezáratták az iskolát. Ezután kínos-keservesen megpróbált a náci Németországban dolgozni, majd 1937-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol Chicagóban, az Illinoisi Műszaki Egyetemen építészeti igazgatóvá nevezték ki, és az új egyetemi város megtervezésével bízták meg. Érett korszakában sokkal termékenyebb volt, mint Európában. Az említett egyetemi városon kívül olyan épületek dicsérik tehetségét, mint a Tóparti Lakások Chicagóban, a Seagram-épület New Yorkban és a Huszadik Századi Galéria Berlinben.

Mies épületeit kivételesen egyszerű és tiszta struktúra jellemzi. Szépségük forrása az arányok, illetve az üveg és az acél szimbiózisa. Mies óriási hatást gyakorolt a háború utáni amerikai és nemzetközi városközpont-építészetre, sokkal nagyobb, mint Gropius vagy Le Corbusier. A bírálatból persze neki is jutott. Lewis Mumford „a semmi elegáns emlékműveinek” nevezte épületeit, míg mások azt hányták a szemére, hogy a látszólagos funkcionalitás dacára az épületek az ott dolgozók számára teljességgel célszerűtlenek.

A zene

Akárcsak a festészetben és az építészetben, az első világháborút közvetlenül megelőző évek fontos változásokat hoztak a zene történetében is. A múlt század utolsó évtizedeiben azok a romantikus stílusú zeneszerzők szabták meg a divatot — Brahms (megh. 1897), Wagner (megh. 1883), Csajkovszkij (megh. 1893), Verdi (megh. 1901), Dvořák (megh. 1904) és Mahler (megh. 1911) —, akik több mint két évszázados zenei hagyományból táplálkoztak, s legfontosabb zenei gondolataikat szimfóniák, concertók és operák formájában fogalmazták meg. Stílusukat a súlyosság, a terjedősség, a monumentalitás, a mélység, valamint a hangszerelés változatossága jellemezte; a hangsúlyt elsősorban az érzésre, s csak másodsorban a formára fektették.

Míg Richard Strauss Németországban, Prokofjev és Sosztakovics Oroszországban e hagyományt vitték tovább, addig egyes zeneszerzők egész másfelé tapogatóztak. Az orosz Sztravinszkijra és a magyar Bartók Bélára (1881—1945) a népzene gyakorolt nagy hatást. Szakítottak a romantikus stílussal, s tömör, erősen ritmizált, gyakran disszonáns kompozíciókat alkottak. Az első világháború után Schönberg (1874—1951) radikálisan új irányba indult el. A zeneszerzés és a harmónia addig alkalmazott, a nyolcfokú skálán alapuló módszerei helyett saját tizenkétfokú skáláját tette meg 1924-es zongoraszvitjének alapjául. Kompozíciói ugyan nagy érdeklődést váltottak ki vájtfülű kollégái körében, de fülsértő disszonanciájuk és dallamtalanságuk miatt a koncertlátogató nagyközönség nem lelkesedett értük. A második világháború után még Schönbergénél is merészebb kísérletezésre adta a fejét az elektronikus hangokat felhasználó Stockhausen és Cage, s ezért a közönség legnagyobb része őket még annyira sem értette, mint Schönberget.

Sztravinszkij Igor Sztravinszkij (1882—1971) Oroszországban született egy operaénekes gyermekeként. először jogot tanult, de a híres zeneszerző, Rimszkij-Korszakov tanácsára 1902-ben zenei pályára lépett. A világhír akkor kapta szárnyra a nevét, amikor a Nyugat-Európát és főként az első világháború előtti Párizst lenyűgöző Gyagilev-féle Orosz Balett számára kezdett darabokat írni. E művek sorában találjuk a *Tűzmadarat*, a *Petruskát* és a *Tavaszi áldozatot*. Ez utóbbi párizsi bemutatója kisebb forradalmat robbantott ki, annyira szokatlanok voltak szabálytalan, szinkópás ritmusai, gyakran disszonáns hangzása és a folyamatos melódia hiánya. Az első világháború és az 1917-es orosz forradalom végleg elszakították egykori hazájától. 1939-ig főként Franciaországban élt, utána pedig az Egyesült Államokba költözött. A két háború között karmesterként, zenészként és zeneszerzőként kellett keresnie a kenyerét, s jó néhány rendkívül egyéni hangvételő, de viszonylag hagyományos formájú concertót és szimfóniát alkotott. Ennek az úgynevezett „neoklasszikus” korszakának a darabjai — az Orosz Balett számára írott művekkel egyetemben — azóta is visszatérő műsorszámok a modern koncertek programjának.

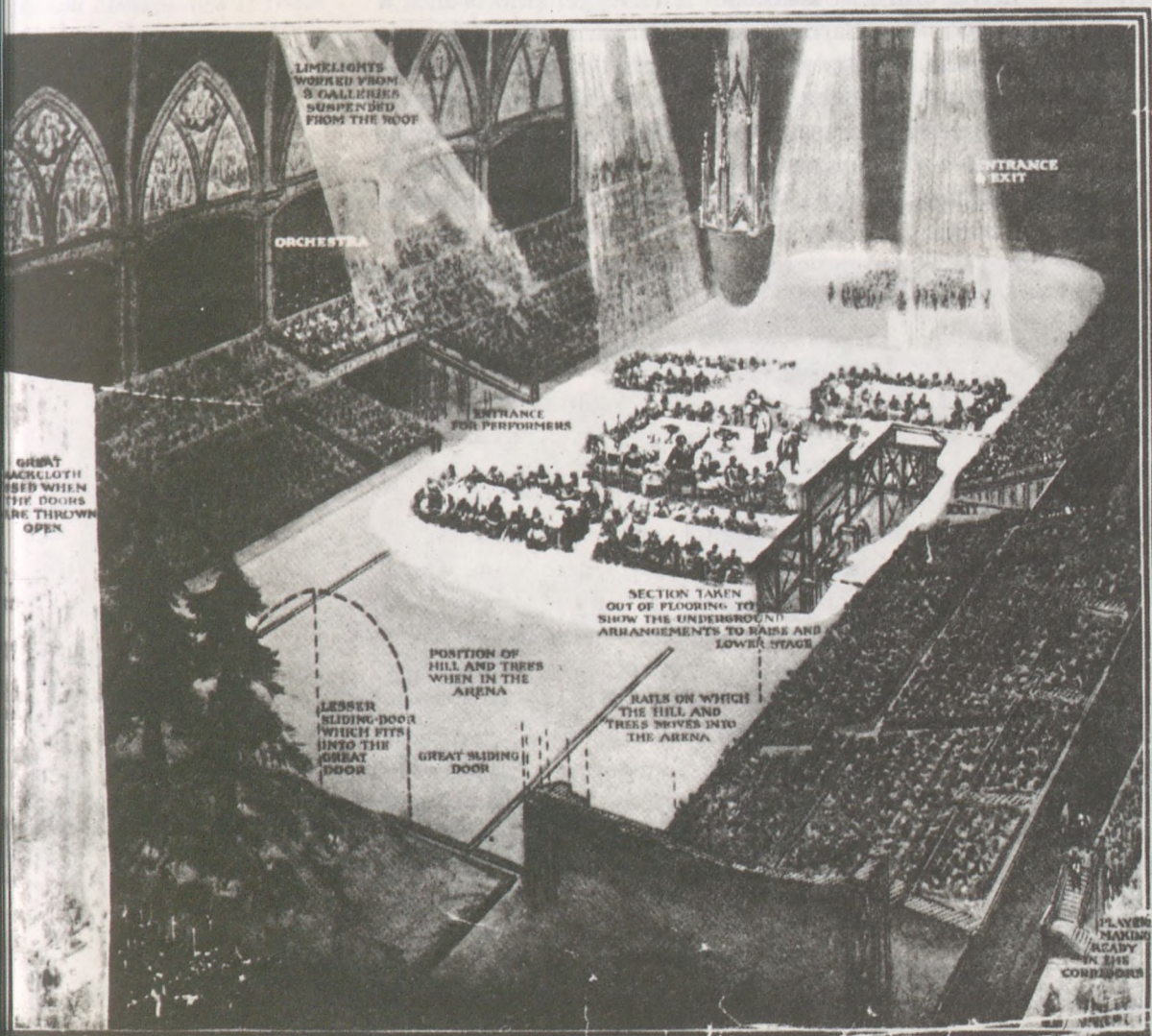
A második világháború után — részben egy fiatal amerikai zenésszel, Robert Crafttal kötött barátságának köszönhetően — felébredt érdeklődése a Schönberg-féle 12 fokú skála iránt, amely erősen hatott az ötvenes és hatvanas években keletkezett műveire.

Sztravinszkij zenéje a szerző egész életében viták és ellentmondások keresztüztüében állt. Mind hívei, mind bírálói nehezen emésztették meg azokat a hirtelen és éles stílusváltásokat, amelyek a művész pályafutását jellemezték. Ahhoz azonban kétség sem férhet, hogy ő volt a huszadik század zenéjének egyik legeredetibb, legtermékenyebb és legnagyobb hatású figurája, s hogy szerzeményei az idő előrehaladtával széles és lelkes közönségre találtak.

Irodalom

„A világ fuldoklik; nyissunk ablakot és engedjük be a friss levegőt, s lélegezzünk úgy, mint a hősök” — írta Romain Rolland (1866—1944), a nagy francia író. Jó néhány kortársa osztotta ezt a nézetet — többek közt D. H. Lawrence angol író is. Elutasították az általuk elaggottnak, dohosnak, penészszagúnak vélt XIX. századi polgári civilizációt, s az új, az életerőtől duzzadó és a hősiek mellett tettek hitet. Mások, mint például Franz Kafka (1883—1924) a *Perben*, Thomas Mann (1875—1955) a *Doktor Faustusban* és T. S. Eliot (1888—1965) az *Átokföldje* c. művében — ez utóbbi valószínűleg a század legnagyobb hatású költeménye — megkérdőjelezték a múlt és a jelen értékeit, s nem reménykedtek az erőtől duzzadó, hősi jövőben. Az az egyre többek által megfogalmazott, kétségbeejtő tétel, hogy az élet abszurd és értelmetlen, legmarkánsabban Samuel Beckett költészetében és drámaiban nyert kifejezést.

Monumentális kísérleti
színpadkép: Reinhardt terve
A csoda 1911-es előadásához

The Robber Chief's Banquet at Olympia

Drawn by J. Duncan

A kétségbeesés és reménytelenség egyik alternatíváját a francia egzisztencializmus kínálta, amelynek két szülőatyja és vezető írója, Sartre és Camus mindennél többre tartotta az emberi tudat valóságosságát és az egyén ama képességét, hogy választani tud. Egy másik lehetséges kiút a baloldaliság volt. A spanyolországi polgárháború idején a Francóval szembeni ellenállás nemcsak Picasso „Guernicá”-jához szolgáltatott ihletet, hanem André Malraux regényeihez és W. H. Auden néhány verséhez is, amelyek a harmincas évek legkiemelkedőbb alkotásai közé számítanak. Politikai változások, jelesül a Sztálin halálát követő „olvasás” egyengették az utat a háború utáni Európa néhány nagy formátumú műve előtt is. A huszadik századi Oroszország ámulatba ejtő történelme által ihletett két nagyregény, Borisz Paszternak *Zsivágó doktora* és Szolzsenyicin *A pokol tornácán* c. műve emelkedik ki az ekkor született alkotások sorából.

Albert Camus (1913—1960) Camus a francia megszállás alatt álló Algériában született. Apját, aki az első világháborúban esett el, nem ismerte. Camus-t sokoldalú tehetséggel áldotta meg a sors: mielőtt 1939-ben Párizsba költözött volna, filozófiát végzett az egyetemen, védett egy algériai futballcsapatban, újságíróként dolgozott, és jó néhány amatőr színelőadást rendezett. Franciaország eleste után aktív szerepet vállalt az ellenállásban: ő szerkesztette a *Le Combat* (Harc) című illegális földalatti újságot. Még a háború vége előtt napvilágot látott életművének két fontos darabja: a *Közöny* c. regény és a *Sziszüphosz mítosza* c. esszékötet. A háború után néhány évig újságírással és politikával foglalkozott, de később kizárólag az írásnak szentelte magát. 1947-ben kiadta második nagy regényét, *A pestist*, 1951-ben pedig az írónak a modern világban elfoglalt helyét elemző *Lázadó embert*. 1957-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat; három évre rá pedig tragikusan fiatalon, 47 éves korában egy autóbalesetben életét vesztette.

A Jean-Paul Sartre-ral szoros barátságban álló Camus-ra nagy hatást gyakorolt az egzisztencialista filozófia. Camus meggyőződése szerint a vallásos hit korunkban lehetetlenné vált, s ezért az foglalkoztatta minden gondolatát, hogy az Isten nélküli világban hogyan lehet megkülönböztetni a jót s a rosszat. A *Közöny* „főhőse”, Mersault minden ok nélkül meggyilkol egy arabot az algériai tengerparton — a tárgyaláson azonban azért ítélik el, mert — magának Camus-nak a szavaival — „nem ment bele a játékba... Nem volt hajlandó palástolni az érzéseit, s a társadalom azonnal fenyegetve érezte magát”. *A pestis*ben, mely a járvány sújtotta Oranban játszódik, a cselekmény a külső és belső rossz legyőzésének módját, az Isten nélküli világban a szentté válás lehetőségeit kutatja. Számos egzisztencialistához hasonlóan Camus-t is átitatta az élet abszurditásának érzése, s politikai meggyőződése őt is a baloldalra sodorta. Ennek ellenére az ötvenes években feladta a Sartre-hoz fűződő barátságát, mert elfogadhatatlannak tartotta annak szélsőségesen forradalmi és sztálinbarát nézeteit. Regényírói művészetének, a modern

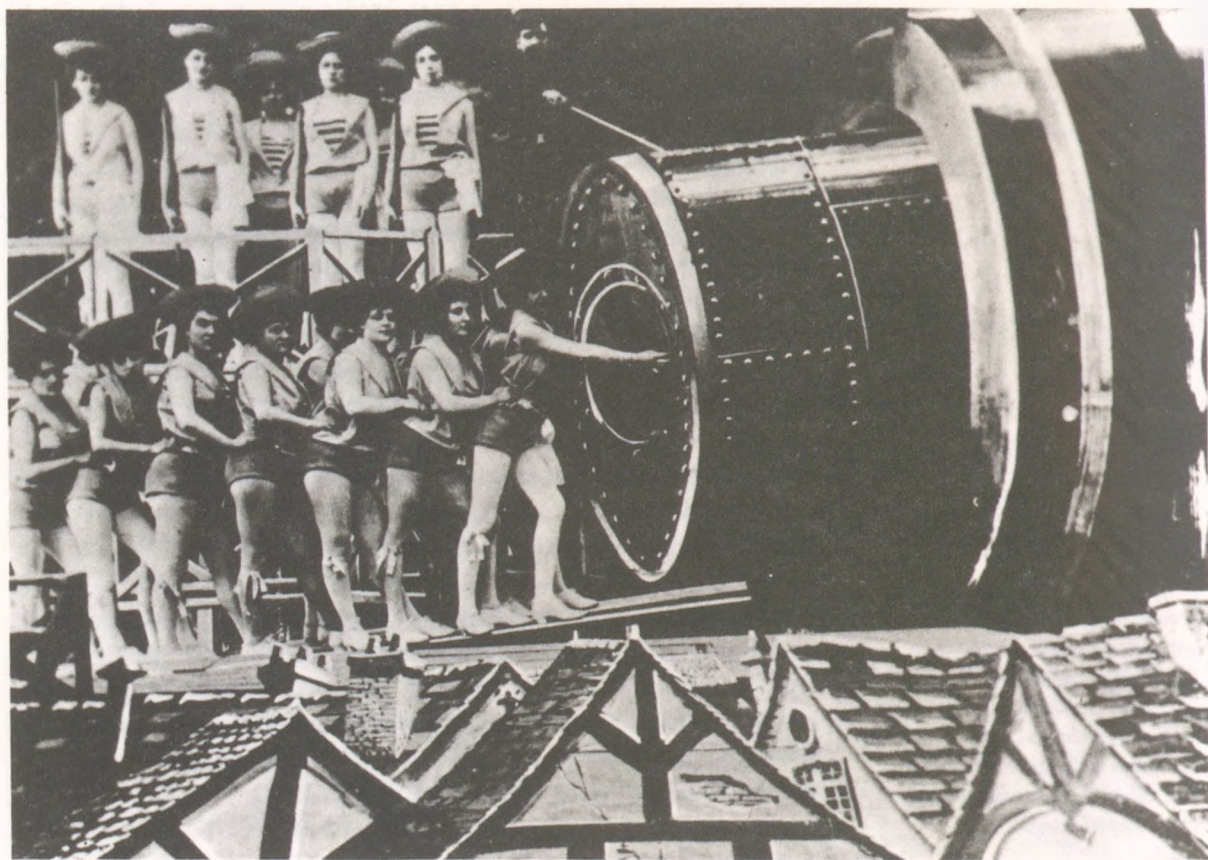
irodalom kérdéseiben tanúsított éleslátásának és politikai elkötelezettségének köszönhetően halálakor a háború utáni korszak egyik legnagyobb hatású íróját veszítette el a világ.

Színház

Akárcsak más művészeti ágak esetében, az 1900-tól 1914-ig tartó korszak a színház életében is az intenzív kísérletezés jegyében telt el, s főként a rendezés terén hozott újat. Mind Berlinben, ahol Reinhardt került a Deutsches Theater élére, mind pedig Moszkvában, ahol Meyerhold vette át a Művész Színház irányítását, az egyre dúsabb képzelőerővel színre vitt produkciókat olyan új színpadi eszközök gazdagították, mint az új világítási technika, a cikloráma, a körpanoráma-háttér vagy a forgószínpad. A huszadik század a drámairodalom legtermékenyebb korszakának bizonyult. A század elejének kulturális újjászületését olyan drámaírók fémjelezték, mint például O'Casey (1880—1964). Sok szerző a költészet és a dráma kombinálásával kísérletezett; a legértékesebb ilyen művek a spanyol Garcia Lorca tollából születtek. Az élet abszurdításának érzése, mely oly sok huszadik századi művészt ejtett rabul, az ún. „abszurd színház” áramlatával hódította meg a világ színpadait. E szerzők legkiválóbbjai az olasz Pirandello (1867—1936), a román-francia Eugène Ionesco (1912—) és az ír Samuel Beckett

Brecht Mahagonnyja 1927-ben egy baden-badeni színházban. A táblákon olvasható feliratok: „a lélek halandóságáért”, „földi jutalmakért”, „a törvény és a rend ellen”, „a természetes fegyelmetlenségért”

(1906—1990). A huszadik századi drámairodalom talán legnagyobb horderejű alkotója a német Bertolt Brecht volt.

Bertolt Brecht (1898—1956) Brecht a németországi Augsburgban született egy papírgyár igazgatójának a gyermekeként. Egészségügyisként szolgált a hadseregben, filozófiai és természettudományi stúdiumokat folytatott az egyetemen, majd drámaírássra adta a fejét. Első két drámáját, a *Baal*t és *Dobszó az éjszakában*t 1922-ben írta, hat évvel később pedig a Kurt Weill zeneszerzővel közösen írt *Koldusopera* c. musical nemzetközileg is ismertté tette a nevét. Brecht ekkorra már meggyőződéses marxistává vált, s egy év múlva, ismét Weill-lel közösen megálmodta a *Mahagonny*t, a modern nagyváros barbarizmusának marxista lemeztelenítését. 1932-ben került színre a chicagói dokkokban játszódó *A vágóhidak Szent Jóhannája*, amely a munkásosztály kapitalista kizsákmányolását bélyegezte meg. A náci Németországban azonban a haladó művészetnek — s főként a marxistáknak — nem volt maradásuk: 1937-ben Brecht is elhagyta hazáját, s dániai, majd finnországi tartózkodás után végül az Egyesült Államokban kötött ki. A háború alatt írta életművének talán legsikerültebb darabjait: a *Galileit* és a *Kurázszi mamát*. Kommunista érzelmei miatt 1946-ban az Amerikaelenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság elé idézték. Egy évre rá visszaköltözött Németország keleti, kommunista zónájába, s átvette a Berliner Ensemble igazgatását. Ekkor felragyogó rendezői géniusza a vasfüggöny egyik oldalán sem maradt vissz-

Részlet egy korai francia
filmből: *Utazás a holdra*,
1902.

hangtalan, bár, paradox módon hatása a nem kommunista világban volt a nagyobb.

Brecht az „epikus színházban” hitt, amelynek az a feladata, hogy fontos történelmi és politikai eszméket közvetítsen a legkülönbébb osztályokból verbuválódott nézőközönségnek. A rendezőnek nem a valóság illúzióját kell megteremtenie, mint ahogy a közönségnek sem szabad elfeledkeznie arról, hogy a színpad csak színpad, s akik rajta játszanak, csak színészek. Csak a mondanivaló számít, illetve annak lehető legszemléletesebb megjelenítése. E cél érdekében a legkülönbébb segédeszközöket használta fel: zenét, hangszórókat, a háttérre vetített filmet stb. Ellentmondásos pályafutása dacára — a nácik elégették a könyveit, a Nyugat fanyalgott kommunista szimpátiái miatt, a kommunistáknak nem tetszettek formabontó színházi módszerei — a huszadik századi művészet egyik kiemelkedő alakjaként tartjuk számon.

Film

A mozgóképgyártás alaptechnikáját Edison fedezte föl az Egyesült Államokban, míg az első nyilvános filmvetítés Európában 1895-ben, egy párizsi kávéház harminchárom fős közönsége előtt zajlott. Rá egy évvel a londoni publikum már a lóverseny napján megcsodálhatta az arról készült filmfelvételt, s 1906-ban megnyílt az első európai mozi. Az első világháborúig az európai filmgyártás még lépést tudott tartani az amerikaival, de a háború alatt a kaliforniai Hollywoodban összpontosuló újvilági moziipar vált a tömegszórakoztatás első számú központjává, s ezt a helyét azóta sem veszítette el. A mozi hatalmas népszerűsége arra sarkallta a politikusokat, hogy fokozatosan ők is birtokba vegyék a propaganda, a reklám és az oktatás céljaira. A kommunista orosz kormányzat támogatta a hazai filmgyártást, s a húszas években elegendő művészi szabadságot engedélyezett a rendezőknek — akik között olyan zeniket találunk, mint Eisenstein — ahhoz, hogy valódi remekművek szülessenek. A nácik hasonló politikát követtek, s így alkothatta meg Leni Riefenstahl a nürnbergi gyűlésekről vagy az 1936-os olimpiáról készített, elborzasztó szépségű és erejű propagandafilmjeit. Nyugat-Európa háború utáni szabadabb légkörében szinte újjászületett a filmművészet. Kiváló filmeket forgattak Olaszországban és Svédországban is, de a legizgalmasabb munkák a francia „új hullám” rendezőinek (pl. Godard és Truffaut) keze alól kerültek ki.

Eisenstein Eisenstein (1898—1948) egy rigai zsidó család sarja. Atyja jómódú hajógyáros volt, aki fiát mérnöki pályára szánta. Az ifjú egyetemista azonban az 1917-es forradalom lelkes híveként először a Vörös Hadseregbe állt be, majd, miután felébredt érdeklődése a színházművészet iránt, a Proletkulthoz, az első „munkásszínházhoz” szegődött el. Sokat tanult az akkor már nemzetközi hírű Meyerholdtól. 1923-ig semmi köze sem volt a

filmgyártáshoz, de egy év múlva már elkészítette első nagy mozifilmjét, a *Sztrájkot*. 1925-ben leforgatta a filmtörténet egyik kiemelkedő alkotását, a *Patyomkin páncélost*, amelyhez a témáját az 1905-ös, elbukott forradalom egy epizódja szolgáltatta. 1928-ban elkészítette az *Októbert*, az 1917-es forradalom dicshimnuszát. Ezek az alkotások szerte a világon a filmkritikusok elismerését vívták ki. 1929-től 1932-ig Eizenstein sokat utazott. Gyakran fordult meg az Egyesült Államokban és Mexikóban, de rendre megghiúsultak az amerikai támogatással készített filmekkel kapcsolatos reményei. Ekkor érkezett alkotóenergiáinak csúcspontjára. Új orosz filmjén, az *Általános vonalon* dolgozva fogalmazta meg a következő sorokat: „Fiatalnak s az új reneszánsz alkotó energiáitól duzzadónak éreztük magunkat; a jövő lehetőségek határtalan perspektíváit pásztázta szemünk.” Optimizmusa azonban megalapozatlannak bizonyult. Sztálin Oroszországa egyre fojtogatóbbá vált az önálló gondolkodású művészek számára. Eizenstein — bár hithű kommunista volt — nem tudott megfelelni a hatalmi cenzúra szigorú, de gyakran változó követelményeinek. Már csak három nagyjátékfilmet készített, a *Bezsin mező*t (1934—36), az *Alekszander Nyevszkijt* (1938) és a *Rettegett Ivánt* (1943—46). Különösen ez utóbbi váltotta ki a hatalom rosszállását, olyannyira, hogy csak Sztálin (és persze Eizenstein) halála után engedélyezték a forgalmazását. A művész mindezek miatt alkotóenergiáinak nagy részét az Állami Filmintézetben végzett munkájának és a tanításnak szentelte.

A híres odesszai lépcsőjelenet Eizenstein Patyomkin páncélosából. A cári fegyőrgárdisták belelőnek a Patyomkin csatahajón kitört lázadás hírére összesereglett odesszaiakba

Eisenstein nem pusztán mélyen humánus és megrázó filmeket készített, hanem egy sor olyan technikai újítást vezetett be, melyeket aztán széles körben alkalmaztak más filmesek is. Gyakran osztotta amatőrökre filmjeinek szerepeit, és mesterien bánt a montázstechnikával, azaz bizonyos részletek, snittek vágásával, szelektálásával és ismétlésével annak érdekében, hogy a mű megértéséhez elengedhetetlen, bonyolult gondolati háttér megfelelő képi megfogalmazást nyerjen.

A tömegkultúra

Az eddig tárgyalt művészi formák és alkotóművészek egyikéről sem állíthatjuk, hogy elnyerték volna a széles tömegek tetszését. Az oktatás egyenletes fejlődése, a televízió, az olcsó, papírfedelű könyvek és az újságok jóvoltából felgyorsult eszme- és információáramlás ugyan népszerűbbé és közismertebbé tették őket, mint azelőtt valaha is, de az európaiak döntő többségét még mindig hidegen hagyták a Picasso-kiállítások, a Brecht-bemutatók, az Eisenstein-filmek, s nem tolongtak azoknál a pultoknál, ahol Sztravinszkij lemezeit vagy Camus valamely regényét árulták. Ezeknek a műalkotásoknak az élvezete továbbra is egy szűk szellemi és társadalmi elitre korlátozódott. A modern zene vagy a modern irodalom legfrissebb alkotásai közül nem egy oly érthetetlen és — legalábbis első ránézésre — oly nevetséges, hogy az elit és a társadalom más részei közötti szakadék manapság mélyebb, mint valaha.

Nagyon keveset tudunk az ebben vagy a korábbi századokban tömegméretekben népszerű kulturális és szórakozási formákról. A hiányzó módszeres történeti kutatások épphogy csak megkezdődtek — így e helyütt csak egy vázlatos ismertetésre szorítkozhatunk.

A század első felében a tömegkultúra két legnépszerűbb formája a rádió és a mozi voltak. A legnagyobb nézettségnek a hollywoodi westernnek, a szerelmi történetek és a látványos bibliai történeteket feldolgozó filmek örvendtek. 1950 után azonban a televízióval szemben versenyképtelen mozi hanyatlásnak indult. Nagy-Britanniában, ahol a tévéadások szórását közvetlenül a háború előtt kezdték meg, 1946-ban 1750 előfizetőt tartottak nyilván. A francia tévé 1944-ben, közvetlenül a felszabadulás után kezdte meg működését, a német 1952-ben, az olasz 1953-ban. 1968-ban Nagy-Britanniában több mint 15, Nyugat-Németországban 14, Franciaországban 9, Olaszországban pedig 8 millió készülék működött. Evvel egy időben a moziba járók száma óriásit zuhant. Míg 1955-ben a britek összesen 1 milliárd 182 milliószor ültek be egy filmre, addig 1968-ban már csak 237 milliószor. Németországban ez a szám ugyanebben az időszakban 767 millióról 192 millióra süllyedt.

Sok mozit bezártak vagy táncklubbá és játékkeremmé alakították át. A filmipar jövőjére egyre fenyegetőbb árnyék vetült. A televízió térnyerése nem maradt hatástalan az 1920 és 1960

Jesse Owens. Kocka
Riefenstahlnak az 1936-os
olimpiáról szóló filmjében

között a szórakoztató és kulturális programok garmadáját felvontató rádióra sem, melynek műsorán egyre több híradás és zene szerepelt, s hasznossága a közlekedési dugókban rekedtek szórakoztatására kezdett korlátozódni. Az újságok sem bírták jobban a versenyt a tévével; a legnagyobb bajba azokban az országokban jutottak, ahol a kereskedelmi televíziózás el tudta tőlük csábítani a hirdetőket. A brit sajtó az ötvenes és hatvanas években súlyos pofonokat volt kénytelen elszenvedni. Jó néhány egykor népszerű újság, mint például a *Daily Herald* egyszerűen csődbe ment, s még az olyan hírneves orgánusok, mint a *The Times* is, a túlélésért indultak harcba. Európa más országaiban viszont az olyan színvonalas lapok, mint a *Le Monde* vagy a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* még növelni is tudták példányszámukat s evvel persze a befolyó hasznot is.

Oroszországban és Kelet-Európában a televíziózás lassabban terjedt el, s ezért — és mert az egész tömegtájékoztatás rádióssal, újságostul, mozzistul, tévéstul szigorú állami irányítás alatt állt — a tévé hatása mérsékeltebben érvényesült, mint Nyugaton.

A tömegszórakoztatásnak akadt egy formája, amelyet egyforma népszerűség övezett a vasfüggöny mindkét oldalán — s ez a sport volt. A sportok túlnyomó többségének a szabályait Nagy-Britanniában fektették le, s onnét vette át a világ többi része a XIX. század vége felé. Egyre több és több résztvevőt és nézőt vontak büvkörükbe, s a diktátorok éppúgy kedvüket lelték bennük, mint a demokratikusan megválasztott vezetők. A legtöbb sportág televízióon keresztül is pompás szórakozási lehetőséget nyújt, így a hetvenes években az olimpiai játékok vagy a különféle nagy labdarúgótornák, világ- és Európa-bajnokságok potenciális nézőszáma százmillió nagyságrenddel volt mérhető.

A „népszerű” zene avagy a popzene, lett légyen szó a két háború között Amerika, akár a hatvanas évekbeli Anglia vagy Amerika muzsikájáról, hatalmas lelkesedést váltott ki Nyugat-Európában (főként a fiatalok körében), s átszivárgott a vasfüggönyön is. A harminchármas fordulatszámú hanglemez, a tranzistoros rádió, az elektromos hangszerek és erősítők megjelenése és a fiatalok vásárlóerejének megnövekedése a popzenét nemzetközi méretű, nagy pénzt hozó üzletággá fejlesztette, s az Elvis Presleyhez, a Beatleshez vagy a Rolling Stoneshoz hasonló sztárok nevét az egész világon ismertté tette.

Mindeközben Nagy-Britanniában kialakult az a George Orwell és Richard Hoggart nevéhez kötődő gondolkodói iskola, amely szerint mindaz, ami századunkban a tömegkultúrával történt (akár a Kelet-Európában, ahol közvetlen állami irányítás alatt áll, akár Nyugaton, ahol az üzleti érdekek manipulálnak vele), több, mint aggasztó. A tömegtájékoztatási eszközök eljutnak mindenkihez, és könnyű őket egy központból ellenőrizni. Könnyen elszorvaszthatják a regionális és helyi kultúrákat, a múlt változatos és virágzó népi kultúráját kiszoríthatja lélektelen uniformitásuk, melynek vagy a kormány szab fazont, vagy pedig az, amiről az őket ellenőrző vállalatok azt hiszik, hogy a közvélemény a legjobban akarja. Hoggart *Az írástudás használatában* (1957) a következőképpen summázta a médiákról alkotott véleményét: „Pontosan illik rájuk a D. H. Lawrence-i meghatározás: életellenesek. Romlott csillogás árad belőlük, tisztességtelen sugallatok és erkölcsi kibúvók . . . olyan világképet sulykolnak, amelyben a haladás az anyagi javak hajszolásával egyenlő, az egyenlőség az erkölcsi nivellálással, a szabadság pedig a jogalappal a vég nélküli és felelőtlen élvhajhászashoz.” Az idő majd eldönti, megalapozott-e ez a pesszimizmus avagy sem.

14. A nők a társadalomban

A feminizmus a II. világháborúig

A feminista mozgalom célkitűzése az, hogy több jogot harcoljon ki a nők számára. 1900-ban már sokfelé létezett Európában s jó néhány eredménnyel is büszkélkedhetett — többek között javította a férjezett nők tulajdonjogi és választójogi helyzetét. A huszadik század első éveiben — miután a férfiak választójoga ekkoriban vált általánossá — főként a nők választójogának a kiharcolásával foglalatoskodott. Célját, néhány más politikai jog kivívásával együtt, ha fokozatosan is, de elérte. Norvégiában és Svédországban 1907-ben, Oroszországban 1918-ban, a weimari Németországban 1919-ben, Nagy-Britanniában 1928-ban, Franciaországban 1945-ben, Olaszországban pedig 1946-ban kapták meg az általános választójogot a nők, s további négy évbe tellett, míg ez Európa minden országáról elmondható lett (sőt, Svájc még ekkor is megmaradt kivételnek). Ez a politikai fordulat közvetlen következményekkel is járt. Néhány nőnek sikerült betörnie a politikába, sőt, egy-kettő egészen a miniszterségig vitte. Mivel a kormányoknak ezentúl számolniuk kellett a nők szavazataival is, többet törődtek a — főként a gyermekneveléssel és az otthonnal kapcsolatos — népjóléti intézményekkel, mint azelőtt bármikor.

A választójog elnyerésénél azonban lényegesen fontosabb és nagyobb horderejű változások is történtek a nők életformájában, társadalmi állásában és magatartásmódjában. „Megállapíthatjuk — írta R. M. Titmuss, a kiváló szociológus 1958-ban —, hogy az 1890-es években egy tipikus munkásosztálybeli anya húsz éves kora körül férjhez ment, s mivel tízszer esett teherbe, 15 évet töltött el áldott állapotban, vagy egy év alatti gyerekek gondozásával. Ez alatt az idő alatt a sorozatos gyermekszülések mókuskerekének foglya volt. Manapság egy anya életének mindössze négy évét áldozza erre a tevékenységre. Ez az idő csupán két nemzedék alatt rövidült így le, s forradalmi módon kitágította a nők szabadságát. Mindez annak köszönhető, hogy a nők képessé váltak szabályozni a fogamzást.” A gyermekszülés alóli nagyobb szabadság mellett a nők jobb tanulási és szakmai lehetőségekkel, valamint a munkamegtakarító háztartási gépekkel és hosszabb átlagéletkorral is számolhattak. Az európai nők többsége számára a XX. század több szabadidőt jelentett, nagyobb teret a függetlenségre — de emellett sokukban növekvő türelmetlenséget is plántált egyenlőtlennek vélt társadalmi helyzetükkel szemben.

A különböző kormányzatok más és más módon reagáltak a potenciónalisán forradalmi női emancipációs mozgalomra. Az

olyan liberális demokráciák, mint Nagy-Britannia és a skandináv országok, általában hol lomhán, hol hirtelen nekilendülve haladtak a női egyenjogúság felé, de az emancipáció számos vonatkozását egyszerűen a kormány hatáskörén kívülnek tartották. Azokban az országokban, ahol erős a katolikus egyház befolyása, mint például Olaszországban vagy Spanyolországban, erős ellenérzések nyilvánultak meg e tendenciával szemben, s a könnyebb válást, az abortuszt és a fogamzásgátlók használatát is többen elleneztek. A női egyenjogúság kérdését sok tekintetben a két totalitárius rezsim, a náci Németország és a kommunista Oroszország kezelte a legérdekesebb módon. Mind a kommunisták, mind a náciak modern, a jövőbe tekintő irányzatnak hitték magukat, mely lerázta magáról a múlt korszerűtlenné vált értékeit, s mindketten azt hirdették, hogy nincs a társadalomnak olyan területe, beleértve a házasságot és a családot is, ahol ne lenne szükség az állam beavatkozására.

A nők a náci Németországban

Az első világháború előtti Németországban viszonylag későn kezdődött és — az oktatás kivételével — csekély eredményt ért

Így látta egy korabeli francia képeslap azt a változást, amit az első világháború sok nő életébe hozott

el a feminista mozgalom — hogy aztán annál nagyobb ugrásokkal haladjon előre a weimari köztársaság idején. A nők elnyerték a választójogot, több női képviselő bejutott a Reichstagba, sőt, egyikőjük, Gertrud Baumer nemcsak a parlamentben, de a belügyminisztériumban is magas állást töltött be. A nemzeti-szocializmus azonban öntudatos, maszkulin mozgalom volt. „A nő kizárólag a házasság által válhat méltóvá arra, hogy állampolgár legyen. Egyébként csak állami alattvaló marad” — írta Hitler a *Mein Kampf*-ban. A nácik már hatalomra jutásuk előtt is zászlójukra tűzték a nők választójogának az eltörlését, s miután kormányra kerültek, a nők eltávolítását a közéletből hivatalos politikájukká tették. Míg 1933-ban 30 nő ült a Reichstag, a parlament padsoraiban, 1938-ban már egy sem. Hitler véleménye szerint a női emancipáció csak a nyugati civilizáció elpusztítására törő nemzetközi zsidó összeesküvés újabb mesterkedése. „A nők emancipációjának gondolatát egyes egyedül a zsidó szellem termelte ki, s egész tartalmára e szellem nyomja rá a bélyegét.” Egyik veszélye abban rejlik, hogy az asszonyokat saját életterükből való kimozdulásra ösztönzi. Hitler szerint „a nő világa férje, családja, gyermekei, otthona... Helytelennek tartjuk, ha a nő a férfiak világába kívánczik, s inkább azt találjuk természetesnek, ha e két világ különálló marad.” A nőket tehát nem kell a munkavállalásra ösztönözni, különösen, ha már férjheztek. Dr. Frick, a belügyminiszter véleménye szerint „az anyának képesnek kell lennie gyermekeinek és családjának szentelnie, a feleségnek férjéért feláldoznia magát. A hájadon csak olyan foglalatosságot választhat megélhetése for-

Hitler és Goebbels ifjú hölgyek társaságában a Rajna-vidéken. Mindketten mintha kissé zavarban lennének

rásául, mely megfelel női létformájának. A munkavégzést minden más területen a férfiakra kell bízni.” A nevelésről Hitler a *Mein Kampf*-ban kifejti, hogy a „nők oktatásának egyetlen célja lehet: a jövőbeni anyák képzése”. A nácik világában a nőnek egyetlen, de létfontosságú funkciója volt: hogy minél több gyereket hozzon a világra a Vaterlandnak, azaz minél több ágyútöltelék szolgáltasson Hitler fegyveres hódításaihoz. „Nem akarok mást tenni — jelentette ki a Führer 1936-ban —, mint minden lehetséges feltételt biztosítani a családalapításhoz és a gyermekszüléshez: mert népünknek mindenekelőtt rájuk, a gyerekekre van szüksége.”

1935 és 1939 között számos intézkedés született e célok valóra váltásának érdekében. A weimari köztársaság nőszervezeteit vagy nácikkal ültették tele, vagy feloszlatták. Frau Scholtz-Kluck, a náci nőmozgalom vezéregyénisége a német nők egyetlen méltó tevékenységét „az otthon irányításában... a férfi testével, lelkével és szellemével való törődésben” látta „születésének pillanatától egészen halála órájáig”. Bár a felsőoktatásban mindaddig minden harmadik diák nő volt, arányukat tíz százalékra korlátozták. Komoly erőfeszítések történtek arra, hogy megakadályozzák a nők szakmai képzését, sőt, hogy általában távol tartsák őket a munkahelyektől. 1933-ban eltiltották őket a bírói foglalkozás gyakorlásától, 1936-ban mindenfajta bírósági munkától (bár 1936 után a munkaerőhiány miatt ez a politika csődöt mondott). Intézkedések sokasága bátorította a németeket a házasságra és a gyermekvállalásra. Az aggregényeket és az egyedülálló nőket súlyos adókkal terhelték, míg a házaspárok minden gyermek után adó- és kamatfizetési kedvezményekben részesültek. Megnehezítették a válást és az abortuszt, a fogamzásgátlással kapcsolatos felvilágosítást betiltották. A Wilhelm Reichéhez hasonló, nagyobb szexuális szabadságot és a házasság radikális megváltoztatását követelő könyveket betiltották.

A nácik régimódián viszonyultak a szexualitáshoz is. Hitler, aki csak a közös öngyilkosságukat megelőző napon vette feleségül Eva Braunt, valószínűleg szórványos és rendellenes szexuális kapcsolatokat létesített nőkkel. Rögeszmésen félt a szifilisz-től, amely véleménye szerint a zsidók és kommunisták féktelen szexuális kicsapongásának a következménye! Hitlerben volt valami puritánság, s a hivatalos politika is tükrözte viselkedését a hagyományos erkölcsiség bármifajta áthágásától. A homoszexualitást, a prostitúciót és a pornográfiát törvényen kívül helyezték. Németország egyes vidékein a rendőrség lépett közbe, ha egy nő nyilvános helyen dohányzott, s az arc- és szemfesték túlzott használatát hivatalos bírálat érte. Nem mintha nem működött volna egy kettős mérce: az egyik a német átlagpolgár, a másik pedig a náci párttagok és a katonák számára. A nácizmus feltűnően maszkulin mozgalom volt, s így szinte természetes, hogy burjánzott soraiban a homoszexualitás; míg a prostituáltak és a pornográfia a kivételezett helyzetű pártcsoportok, elsősorban az SS privilégiuma lett.

A nácik nőpolitikája általában meghozta a remélt sikereket. Gyorsan növekedett a születési arányszám, a nők vagy a házasságot vagy az alsóbbrendű munkákat választották. Sőt — a nácik olyannyira nem kívánták elvonni asszonyaikat a „szent anyaság” kötelmeitől, hogy azok még a háború válságosra fordultakor is kisebb részt vállaltak a háborús erőfeszítésekből, mint például a brit nők. És bármennyire is elviselhetetlennek vélték ezeket a sikereket azok az intelligens és szabad nők, akik 1933 előtt már éreztették jelenlétüket a német közéletben, vitathatatlan tény, hogy Hitler diktatúrájának mind a tizenkét éve alatt a német asszonyok millióinak lelkes támogatására számíthatott.

A nők Szovjet-Oroszországban

„Az asszony nem korsó — nem törik el, ha néhányszor ráütsz.”

(Orosz közmondás)

„A nő kötelessége az, hogy engedelmességen férjének, a családfőnek, hogy szeretetteljes és tisztelettudó legyen vele, hogy minden módon alávesse magát akaratának, hogy szolgálja és ragaszkodjék hozzá.”

(Cári törvény)

Az 1917-es forradalom előtt Oroszország nagy részén a nők helyzete nem sokban különbözött a rabszolgákétól. Mindenben követniük kellett férjük parancsát, még útlevelért sem folyamodhattak az engedélye nélkül. Minden tulajdonuk a házasságkötéskor urukra szállt, a keleti vidékeken még mindig fátylat kellett hordaniuk, és sokszor még a többnejűséget is el kellett tűrniük. Sok helyen még mindig annak adták el őket, aki a legnagyobb árat kínálta értük. A gyárakban embertelenül hosszú munkaidőt kellett végigdolgozniuk, s ritkán kaptak annyi bért, mint a férfiak. Falun nemcsak a paraszti munkából vették ki a részüket, de a háztartás is az ő vállukon nyugodott. A fogamzásgátlás lényegében ismeretlen fogalomnak számított, s magzataikat a falusi javasasszonyokkal vetették el, akik sem a szükséges orvosi szakértelemmel, sem a megfelelő eszközökkel nem rendelkeztek. A nők csak korlátozott oktatásban részesülhettek — még a felsőbb társadalmi osztályokban is csak „szégyentelen fehérszemélyek” fejében fordulhatott meg annak a gondolata, hogy beiratkozzanak valamely egyetemi kurzusra.

A kommunista elmélet azonban legalább olyan forradalmi útmutatásokat tartalmazott a családra és a nők társadalmi helyzetére, mint a politikára és a gazdaságra vonatkozóan. A kulcsfontosságú szerző ebben az esetben nem annyira Marx, mint inkább Engels, akinek *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkája 1884-ben jelent meg. Engels gondolatmenete szerint „modern korunk monogám családja a nők nyílt vagy leplezett háztartási rabszolgaságán alapul”, míg korunk társadalma a monogám családok molekuláiból áll össze. Ahogy a modern ipari társadalomban a burzsoázia kizsákmányolja a

proletariátust, úgy a modern monogám házasságban a férfi kizsákmányolja a nőt. Az igazi társadalmi egyenlőség Engels hite szerint akkor érkezik majd el, amikor a gazdasági és társadalmi átalakulás „visszavezeti a női nemet a közélet szférájába”. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, a „gyermek gondozásának és nevelésének a társadalom feladatává kell válnia”, és a monogám családnak, melyben a feleség csak a gyerekekkel és a háztartással törődik és gazdaságilag teljes mértékben a kenyérkereső férfitól van utalva, el kell enyésznie. Ahogy Marx azt hitte, hogy az elkerülhetetlen kommunista politikai és gazdasági forradalom után meg fog szűnni az állam, úgy Engels a szexuális forradalom bekövetkezéséről és a monogám család felszámolásáról volt meggyőződve.

A bolsevikok az 1917. őszi hatalomátvétel után azonnal meghozták a nők helyzetét lényegesen javító törvényeket. Eltörölték a férj felesége feletti törvényes hatalmát, s a nőknek biztosították a teljes gazdasági, társadalmi és szexuális önrendelkezést. Megválaszthatták, hogy kívánnak élni és hogy hogyan szólítsák őket. Szabadabban folyamodhattak a váláshoz, a terhességmegszakításhoz és a fogamzásgátláshoz. A homoszexualitást, a vérfertőzést és a házasságtörést törölték a büntetendő cselekmények sorából. Bölcsődék és óvodák építését vették tervbe, kollektivizálni akarták a háztartást és úgy megszervezni a szülési szabadságot, hogy a nők — Engels próféciainak megfelelően — a férfikkal valóban egyenlő alapokról indulva vállalhassanak munkát. 1919-ben a kommunista párton belül megalakult a Dolgozó Munkás-Paraszt Nők Tagozata, mely Zsenotgyel néven vált közismertté. Célul a nők nevelését és a politikai tevékenységbe való bevonását tűzte maga elé. A polgárháború alatt számos asszonyt nyert meg a Vörös Hadseregnek: ápolónőként tevékenykedtek, lövészárkot ástak, szögesdrót-akadályokat emeltek, és kommunista propagandával árasztották el a falvakat. Néhányan még a harcokban is részt vettek: Vera Alekszejeva példának okáért, aki a háború előtt egy cigarettagyárban dolgozott, egészen egy bolsevik lovasszázad parancsnokságáig vitte, és Ukrajna sztyeppéin hajkurászta csapatával a fehéreket. A háború után a Zsenotgyel nőkongresszusokat és helyi vitaköröket szervezett annak érdekében, hogy a nők elég önbizalmat csiholjanak ki magukból a helyi és országos politikában való részvételhez. A viták főként a körül a kérdés körül forogtak, hogy hogyan lehetne a nőket a leggyorsabban felszabadítani a háztartási munka járma alól azért, hogy aktívabb szerepet vállalhassanak a közéletben és az új társadalom építésében. A regényíró Alekszandra Kollontaj, aki politikusként is a legtehetségesebb bolsevik nők közé tartozott, azt a nézetet hirdette, hogy a kommunának kell a család helyébe lépnie. Evvel egyetértett Trockij is: az embereknek „már most kollektív lakóközösségekbe kell tömörülniük”, írta egy helyen. A nők felszabadítása csak a „mintaközösségek létrehozása által” képzelhető el. A húszas évek elején számos ilyen kommuna alakult.

Ugyanennek az évtizednek a végére azonban megváltozott a hivatalos politika. Az új kommunista társadalom politikai és gazdasági működőképességének megőrzése kétségbeejtően kemény harcnak bizonyult, amelyben a bolsevikok aligha engedhették meg maguknak a szabad szerelemmel, a házassággal vagy a családdal való kísérletezgetést. Nem egy pártvezető arra az álláspontra helyezkedett, hogy akkor, amikor a történelem első, valóban szocialista államának megvalósítása a feladat, a nemek közötti kapcsolatok rendezése alpári, jelentéktelen ügy, mely csak a figyelmüket vonja el. A fiataikorú bűnözés gyors növekedését és a társadalmi összeomlás légkörét is az elhamarkodott női emancipációval kapcsolták össze. A nők a vártnál kevesebb esélyhez és lehetőséghez jutottak, mivel a húszas évek válsággal küszködő gazdasága kevés új munkahelyet biztosított számukra. A kormányzat minden erővel a nehézipar fejlesztését szorgalmazta, s ezért a bölcsődék és óvodák építésére meglehetősen kevés pénz jutott. Az évszázadok alatt beidegződött, hagyományos magatartásformákat sem lehetett egyik napról a másikra megváltoztatni. Oroszország számos vidékén — különösen a

*Bolsevik nők katonai
kiképzésben részesülnek 1919-
ben*

paraszti, primitívebb részekén — a feminizmust undorítónak és elvetemültnek tartották, sőt, gyakran váltott ki erőszakos reakciókat. 1928-ban például Zarial Halilivát, a húszéves lelkes feministát „perbe fogták, bűnösnek találták és kivégezték” (tulajdon apja és bátyjai élve felnégyelték) — csak azért, mert fátyol nélkül merészelt megjelenni a színházban és fürdőruhát viselt a strandon. Ugyanebben az évben a birodalom déli részén a Kaszpi-tengertől keletre fekvő Üzbegisztánban 203 feministát gyilkoltak meg.

Sztálin hatalomra jutása után az inga lassan visszalendült a házasság, a család és a szexualitás tradicionális felfogásához. 1929-ben megszüntették a Zsenotgyelt, 1934-ben a homoszexualitást ismét törvényen kívül helyezték, 1935-ben a szülőket jogilag felelőssé tették gyermekeik neveléséért és tetteiért, 1936-ban megnehezítették a válást, betiltották az abortuszt, és anyagi kedvezményekben részesítették a hat vagy annál többgyermekes családanyákat. A harmincas években megdőbbséget hoztak a hasonlóságok mutatkoztak Sztálin és Hitler nőpolitikájában. Hitlerhez hasonlóan Oroszország diktátora is gyermekszülésre ösztönözte a házasságban élőket. Indítékai is ugyanazok voltak: attól rettegett, hogy a születési arányszám csökkenése meggyengítheti az orosz fajt, és a csökkent létszámú Vörös Hadsereg nem lesz képes megvédeni a „Rogyinát” veszélyes szomszédaitól. Ennek megfelelően a párt hivatalos orgánuma, a *Pravda* a harmincas évek közepén már olyan elveket és nézeteket hirdetett, amelyekről Engels minden bizonnyal forgott a sírjában: „Csak a jó családapa vagy családanya lehet jó és méltó állampolgára a Szovjet Hazának... a házasság az élet legkomolyabb dolga... a kommunista erkölcs egyik alapvető parancsa a család erősítése.” A szabad szerelem és a kicsapongó nemi élet a *Pravda* szerint „burzsoá csökevény”, míg Engels két központi gondolata, a házasság intézményének fokozatos megszűnése és a hagyományos monogám család elenyészése az „örült” és a „mérgező” minősítést kapta. Sztálin, aki egyébként szégyenletes módon bánt saját családjával, gondoskodott arról, hogy a közvéleményben „Szoszó bácsi”, a kedves, bizalomgerjesztő és bölcs családfő képe alakuljon ki róla. A párt és a kormány lapjainak kimerítő tudósításai révén híressé vált az az alkalom, amikor gyermekeivel együtt meglátogatta Tbiliszipben élő idős édesanyját. A korabeli sajtó jóvoltából még azt is tudjuk, hogyan vélekedtek a gyerekek a nagymama lekvárjáról. Kétségtelen, hogy Sztálin Oroszországában a nők alárendelt helyzetben voltak. „Nehéz munkát végeztetett velünk és a tervek minden áron való teljesítésére kényszerített minket — emlékezett vissza egy moszkvai asszony —, és mégsem nevezett ki soha nőt magas politikai beosztásba.” A negyvenes években korlátozták a koedukációt az oktatásban, és az örökösödési törvényt a férfiak javára módosították.

Mindennek dacára a szovjet nők még a sztálinizmus alatt is megőrizték a munkához és az oktatáshoz való jogukat. Ahogy

nőtt a felsőfokú végzettségű nők száma, úgy kerültek közülük egyre többen felelősségteljes posztokra a gyógyászatban, a tudományban, az oktatásban és az állami hivatalokban. Sztálin halála után az inga ismét a nők nagyobb függetlensége felé mozdult el. 1955-ben újra legalizálták az abortuszt, terjedt a fogamzásgátlással kapcsolatos felvilágosítás és bővültek a dolgozó nőket segítő jóléti és szociális szolgáltatások. 1964-ben megkönnyítették a válást, s bár az 1920-as években egyszer már kudarcot vallott kísérletek emléke még élénken élt, ismét felvetődött az új típusú kommunák létrehozásának a gondolata. A hatvanas évek végére az orosz nők feltehetőleg ugyanolyan emancipálttá váltak, mint Európa bármely más nemzetének asszonyai. Továbbtanulási és munkavállalási lehetőségeik bármely összehasonlítás próbáját kiállták, s ugyanez elmondható politikai és polgári jogaikról is. Emancipáltabbak azonban nyilvánvalóan senkinél sem voltak. Sok munkahelyen még mindig kevesebb bért kaptak ugyanazért a munkáért, mint a férfiak, s bár a családon belül is jóval kiegyensúlyozottabbak voltak a viszonyok, mint nagyanyáik idejében, a háztartási munka jórészt rájuk hárult még akkor is, ha nemcsak a férj, hanem a feleség is főállásban dolgozott. Egy százhatvan olyan leningrádi családra kiterjedő felmérés tanúsága szerint, amelyben mind a férfi, mind a nő dolgozott, 69-ben a feleség egyedül vezette a háztartást, 26-ban a nagymama, 17-ben a feleség és a gyerekek, míg 48-ban a férj is besegített. A szovjet polgárok családi- és házassége stabilizálódni látszott, s ezt a párt irányvonala is elfogadta, elkerülvén ezzel az engelsi forradalmi és a sztálini ellenforradalmi végleteket.

Újabb fejlemények Nyugat-Európában

Az amerikai és nyugat-európai feminizmus történetében a hatvanas években kezdődött újabb fejezet. Jó néhány okos, ékes-szóló és a nyilvános szerepléshez remekül értő nő szerint a politikai és polgári jogok század eleji elnyerése inkább formális győzelem maradt. A világot még mindig a férfiak tartották a kezükben. A nők mind számarányukhoz, mind képességeikhez mérten méltatlanul kevés vezető állást töltenek be, s gyakran még mindig kevesebb bérért végzik ugyanazt a munkát. A férfiak mind a házasságon belül, mind azon kívül vagy szexuális tárgyként kezelik őket, vagy nem látnak bennük mást, mint háziasszonyt; csak örömszerzésre vagy saját maguk és a gyerekek istápolására, ellátására használják fel őket. „Ez a bánásmód — írta 1963-ban az amerikai Betty Friedan — amerikai nők millióit ítélte élve eltemettetésre.” Az elővárosok amolyan „minden kényelemmel felszerelt koncentrációs táborokká” váltak, ahonnan a nők számára nem volt menekvés. A női emancipációs mozgalom teoretikusai szerint az évszázados társadalmi beidegződések hatására az európaiak és az amerikaiak többsége — nemétől függetlenül — természetesnek fogadja el a nők

másodrendű társadalmi státusát. A nők csak akkor szabadulhatnak fel igazán, ha ezt a beidegződést sikerülne felszámolni — amire viszont kizárólag abban az esetben nyílik mód, ha elsorvad a modern ipari társadalomban megtapasztalt családi élet és monogám házasság — úgy, ahogy azt Engels egy évszázaddal azelőtt elképzelte. A XIX. századi elnyomott ipari munkás és a XX. századi elnyomott háziasszony közötti párhuzam szinte közhellyé vált e művekben. Germaine Greer például így írt 1970-ben: „A nők alkotják a munkások legelnyomottabb osztályát, akiket élethosszig tartó szerződés köt, s akik a legalacsonyabb bérért dolgoznak. A rabszolga minősítés esetükben nem melodramatikus túlzás.” Greer véleménye szerint az idő megérett a forradalomra, amelyben az első lépés az ipari munkások jól bevált sakkhúzása kell hogy legyen, „a munka törvényes megtagadása”.

A nők felszabadító mozgalmának bőséges teret szentelt a televízió és a sajtó, eszméi nem kis hullámokat vertek; tényleges hatását azonban nagyon nehéz felmérni. Annyi bizonyos, hogy a hatvanas és hetvenes években az európai nők sikerrel harcoltak jogaikért. Norvégiában például már nők is lehettek felszentelt papok, Nagy-Britanniában a nőket is beengedték a tőzsdére. Franciaországban pedig Madame Giroud-t a nőkkel foglalkozó miniszterré nevezték ki. Hasonló szellemű lépésre szánta el magát akkortájt a Közös Piac is. A Római Egyezmény 119. cikkelyét, mely kimondta, hogy a tagállamok „bevezetik és fenntartják a férfi és női dolgozók által végzett egyenlő munka egyenlő bérezésének elvét”, tizenöt évig semmibe vették. 1973-ban azonban a közösség úgy döntött, hogy eljár a hollandok ellen, akik a legkevesebbet törődtek a fizetések kiegyenlítésével — de hogy ezek a fordulatok a női emancipációs mozgalom hatására vagy éppen ellenére történtek, azt szerfölött nehéz eldönteni.

15. Az európai birodalmak vége

Bevezetés

„Kijelentem, hogy mi vagyunk a világ első faja és hogy minél nagyobb részét népesítjük be a világnak, annál jobbra fordul az emberi nem sorsa. A célok, melyekért munkálkodnunk kell — a Brit Birodalom kiterjesztése és az egész civilizálatlan világ brit uralom alá hajtása.”

Cecil Rhodes, a Fokföldi Gyarmat miniszterelnöke (1890—1895)

„A fehér embert csak a halál győzi le.”

Nyugat-afrikai kisfiú, miután meghallgatta egy svájci misszionárius orgonajátékát.

Mind Cecil Rhodes, mind a nyugat-afrikai kisfiú a maga módján a XX. század első éveinek egyik legfontosabb jelenségét: az európai fehér fajok teljes, magabiztos és alig-alig megkérdőjelezett világuralmát kommentálta. 1914-ben a Brit Birodalom 27,3 millió négyzetkilométernyi területre és 400 millió lakosra terjedt ki; a francia 11,7 millió négyzetkilométerre és 52 millió lakosra, a német 2,6 millió négyzetkilométerre és 14 millió lakosra. Egész Délkelet-Ázsia és jószerivel egész Afrika európaiak uralma alatt állt, s Japán kivételével Ázsia is vagy közvetlen politikai, vagy közvetett, gazdasági függőségben volt tőlük. Törökország csak azért tarthatta meg birodalmának egy töredékét a Közel-Keleten, mert az európai nemzetek nem jutottak egységre felosztását illetően. Csak az amerikaiak tudták megőrizni teljes függetlenségüket — de mind Észak-, mind Dél-Amerikában az „uralkodó fajok” egykor Európából származtak el. S bár Európa gyors terjeszkedése viszonylag rövid idő alatt, jórészt az 1875 utáni néhány évtizedben zajlott le, az európai központú birodalmak létét olyan katonai, anyagi, technikai és kormányzati fölény alapozta meg, hogy évszázadokra biztosítotttnak látszott fennmaradásuk. Ötven évnek sem kellett azonban elteltie, s egytől egyik összeomlottak.

A nacionalizmus születése

Az első világháború befejeztével Európa újabb területekre terjesztette ki uralmát. A győztes szövetségesek ahelyett, hogy az egykori afrikai és csendes-óceáni német gyarmatoknak megadták volna a függetlenséget, felosztották őket egymás között. Ugyanez történt Törökország birtokaival is a Közel-Keleten: Szíria francia fennhatóság alá vándorolt, Palesztinára pedig a britek tették rá a kezüket. Perzsiában is erősödött a már a háború előtt sem elhanyagolható brit befolyás. Mindennek dacára az első világháború sokat ártott az európai birodalmaknak. Az első fehér polgárháború, ahogy néhány író hívta, nemcsak hatalmas pusztítást vitt végbe Európában, de alaposan megté-

pázta az európaiak önbizalmát és kétségeket ébresztett bennük oly büszkén vállalt „civilizációjuk” valódi értékeivel és erejével kapcsolatban. Európán kívüli gondolkodókban is felmerült a kétely: vajon a nyakukra telepedett európai uralom tényleg olyan erős és tényleg olyan állandó-e, mint amilyennek korábban vélték? Mi több, a háború végének közeledtével két nagyhatalom, az Egyesült Államok és Szovjet-Oroszország is egyre nyíltabban bírálta az európai birodalmakat. Wilson amerikai elnök híres Tizennégy Pontjának ötödik pontjában „minden gyarmati követelés szabad, nyitott szellemű és minden részrehajlástól mentes rendezéséért” szállt síkra, mégpedig „annak az elvnek a szigorú betartása mellett, mely szerint... az érintett lakosság érdekei egyenlő súllyal kell hogy számításba vétesse-nek, mint az adott terület kormányának (azaz az európai gyarmattartóknak) az igényei.” A wilsoni terv első lépésként a Népszövetség létrehozását szorgalmazta, majd erre a szervezetre kívánta bízni a volt német és török gyarmatok felügyeletét. Nagy-Britannia és Franciaország azonban a két birodalomnak a szövetségesek részére történő teljes átengedését szorgalmazta. A vitára a dél-afrikai miniszterelnök, Smuts által javasolt kompromisszum tett pontot, s ez került be a versailles-i szerződésbe is: az egykori német és török gyarmatok „mandátumok”, azaz nemzetközi megbízás alapján kormányzott területek lettek. A győztesek tehát a Népszövetség felügyelete alatt irányították őket, s kötelességük volt tiszteletben tartani azt az elvet, mely szerint az ott élő népek „jóléte és fejlődése a civilizáció magas-szatos, szent küldetése” kell hogy legyen. Háromféle mandátumot jelöltek ki: az „A” kategóriába tartozott a Közel-Kelet nagy része, mely rövidesen elnyerhette függetlenségét, míg a „B” kategóriába sorolt volt német gyarmatokról és a „C” kategóriához tartozó kis lélekszámú gyarmatokról úgy vélték, hogy még hosszú-hosszú évekig szükségük lesz a „mandátumos kormány-zás” gyámkodására.

„Nos, ő (ti. Wilson) megvédte magasztos elveit, mi pedig megkaptuk a gyarmatainkat” — jelentette ki az alkudozás végén Lloyd George. Ennek ellenére kimondtak és megerősítettek egy létfontosságú elvet: kívánatos a gyarmati uralom alóli felszabadulás. Mi több, a világ legalább néhány részén az európaiaknak az Európán kívüliek fölött gyakorolt uralmát rendszeres nemzetközi felügyelet tartotta kordában. Wilson erőfeszítései komoly bátorítást nyújtottak azoknak, akik az európaiak uralma elleni egyesülést és annak megdöntését forgatták a fejükben.

Ezek az erők a kommunista Oroszországtól kaptak újabb és hathatósabb támogatást. Lenin kidolgozott egy új elméletet, mely meggyőzően vázolta fel a közelmúlt európai hódításainak hátterét. A szerző a jelenséget az „imperializmus” kategóriájával ragadta meg. 1916-ban közzétett, *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* c. művében azt állította, hogy az európai kapitalizmusnak a gazdasági fennmaradás miatt van szüksége a világméretű expanzióra, s az európai birodalmak épp

A világ munkásai egyesülnek az imperializmus elleni harcban — legalábbis az „Internacionálé” című 1919-es orosz plakáton. A szerző ismeretlen

a kapitalista rendszer konzerválásának céljától vezérelve alakultak ki. „A kapitalizmus — írta Lenin — a gyarmati elnyomás rendszerét és a világ népessége túlnyomó többségének néhány ’fejlett’ ország általi pénzügyi megfojtását hozta el. . . A zsákmányon két-három állandó felfegyverzett martalóc (Amerika, Nagy-Britannia, Japán) osztozik.” A kommunisták épp ezért hevesen ostromozták az imperializmust. Meggyőződésük szerint ahogy Európán belül a burzsoázia kizsákmányolta a munkáosztályt, úgy elősködött Európa, az Egyesült Államok és Japán a világ többi részén. Lenin kormánya már 1917. november 8-án, azaz a hatalom megragadásának másnapján kiadta dekrétumát a békéről, amelyben az összes afrikai és ázsiai gyarmat felszabadítását követelte. Az európai uralom ellenfelei (amennyiben persze az orosz uralom ellen nem volt kifogásuk!) ezen túl számíthattak a kommunista Oroszország rokonszenvére és támogatására, sőt, rendszerint az európai szocialistákéra is, akik sok igazságot találtak Leninnek az imperializmusról mint a kizsákmányolás egy formájáról szóló elméletében.

Az európai gyarmatosítóknak már 1914 előtt is számolniuk kellett némi ellenállással: 1882-ben Egyiptomban tört ki lázadás a brit befolyás ellen, 1885-ben a franciáknak gyűlt meg a bajuk Indokína őslakóival, míg 1905 és 1909 között Indiában tizedelte a briteket egy terrorhullám. És akármilyen könnyen is verték le a megmozdulásokat, olyan haragról és elégedetlenségről tanúskodtak, mely közvetlenül a felszín alatt leselkedett a gyarmattartókra. Oroszország Japántól elszenvedett 1905-ös veresége után meglepetés és izgatottság hullámszórt végig Ázsián: lám, az európaiak a legkevesbé sem legyőzhetetlenek! „Talán nem túl-

zás azt állítani, hogy a Kelet lassan ébredszik szendergéséből, s rövidesen tanúi leszünk annak, hogy e türelmes milliók felkelnek a gátlástalan Nyugat kizsákmányolása ellen” — írta egy angol utazó 1906-ban Perzsiában.

Az ébredés a két háború között érkezett el. Erőre kaptak a nemzeti mozgalmak, melyek szabadulni akartak az európai iga alól és önálló nemzeteket kívántak alakítani a volt gyarmatok helyén. Törökországban egy tehetséges katonatiszt, Kemál felrázta és maga mögé állította honfitársait, és amikor szembeszállt a győztes szövetségesek akaratával, 1923-ban az eredetinel kedvezőbb békefeltételeket sikerült kicsikarnia. Ezután hozzálátott az ország modernizálásához és véget vetett az európaiak évszázados beavatkozásának és erőszakoskodásának. A Mahatma Gandhi által Indiában kezdeményezett mozgalom oly sok indiaiban ébresztette fel a nemzeti függetlenség utáni mindennél erősebb vágyat, hogy 1930-ra a magas rangú indiai brit hivatalnokok már tudták: hiába börtönöznek be ezer meg ezer indiai tüntetőt, már csak idő kérdése, mikor bukik meg uralmuk (l. 274—278. o.). Indonéziában jó néhány szervezet szállt szembe a holland kormányzással, melyek közül a kommunista támogatást élvező Sukarno-féle PNI (Indonéz Nemzeti Párt) működött a legerőszakosabban és a leghatékonyabban. Hasonló események történtek Francia-Indokínában is. A franciák 1930-ban ugyan még levertek egy nagyszabású felkelést, de a nacionalizmus titkos térhódításának nem tudtak gátat vetni (l. 278—281. o.). Az afrikai kontinens északi és déli szegélyén a nemzeti érzés jobb táptalajra lelt, mint a földrész belsejében. 1919 és 1925 között Zaghlül pártja a Vafd, bár végső célját, a teljes függetlenséget, soha nem érte el, sok borsot tört Egyiptomban az angolok orra alá. A két háború közötti gyarmati felkelések legsúlyosabbika viszont Marokkóban tört ki, amikor az ún. Rif-lázadás során Abd-al-Kárim elég erős gerillahadsereget tudott szervezni ahhoz, hogy elpáholjon egy félszázezres spanyol hadsereget, és hogy ha rövid időre is, de fölállítson egy, a „modern eszmék, a törvények és a civilizáció” felé forduló rif kormányt. A lázadást közös francia—spanyol csapatok 1926-ban leverték és Abd-al-Kárimot egy szigetre száműzték.

Dél-Afrikában különleges helyzet állt elő, mivel a legerősebb nemzeti mozgalom fehér embereket: a brit uralom ellen lázadó holland származású afrikanereket tömörítette. Az afrikanerek legalább olyan határozottan törekedtek a fekete bőrű lakosság politikai jogainak megkurtítására, mint amilyen elszántsággal a britek hatalmát akarták letörni. A fekete bőrű nemzeti mozgalmak, mint például az Afrikai Nemzeti Kongresszus, az ANC vagy a Kadalie-féle Ipari és Kereskedelmi Dolgozók Pártja inkább a nem európaiak kevéske jogainak a megőrzésére, s nem pedig kiterjesztésére törekedtek — de még ebben sem jártak sikerrel (l. 283—288. o.).

Szintén romlott a két háború között az etiópiaiak helyzete. Miután 1896-ban visszaverte az olasz csapatok támadását,

Abesszínia volt — Libéria mellett — a kontinens egyetlen független állama. Mussolini azonban 1935-ben bosszút állt: lerohanta és elfoglalta az egész országot. A hangulat azonban ekkorra már megváltozott a világban: Mussolininek a Népszövetség határozatával szembeszállva s a — nemcsak Afrikából és Ázsiából, de már Európa számos részéből is érkező — viharos tiltakozásokat lenyelve kellett végrehajtania akcióját. A fennhéjázó imperializmus kora lejárt. Amint azt egy indiai történész megfogalmazta, „az egy szem Winston Churchill kivételével nem volt a brit politikai pártokban egyetlen jelentősebb személyiség sem, aki bevallotta hitt volna a Fehér Ember küldetésében... A franciák ugyan bátrabban dobálózta a szavakkal, de belőlük is elpárolgott az igazi meggyőződés.” A kérdés immár az volt, hogy hogyan tartsák meg azt, ami még az övék.

A második világháború

Ekkor következett a második világháború, mely katasztrofális következményekkel járt az európaiak ázsiai pozícióira nézve. 1941 decembere és 1942 májusa között a japánok megadásra kényszerítették az amerikaiakat a Fülöp-szigeteken, az angolokat Malájföldön, Szingapúrban és Burmában, a hollandokat pedig Indonéziában. Mi több, nem elégedtek meg a katonai győzelemmel, hanem meghirdették az „Ázsia az ázsiaiké” politikáját és — avval a céllal, hogy lerombolják a fehérek faji felsőbbrendűségének mítoszát — nyilvánosan megszégyenítették fehér hadifoglyaikat. „Mindenhol, ahol Nippon győzelmes gyermekei megteremtették az Új Rendet — állapította meg egy szingapúri újság 1942 februárjában —, félmeztelenre vetkőztetett európaiak jelentek meg s végezték azokat a munkákat, amire azelőtt csak ázsiaiak kényszerültek. Nevetségesen festettek, amint nagy kinnal-keservvel próbáltak megbirkózni olyan feladatokkal, melyeket az ázsiaiak asszonyai is könnyűszerrel el tudtak végezni.” A japánok ezután létrehozták a Nagy Kelet-Ázsiai Közös Prosperitás Övezetét, mellyel nem volt más céljuk, mint hogy Délkelet-Ázsia gazdaságát a saját hasznukra szervezzék újra: az ázsiai népek előtt ugyanakkor úgy tüntették fel a koncepciót, mint az egyetemes felvirágzást hozó közös gazdasági vállalkozást, mely tiszteletben tartja tagjainak függetlenségét. A japánok magatartása a különféle ázsiai nemzeti-nacionalista csoportosulásokkal szemben régióként változott. Általában véve kijelenthetjük, hogy amíg tartottak győzelmeik, épp oly kevésbé támogatták a valódi függetlenséget, mint előtük az európaiak; amint azonban 1943-ban ellenük fordult a hadiszerencse, utolsó szalmaszálként ők maguk szították az ázsiai nacionalizmust, abban a hiú reményben, hogy így hathatós támogatásra tesznek majd szert az előrenyomuló szövetségekkel szemben.

Hajsza a szabadság után

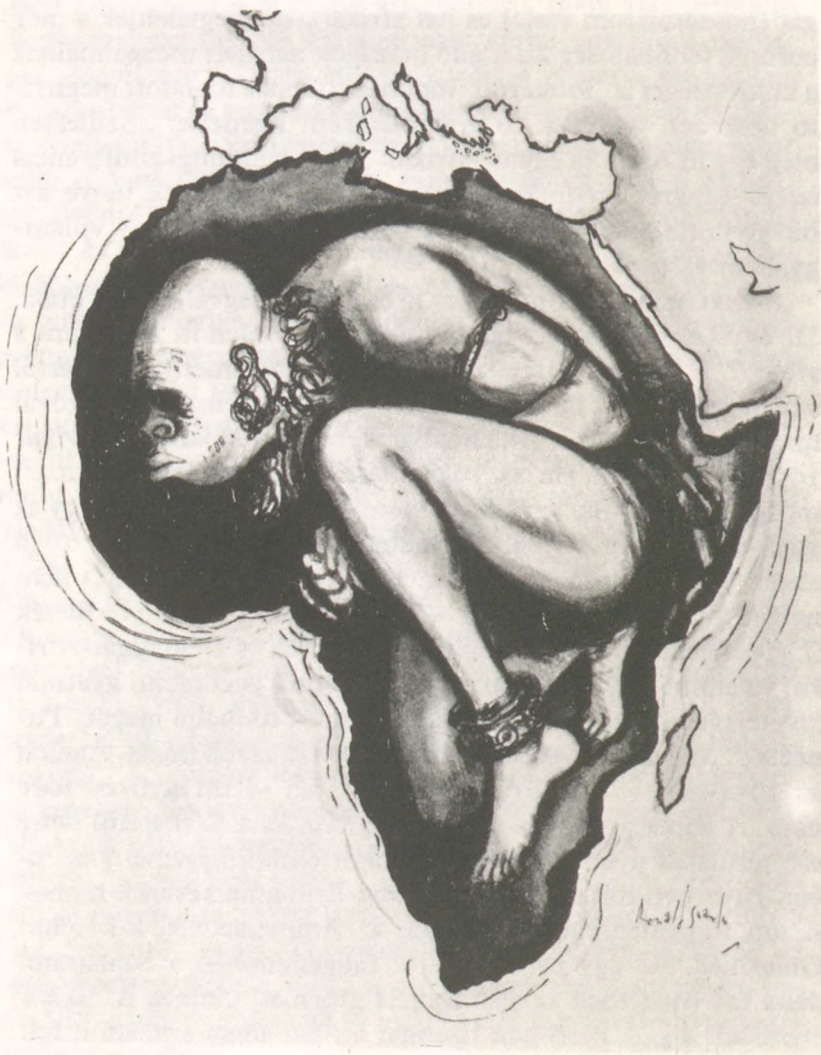
Bármennyire is tönkreverték őket a végén, a japánok halálos csapást mértek az európaiak ázsiai birodalmaira. Két nappal a japán összeomlás után az indonézok kikiáltották függetlenségüket, amit a hollandok végül öt év háborúskodás után 1949-ben ismertek el. 1945-ben Nagy-Britanniában az újonnan megválasztott munkáspárti kormány úgy döntött, hogy visszaadja India függetlenségét. Ez két év múlva következett be. A többi brit gyarmat is erre a sorsra jutott: Ceylon és Burma 1948-ban, Malájföld 1957-ben önállósult. A franciák viszont nem engedték ilyen könnyen széthullani birodalmukat. Rövid úton visszaállították hatalmukat Indokínában, levertek egy nagy felkelést 1946-ban, és csak nyolc év háború után, 1954-ben sikerült őket távozásra kényszeríteni (l. 280—281. o.).

1955 tavaszán egy nagyszabású tanácskozást tartottak az indonéziai Bandungban. Egy korabeli amerikai újságíró megfogalmazása szerint ez volt a „legfélelmetesebb és legambiciózusabb lépés e nemzedék életében az 'Ázsia az ázsiaiaké' elv gyakorlati alkalmazása felé”. Huszonkilenc állam képviseltette magát (huszonhárom ázsiai és hat afrikai), de megjelentek a még európai fennhatóság alatt álló országok nemzeti mozgalmainak a küldöttségei is. Szukarno, Indonézia elnöke mondott megnyitó beszédet, melynek fő gondolataként kiemelte: „Szülessen meg egy új Ázsia és egy új Afrika!” Bár a bandungi konferencia kevés konkrét eredményt ért el, megrendezésének ténye azt bizonyította, hogy a világ — és benne Európa helye — villámgyorsan változik.

„Senki nem tudhatja, mikor jó el Afrika megváltásának órája. De egyszer eljő. A szél hozza majd el. Hirtelen itt lesz, mint a vihar.” E szavak Marcus Garveytől, egy amerikai négertől származnak, aki a húszas években „Vissza Afrikába!” jelszóval hirdetett az Egyesült Államokban kereszteshadjáratot. A vihar 1956-ban tört ki. Ha az 1945 utáni tíz év az ázsiai nemzeti mozgalmak nagy korszakaként vonult be a történelembe, úgy az 1956-tól 1966-ig terjedő periódus Afrika évtizede lett. 1956 elején csak Egyiptom, Szudán, Etiópia, Líbia és Libéria nem nyögte az európaiak uralmát — tíz évvel később a déli területek (Dél-Afrika, Rhodesia, Angola, Mozambik és Délnyugat-Afrika) valamint néhány, északabbra eső, apró, part menti gyarmat kivételével az egész földrész függetlennek tudhatta magát. Tunézia és Marokkó 1956-ban szerezte vissza szabadságát, Algéria az 1954-től 1962-ig Franciaország ellen vívott gyilkos harc után. A legnagyobb visszhangot kiváltó, és a Szaharától délre eső területek gyarmati felszabadítását elindító esemény azonban 1957-ben történt, amikor Nagy-Britannia késznek mutatkozott függetlenségét biztosítani az Aranypartnak, a későbbi Ghánának. Rá egy évre elnyerte függetlenséget a Szaharától délre eső övezetben az első francia gyarmat, Guinea is. Ekkor átszakadt a gát. 1960-ban tizenhat afrikai állam szabadult fel:

jobbára volt angol és francia gyarmatok, de köztük volt például Belga Kongó is (l. 281—283. o.). 1960 decemberében az Egyesült Nemzetek kibocsátotta a „Gyarmati országok és népek függetlenségének biztosításáról” szóló nyilatkozatát. „A népek idegen elnyomásnak, uralomnak és kizsákmányolásnak való alávetése az alapvető emberi jogok semmibe vételét jelenti, ellentétben az Egyesült Nemzetek szellemével, veszélyezteti a világbékét és akadályozza az együttműködést.” Afrika déli részének kivételével az európai imperializmust elnyelte a múlt.

Az európai birodalmak összeomlásának gyorsasága első pillantásra talán meglepőnek tűnhet, pedig nem meglepőbb, mint az a tény, hogy egyáltalán létrejöttek. A két legnagyobb gyarmatbirodalmat összeharcsoló kormány, a brit és a francia még az Afrikáért folyó versenyfutás legmozgalmasabb éveiben sem szentelt túlságosan nagy figyelmet az impériumépítésnek. Nem nélkülözött minden alapot az a mondás, amely szerint a Brit Birodalmat az angolok „szórakozottsági rohamukban” kalapálták össze. E birodalmak fennállásuk alatt mindvégig valamiféle szélhámoszágon alapultak: stabilitásuk egyik oszlopa az

*Fekete-Afrika rövidesen
lerázza magáról láncait.
Ronald Searle rajza a Punch-
ban*

európaiaknak a kormányzáshoz való jogukba vetett feltétlen hite volt, a másik pedig a bennszülött lakosságnak az a beletörődő felfogása, hogy e jog valóban, mintegy természetes módon az európaiakat illeti meg. Lugard például, Nigéria brit hódítója 3 ezer katona élén tett szert a hat és félszázezer négyzetkilométer kiterjedésű, 10 millió lakosú Észak-Nigériára, s ráadásul a három-ezer közül is mindössze 150 volt európai. Ezután úgy kormányzott, hogy minden ötvenezredik lakosra jutott egy fehér ember. Mind Franciaország, mind Nagy-Britannia alig költöttek valamit gyarmataikra. A háború alatt Nagy-Britanniának sikerült egymillió fontnál kevesebbet kiadnia az Aranypartra, s a két háború között az egész Francia Nyugat-Afrika a maga egymillió nyolcszázezer négyzetkilométerével és tizenkétmillió lakosával alig 20 millió fontot vett ki Franciaország zsebéből. Amikor azonban megrendült az európaiak hite az uralkodáshoz való jogukban és a bennszülött lakosság felismerte az ellenállás lehetőségét, az európai gyarmatosítás egyszeriben a végnapjait kezdte élni.

Az elmondottakon kívül a birodalmak természetükből fakadóan ellentmondtak azoknak a politikai elveknek, amelyekhez a legszenvedélyesebben ragaszkodott a XIX. század végi, XX. század eleji Európa. Az imperializmus létjogosultságát már nemcsak a kommunisták kérdőjelezték meg (l. 268—269. o.), hanem más európaiak is. Egy brit liberális bajosan találhatott mentséget Gandhi vagy a Nehruk bebörtönzésére Indiában a század húszas—harmincas éveiben; a francia nacionalista aligha állíthatta, hogy a Viet Minh nacionalizmusa Indokínában minden jogalapot nélkülöz; egy belga demokrata pedig nem tagadhatta meg a kongóiak „egy ember, egy szavazat” követelését 1959-ben. Az európai birodalmakat ebben az értelemben az európai politikai események ásták alá. A legtöbbet talán az nyomott a latban, hogy az európaiak elveszítették hitüket a fehér faj felsőbbrendűségében. 1900-ban a legtöbben úgy vélekedtek, hogy a fajok nem egyenlők, és ebből következően az elmaradott színes fajoknak csak hasznukra válik az európaiak uralma. 1950-re azonban az európaiak többsége, akiket sokkoltak Hitler elmebeteg fajelméletének szörnyű következményei, jóval kevésbé túrték a faji megkülönböztetés bármely formáját vagy egy faj uralmát egy másik felett.

Ott, ahol az európaiakban nem támadtak ilyen kételyek — mint például a mozambiki vagy angolai portugálokban, a dél-afrikai afrikanerekben — vagy ha támadtak is, még maguk előtt sem ismerték be, mert túl sok személyes vesztenivalójuk volt — mint pl. az algériai francia vagy a dél-rhodesiai brit telepes lakosságnak —, készen álltak a végsőig ragaszkodni kivételezett helyzetükhöz, bármi is következzen utána. Az európai birodalmak felbomlása e vidékeken tűnt a legviharosabbnak.

Az európai imperializmusról manapság divat kemény szavú ítéletet mondani. Az európaiak a profit utáni hajszában valóban végigpusztították, végigfosztogatták a világ többi részét; sok-

sok nem európaít gyilkoltak meg azért, hogy olyan földeket hódítsanak meg és tartsanak meg, amelyekhez semmi joguk sem volt. Évtizedeken át szükségtelen faji megaláztatásnak vetették alá gyarmataik lakóit, s a gyarmatok felszámolásának nehéz időszakában elvakult makacsságuk vagy kapkodásuk további káoszt és vérontást okozott.

Az európai imperializmusról azonban sok jó is elmondható. Új, a korábbinál magasabb színvonalú orvosi ellátást, tudományt és oktatást honosított meg a világ számos részén. Ha kárhoztatható is a gazdasági kizsákmányolásért, olyan ipari és mezőgazdasági fejlesztéseket tett lehetővé, melyekből a bennszülött lakosságnak is haszna származott. A Brit Nemzetközösség fennmaradása vagy a Franciaország és egykori gyarmatai közötti szoros kapcsolatok arra engednek következtetni, hogy az imperializmus nem kizárólag a gyűlölet és megaláztatás magvait szórta szét, hanem előmozdította a fajok közötti megértést és szimpátiát is. A gyarmatbirodalmak tisztviselői az általuk kormányzott területeken fenntartották a szükséges békét és rendet — aminek a jelentősége fölött manapság sokan átsiklanak. A függetlenség elnyerése utáni években az indiai szubkontinentst, Nigériát vagy Kongót olyan szörnyű zavargások borították lángba, hogy kérdés, vajon indiaiak és pakisztániak, nigériaiak és kongóiak milliói számára tényleg áldás volt-e az európai uralom vége.

Négy példa

A britek Indiában „Ha valaki azt hiszi, hogy Anglia futni hagyja Indiát anélkül, hogy az utolsó csepp vért is kifacsarná belőle, csak a világháború tanulságainak teljes figyelmen kívül hagyásáról . . . és az angolszász eltökéltség alábecsüléséről tesz szomorú tanúbizonyságot.”

Hitler

Minden gyarmati tulajdona közül Nagy-Britannia a századfordulón a mintegy 300 milliós Indiára tekintett a legnagyobb büszkeséggel: a britek képzeletét egyetlen más gyarmatuk sem ejtette úgy rabul, mint e hatalmas, lebilincselő történelemmel és egzotikus, sokszínű civilizációval rendelkező szubkontinens. India ráadásul mindent felszívó piaccal is szolgált a brit késztermékek számára, s a britek keleti érdekeit védelmező hatalmas hadsereget is lakóiból toborozták. Ahogy Hitler is képtelenségnek tartotta, a második világháború előtt sok brit sem hitte el, hogy hazája megadhatja a függetlenséget Indiának. A brit kormányok azonban másképp vélekedtek. Az erős és ügyesen irányított indiai nemzeti mozgalom egyre növekvő nyomására elismerték — először fogcsikorgatva, később egyre nagyobb meggyőződéssel —, hogy kívánatos India függetlensége. A brit kormány és az indiai vezetők közötti viszály nem is a függetlenség ténye, hanem formája és megvalósulásának sebessége körül robbant ki.

Az indiai nacionalizmusnak is megvan a maga Szentháromsága — tréfálkozott egy európai újságíró a húszas években. Az „Atya” és a „Fiú” eszerint Motilal és Dzsaváharlál Nehru voltak, annak az Indiai Nemzeti Kongresszusnak a vezetői, amely 1885-ös alapítása után a legtekintélyesebb és a leghatékonyabb indiai nemzeti párttá küzdötte fel magát. Motilal, a gazdag és sikeres ügyvéd bármennyire is csodálta és tisztelte a briteket, lelkesen támogatta az indiai önrendelkezés gondolatát. Fiát az angliai Harrow-ban és a cambridge-i Trinity College-ben taníttatta, s gondoskodott arról is, hogy a két leghíresebb londoni ügyvédi kamara egyikében, az Inner Temple-ben szerezzon jogászi gyakorlatot. Motilal 1931-ben bekövetkezett halála után az ifjabb Nehrut választották meg a Kongresszus vezetőjének, hogy aztán 1947-ben ő legyen a független India első miniszterelnöke. A „Szentlélek” pedig Móhandász Gandhi volt, a mélyen vallásos, sőt, szent életű hindu vezető, akinek politikai cselekedetei — melyeket gyakran belső hangok ihlettek — oly gyakran képesítették el indiai és brit kollégáit egyaránt. Gandhi egyetlen más huszadik századi politikai vezetőhöz sem hasonlítható, mégis ő tudta először és a legnagyobb sikerrel tömegmozgalommá fejleszteni az Európán kívüli nacionalizmust.

Gandhi 1869-ben született az egyik indiai herceg főminiszterének gyermekeként. Ő is jogot tanult Londonban, s 1894-ben a dél-afrikai indiai közösségben kezdte meg ügyvédi gyakorlatát. A dél-afrikai faji korlátokról szerzett személyes tapasztalatai indították a politikai tevékenységre. Megalapította a Dél-Afrikai Indiaiak Kongresszusát, és 1906-tól a dél-afrikai hatóságokkal szemben az erőszakmentes ellenállás taktikáját alkalmazta, amely később világhíressé tette. Indiában, ahol nagy érdeklődéssel kísérték dél-afrikai tevékenységét, a Mahatma, azaz Nagylelkű előnevet kapta. 1915-ben tért haza Indiába. Ahmedabadban telepedett le, ahol létrehozott egy *asramot*, azaz olyan kommunát, amely a hindu hagyományoknak fittyet hányva a legalsóbb kaszt, az „érinthetetlenek” tagjait is befogadta. Követőitől megkívánta, hogy kizárólag kézzel szőtt ruhát viseljenek és bátorítsák a kézi szövőszék és a rokka használatát. A modern ipari társadalmat szerinte a Rossz szelleme hatotta át, s ezért ellenezte az indiai ipar európai minták szerinti fejlődését. A passzív rezisztencia taktikáját a brit hatóságok ellen is bevetette. 1917-re jobb szerződési feltételeket harcolt ki a Dél-Afrikában munkát vállaló indiaiak és a Bihar tartományi indigóültetvények munkásai számára.

Két évvel később már össznemzeti szinten hirdetett kampányt, ezúttal a brit kormánynak a nemzeti erőket sújtó intézkedései ellen indult harcba. A britek a húzd meg — ereszd meg politikáját alkalmazták ezekkel szemben. 1917-ben kinyilvánították, hogy pártolják „az indiai önkormányzati intézmények fokozatos bővítését, valamint távlatilag egy, a Brit Birodalom szerves részeként működő felelős kormány lépésről lépésre tör-

Gandhi, élete alkonyán, 1946-ban Calcuttában.

ténő megalakítását”. Az 1918-as Montagne—Chelmsford-féle reformokkal — amellet, hogy a kulcspozíciókat megtartották maguknak — nagyobb politikai hatalmat ruháztak az indiaiakra. Amikor azonban a nacionalisták — és közülük is azok, akik a háború végén Európából tértek haza — gyorsabb előrelépést kezdtek követelni, és amikor Calcuttában erőszakos cselekményekre került sor, a britek a nemzeti mozgalom vezetőinek letartóztatása és tárgyalás nélküli bebörtönzése mellett határoztak. Gandhi tiltakozásképpen országos böjtöt szervezett, s szer- te az országban nagyszabású demonstrációk kezdődtek. Amritsárban a zavargások öt európai életét követelték. Három nap- pal később, 1919. április 13-án a kormány által kiadott gyüleke- zési tilalom ellenére húszezres tömeg verődött össze ugyanott egy parkban. A Dyer tábornok parancsnoksága alatt álló brit csapatok lezárták az egyetlen kijáratot és belegéppuskáztak a tömegbe. 379-en meghaltak, 1200-an megsebesültek. Az amrit- szári mészárlás nemcsak tragédia volt, hanem fordulópont is: az indiai közvélemény soha azelőtt nem fordult még ilyen egysé- sen a brit uralom ellen, s maguk a britek is kételkedni kezdtek abban, hogy képesek a fenntartására.

Szorosabbá vált Gandhi és a Kongresszus együttműködése. Gandhi újabb kampányt hirdetett meg a britek ellen. Amritsár bebizonyította, jelentette ki, hogy lehetetlen bármiféle „együtt- működés evvel a sátáni kormánnyal”. Amikor 1922-ben letar- tóztatták, azzal képesztette el újfent a briteket, hogy bűnösnek vallotta magát a per során. „Eljöttem, hogy elibe álljak és alávessem magam a legsúlyosabb büntetésnek, amely kiszabha- tó azért a cselekedetért, ami a törvény szerint előre kitervelt bűncselekmény, de amit én legszentebb kötelességemnek tekin- tek” — fordult a bíróhoz. Hat év börtönre ítélték, de már két év múlva szabadlábra helyezték.

A húszas években a britek hol itt, hol ott engedtek egy kicsi- vel több önállóságot. Indiai fiatalokat Angliában kezdtek kiké- pezni az Indiai Hadsereg és az Indiai Királyi Haditengerészet tiszteivé; az indiai ipart védővámokkal bátyázták körül a brit versenytársak előtt. A nacionalisták azonban túl lassúnak találták az ütemet. Azt követelték, hogy legkésőbb 1929-re India is kapja meg ugyanazt a dominiumi státuszt a Brit Birodalmon belül, amit Kanada és Ausztrália is élvezett (azaz a teljes önkor- mányzatot). Amikor ezt az igényüket elutasították, 1930. január 30-án megkezdték kampányukat a *púrha szvarádzsért*, azaz a teljes függetlenségért. Ma ez a dátum ünnep Indiában: a Füg- getlenség Napja. Gandhi a maga részéről megszervezte a „me- netelést a tengerhez”. A háromszázhusz kilométeres gyalogos vándorlás, mely a tengerparton ért véget, hatalmas tömegeket ragadott magával. A tengerparton sót pároltak a tengervízből, amivel jelképesen támadást intéztek a sólepárlás gyűlölt állami monopóliuma ellen. A britek kétségbeesett kapkodásukban 100 ezer embert tartóztattak le, köztük Gandhit és a két Nehrut is. A polgári engedetlenségi mozgalom egy éven át, a sómonopóli-

um eltörléséig és a politikai foglyok szabadon bocsátásáig tartott. 1935-ben Nagy-Britannia elfogadta az India kormányzásáról szóló törvényt, amely az addiginál jóval szélesebb jogkört testált az egyes tartományi kormányokra. Evvel a britek a teljes önkormányzatot hozták elérhető közelségbe. 1937-ben a nyolc tartományból már hétben a Kongresszus gyakorolta a helyi hatalmat. Sikerét azonban beárnyékolta az a tény, hogy egyre mélyült a szakadék a főként a hindukat tömörítő Kongresszus és az ország második legnagyobb vallási közössége, a Muszlim Liga által képviselt mohamedánok között.

1939-ben, a háború kitörésekor világossá vált, hogy az indiaiaknak még kell tenniük egyet s mást ahhoz, hogy valóban rendelkezhessenek saját sorsuk fölött: a britek ugyanis úgy jelentették be India hadba lépését, hogy elfelejtették megkérdezni vezetőit. Az erőszak minden formáját gyűlölő Gandhi a Kongresszust Nagy-Britannia támogatása ellen mozgósította. Amikor a japánok egyre közelebb és közelebb nyomultak India keleti határához, Gandhi meghirdette az „Angolok, távozzatok Indiából!” jelszót, s újabb polgári engedetlenségi mozgalomra tett előkészületeket. A háborús válságban a britek villámgyorsan cselekedtek: letartóztatták Gandhit és a Kongresszus vezetőit. Az ennek nyomában kitörő, az „indiai lázadás” óta legsúlyosabb zavargások sem befolyásolták politikájukat, s a háború egész ideje alatt kemény kézzel kormányozták Indiát.

A háborút követően, miután Nagy-Britanniában munkáspárti kormány váltotta fel a konzervatívot, a helyzet gyökeresen megváltozott. A munkáspárt India függetlensége mellett foglalt állást, s amikor lázadás tört ki az Indiai Királyi Haditengerészet soraiban, majd Calcuttában több mint 4 ezer áldozatot követelő összecsapások robbantak ki hinduk és muzulmánok özött, Attlee belátta, hogy lejárt az idő: Nagy-Britanniának ki kell vonulnia Indiából. 1947 februárjában Mountbatten herceget India alkirályává nevezte ki, akinek nem maradt más feladata, mint hogy 1948 júniusára India új kormányának adjon át minden hatalmat.

A hinduk és muzulmánok közötti, már addig is súlyos ellentétek ekkor tökéletesen ellenőrizhetetlenné váltak. Véres összetűzésekre került sor; Pandzsábban Nehru „irtózatossággal” találkozott. Karnyújtásnyira tűnt a polgárháború. Dzsinnah, a Muszlim Liga vezetője India felosztását és egy önálló muzulmán állam, Pakisztán megteremtését követelte. Gandhi minden elkeseredett tiltakozása ellenére a Kongresszus vezetőinek többsége belátta, hogy a felosztás az egyetlen kiút. Mountbatten velük értett egyet, s gyors cselekvéssel próbálván meg elejét venni a káosz továbbterjedésének, megnyerte mind a hindu, mind a mohamedán vezetők beleegyezését egy olyan felosztási tervhez, amely India és Pakisztán számára ugyanabban a napban, 1947. augusztus 15-ében jelölte ki a függetlenség elnyerésének időpontját. A függetlenség el is érkezett a tervezett na-

pon, de tomboló vallási erőszak kísérte. A legsúlyosabb csapás Pandzsábot érte, ahol menekültek milliói kényszerültek új otthon keresni. Az őket szállító vonatokat megállították, megtámadták, s néha az összes utast holtan vagy haldokolva küldték rendeltetési helyére. Legalább 600 ezer ember vesztette életét, 15 millióan váltak hontalanná. „A kettészakadás lelki tragédia — jelentette ki Gandhi. — Nem értek egyet avval, amit legközelebbi barátaim tesznek; harminckét év munkája fulladt dicstelen kudarcba.” Ennek ellenére mindent megtett az erőszak megfékezéséért. Mountbatten véleménye szerint „ő egyedül, pusztá kézzel többet tett Bengál vidékén, mint amire az 50 ezer fős hadsereg Pandzsábben képes volt”. Ez azonban az életébe került. 1948. január 30-án egy fiatal hindu szélsőséges meggyilkolta, mert türelmet és megértést tanúsított a muzulmánok iránt. Halálának estéjén Nehru rádióbeszédben fordult a nemzethez. „A fény, amely sok-sok éven át bevilágította ezt az országot, ugyanúgy bevilágítja még éveken át, s ragyogni fog ezer év múlva is. . . és megszámlálhatatlanul sok szívnek nyújt majd vigaszt. Mert ez a fény többet jelentett a jelennél, amelyben élünk; az eleven, örök igazságokat jelentette, minduntalan emlékezetünkbe idézte a helyes ösvényt, megóvott a tévelygésektől, s a szabadságba vezette ezt az ősi országot.” Ha nagy árat fizetett is érte, de India elnyerte szabadságát — s 1947. augusztus 15-ével megkezdődött a Brit Birodalom agóniája.

A franciák Indokínában

Ha India függetlenségét méltán tekinthetjük a Brit Birodalom hanyatlása kezdetének, úgy az indokínai függetlenség a francia impérium fölött kongatta meg a vészharangot. A legfontosabb francia gyarmat Kokinkína és fővárosa, Saigon volt, de a környező területek: Annam, Kambodzsa, Laosz és Tonkin is francia fennhatóság alatt álltak. A legnépesebb etnikum a vietnamiak voltak, akiknek a legkevésbé sem nőtt a szívéhez a francia uralom. A már 1914 előtt is kiterjedt nemzeti mozgalom tovább erősödött a háború alatt, amikor a franciák erőszakkal 100 ezer vietnami katonát soroztak be Európában harcoló csapataikba. A két világháború között a franciák merevebb politikát folytattak a nacionalistákkal szemben, mint a britek Indiában: még a mérsékelt reformterveket is lesöpörték az asztalról, s hallani sem akartak a képviseleti elven nyugvó önrendelkezésről. Inkább az olyan helyi bennszülött királyokon keresztül kormányoztak, akikben úgy érezték, megbízhatnak — mint például a Franciaországban tanult Baodayban, aki 1925-ben foglalta el Annam és Tonkin trónját. Ez a politika azonban semmire sem ment a nemzeti erővel szemben. 1939-ben hatalmas lázadás tört ki, amelyet gyorsan és könyörtelenül levertek. A francia politika mit sem változott, miközben titokban mind jobban erőre kapott a legszélsőségesebb nacionalista csoport, a kommunisták.

Lord Mountbatten, aki többé már nem alkirály, 1947 augusztusában beszédet mond a függetlenné vált India nemzetgyűlésében

A legkiválóbb vietnami kommunista, Ho Si Minh életének azt a szakaszát, amely 1945-ig, azaz a független Vietnam vezetőjévé való megválasztásáig tartott, mind a mai napig sűrű homály fedi. Valamikor 1890 táján született, 1911-ben hagyta el Indokínát, s miután egy ideig egy francia teherhajón dolgozott, Párizsban telepedett le. Itt fotográfusként talált szegényes és bizonytalan megélhetést. Mohón vetette bele magát a francia politikába: a Francia Kommunista Párt alapító tagjainak sorában találjuk. Minden valószínűség szerint megjelent a versailles-i konferencián is, attól a reménytől vezérelve, hogy Wilson elnök elé tárhatja Indokína függetlenségének kérdését, de végül nem sikerült kicsikarnia, hogy az elnök fogadja. Az imperializmus természetéről megfogalmazott lenini tézisek nagymértékben befolyásolták a franciák indokínai uralmáról alkotott véleményét. Jól bizonyítja ezt egy Tours-ban, 1920-ban megrendezett fontos szocialista kongresszuson elhangzott beszéde is: „A francia imperializmus — jelentette ki — fél évszázaddal ezelőtt tette be a lábát Indokínába; feltűzött szuronnal és a kapitalizmus nevében hódított meg minket. Attól az időtől fogva nemcsak szegyenletes üldöztetés és kizsákmányolás a részünk, de a leggyalázatosabb módon mérgez és pusztít közöttünk az alkohol, az ópium. . . Lehetetlen néhány percben feltárnom előttek mindazokat a szörnyűségeket, melyeket a kapitalista bandi-

ták követtek el ellenünk.” 1924-ben Párizsból minden jel szerint Moszkvába költözött, majd állandóan úton volt Oroszország, Kína és Sziám között. Egészen kivételes politikai szervezőtehetséggel áldotta meg a sors. Párizsban az Interkoloniális Unió, Moszkvában a Paraszt Internacionálé megalakításánál bábáskodott. Kínában vietnami nacionalistákat képezett ki illegális politikai tevékenységre és gerillaharcra, míg Sziámban, ahol buddhista szerzetesnek álcázta magát, a legenda szerint a buddhista kolostorokban szervezte a kommunista sejteket. Amikor 1941-ben, harminc év távollét után visszatért Vietnamba, már-már legendás hírnévnek örvendett a nemzeti érzelmű vietnamiak körében.

A második világháború alatt a saigoni francia kormányzat hű maradt a kollaboráns vichyi kormányhoz, s ennek következtében a japánokkal működött együtt, akik cserébe nem fosztották meg minden hatalmuktól őket. Eközben Indokína északi részén, a kínai határ közelében egy hegyi barlangban a Ho Si Minh vezette Indokínai Kommunista Párt a függetlenségi harc megvívására készült. Újjászervezték magukat és megalakították a Viet Minh-t, a Vietnami Függetlenségi Szövetséget, majd ennek nevében harcba szólították az ország népét: „gazdagok és hatalmasok, munkások és parasztok, értelmiségiek, közhivatalnokok, kereskedők, ifjak, nők, ti mind, kiket feszít a hazaszereget! Ezen az órán mindennél előbbre való a nemzeti felszabadítás ügye. Egyesülnünk kell, hogy megdöntsük a francia és a japán fasiszták és sakáljaik uralmát. Szabadságharcosok, ütött az óra! Emeljük magasra a felkelés zászlaját! A haza szent hívó szava csendül most fületekben!” Kis létszámú, inkább a propagandára, semmint a fegyveres harcra koncentráló gerillacsapatok kezdtek dél felé is kiterjeszteni a Viet Minh befolyását. Amikor a szövetségesek megadásra kényszerítették Japánt, Ho Si Minh a Nemzeti Felszabadítási Bizottság nevében függetlené nyilvánította Vietnামot. Rövid időre az egész országban a Viet Minh gyakorolta a hatalmat.

A franciáknak azonban a legkevesbé sem állt szándékukban feladni indokínai gyarmataikat, s rövidesen a Viet Minh-énél jóval nagyobb erővel tértek vissza. Egyik fél sem bízott a másikban túlságosan. Míg Ho Si Minh Párizsban tárgyalta a francia kormánnyal, D'Argenlieu admirális, a franciák indokínai megbízottja hozzálátott a Viet Minh megleckéztetéséhez. Pillanatok alatt kitört a nyílt erőszak a franciák és a Viet Minh között. A legsúlyosabb atrocitások az észak-vietnami Haiphong kikötőjében történtek, ahol több mint harminc francia vesztette életét. A franciák ezután a város kiürítését követelték. Egy francia cirkáló tisztjei azonban a város távozó lakosait Viet Minh segédcsapatoknak nézték, és tüzet nyitottak rájuk. Legalább 6 ezer személy halt meg. Ha lett volna is esély tárgyalásos rendezésre, Haipong után visszavonhatatlanul szertefoszlott. 1946. december 20-án Ho Si Minh általános felkelésre szólított fel a franciák ellen. „Ha kell, mindent feláldozunk, de nem

süllyedünk vissza még egyszer a rabszolgaságba. Akinek puskája van, puskával harcoljon, akinek kardja, karddal! Akinek pedig karjda sincs, ragadjon baltát vagy botot!”

A franciák nem kételkedtek győzelmükben. A Viet Minh inkább gerillacsapatok szövetsége, mintsem igazi hadsereg volt, s a franciák Algériában egyszer már sikerrel harcoltak gerillák ellen. A Giap tábornok kitűnő vezetése alatt álló Viet Minh-nel azonban sehogyan sem tudtak elbánni. A vietnamiakkal rokon-szenvező Kína segítségét és a vietnami parasztság többségének támogatását élvező Giap hamarosan védekezésre kényszerítette a franciákat. A harc, ahogy Ho Si Minh egy amerikai újságírónak megfogalmazta, egyre inkább egy tigris és egy elefánt küzdelmére kezdett hasonlítani. „A tigris nem nyugszik... Minduntalan az elefánt hátára ugrik, s hatalmas darabokat szakít ki az oldalából, majd villámgyorsan eltűnik a sötét dzsungelben. És az elefánt lassan elvérzik.” 1954-ben Giap elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy felhagyjon a gerillaháborúval, és négy, a legmodernebb tüzérségi harceszközökkel felszerelt hadosztályával támadást intézzen Dien Bien Phu, egy elszigetelt francia helyőrség ellen. A verduni csatánál is súlyosabbnak mondott, négy napon át tartó harcok után Dien Bien Phu elesett. A franciák befejezték indokínai pályafutásukat.

Még abban az évben nemzetközi békekonferenciát hívtak össze Genfben, hogy döntsön Indokína jövőjéről. Kambodzsának, Laosznak és Vietnami-nak függetlenséget szántak. Vietnam az elképzelések szerint egy ideig megőrizte volna kettéosztottságát: a tűzszüneti vonaltól északra a Viet Minh, attól délre a változatlanul francia szövetséges Bao Dai gyakorolta volna a hatalmat. Az ország egyesítését az 1956-ra kiírt választásoknak kellett volna elvégeznie. Ezekre a választásokra azonban sohasem került sor. Ha megtartják őket, Ho Si Minh pártja valószínűleg a szavazatok 80 százalékát szerzi meg és egyesíti a kettészakított országot. A kommunizmus világméretű terjeszkedése miatt egyre jobban aggódó Egyesült Államok azonban beugrott a franciák távozása után maradt vákuumba, és felszerelte a dél-vietnami kormányt az Észak-Vietnamból fegyver- és emberutánpótlással megerősített gerillacsapatok elleni harcra. 1969-ben, Ho Si Minh halálakor a még mindig kettészakított Vietnamban változatlanul ördögi kegyetlenségű háború tombolt.

Sok ok miatt kellett a franciáknak elbukniuk Indokínában. Legelőször is alábecsülték ellenfeleiket, illetve annak a támogatásnak a mértékét, amit a parasztok minden kényszer nélkül a Viet Minh-nek nyújtottak. Mindezen túl pedig nemcsak Ho Si Minh volt kivételesen ügyes politikus és Giap tábornok a gerillaharc gényusa, de a kommunista Kína is megtalálta annak a módját, hogy hogyan segítse ki őket a legmodernebb fegyverzettel a háború döntő pillanatában.

A belgák Kongóban Az európaiak „Afrika utáni hajszáját” II. Lipót, Belgium királya kezdte meg akkor, amikor meghódította Kongót. Mindenekelőtt a gumiból és az elefántcsontból szár-

mazó gazdasági haszon csábította, így a gyarmatosítás kezdetétől a XX. század első feléig Belga-Kongó kormányzását a haszonszerzésnek rendelték alá. A belga és a külföldi vállalatokat hatalmas földterületekhez juttatták, ahol őket tették felelőssé a rend fenntartásáért is. Míg az ipar fejlődése minden nemzetközi összehasonlításnak megfelelt, addig a mezőgazdaság — amelytől pedig a kongói őslakosság jóléte függött — az eredeti, ősi szinten maradt. A belgák egészen az ötvenes évekig avval áltatták magukat, hogy az idők végezetéig ők fogják kormányozni Kongót, s kísérletet sem tettek arra, hogy a kongóiakat felelős kormányzati vagy gazdasági posztok betöltésére képezzék ki. A felsőoktatást és magas döntéshozói tisztségeket az élet minden területén szinte kizárólag a belgák számára tartották fenn. A politikai tevékenységet betiltották. Az ötvenes évek vége felé azonban az Afrika többi részén a nemzeti erők által elért sikerek hírei mozgolódásra készítették a kongóiakat. 1959 januárja komoly zavargásokat hozott Leopoldville-ben, a fővárosban. A belgák akkor pánikba estek, és száznyolcvan fokkal megfordították az addigi nyolcvan év során alkalmazott politikájukat. Nemhogy engedélyeztek mindenfajta politikai tevékenységet, de választásokat írtak ki és kilátásba helyezték a teljes függetlenséget — s mindezt mindössze 18 hónap leforgása alatt.

E változások a teljes anarchiába torkolltak. A választásokat a Kongói Nemzeti Párt nyerte meg, a miniszterelnök a párt vezetője, az egykori postai hivatalnok, Lumumba lett. Minthogy az afrikaiak korábban nem kaphattak tiszti kiképzést, a hadsereg magasabb parancsnoki posztjain belgák maradtak — csapataik azonban fellázadtak. Szerke az országban faji villongások törtek ki, s az európaiak menekülni kezdtek az országból. Közben a délkeleti, rézlelőhelyekben gazdag tartomány, Katanga, Csom-

Kongó, 1961. Kongói katonák megalázó pozitúrába kényszerítik belga foglyaikat a fotográfus lencséje előtt

be vezetésével függetlennek nyilvánította magát. Csombe mögé sorakoztak fel a nagyhatalmú európai üzleti tényezők is, köztük a legbefolyásosabb bányatársaság, az Union Minière is. A belga kormány csapatokat küldött a helyszínre, hogy megvédelmezze állampolgárait. Lumumba, aki azt hitte, hogy a belgák a régi rendet jöttek visszaállítani, az ENSZ-hez fordult segítségért. Az országba érkező ENSZ-alakulatok főként tunéziai és ghanai csapatokból álltak. A helyzet tovább romlott, amikor az Egyesült Államok és a Szovjetunió a hidegháború egy újabb csatájának kezdte tekinteni a konfliktust. 1960 szeptemberében a Katanga elleni katonai akcióra készülő Lumumbát felmentették miniszterelnöki tisztéből, majd elrabolták, és rejtélyes körülmények között meggyilkolták Katangában. Egy évvel később szintén gyanús körülmények között meghalt az ENSZ főtitkára, Hammarskjöld — akkor lett repülőgépszerencsétlenség áldozata, amikor épp Katangába tartott, hogy Csombéval tárgyaljon. Tovább tombolt a fékevesztett anarchia. Az ország egységes, fegyelmezett katonai és rendőri erők nélkül maradt, s a gyakran európai zsoldosok által vezetett és külföldi szervezetek által pénzelt, rivális gerillacsapatok leszámolásának színterévé vált; az ENSZ-csapatok mindeközben világos irányvonal nélkül, kétségbeesetten próbálták visszaállítani a békét. Csombe 1962-ben száműzetésbe kényszerült, majd 1964-ben visszatért, és rövid időre az egész ország miniszterelnöke lett. Egy évvel később azonban ismét távoznia kellett hazájából, ahová a békét csak Mobutu tábornok katonai diktatúrája hozta el.

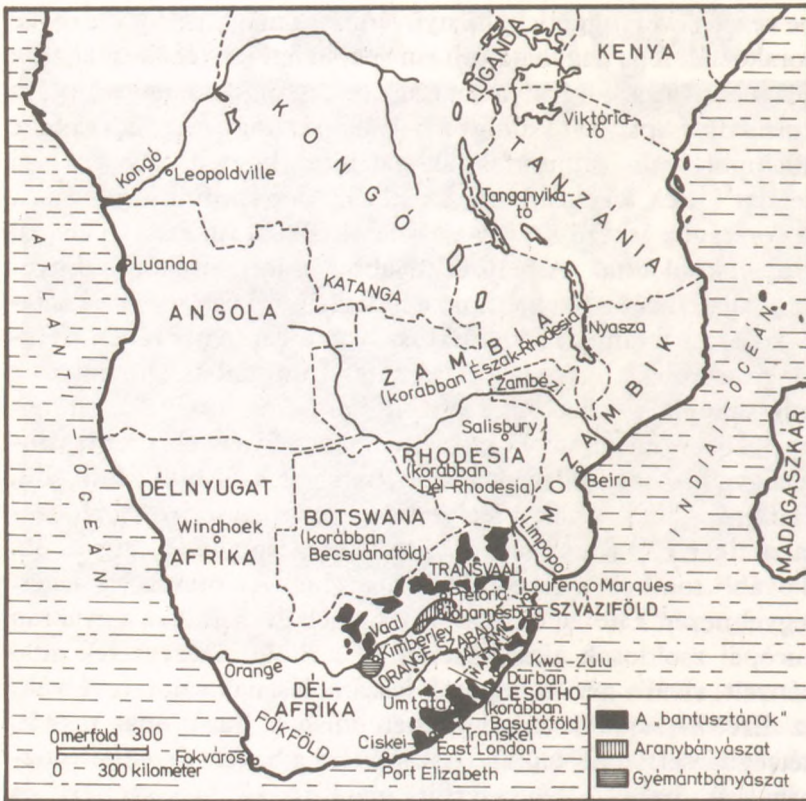
Dél-Afrika: a kivétel

„Ezennel egyértelműen le szeretném szögezni, hogy Dél-Afrika a fehér ember országa, akinek itt kell maradnia, hogy uralkodjék” — jelentette ki Dr. Verwoerd 1948-ban, amikor a Nemzeti Párt tagjaként beiktatták a szenátusba.

Dél-Afrika huszadik századi történelme az események két nagy centruma körül kristályosodott ki: az egyik az a folyamat, amelynek során az afrikanerek, azaz a holland származású európaiak kiragadták a politikai hatalmat az angol anyanyelvű európaiak kezéből, a másik pedig az összlakosság mintegy 80 százalékát kitevő nem fehér bőrűek politikai helyzetének folyamatos romlása.

A britek és az afrikanerek között vívott 1902-es angol—búr háború a britek győzelmével ért véget. A két, korábban független afrikaner köztársaságot, Transvaalt és Orange Szabadállamot beolvasztották a Brit Birodalomba. Az 1910-ben meghozott Dél-Afrikáról szóló törvény azonban minden dél-afrikai fehérnek teljes választójogot, az országnak pedig parlamentet, valamint domíniumi státuszt biztosított a Brit Birodalom kebelén belül. Ez lényegében az önrendelkezés megadásával ért fel. Az afrikanerek másfélszer annyian voltak, mint az angol anyanyelvű dél-afrikaiak, úgyhogy egy öntudatos, jól szervezett

17. Dél-Afrika a hatvanas években

pártnak ölébe hullhatott a politikai hatalom — csak az afrikane-
rek túlnyomó többségének szavazatait kellett tudni megszerez-
ni. Ez a párt Dr. Malan Nemzeti Pártja lett. Legelőször az
1948-as választásokon futott be győztesként, hogy aztán többé
ki se engedje a hatalmat a kezéből — sőt, 1948 és 1974 között,
mivel az afrikanekek mellett egyre több és több angol anyanyel-
vű dél-afrikai is rá adta voksát — egyenletesen növelte is fölé-
nyét. Ebben az időszakban vonult ki Dél-Afrika a Brit Nemzet-
közösségből. 1960-ban Dél-Afrika fehér választói kis többség-
gel megszavazták az ország köztársasági státuszát, amit azt je-
lentette, hogy nem az angol királynőt, hanem saját elnöküket
tekintették az állam első emberének. Rá egy évvel Dr. Ver-
woerd, Dél-Afrika miniszterelnöke, miután az 1961-es londoni
nemzetközösségi konferencián heves bírálat érte fajgyűlölő po-
litikáját, bejelentette országa kilépését a Brit Nemzetközösség-
ből.

1900 táján Dél-Afrika népessége mintegy hatmillióra rúgott,
melyből minden ötödik volt csak európai. 1960-ra az összlakos-
ság megháromszorozódott, de ekkorra már öt nem európaire
jutott egy európai. 1900-ban a nem európaiak ha sokkal nem is,
de némi politikai jogokkal rendelkeztek. A fokföldi tartomány-
ban például szavazhattak, ha megfeleltek bizonyos vagyoni és
iskolai végzettségi feltételeknek. Parlamenti képviselőségre is
jelöltethették magukat, bár erre egyszer sem akadt példa. A
színes bőrűek politikai helyzetének romlása a már említett Dél-
Afrikáról szóló törvénnyel kezdődött el, amely az afrikanekek-

nek megadta, a színes bőrűektől viszont megvonta a választhatóság jogát. 1912-ben egy ifjú zulu ügyvéd, Seme, akit felháborított az a lelketlenség, ahogy Nagy-Britannia a sorsára hagyta a színes bőrű lakosságot, összehívott néhány fekete-afrikai őslakos főnököt. „Egyszer csak arra ébredtünk — állapította meg Seme —, hogy az afriaiakat tulajdon szülőföldjükön nem használják másra, mint favágásra és vízhordásra. . . . Azért hívtunk benneteket össze, hogy együtt találjuk meg a módját és eszközét saját nemzeti szövetségünk létrehozásának, melynek a nemzeti egység megteremtése, jogaink és előjogaink megvédése lenne a feladata.” Így született meg az ANC, az Afrikai Nemzeti Kongresszus. 1931-ben a születési helyről szóló törvény a színes bőrű lakosság számára az ország területének mindössze 7 százalékát jelölte ki tartózkodási helyül, s ezzel milliókat tett hontalan menekültté. Bevezették az útlevéltörvényt, amely megszüntette a színes bőrű lakosság mozgásszabadságát; a gazdákról és szolgákról szóló törvény pedig bűncselekménnyé nyilvánította azt, ha egy afrikai nem engedelmeskedik munkaadója parancsainak. Eme intézkedések ellen hevesen, de eredménytelenül tiltakozott az ANC; mint ahogy arra sem volt képes a kongresszus delegációja, hogy nemzetközi támogatást szerezzen magának a versailles-i békekonferencián. A szakszervezeti mozgalom szervezésében elért elenyésző és kérészerű sikerektől eltekintve a színes bőrű politikai vezetők nem tudták megfordítani ezt a tendenciát a két háború között, s a parlament 1936-ban eltörölte a nem fehér bőrűek szavazati jogát.

A fehér nacionalisták 1948-as győzelme újabb csapást mért a feketékre. Bár az európaiak már 1948 előtt is egyre több területen szereztek érvényt faji fölényüknek a feketékkel szemben, ezt véletlenszerű és tessenék-lássék, lagymatag módon tették. Az új nemzeti párti kormányt azonban sem a módszeresség hiányával, sem bátortalansággal nem lehetett vádolni. Szilárdan hitt az európai faj felsőbbrendűségében, s aprólékosan kidolgozott politikai program szerint látott a realizálásához. „Vagy a faji egyenlőség irányvonalát követjük — szögezte le a Nemzeti Párt 1949-es választási kiáltványa —, amely minden kétséget kizáróan a fehér faj öngyilkosságával lenne egyenértékű, vagy az elkülönülés politikáját kell folytatnunk.” Az elkülönülésnek az apartheid, azaz a fajok szétválasztásának politikáján keresztül kellett megvalósulnia. A feketéket csak a speciálisan számukra kijelölt területeken, az ún. bantusztánokban illették meg politikai jogok.

A kormány az ország területének mindössze 14 százalékát, s ráadásul teljes egészében mezőgazdasági vidékeket határozott meg a bantusztánok számára. A nacionalisták így üzenték meg a dél-afrikai gazdaság dinamikus fejlődésében kulcsszerepet játszó, gyárakban és üzemekben robotoló milliányi városi feketének: politikai jogokról ne is ábrándozzanak! Az „apartheidet” törvények egész sorozata tette fizikai és politikai valósággá. Az állam minden polgárát számon tartotta és faj szerint besorolta.

A fajok közötti házasságot és nemi érintkezést betiltották, s erre a sorsra jutottak a közös társadalmi rendezvények, a szórakozás és az oktatás is. Még a fajok közötti társasági életet sem nézték jó szemmel. A helyi hatóságokat arra ösztönözték, hogy az egyes faji csoportoknak külön területeket biztosítsanak lakhelyül. Családok — és többnyire fekete családok — ezreit szakították el otthonuktól, hogy az elkülönülést megvalósítsák. A legjobb földterületeket szinte kivétel nélkül a fehéreknek juttatták — akárcsak a buszokon és a villamosokon a legjobb ülőhelyeket, a legjobb strandokat, sőt, a legkényelmesebb padokat is a parkokban.

Az Afrikai Nemzeti Kongresszus élesen elítélte ezeket a törvényeket, és — Gandhi példáját követve — nagyszabású polgári elégedetlenségi mozgalmakat szervezett. A szegregációs törvények ellen tiltakozó 1952-es kampány 8 ezer, a legkülönbébb fajokhoz tartozó résztvevő bebörtönzésével végződött. Bár az ANC óvakodott az erőszaktól, Port Elizabethben, East Londonban, Johannesburgban és Kimberleyben emberáldozatokat is követelő, súlyos faji zavargások dúltak. A kormány elzárkózott politikájának megváltoztatása elől. A kommunisták üldözéséről szóló törvényben tág cselekvési lehetőségekkel vértette föl magát mindazok ellen, akiket az országra veszélyes elemnek ítélt, s miután még a 180 napig terjedő, ítélet nélküli kitiltás, házi őrizet vagy fogvatartás jogkörét is biztosította magának, könnyörtelenül zaklatni kezdte a kongresszust és más ellenzéki csoportokat. 1956-ban 156 embert tartóztattak le és fogtak perbe hazaárulás vádjával. Öt év bírósági kötélhúzás után bebizonyosodott a vádak tarthatatlansága, és visszavonták őket. A feketék tiltakozása egyre erőszakosabb formákat öltött. 1956 és 1958 között az afrikai néger nők tüntetések egész sorozatát szervezték a gyűlölt útlevéltörvények ellen. A Durban környékén kitörő összecsapások kilenc rendőr halálát okozták. Az ANC ekkor kettészakadt. A Sobukwe vezette csoport, amely már nem hitt abban, hogy Dél-Afrika békés eszközökkel is átalakítható, kivált az ANC-ből és megalakította a Pán-Afrikai Kongresszust, s újabb tüntetések szervezéséhez fogott hozzá az útlevéltörvények ellen. Sharpeville-ben az egyik ilyen demonstráció során a rendőrség elveszítette a fejét, és belelőtt a tüntető feketékbe. A mérleg 69 halott és 178 sebesült. A rá következő néhány napban úgy tűnt, Dél-Afrika a forradalom szélére sodródott. A kormány azonban ismét kíméletlen határozottsággal cselekedett. Letartóztatott kis híján tizenhétézer afrikait, és betiltotta mind az Afrikai Nemzeti, mind a Pán-Afrikai Kongresszust. A forradalom nem tört ki.

Az ellenzék mindezek után illegalitásba vonult, s konspirációs tevékenységet, illetve szabotázsakciókat folytatott. Rövidesen azonban újabb megsemmisítő csapást szenvedett: vezetőinek többségét Johannesburg Rivonia külvárosában egy rendőrségi rajtaütés során letartóztatták. Tizenegyüket bíróság elé állították, s hetet közülük, köztük a karizmatikus fekete-afrikai veze-

*Fekete bőrű dél-afrikaiak
elégetik gyűlölt útleveleiket*

tőt, Nelson Mandelát életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. A következő évtizedben úgy tűnt, az afrikai mozgalmaknak befellegzett. A dél-afrikai kormány szilárdan megvetette a lábát, és keményen leszámolt a fejét esetlegesen felütő, megmaradt ellenzékkel. Az ország gazdasága egyre izmosodott, s bár mélyült a fehérek és a feketék életszínvonala közötti szakadék — sőt, fekete-afrikai munkások ezrei kaptak még mindig olyan csekély fizetést, amely az éhezéstől sem óvta meg őket és családjukat — sok-sok fajtársuk tagadhatatlanul egyre jobban élt. A hetvenes évek elején a kormányzattal szembeni ellenállás kétféle módon nyilvánult meg: egyrészt a magasabb bérekért folytatott sztrájkokban, melyek — főként Durban vidékén — széles nyilvánosságot kaptak s némi sikerre is vezettek, másrészt az olyan magabiztos fekete vezetők felbukkanásában az elkülönített bantuszánokban, mint Matanzima Transkei tartományban vagy Buthelezi Zuluföldön. Ez utóbbiak azt követelték, hogy a kormány tartsa be a szavát és „bábállamok” helyett valóban független egységekként kezelje a számukra kijelölt területeket. Az európaiak uralma mindennek ellenére még sohasem tűnt olyan biztosnak, mint ekkor. A dél-afrikai kormány ráadásul látványosan semmibe vette az Egyesült Nemzetek minden arra irányuló kezdeményezését, hogy véget vessen Délnyugat-Afrika dél-afrikai ellenőrzésének; sőt, csöndben, de hathatósan csapattal és pénzzel segítette a szomszédos Rhodesia, Mozambik és Angola európai kormányait a területeken tevékenykedő fekete-afrikai nacionalista gerillaegységek elleni harcban.

Dél-Afrika még 1974-ben is egyedülálló országa volt a világnak: az egyetlen hely, ahol európaiak — a világ szinte minden nemzetének elitélő állásfoglalása ellenére — fenn tudták tartani hatalmukat egy náluk jóval nagyobb, ellenséges, színes bőrű többség fölött. Jó néhány okot találhatunk ennek magyarázatára. Az első az afrikanerek rendkívüli természetében keresendő. Ők érkeztek először a Fokföldre, még mielőtt a fekete-afrikaiak északról lehúzódtak volna erre a vidékre. Nem üzletemberként akartak gyors haszonra szert tenni, és odébbállni, hanem letelepedtek és földművelésbe fogtak. Mélyen vallásos és régimódi gondolkodású emberek voltak, akik szentül hitték, hogy Dél-Afrika Isten akaratából lett az ő országuk, hogy a fajoknak egyszerűen külön *kell* élniük, s hogy a feketéknek a fehérekét kell szolgálniuk. Dr. Verwoerd így fogalmazott 1960-ban: „Hisszük, hogy nemcsak a fehér civilizáció végvárát védelmezzük itt, de a... kereszténységét is.” Innen ered rendkívüli elszántságuk, amellyel a „földjükhöz” ragaszkodtak, s ebből táplálkozik saját igazukba vetett rendíthetetlen hitük is. A második ok Dél-Afrika gazdagságára vezethető vissza. Az ország már a századforduló előtt a világ legnagyobb arany- és gyémántkitermelőjévé lépett elő, századunk folyamán pedig kiderült, hogy birtokolja mindazon természeti kincseket, melyeket oly hön áhít az egész világ. 1970-ben a külföldi — főként amerikai és brit — beruházások értékét csak dollárszázmilliókban lehetett mérni, s bármennyire rossz szemmel nézi az angol vagy az amerikai kormány az apartheidet, kevésbé valószínű, hogy az élére áll vagy akárcsak támogat egy olyan nemzetközi akciót, amely politikájának megváltoztatására akarja kényszeríteni a dél-afrikai kormányt. Az ország gazdagságának köszönhetően a vezetés a legmodernebb fegyverekkel szerelte föl hadseregét, amely egymagában nagyobb katonai erőt képviselt, mint a Szaharától délre fekvő országok hadseregei együttvéve. Egyes katonai szakértők véleménye szerint rendelkezik az atomfegyvergyártáshoz szükséges erőforrásokkal is, ha a szükség netán úgy hozná. S ráadásul egészen 1974-ig, amikor a portugálok visszaadták Mozambik függetlenségét, Dél-Afrikát fehérek által ellenőrzött ütközőállamok vastag dunyhája védte az ellenséges világtól.

Európa közel-keleti jelenléte

A nyugat-európai nagyhatalmak nemzetközi befolyásának érezhető gyengülését mi sem bizonyítja fényesebben, mint a közel-keleti helyzet alakulása a második világháború után.

A cionizmus, az a mozgalom, amely az elmúlt két évezred jó részében szétszórásban élő zsidóság számára kívánt nemzeti otthont teremteni, már a XIX. század végén tevékeny erő volt a világban. A britek pártfogolták őket, s 1904-ben — anélkül, hogy az ugandaiak megkérdezésére időt és energiát pazaroltak

volna — a cionista vezetőknek Ugandát ajánlották föl új hazájuknak. Amikor ezt a javaslatot a cionisták elutasították, Balfour, a brit külügyminiszter 1917-ben a tudomásukra hozta, hogy kormánya „kedvezően tekint a zsidó nép nemzeti otthonának Palesztinában történő megalapítására”. A két világháború között mintegy 326 ezer zsidó telepedett le Palesztinában, amely akkor a népszövetségi mandátum alapján brit fennhatóság alá tartozott. A Palesztinában élő arabokat senki sem kérdezte meg, hogy mit szólnak a zsidók betelepítéséhez, s rövidesen heves vallási ellentétek kaptak lábra a zsidók és a mohamedán arabok között, legelsősorban a mindkét vallás által Szent Városnak tekintett Jeruzsálem miatt. Állandó harcok dúltak a két nép között, és 1939-ben Nagy-Britannia — így akarván megszerezni magának az arabok támogatását a közelgő, Németország elleni háborúhoz — megszegte a Balfour-nyilatkozatot és megtiltotta a zsidók palesztinai letelepedését. A második világháború végén Nagy-Britannia válaszául előtt állt. Az európai zsidók borzalmas szenvedései a betelepítés folytatása mellett szóltak, ami azonban elkerülhetetlenül zsidó—arab konfliktushoz vezetett. Nagy-Britannia tétovázott, mire mind a zsidók, mind az arabok terrorizmussal válaszoltak. A háborúban kimerült brit kormány sem erőforrásokkal, sem szilárd akarattal nem rendelkezett a helyzet megoldásához, s ezért egyik napról a másikra kiszállt a játszmából. A megoldás az Egyesült Nemzetekre maradt. Mielőtt azonban az ENSZ bármiféle hatékony akcióba foghatott volna, a zsidók kikiáltották Izrael államot, amit hirtelenjében öt arab állam együttes támadásától kellett megvédeniük. A háború egy éven át tartott, és Izrael győzelmével ért véget. Izrael belépett az ENSZ-be, s az arab országok kivételével a világ legtöbb állama elismerte jogát a létezéshez.

Mindez korántsem azt jelentette, hogy megszűnt volna az európai beavatkozás Palesztina és Izrael dolgaiba. 1956-ban mind a britek, mind a franciák szerfölött gyanakodva szemlélték Nasszer, az újdonsült egyiptomi elnök mesterkedéseit. A franciák tudták, hogy fegyvereket szállít az algériai lázadóknak, a britek pedig angolellenességet véltek benne felfedezni, s úgy hitték, az arab világban gyakorolt brit befolyás gyöngítésén dolgozik. Júliusban Nasszer ismét borsot tört az orruk alá: államosította a Szezei-csatornát működtető, főként brit és francia érdekeltségű vállalatot, a Szezei Csatornatársaságot. Eden brit miniszterelnök úgy döntött, hogy ideje móresre tanítani Nasszert. A franciákkal és a Nasszerban a legveszedelmesebb arab ellenfelüket látó izraeliekkel karöltve tervet ötlött ki. Eszerint Izraelnek háborúba kellett rángatnia Egyiptomot, hogy aztán Nagy-Britannia és Franciaország mint békefenntartó erők bevonulhassanak a Szezei-csatorna mellékére. Nasszer ezek után kénytelen lenne egészen szűkre gombolnia a mellényét, a Szezei-csatorna pedig visszakerülne ahhoz, akit megillet.

Az érintettek 1956. október 29-én láttak a terv megvalósításához, amely azonban teljes kudarcba fulladt. Az izraeliek vi-

szonylag jól teljesítették feladatukat, de a britek és a franciák késlekedtek, s nem tudták megakadályozni, hogy az egyiptomiak blokád alá vegyék a csatornát. Ezután kiderült, hogy az agresszorok rosszul mérték föl a nemzetközi közvéleményt is, amely egyöntetűen ellenük fordult. Az oroszok a tudtukra adták, hogy „a legmodernebb romboló fegyverekkel” fogják őket szétzúzni, ha azonnali hatállyal nem állítják le az Egyiptom elleni támadást. Rövid távon ennél súlyosabban esett latba az, hogy az amerikaiak (akiket felbőszített, hogy előzetesen nem konzultáltak velük) nem voltak hajlandóak folyósítani a briteknek a fenyegető pénzügyi válság elkerüléséhez szükséges támogatást. „Mily csodálatos érzés ismét hallani a brit oroszlán üvöltését!” — írta a *Times*-ban egy brit hazafi a válság első napjaiban. A brit oroszlán azonban hamarosan elnémult. Az előrenyomulást egy hét után megállították, sőt, rövidesen megszégyenítő visszavonulásba csapott át. Világossá vált, hogy új királyok jelentek meg a nemzetközi dzsungelben.

1973 őszén ismét egy arab—izraeli háború sodorta újabb válságba Európát. Bár Nyugat-Európa nemzetei — Hollandia kivételével — óvakodtak attól, hogy elkötelezzék magukat, az olajtermelő arab országok csökkentették európai szállításaikat. A nyugat-európai gazdaság ekkorra már olyan erősen függött a folyamatosan és nagy mennyiségben érkező közel-keleti olajtól, hogy ez az akció általános bénultságot okozott. 1973 telén, amikor a perzsa sah szokásos téli vakációját Svájcban, síeléssel töltötte, a nagy nyugat-európai nemzetek gazdasági miniszterei sorban álltak az ajtajánál abban a reményben, hogy sikerül az olajszállításokat a válság előtti szintre feltornászni. Azóta, hogy 1907-ben Nagy-Britannia és Oroszország még „befolyási övezetekre” oszthatták Perzsiát és csapataikkal kényük-kedvük szerint vonulhattak ki és be az ország területén, a világ valamiképp megváltozott.

16. A hidegháború

A hidegháború eredete

A múltban a nagy európai háborúk végére olyan békeszerződések tettek pontot (pl. az 1815-ös bécsi kongresszus, vagy az 1919-es versailles-i szerződések), amelyek hosszú évekre meghatározták Európa képét. 1945-ben azonban nem született ilyen egyértelmű rendezés, mivel a győztesek — az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, és Franciaország az egyik, Oroszország a másik részről — túl hamar összerúgták a port egymással. A háború utáni Európa végső elrendeződése csak 1949-ben bontakozott ki, s legalább annyira befolyásolták az egyes hadseregek háború végi arcvonalai, mint a hagyományos módon, aprólékos tárgyalások során megszületett egyezmények.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a győztesek semmiben sem tudtak megegyezni. Először 1943-ban Teheránban, majd 1945-ben Jaltában Sztálin, Rooseveltt és Churchill megállapodtak a Németország veresége utáni nemzetközi rendezés körvonalai-ban. Ugyancsak együttműködést határoztak el egy új nemzetközi békefenntartó szervezet, az 1945. október 24-én megalakult Egyesült Nemzetek Szervezete megtervezésében, illetve megvalósításában. Megállapodtak abban is, hogy a náci vezetőket háborús bűnökért bíróság elé állítják. A Nürnberg városában 1945 novembere és 1946 októbere között megtartott tárgyalásokon a négy fél legjobb jogászaiból megalakult bíróságok 21 volt náci vezetőt fogtak perbe; közülük tizenkettőt halálra, hatot hosszú börtönbüntetésre ítélték, hármat pedig felmentettek. A győztesek együttműködtek a Németország volt szövetségeseivel — Olaszországgal, Magyarországgal, Bulgáriával, Romániával és Finnországgal — kötendő békeszerződések megfogalmazásában is. Ezeket a dokumentumokat 1947 februárjában írták alá. Három fontos, Európát érintő kérdésről azonban — Németország jövőjéről, Lengyelország határaitól és a kelet-európai országok kormányzati formájáról — nem sikerült egyezségekre jutniuk, s ahogy nőtt a háború utáni években a gyanakvás a nagyhatalmak között, úgy vesztett bele a messzeségbe a tárgyalások megegyezés esélyei. Ezekről a kérdésekről inkább az erőegyensúly, mintsem a tárgyalások döntöttek.

A bizalmatlanság egyre mélyült. Az oroszok által uralt kommunista Kelet-Európa és az amerikai befolyás alatt álló kapitalista Nyugat-Európa közötti érintkezés egyre szűkült és ellenségesse vált — olyannyira, hogy rövidesen elterjedt a „hidegháború” kifejezés, amellyel az 1954 utáni mintegy húsz év világpolitikai helyzetét, a „sem háború, sem béke” állapotát jellemezték. Rooseveltt elnök már a nácik fölött aratott végső győzel-

*A „három nagy” fültában.
Haragnak nyoma sincs!
Churchill a bal szélén, a
valójában haldokló Roosevelti
középen, Sztálin jobboldalt*

*A nürnbergi per „sztárja”.
Göring a tanúk emelvényén,
1946. április 16.*

met megelőzően érzékelte a bizalmatlanság fokozódását. Egy héttel 1945 áprilisában bekövetkezett halála előtt így írt Sztálinnak: „A világtörténelem egyik legnagyobb tragédiája következne be akkor, ha épp most, amikor karnyújtásnyira vagyunk a győzelemtől, az emberéletben, anyagi javakban, értékekben esett kolosszális veszteségek után a bizalom és a hit hiánya döntene egész vállalkozásunk jövőjéről.” Nem sokkal ezután Churchill is írt Sztálinnak. A kommunista nemzetek és az angolszászok közötti viszály, állapította meg, „darabjaira szakítaná a világot, s a történelem színe előtt szégyenítene meg mindnyájunkat, akiknek vezetőkként, bármelyik oldalon, közünk lesz hozzá.” E figyelmeztetések azonban hatástalanok maradtak. A győztes szövetségesek 1945 nyarának végén összeültek ugyan Potsdamban, de vajmi keveset értek el. Viták lobbantak fel arról, hogy vajon Németországot fel kell-e osztani, hogy fizessen-e jóvátételt avagy sem, hogy hol húzódjon Lengyelország határa s hogy milyen mértékű legyen az orosz befolyás Kelet-Európában és a Földközi-tenger medencéjének keleti részén. A felek nem találtak közös megoldást, s ezért feladván az együttműködés lehetőségeinek a keresését, saját szakállukra kezdtek cselekedni. 1946 tavaszán az amerikaiak, a franciák és a britek Németország általuk megszállt zónáiban felhagytak a háborús kártérítés behajtásával, míg az oroszok nem — ráadásul mind jobban akadályozták az érintkezést a Nyugat és az orosz zóna között, ami törvényszerűen vezetett az utóbbi gazdasági és politikai elszigetelődéséhez. Hasonló politika érvényesült egész Kelet-Európában, ahonnan az orosz csapatok egy tapodtat sem mozdultak. 1946 márciusában Churchill az Egyesült Államokba látogatott, ahol a Missouri állambeli Fultonban, Truman

*Churchill, Roosevelt utódjával,
Trumannal, a Missouri
állambeli Fultonban*

elnök jelenlétében egy világviszzhangot kiváltó beszéddel rukolt elő. „Árnyék vetült arra a tájra, melyet oly későn világított be a szövetségesek győzelmének fénye. A balti-tengeri Szczecintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le Európára. E mögött a vonal mögött fekszenek Közép- és Kelet-Európa ősi államainak fővárosai... Ez az Európa semmiképpen sem az a felszabadult Európa, amelynek felépítéséért harcoltunk.” Az oroszokról szólva kijelentette: „Semmit nem csodálnak annyira, mint az erőt, és semmi iránt nem viseltetnek több megvetéssel, mint a katonai gyengeség iránt.” Az oroszok, akiknek szemernyi kétségük sem fűződött ahhoz, hogy ez a beszéd legalább annyira az amerikai álláspontot tükrözte, mint Churchillét, élesen reagáltak. Sztálin a *Pravdának*, a párt központi bizottsága lapjának adott interjújában nem kevesebbnek, mint „a Szovjetunió elleni fegyverbe szólításnak” minősítette.

A hidegháború szakaszai

Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia Jaltában belenyugodtak abba, hogy Kelet-Európa Oroszország „befolyási övezete” lesz. Az oroszok azonban nem pusztán befolyásuk érvényesítésén buzgólkodtak a vasfüggöny mögött, hanem a teljes politikai és gazdasági ellenőrzés megteremtésén (l. a 299. oldaltól). Amerika ezért rendkívül kemény választ adott az 1946–47 telén Görögországban végbemenő eseményekre. Jaltában ugyanis a három nagy abban is megegyezett, hogy Görögország brit befolyási övezet lesz. Bár Sztálin vélhetőleg megtartotta a szavát, a jugoszláv és a bolgár kommunisták az 1944-ben kirobbant polgárháborúban a görög kommunistákat támogatták. A britek a kommunistaelenes erők mellett álltak sorompóba. Amikor 1947 februárjában a kommunisták kerültek fölénybe, Nagy-Britannia értesítette az amerikaiakat, hogy kivonja csapatait az országból. Ez a hidegháború döntő fordulatához, a tulajdonképpen „hadüzenethez” vezetett. Truman elnök és tanácsadói, akik megingathatatlanul hitték, hogy Oroszország világhatalomra tör, hogy a görög kommunisták akciója — a többi kelet-európai fejleményhez hasonlóan — egy Moszkva által gondosan felépített terv szerint zajlik, s hogy Európa egészének siralmas állapota miatt fennáll a teljes kontinensre kiterjedő kommunista hatalomátvétel lehetősége, 1947. március 12-én meghirdették az ún. „Truman-doktrínát”. „Elérkezett az a pillanat — állította Truman —, amikor szinte minden nemzetnek választania kell két különböző életforma között. Az egyik a többség akarátán alapszik és a szabad intézmények révén tűnik ki... A másik alapja az erőszakkal a többségre kényszerített kisebbségi akarát. Ez utóbbi terrort és elnyomást alkalmaz... Hiszem, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell a szabad nemzeteket, melyek ellenállnak, ha a fegyveres kisebbség vagy külső nyomás akarja őket leigázni.” 400 millió dollárt kért az amerikai

Képek a berlini légihídról

*fent: Berakodás a
repülőgépekbe*

*jobbra: Kirakodás a
tehervagonokból egy
nyugatnémet repülőtér mellett*

kongresszustól Görögország védelmére, és mind Görögországnak, mind Törökországnak katonai támogatást ígért.

Minthogy az oroszok valójában nem nyújtottak számottevő segítséget a görög kommunistáknak, Truman beszédét az amerikaiak európai befolyásának növelésére irányuló, harcias lépésként fogták föl. Ezek után nem meglepő az sem, hogy az Európa

gazdasági fellendítését célzó Marshall-tervben (l. 316—319. o.) is csak a gazdasági álruhába bújtatott Truman-doktrínát, jól kiagyalt cselvetést látták, mely Kelet-Európát igyekszik kicsempészni felségterületükről. 1947 szeptemberében Sztálin megalakította az európai kommunista pártok munkáját egyeztető és azt nemzetközi méretekben átfogó szervezetet, a Tájékoztató Irodát, 1949 januárjában pedig a KGST-t, amely Kelet-Európa gazdasági egységesítésével igyekezett kiegyensúlyozni a Marshall-terv nyugat-európai hatását.

1948-ban Berlin miatt kis híján kitört a „forró”, az igazi háború is. Az egykori német főváros furcsa helyzetben találta magát a háború után. Bár 176 kilométerre az orosz zóna határától keletre feküdt, mégis négy megszállási övezetre osztották fel. Nyugat-Berlint amerikai, francia és brit csapatok tartották ellenőrzésük alatt, akik ugyan közúti, vízi és légi kapcsolatban álltak Németország nyugati felével, de ezeket a korridorokat a kommunisták könnyűszerrel eltorlaszolhatták. A válság a német pénzreform kapcsán robbant ki. A Szövetséges Ellenőrző Bizottságban, (azaz a Németországot kormányozni hivatott, 1945-ben megalakult orosz—francia—angol—amerikai katonai vezetőkből álló testületben) nem sikerült egyezsége jutni, így aztán Amerika, Nagy-Britannia és Franciaország saját zónáikban végrehajtották a pénzreformot. Az oroszok feldúltan vonultak ki a bizottságból, és — valószínűleg inkább a vak dühtől és a bosszúvágytól, semmint józan politikai számítástól vezérelve — elvágták Nyugat-Berlin minden összeköttetését Nyugat-Németországgal. Amerika és Nagy-Britannia a blokádot nem értelmezheték másként, mint kihívásként, mely az orosz terjeszkedés meggátlására irányuló szándékuknak szólt. Az eset pillanatok alatt a két fél erőpróbájává változott, amely a Nyugat győzelmével ért véget. Egy kiválóan összehangolt és lebonyolított hadművelet során az amerikai és az angol légierő a legkülönbébb típusú és éjjel-nappal repülő repülőgépek bevetésével állandó légihidat létesített, amelyen keresztül fenntartotta a város működőképességét. A városon belül ugyanakkor határozott intézkedésekkel vették elejét egy esetleges kommunista hatalomátvételnek. 1949 májusában több hónapos, színfalak mögötti egyezkedés után az oroszok felszámolták a blokádot.

A berlini válság tovább súlyosbította Berlin és vele Németország, valamint Európa megosztottságát. 1949 áprilisában megalakult a NATO, az Észak-Atlanti Szövetség. Az akkor Belgiumot, Dániát, az Egyesült Államokat, Franciaországot, Hollandiát, Izlandot, Luxemburgot, Norvégiát, Olaszországot és Portugáliát tömörítő katonai szövetség a további európai orosz terjeszkedés megakadályozását tűzte ki célul. Az oroszok a maguk részéről az „angol és az amerikai világuralmi törekvések megvalósításának fegyverét” látták benne.

Az a tény, hogy Európa nem sokkal a második világháború szörnyű szenvedései után ily rövid idő elteltével ennyire megosztottá vált, sajnálatos, de nem meglepő. A világháború valójá-

ban 1917-tel kezdődött. A bolsevikokat hatalomra juttató forradalom megteremtette a kommunista társadalmat, amely azt hirdette, hogy a magántulajdonon alapuló kapitalizmus igazságtalan és gonosz, s hogy a világforradalom az írmagját is ki fogja pusztítani. A modern kapitalizmus alapjait viszont Nagy-Britannia vetette meg, s az Egyesült Államok vezette a világ kapitalista államainak rangsorát — a britek és az amerikaiak többsége ennek megfelelően azt vallotta, hogy a magántulajdon tiszteletben tartása alapvető feltétele a társadalom szabadságának. A húszas—harmincas években a kommunista Oroszország mindvégig elszigeteltségben, a világ értetlenségétől övezve létezett. Oroszország, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1941—45-ös szövetsége kivételes és természetellenes momentumnak számított, melyet kizárólag Hitler agressziója hívott életre, s amely sohasem volt mentes a feszültségektől. Sztálin senkiben sem bízott, így Churchillben és Rooseveltben sem. Egyszer így nyilatkozott róluk: „Churchill az a fajta fickó, aki, ha nem figyelsz, az utolsó kopeket is kiemeli a zsebedből. Roosevelt nem ilyen. Őt csak az értékesebb pénzdarabok érdeklik, ha kezét zsebedbe mélyeszi.” Meg volt győződve arról, hogy a szövetségesek szándékosan, Oroszország gyengítése érdekében késleltetik a nyugat-európai front megnyitását, és mélyen sértve érezte magát, amiért nem tájékoztatták az észak-afrikai és olaszországi hadjáratról. A britek és az amerikaiak viszont az 1939-es német—szovjet egyezményt nem tudták megemésztetni. A szövetségeseket kizárólag a náciizmus gyűlöletének cementje tartotta össze, s mihelyst s náciizmus összeomlott, a szövetség napjai is meg voltak számlálva.

A hidegháború 1945 után a kapitalizmus és a kommunizmus közötti alapvető különbségekből, illetve a Szovjetunió és az Egyesült Államok hatalmas katonai potenciáljából fakadó félelmek és tévképzetek talaján sarjadt ki. A nyugat-európai nemzetek nem ismerték fel, hogy Oroszország összehasonlíthatatlanul többet szenvedett a németek kezétől, mint ők. Oroszország ama szándékában, hogy az újraéledő Németország ellen Kelet-Európában „baráti” ütközőállamok zónáját hozza létre s hogy fenntartsa Németország kettéosztottságát, nem a biztonságérzet hiányának érthető jelét látták, hanem az oroszok ép ésszel felfoghatatlan agresszivitását. Olvasták és hallották a világforradalomról szőtt kommunista terveket, s túlbecsülték Sztálin és utódai elkötelezettségét ezen eszmék iránt. Fogalmuk sem volt az orosz gazdaság lepusztultságának fokáról, a valóságosnál több elszántságot és lehetőséget tételeztek föl az oroszokról egy agresszív politika követéséhez. Ami az oroszokat illeti, ők azt nem vették észre, hogy nem egy politikai vállalkozásuk — főként a kelet-európaiak — valóban az agresszivitás látszatát keltezték. A hivatalos újságcikkek és megnyilatkozások szünet nélkül az osztályharc és a világforradalom elkerülhetetlenségét harsogták. A vezetők eltúlozták a kapitalizmus agresszivitását, és nem fogták fel, hogy hatalmas hadseregüket — különösen

amikor a kelet-európai demokratikus rezsimek elnyomására használták fel — micsoda fenyegetésként érzékelt Nyugat-Európa. Az elkövetkezendő húsz évben mindkét fél ragaszkodott ahhoz a hibás szemlélethez, amely szerint a másikat szívós és nem lankadó agresszivitás fűti, s a legapróbb esélyt is megragadva igyekszik hatalmát és befolyását növelni.

1949-re kirajzolódott az új Európa térképe. Németország kettészakadt: a francia, a brit és az amerikai zóna a demokratikus berendezkedésű Német Szövetségi Köztársasággá olvadt össze, Bonn fővárossal. Az orosz zónából a kommunista irányítású, Kelet-Berlin központú Német Demokratikus Köztársaság lett. A több mint kétmillió lakosú Nyugat-Berlin nyugatnémet szigetté változott a kommunista tengerben. Németország nyugati határai alig mozdultak el. A szénben gazdag Saar-vidék ideiglenesen Franciaország birtokába került, de az 1955-ben megtartott népszavazás visszatérítette Németországhoz. Keleten viszont Németország hatalmas területeket veszített Lengyelország javára. Oroszország ugyanis ragaszkodott az 1939-es német—szovjet paktum értelmében Lengyelországból kiszakított országrészhez, és Németország keleti területeivel kívánta kárpótolni a lengyeleket. A nyugati szövetségesek nehezen kicsikart ideiglenes és vonakodó beleegyezésével a lengyel—német határt ezért majdnem 300 kilométerrel nyugatra, az Odera és a Neisse folyók vonaláig tolták. Az ott élő 9 millió német lakos többsége vagy elmenekült, vagy elűzték otthonából. Helyükre négy és félmillió lengyelt telepítettek. A nyugatnémet kormány sem az Odera—Neisse vonalat, sem Németország felosztását nem volt hajlandó végleges érvényűnek elfogadni, s egészen 1970-ig a békeszerződést sem írta alá Oroszországgal (l. 347—349. o.).

Európa jó néhány más pontján is fontos változások történtek. Oroszország nem engedte ki markából az 1940-ben meghódított három balti államot, Litvániát, Észtországot és Lettországot. Szintén „zabrált” Karéliát és Petsamót Finnországtól, Kárpátalját Csehszlovákiától, Besszarábiát és Bukovina egy részét pedig Romániától. Olaszországnak a Dodekániszosz-szigetekről Görögország javára, a Júliai-Alpokról pedig Jugoszlávia javára kellett lemondania. Románia Dél-Dobrudzsa egy részét adta át Bulgáriának. Ausztriát Németországhoz hasonlóan négy megszállási övezetre osztották, de Németországgal ellentétben az osztrákok az egész ország területén szabad választásokon dönthettek kormányukról. 1955-ben avval a feltétellel, hogy Ausztria semmiféle politikai vagy katonai szövetséghez nem csatlakozhat, az összes megszálló csapatot kivonták az országból.

A vasfüggöny két részre osztotta a földrészt. A Nyugat országainak többsége azonnal, vagy kis idő elteltével csatlakozott a NATO-hoz és részesült a Marshall-terv által nyújtott gazdasági segítségben. Keleten szinte kivétel nélkül mindegyik állam kommunista kormányzás alatt állt, tagja volt a KGST-nek és

— 1955-ös megalakulásától — a Varsói Szerződésnek. Kivételt csak Jugoszlávia képezett, ahol ugyan szintén szilaj kommunista uralom telepedett az országra, de Moszkvától független, sőt, néha vele ellenséges politikát folytattak.

A háború utáni rendezés végső formája hűen tükrözte a szövetséges hadseregek arcvonalait a fegyverletételkor. A brit vagy amerikai csapatok által felszabadított vagy meghódított területeken — például Olaszországban, Görögországban, Nyugat-Németországban — a kapitalizmust és az Egyesült Államokat választó kormányok alakultak, míg ahol a Vörös Hadsereg vetette meg a lábát 1945-ig — pl. Kelet-Németországban, Lengyelországban, Magyarországon —, Oroszországhoz húzó kommunista vezetés ragadta magához a hatalmat. Az Oroszországtól független kommunista kormányok azokban az országokban kerültek hatalomra, amelyek saját erejükből szabadították fel magukat.

A háború utáni rendezés sohasem látott orosz diplomáciai és katonai diadalt hozott. Kelet-Európában akkora térséget vontak ellenőrzésük alá, mintha 1945—48 között minden egyes nap közel 900 km² területet hódítottak volna meg. Jaltában Sztálin ügyesen kihasználta a Rooseveltt és Churchill közötti nézetkülönbségeket. Az utóbbi szentül hitte, hogy Sztálin ameddig csak tudja, ki akarja terjeszteni a befolyását nyugat felé. Churchill ezért minden erejével azt szorgalmazta, hogy a brit és az amerikai csapatok még a háború alatt a lehető leggyorsabban nyomuljanak kelet felé és ne hagyják magukat kiszorítani onnét, míg egy átfogó európai rendezés nem születik. Sztálin azonban elhitette Roosevelttel, hogy Churchill igaztalanul rosszhiszemű az oroszok szándékaival kapcsolatban, s ezért a háború utolsó heteiben az amerikaiak tartották magukat a jaltai megállapodáshoz. Bár Eisenhower, az amerikai főparancsnok az oroszok előtt elérhette volna Berlint, Bécset és Prágát, hagyta, hogy az oroszok szabadítsák föl e területeket, s a háború végén csapataival visszavonult a megegyezés szerinti megszállási övezetekbe. 1945—46-ban aztán Nagy-Britannia és Amerika gyorsan hozzáláttak csapataik leszereléséhez, az oroszok viszont nem. 1946 végére ennek következtében a vasfüggöny nyugati felén állomásozó egymillió katonával ötmillió hadsereg nézett farkasszemet a túloldalon. A nyugati szövetségeseknek így elenyésző lehetőségük maradt arra, hogy befolyást gyakoroljanak a kelet-európai történésekre.

Az orosz hatalomátvétel Kelet-Európában, 1945—1948

Az oroszok könyörtelenül és ügyesen ragadták magukhoz a hatalmat a kelet-európai országokban. Mindenütt ugyanazt a forgatókönyvet alkalmazták. A kommunista párt először más pártokkal koalícióban gyakorolta a hatalmat. Ezután, Moszkva és a Vörös Hadsereg nyomására vagy anélkül, kommunista miniszterek kerültek a fegyveres erők és a rendőrség élére, majd

a legbefolyásosabb ellenzéki vezetőket kompromittálták, vagy bebörtönözték. Végül meghamisított választások után egypárti kommunista kormányok alakultak, melyek élén Moszkvában tanult és szinte kivétel nélkül Moszkva politikájához hű vezető állt. A nyugatiakat a demokratikus módszerek és főként a szabad választások cinikus megcsúfolása háborította föl a legmélyebben. A „demokrácia” szó nyilvánvalóan mást jelentett Nyugaton és mást Keleten.

A lengyelországi események hamar lerántották a leplet Oroszország szándékairól és megmutatták kelet-európai pozíciójának erejét. Nagy-Britannia azért lépett hadba, hogy megvédje Lengyelországot a náciktól, és a londoni emigrációs kormányt ismerte el a háború utáni Lengyelország törvényes kormányának. Ez a terület azonban épp annyira kommunista-, mint náciellenes volt. Sztálin azonban nem tekintette Lengyelországot egyébnek, mint a „korridornak, amelyen keresztül az ellenség előzönlötte Oroszországot”, s hallani sem akart másról, mint egy oroszbarát, sőt, tőlük függő lengyel kormányról. Amikor a Vörös Hadsereg megkezdte Lengyelország felszabadítását, megalakult a főként kommunistákból álló „Lublina Bizottság”, amely 1945 januárjában Sztálin támogatását maga mögött tudva a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Nemzeti Kormányává nyilvánította magát. Rooseveltt és Churchill ezek után nem tudtak egyebet kicsikarni Sztálintól, mint a szabad választások ígértétét s azt, hogy a londoni emigráns kormány néhány tagját vegye be az Ideiglenes Kormányba. Mikołajczyk, a londoni kormányfő és négy beosztottja jutott így miniszteri tárcához — szemben a kommunisták által delegált 16 miniszterrel. A végül 1947 januárjában megtartott „szabad választások” előtt Mikołajczykot és kommunistaellenes pártját terrorizálták. Az ötvenkét választóköreztől tízben jelöltjeit kizárták, s pártaktivistáinak mintegy hatodát bebörtönözték. Ezek után nem meglepő, hogy a választásokon a kommunisták előprő győzelmet arattak. Az amerikai nagykövet tiltakozásképpen lemondott, Mikołajczyk nyugatra menekült. Életbe lépett az egypárti, kommunista államot létrehozó új alkotmány.

Azután, hogy a Vörös Hadsereg kiűzte Bulgáriából a németeket, az országban a több pártot, köztük a kommunistákat is tömörítő koalíció, a Hazafias Front ragadta magához a hatalmat. Az orosz támogatásnak és ellenfelek megosztottságának köszönhetően a kommunisták egyre nagyobb befolyásra tettek szert. A nyugati szövetségesek ugyan mindent megtettek azért, hogy a jaltai megállapodáshoz híven szabad választásokat tartsanak, de erőfeszítéseiket nem koronázta siker. Az 1946 októberében lezajlott választások alatt az ellenzéki vezetők börtönben ültek, a szavazókat útakadályokkal zárták el a szavazóhelyiségektől, és egyik urnából a másikba pakolták a szavazócédulákat. Petkov, a legbefolyásosabb nem kommunista vezető ennek dacára azt állította, hogy az általa vezetett Parasztpárt a szavazatok legalább 60 százalékát szerezte meg. A hivatalos végeredmény a

kommunisták által irányított Hazafias Frontot hozta ki győztesnek: 364 képviselői helyet szerzett a Parasztpárt 101 mandátumával szemben. A Front Dimitrovot állította miniszterelnöknek és kemény kézzel vette át a kormányzást. 1947 augusztusában Petkovot hazaárulás hamis vádjával perbe fogták, bűnösnek találták és kivégezték. Ezután betiltottak minden ellenzéki pártot.

A románok egészen 1944 augusztusáig a nácik oldalán harcoltak. Mihály király ekkor — miután felismerte, hogy Hitler veresége elkerülhetetlen — szélnek eresztette nácibarát kormányát és egy új koalíciót alakított az oroszokkal való békekötéshez. Az egyik kommunista vezető, Ana Pauker ekkortájt mindössze ezer főre becsülte az országban található összes kommunista számát. A mennyiséget azonban jó szervezéssel és kiváló anyagi bázissal pótolták. Megalakították a Nemzeti Demokratikus Frontot, s a Vörös Hadsereg hathatós segítségével sztrájkokat és demonstrációkat szerveztek a koalíció ellen. 1945 februárjában az orosz külügyminiszter-helyettes, Visinszkij Moszkvából Bukarestbe repült, s többszöri tárgyalások után arra kényszerítette Mihály királyt, hogy oszlassa fel a koalíciós kormányt és a kommunistabarát Petru Groza miniszterelnökségével új kormányt bízjon meg. És bár Nagy-Britannia és Amerika váltig tiltakoztak Groza személye ellen, bár más román politikai vezetők nem voltak hajlandók belépni kormányába, bár maga a király is követelte a lemondását, Groza hivatalban maradt. Az 1946-os választások idején 200 ellenzéki vezető ült börtönben, a kommunista irányítású nyomdászszakszervezet csak kommunistabarát rölapokat nyomott — s Groza pártja a 414 mandátumból 348-at szerzett meg.* 1947 decemberében lemondásra kényszerítették a királyt és a rá következő év elején létrehozták az egypárti államot.

Magyarország szintén Németországgal küzdött egy táborban, s a Vörös Hadsereg csak 1945 áprilisában tudta az utolsó magyar falut is meghódítani. 1945 novemberében viszonylag szabad választásokat tartottak, amelyek során a csöppet sem kommunista Kisgazdapárt — a kommunisták 17 százalékával szemben — a képviselői helyek közel 60 százalékát nyerte el. Az oroszok azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy a kommunistákat is magában foglaló koalíciós kormány működjön tovább, s hogy a kulcsfontosságú — belügyi és gazdasági — tárcaik továbbra is a kommunisták kezén maradjanak. 1946 decemberében bejelentették, hogy veszélyes népellenes összeesküvés nyomára bukkantak. A miniszterelnök, a kisgazdapárti Nagy Ferenc engedélye vagy megkérdezése nélkül jó néhány vezető politikust letartóztattak. Egyiküket, a kisgazdapárti Kovács Bélát az oroszok letartóztatták és Szibériába hurcolták. A külföldön tartózkodó Nagy Ferenc lemondását fenyegetésekkel csikarták ki. A katolikus egyház szókimondó vezetőjét, Mindszenty bíborost 1948-

* Petru Groza nem volt kommunista, és kormánya sem volt kommunista többségű; az 1946-os választásokon nem Groza pártja, hanem a népfront jellegű ODA szerezte meg a 348 mandátumot. (A szerk.)

ban letartóztatták, majd életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Az 1949-es választásokon a kommunista és a kommunistabarát erőket tömörítő Népfront 90 százalékot szerzett.

Csehszlovákiában a háború végén szintén koalíciós hatalom alakult ki, amelyben a kommunista belügyminiszter, Gottwald mellett két Európa-szerthe ismert, nem kommunista politikus, Beneš és Jan Masaryk is jelentős szerepet kapott: az előbbi államelnöki, az utóbbi külügyminiszteri minőségben. Kelet-Európa más államaival ellentétben Csehszlovákiában valóban népszerű volt a kommunista párt, s az 1946 májusi szabad választásokon a szavazatok 38 százalékát megszerezve a legtöbb mandátumot nyerte el. Az új koalíciós kormány miniszterelnöke Gottwald lett. 1946 és 1948 között azonban a kommunisták mellől elpártoltak addigi híveik, s az oroszok támogatását élvező Gottwald úgy határozott, hogy akár erőszak árán is, de hatalmon marad, és nem kockáztat meg egy szabad választást. A rendőrséget megtisztították a nem kommunistáktól, s a kommunista szakszervezetek hatalmas utcai tüntetéseket szerveztek Gottwald támogatására. A polgárháborútól rettegő Beneš beleegyezett, hogy Gottwald általános választások nélkül tisztán kommunistákból álló kormányt alakítson. Két héttel később Csehszlovákia első számú nem kommunista politikusát, Jan Masarykot pizsamába öltözve, holtan találták a lakása ablaka alatti járdán. Mind a mai napig rejtély, hogy gyilkosság vagy öngyilkosság áldozata lett-e. 1948-ban újabb választást írtak ki. A kommunisták a szavazatok 88 százalékát gyűjtötték be, Beneš lemondott, és Gottwald lépett a helyébe az elnöki poszton.

Az 1948-as esztendő Kelet-Európája mindezek mellett egy olyan eseménynek is a színhelye volt, amely a későbbiekben komoly jelentőségre tett szert Európa, sőt az egész világ számára. Egy kicsi és elmaradott ország, Jugoszlávia ugyan kommunista lett, de Sztálin minden ellenkező irányú kísérlete dacára megőrizte függetlenségét. A jugoszlávok bebizonyították, hogy a kommunizmus nem feltétlenül jelenti az orosz parancsoknak való rabszolgai engedelmességet.

Bár a nácik 1941-ben megszállták Jugoszláviát, Európa egyik legerősebb ellenállási mozgalma alakult ki az országban. Különösen a Joszip Broz (alias Tito marsall) vezette kommunista partizánok jeleskedtek. Az ország nagy részét a fővárossal, Belgráddal együtt a jugoszlávok a Vörös Hadsereg segítségével, önmaguk erejére támaszkodva szabadították fel. Ennek következtében Tito jóval függetlenebbül cselekedhetett és cselekedett is Moszkvától, mint kelet-európai társai — ami nem jelenti azt, hogy a marsall ne lett volna fanatikus kommunista. 1917-ben épp Oroszországban tartózkodott és tevékenyen részt vett a forradalomban. Amikor a két háború közt betiltották a jugoszláv kommunista pártot, őt magát pedig állandóan üldözte a rendőrség, hat évet töltött börtönben, majd Moszkvában kötött ki, ahol a Kominternnél kezdett dolgozni. 1945-től 1948-ig sztálinistábbnak tűnt magánál Sztálinnál is. Moszkvai segít-

ség nélkül, vaskézzel zúzta szét a jugoszláv ellenzéket: Péter királyt száműzte, az ellenállás másik hőjét, Mihailovićot kivégeztette, politikai ellenfeleit pedig bebörtönözte. Az 1945. novemberi egypárti választásokon Tito Népfrontja a szavazatok 90,5 százalékát szerezte meg. Mi több, a marsall vakmerően Amerika-ellenes külpolitikát folytatott: 1946-ban az ő parancsára lőttek le egy amerikai teherszállító repülőgépet, aktívan támogatta a görög kommunistákat, élesen bírálta a Truman-doktrínát, megalakulása után azonnal belépett a Tájékoztató Irodába, és beleegyezett, hogy Belgrádban legyen a főhadiszállása. 1947 őszén a *Pravda* dicshimnuszokat zengett a jugoszlávokról és vezetőikről. Az új Jugoszlávia ünnepén, november 29-én így írt róluk: „az elmúlt négy év jugoszláviai eseményei mindennél ékesszólóbban beszélnek az ország népének hatalmas, mondhatni gigászi erejéről. A Jugoszláv Kommunista Párt a Lenin és Sztálin által kijelölt utat követi.”

Öt hónap sem telt azonban el, és Moszkva politikája gyökeresen megváltozott: a vad gyűlölet lett a hivatalos irányvonal Titóval és országával szemben. Az ok alapvetően egyszerű: Tito túl sok függetlenséget engedett meg magának és túl kevés tiszteletet tanúsított. Bár Sztálin már egy ideje jó adag ellenszenvvel figyelte Titót és működését, mégsem ez készítette e politikai hajtűkanyarra, hanem az a jugoszláv–bolgár terv, amely egy balkáni föderáció megalakítására irányult, s amelyből kihagyták volna az oroszokat. Sztálin a bolgárok fejéből hamar ki tudta verni a gondolatot, s ezután úgy határozott, hogy móresre tanítja Titót. 1948 márciusában se szó, se beszéd, hazahívta Jugoszláviából katonai tanácsadóit, akiknek tevékenységét egyébként többször nyíltan bírálta a jugoszláv vezető. A Tájékoztató Iroda júniusi bukaresti ülésén — amelyen Tito elővigyázatosan már meg sem jelent — hosszú bűnlajstromot olvastak az ő és a jugoszláv vezetés fejére, többek közt „a Szovjetunióval szembeni ellenséges magatartást”, „a nemzetközi munkásszolidaritás elárulását” és „az osztályharc marxista elméletétől való elhajlást”. „Bizonyítékunk van arra — közölte Zsdanov, a szovjet küldött a tanácskozás résztvevőivel —, hogy Tito imperialista kém.” A jugoszláv népet nyilvánosan felszólították, hogy vezetőit „kényszerítse hibáik beismerésére és kijavítására”. Kétség sem férhet ahhoz, hogy Sztálin Tito hatalmának megdöntésére törekedett. „Csak a kisujjamat kell megmozdítanom — jelentette ki —, és nincs többé semmiféle Tito.” Amikor a belső összeküvés dugába dőlt, Sztálin a gazdasági blokád fegyveréhez nyúlt. Ez ugyan súlyos csapást mért a jugoszláv gazdaságra, de inkább növelte, mintsem gyöngítette a Titót támogatók táborát. Végül 1949 nyarán Sztálin komoly formában fontolóra vette a katonai invázió gondolatát is — ekkorra azonban Tito nemcsak honfitársai elsőprő többségének támogatását tudhatta maga mögött, de bizvást számíthatott a Nyugat katonai segítségére is. Sztálin kénytelen volt beérni a szóbeli hadviseléssel, amivel viszont Tito nem sokat törődött és ment tovább a maga útján.

A titói dac Kelet-Európa többi részén ütött vissza a legsúlyosabban és a legközvetlenebbül. Azért, hogy a csatlósállamok vezetését megtisztítsa mindazoktól, akik a Titóéhoz hasonló függetlenség jeleit mutatták vagy mutathatták volna a jövőben, Sztálin féktelen terrort engedett szabadjárára. A harmincas évek moszkvai kirakatpereire (l. 105. o.) emlékeztető bírósági tárgyalások Oroszországhoz mindvégig hűséges, vezető kommunistákat ítélték halálra — Rajk Lászlót Magyarországon, Kosztovot Bulgáriában, Ana Paukert Romániában, Slanskyt Csehszlovákiában. A lengyelországi tisztogatások során mintegy 530 ezer tagot távolítottak el a pártból, Csehszlovákiában 300 ezret. Mi több, Sztálin és utódai egy valamit nagyon jól megjegyeztek a jugoszláv eset tanulságai közül: ezentúl sohasem haboztak azonnal fegyverhez nyúlni, ha a függetlenség reménye csillant föl a kelet-európai népek előtt. 1953-ban Kelet-Németországban, 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában az orosz tankok dübörgése vetett véget a függetlenségi törekvéseknek.

Kelet-Németország lassan állt talpra a világháború után. Az oroszok ragaszkodtak a kártérítésekhez és nem engedték a Marshall-segély elfogadását sem. A Walter Ulbricht vezette kommunista kormány merev szovjetbarát irányvonalat követett. Az ötvenes évek elején havonta mintegy 20 ezren távoztak a szemmel láthatóan egyre gazdagabb, virágzó Nyugat-Németországba. 1953 májusában, amikor az árak épp emelkedtek, a bérek pedig stagnáltak, Ulbricht a termelés 10 százalékos növelését rendelte el, anélkül, hogy a béreket ennek megfelelően emelni kívánta volna. Berlinben és még vagy 300 városban hatalmas, de összehangolatlan tömegdemonstrációk törtek ki, melyeket helyenként erőszak is kísért. Volt, ahol szabad választásokat követeltek, máshol pártszékházakat, rendőrkapitányságokat támadtak meg. Ekkor orosz tankokat vetettek be a lázadás leverésére. Ulbricht hatalmon maradt, sőt, még szigorúbb és durvább politikát folytatott, mint addig.

Hruscsov 1956-ban meghirdetett desztalinizációs politikája (l. 310. o.) nagy izgatottságot okozott Lengyelországban, mivel a lengyel kormány 1948 és 1956 között sztálinista módszerekkel vezette az országot, s a nehézipar fejlesztését erőltette az életszínvonal rovására. A nagy iparvárosban, Poznańban kirobbant sztrájkok és szovjetellenes demonstrációk nyomán megbukott az addigi lengyel vezetés, s a korábban Moszkva által nemkívánatos Tito-szimpatizánsnak tekintett Wladyslaw Gomulka jutott hatalomra. Miközben Varsót szovjet tankok vették körül, Gomulka és Hruscsov tárgyalóasztalhoz ültek. Miután ez utóbbi meggyőződött arról, hogy Lengyelország nem fog távozni a szovjet blokkból, áldását adta Gomulka hatalmon maradására. Ez okos döntés volt. Gomulka sokkal kevésbé bizonyult reformernek, mint előzetesen gondolták róla, sőt, a hatvanas években ugyanolyan elnyomó rendszert hozott létre, mint Kelet-Európa bármely más rezsimje.

A titói dac Kelet-Európa többi részén ütött vissza a legsúlyosabban és a legközvetlenebbül. Azért, hogy a csatlósállamok vezetését megtisztítsa mindazoktól, akik a Titóéhoz hasonló függetlenség jeleit mutatták vagy mutathatták volna a jövőben, Sztálin féktelen terrort engedett szabadjárá. A harmincas évek moszkvai kirakatpereire (l. 105. o.) emlékeztető bírósági tárgyalások Oroszországhoz mindvégig hűséges, vezető kommunistákat ítélték halálra — Rajk Lászlót Magyarországon, Kosztovot Bulgáriában, Ana Paukert Romániában, Slanskyt Csehszlovákiában. A lengyelországi tisztogatások során mintegy 530 ezer tagot távolítottak el a pártból, Csehszlovákiában 300 ezret. Mi több, Sztálin és utódai egy valamit nagyon jól megjegyeztek a jugoszláv eset tanulságai közül: ezentúl sohasem haboztak azonnal fegyverhez nyúlni, ha a függetlenség reménye csillant föl a kelet-európai népek előtt. 1953-ban Kelet-Németországban, 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában az orosz tankok dübörgése vetett véget a függetlenségi törekvéseknek.

Kelet-Németország lassan állt talpra a világháború után. Az oroszok ragaszkodtak a kártérítésekhez és nem engedték a Marshall-segély elfogadását sem. A Walter Ulbricht vezette kommunista kormány merev szovjetbarát irányvonalat követett. Az ötvenes évek elején havonta mintegy 20 ezren távoztak a szemmel láthatóan egyre gazdagabb, virágzó Nyugat-Németországba. 1953 májusában, amikor az árak épp emelkedtek, a bérek pedig stagnáltak, Ulbricht a termelés 10 százalékos növelését rendelte el, anélkül, hogy a béreket ennek megfelelően emelni kívánta volna. Berlinben és még vagy 300 városban hatalmas, de összehangolatlan tömegdemonstrációk törtek ki, melyeket helyenként erőszak is kísért. Volt, ahol szabad választásokat követeltek, máshol pártszékházakat, rendőrkapitányságokat támadtak meg. Ekkor orosz tankokat vetettek be a lázadás leverésére. Ulbricht hatalmon maradt, sőt, még szigorúbb és durvább politikát folytatott, mint addig.

Hruscsov 1956-ban meghirdetett desztalinizációs politikája (l. 310. o.) nagy izgatottságot okozott Lengyelországban, mivel a lengyel kormány 1948 és 1956 között sztálinista módszerekkel vezette az országot, s a nehézipar fejlesztését erőltette az élet-színvonal rovására. A nagy iparvárosban, Poznańban kirobbant sztrájkok és szovjetellenes demonstrációk nyomán megbukott az addigi lengyel vezetés, s a korábban Moszkva által nemkívánatos Tito-szimpatizánsnak tekintett Wladyslaw Gomulka jutott hatalomra. Miközben Varsót szovjet tankok vették körül, Gomulka és Hruscsov tárgyalóasztalhoz ültek. Miután ez utóbbi meggyőződött arról, hogy Lengyelország nem fog távozni a szovjet blokkból, áldását adta Gomulka hatalmon maradására. Ez okos döntés volt. Gomulka sokkal kevésbé bizonyult reformernek, mint előzetesen gondolták róla, sőt, a hatvanas években ugyanolyan elnyomó rendszert hozott létre, mint Kelet-Európa bármely más rezsimje.

Magyarországon egészen másképp alakultak az események. A rettegett és gyűlölt Rákosi nem véletlenül folyamodott a terror olyan fokához hatalmának megőrzéséért, amely magát Sztálint is pirulásra készítette volna. A desztalinizációs politika Magyarországon erőteljes mozgalmat indított el a szólásszabadságért és a nemzeti függetlenségért. Október 23-án népfelkelés tört ki Budapesten, amely a nagyobb politikai szabadság és az orosz csapatok kivonulása mellett elkötelezett Nagy Imrét juttatta hatalomra. November 4-én azonban orosz tankok törtek be Budapestre. A hősie, de reménytelen ellenállás még tíz napig tartott a fővárosban. Húszezer magyart gyilkoltak meg s ugyanannyit tartóztattak le. A budapesti rádió a következő kétségbeesett felhívást intézte a Nyugathoz: „A szabadság, az igazság és a szolidaritás erkölcsi parancsa nevében kérünk benneteket: segítsetek! Hajónk süllyed, a fény kialszik. Óráról órára sötétebb fellegek gyülekeznek Magyarország földje fölött. Nyújtások felénk testvéri kezeteiket!” Segítség azonban nem érkezett. A szuezi válsaggal elfoglalt és amiatt mélyen megosztott nyugati nagyhatalmak képtelenek voltak a cselekvésre. Az oroszok november 14-ére minden ellenállást elfojtottak. Budapest főútvonalain T-34-es tankok dübörögtek, melyek szabadságharcosok tetemeit húzták maguk után. Nagy Imrét — miután bántatlan-ságot ígértek neki — letartóztatták és titokban Oroszországba hurcolták, ahol néhány társával együtt két év múlva agyonlőtték.* A Kádár János vezette új kormányt az orosz hadsereg ültette hatalomra.

Az 1948 és 1968 közötti csehszlovák vezetést — Gottwaldot éppúgy, mint utódját, Novotnyt — a merev sztálinizmus jellemezte. Novotny rossz gazdaságpolitikája és túlzott cenzúrája 1968-ra egyre fenyegetőbb elégedetlenséget váltott ki, olyannyira, hogy a pártvezetés lemondásra kényszerítette. Moszkva egyetlen szóval sem tiltakozott. A Dubček vezetésével felálló új kormányzat azonban egy újfajta kommunizmussal kezdett kísérletezni. Nagyobb szólásszabadság, új, a Nyugattal jobban együttműködő gazdaságpolitika, kisebb bürokrácia és több emberség — ezekből az elemekből kerekedett ki Dubček „emberarcú szocializmusa”, mely lelkes támogatásra lelt a tömegek körében. Az orosz vezetők azonban tűrhetetlennek találták Dubček sikerét. Megijedtek annak a lehetőségétől, hogy Csehszlovákia először gazdaságilag, aztán politikailag kilép a szovjet tömbből és Nyugat-Európához csatlakozik — és még ennél is jobban tartottak attól, hogy a példa ragadós lesz, és végső soron szétzilálja Oroszország Kelet-Európában megszerzett pozícióit. Dubček hiába ígérte meg, hogy Csehszlovákia

* Nagy Imrét nem Oroszországba, hanem Romániába hurcolták, perére és kivégzésére viszont Budapesten került sor. (A szerk.)

*Orosz tankok Budapesten
1956 novemberében*

minden körülmények között hűséges tagja marad a Varsói Szerződésnek: 1968. augusztus 21-én a szerződés csapatai, avval az ürüggyel, hogy az amerikaiak és a nyugatnémetek hatalomátvitelre készülnek Prágában, lerohanták Csehszlovákiát. A csehszlovák vezetők megtiltottak minden ellenállást. Ezután Moszkvába rendelték és legtöbb reformjuk megtagadására kényszerítették őket. Dubčeknek le kellett mondania (később egy vidéki autójavító műhelyben dolgozott szerelőként), visszaállították a cenzúrát. A Dr. Husák vezette új vezetésre hárult az a csöppet sem irigylésre méltó feladat, hogy új életre keltse a demoralizált, az orosz hadsereg lihegését a tarkóján érző nemzetet.

Oroszország 1945 óta

Minden, 1942 és 1948 közötti katonai és diplomáciai sikere ellenére a háború utáni Oroszország nem volt boldog és felszabadult pontja a glóbusznak. Mind emberéletben, mind anyagi javakban az összes hadba lépett nemzet közül — Németországot is beleértve — őt sújtották a legnagyobb veszteségek. Mezőgazdaságát és iparát szétverte a hadviselés. A volt hadszíntereken egészen 1948-ig már-már az éhínséghez közeli állapotok uralkodtak. S e sokat szenvedett ország fölött ráadásul változatlanul Sztálin terpeszkedett el, aki soha nem volt gyanakvóbb, zsarnokibb és kegyetlenebb, és soha nem hitt olyan szilárdan saját bölcsességében, mint ekkor. Mindama szörnyű nehézségek dacára, amit az oroszoknak a forradalom óta el kellett tűrniük, az életszínvonal emelése helyett a nehézipar fejlesztésének háború előtti politikáját folytatta. Talán egymilliónál is több nem orosz nemzetiségű lakost — volgai németeket, krími tatárokat — erőszakkal Közép-Ázsiába telepített csak azért, mert hűtlennek ítélte őket hatalmához. Ennél is hihetlenebb, hogy majdnem

*Ismét orosz tankok — ezúttal
Csehszlovákiában 1968
augusztusában*

félmillió hazatérő orosz hadifoglyot lágerbe záratott, kizárólag avval a céllal, hogy kiverjen a fejükből minden veszedelmes nyugati ideát, mielőtt visszaengedné őket a szovjet társadalomba. A szólásszabadságnak, vagy inkább az egyéni gondolkodásnak még az írmagját is irtotta, s az orosz művészek, értelmiségiek olyan szigorú járomban találták magukat, mint soha azelőtt. A művészi tevékenység legfőbb bírója Sztálin egyik bizalmasa, Zsdanov lett, aki meghirdette, hogy „a művészi tevékenység minden megnyilvánulási formáját a tömegek kommunista nevelésének szolgálatába kell állítani”. Nem sokkal ezután lehetetlenné tette Oroszország két legjobb íróját, Zoscenkót és Ahmatovát, majd a világ talán legjobb filmrendezőjét, Eizensteint.

Ahogy Sztálin öregedett, úgy nőtt körülötte az elszigeteltség, s úgy halmozódott fel egyre nagyobb hatalom titkosrendőrségének főnöke, Berija kezén. 1952-ben a félelem lett az úr Moszkvában. Egy pártvezető így emlékezett vissza ezekre az időkre: „Előfordulhatott, hogy baráti meghívás érkezett Sztálintól — s míg vele időztél, nem tudtad, hogy onnét hova vezet az utad: haza vagy a börtönbe.” 1953 januárjában az ország vezető orvosai közül néhányat avval vádoltak meg, hogy összeesküvést szőttek a párt vezetőinek meggyilkolására. Minden jel arra

utalt, hogy Sztálin újabb nagyszabású tisztogatásra készül; március negyedikén azonban agyvérzést kapott és másnap meghalt.

Sztálin rendkívüli egyéniség volt — kolosszális eredményeket ért el és kolosszális bűnöket követett el. Szinte mániákusan ragaszkodott a „szocializmus egy országban” elvéhez, a bármi áron történő gyors iparosításhoz, s ezáltal egymaga többet tett azért, hogy Oroszország ipari és katonai szuperhatalommá váljék, mint bármelyik elődje. Oroszországot történelmének két letragikusabb esztendéjén, 1941-en és 1942-n át legfényesebb győzelméig vezette el. Kérlelhetetlen és állhatatos diplomáciát folytatott, világosan átlátta a nagyhatalmi erőpolitika reáliáit, s ennek eredményeképp Jaltában és Potsdamban megszerezte Európa felét, és megteremtette Oroszország nyugati határainak oly szükséges biztonságát. Egy nemzet hatalmának növekedését mindig is az uralkodó tehetségének fokmérőjeként tekintették. Ennek alapján Sztálint Oroszország legnagyobb uralkodói közé kell sorolnunk — a civilizált világ minden magatartási normája alapján ítélve azonban szörnyeteg volt. Ugyannyi honfitársát küldte a halálba, mint legkönyörtelenebb ellensége, Hitler. A kollektivizálással nemcsak a parasztságot

Mit érezne Lenin, ha látná Sztálin és utódai Oroszországát? — ahogy azt egy nyugatnémet karikaturista elképzei (A felirat: Egy eszme romjain...)

LENIN (1870-1970) ON THE RUINS OF AN IDEAL...

mint osztályt irtotta ki, de egész hátralévő életére káoszba sodorta az orosz mezőgazdaságot. Az elmebetegség határát súroló gyanakvása a terrort az orosz politikai élet hétköznapi elemévé tette. Képtelen volt különbséget tenni barát és ellenség között, a bizalmatlanság még családi kapcsolatait is megmérgezte. Felesége öngyilkos lett, lánya külföldre szökött, fia pedig alkoholistasiként pusztult el 41 éves korában.

Sztálin utódai

Sztálin egyértelmű utód nélkül halt meg, s az első időkben a legmagasabb rangú pártvezetők a „kollektív vezetés” politikáját követték. Legjelentősebb eredményükként Berijának és a titkosrendőrség öt másik főnökének kivégzését könnyelhették el. 1955-re Nyikita Szergejevics Hruscsov, a párt első titkára egyértelműen Oroszország legerősebb emberévé nőtte ki magát, de soha nem rendelkezett Sztálin diktátori hatalmával, s úgy tűnt, nem is vágyik ilyesmire.

1956-ban, a XX. pártkongresszuson váratlan támadást intézett Sztálin ellen, ami, ha nem is hosszan tartó, de mindenképpen új fejezetet nyitott Oroszország és Kelet-Európa életében. A pártbürokraták körében később sokat vitatott titkos referátumában kifejtette, hogy Sztálin zsarnok volt, aki a személyes hatalom imádatától vezérelve teljesen eltorzította a kommunista eszményeket. A hősök hőséből egyik napról a másikra hivatalosan a gazemberek leggazabbika lett. Tetemét 1961-ben eltávolították Lenin múmiája mellől a Vörös téri mauzóleumból, Sztálingrádot visszakeresztelték Volgográdra. Mindez nem csekély megdöbbenést váltott ki mind a pártfunkcionáriusokból, mind az orosz népből. Az orosz írók a tavaszt megelőző olvadást üdvözölték a történelemben. Jó néhány, az orosz félmúltat kritikusan ábrázoló regény született ekkor, sőt, jelent is meg a vezetés áldásával. Az egyik legmeggrázóbb ilyen regényről — Alekszandr Szolzsenyicin: *Iván Gyenyiszovics egy napja* —, mely a sztálini éra egyik munkatáborában játszódik, maga a politikai bizottság, a párt legfelsőbb irányító testülete sem tudta eldönteni, hogy megjelenhet-e avagy sem. Végül Hruscsov volt az, aki ragaszkodott a kiadásához, s a könyv mind Oroszországban, mind külföldön pillanatok alatt óriási sikert aratott. A desztalinizáció nyomán járványszerűen terjedt a szabadság mámorító érzése.

Hruscsov más, nagyszabású reformokba is belefogott. Magas rangú munkatársainak többségével együtt hitt abban, hogy elsősorban az orosz átlagpolgár életszínvonalát kell növelni, s hogy a fogyasztási cikkek előállítását legalább annyira fejleszteni kell, mint a nehézipart. Nagyrálátó, új terveket dolgozott ki a mezőgazdaság felfuttatására, megkísérelte az általa a hatékony kormányzás kerékkötőinek tartott moszkvai bürokraták vidékre irányítását, s új utakat keresett a külpolitikában a hidegháború esetleges felszámolása érdekében. Bár nagyon ke-

mény politikus volt, nem esett neheze a jó kedélyű, melegszi-
vű parasztember szerepének eljátszása sem. Személyiségének és
politikájának együttes hatására Oroszország másnak kezdett
tűnni a sztálini idők szürke és visszataszító erődjéhez képest.

Hruscsov politikája azonban messze nem hozta meg a várt
sikereket. Figyelemre méltó gazdasági előrelépés következett
be, fellendült a lakásépítés és a fogyasztási cikkek gyártása, s az
oroszok kezdtek jobban élni. Az orosz űrkutatás is elkönyvelhe-
tett néhány látványos diadalt a hasonló amerikai iparág fölött:
az oroszok világelsőként bocsátottak műholdat Föld körüli pá-
lyára (a Szputnyik-1-et), s Jurij Gagarin személyében ők küld-
tek föl először embert a világűrbe. Hruscsov több más elképze-
lése azonban kudarcba fulladt. A moszkvai bürokratákat, akik
szerettek a fővárosban élni, szinte lehetetlen volt kimozdítani a
helyükből. A „szűzföldekkel” kapcsolatos terve, amely több
millió hektár földet akart művelés alá vonni, dugába dőlt, s
külpolitikáját is legalább annyi malőr kísérte, mint siker. Társai
veszedelmesen impulzívnak és kiszámíthatatlannak találták.
Először 1957-ben próbáltak megszabadulni tőle, de ekkor még
túljárt az eszükön — 1964-ben azonban, amikor agrár- és kül-
politikája romokban hevert, már nem tudta visszaverni a táma-
dást. „Kalandorsággal”, „szűklátókörű tervek kovácsolásával”,
„önfejtéssel” vádolták, és nyugdíjazták. 1971-ben bekövetke-
zett haláláig egy szerény moszkvai bérlakásban húzta meg ma-
gát.

Hruscsov leváltása után ismét a „kollektív vezetés” időszaka
következett, amelyet követően Koszigin és Brezsnyev kapaszkodott a csúcsra. Ez a két „erős ember” szürke, de szilárd és megbízható képet sugallt, mely nélkülözte mind Sztálin félelmetességét, mind Hruscsov kiszámíthatatlanságát. Ők is fontosnak tartották az életszínvonal emelését, rugalmasabb gazdaságpolitikát vezettek be és serénykedtek a felsőoktatás gyors kiszélesítése körül is. Hruscsovval ellentétben azonban megrendszabályozták az írókat és visszaállították a szigorú cenzúrát. Betiltották Szolzsenyicin újabb remekművének, *A pokol tornácán* c. regényének a kiadását, a szerzőt pedig kiakolbólitották először 1969-ben az írószövetségből (a tagságra feltétlenül szüksége lett volna, ha az írásból akar élni), majd 1974-ben magából Oroszországból is. A függetlenül gondolkodó írók 1966-ban még ennél is komolyabb figyelmeztetést kaptak 1966-ban, amikor Szinyavszkijt és Danyielt hét, illetve öt év kényszermunkára ítélték „szovjetellenes tartalmú... és a kommunizmus ellenségei által felhasználható” művek megjelentetéséért. A másik, egyre gyakrabban alkalmazott taktika a rendszer bírálóinak elmebeteggé nyilvánítása, majd pszichiátriai kényszergyógykezelése volt. Ez a végzet érte utol Szolzsenyicin barátját, Zsoresz Medvegyevet, a szovjet tudománypolitikát sok szempontból bíráló kutatót 1970-ben — igaz, csak két hétre. Az oroszországi és külföldi tiltakozási hullám hatására ugyan szabadon bocsátották, de amikor 1973-ban egyszer Nagy-Britan-

niába utazott, nem engedték visszatérni hazájába. A pszichiátriai klinikák egy másik jeles páciense 1973-ban a szovjet katonapolitikát élesen bíráló Grigorenko tábornok volt.

Az Egyesült Államok 1945-ben robbantotta fel első atombombáját, az oroszok a magukét 1949-ben. 1953-ban mindkét állam rendelkezett hidrogénbombával, az ötvenes évek végén interkontinentális ballisztikus rakétákkal, a hatvanas évek közepén gyakorlatilag észlelhetetlen rakétahordozó tengeralattjárókkal, a hetvenes évek elején pedig olyan számítógép-vezérlésű rakétákkal, amelyek a védelmi rakéták bármely hálóján át tudtak csusszanni. Hruscsov 1963-ban úgy kalkulált, hogy hazája és az Egyesült Államok egyenként 40 ezer hidrogénbombával rendelkezett, ami 800 millió ember elpusztításához lett volna elegendő. Mindkét félnek jó oka volt tehát arra, hogy kissé visszafogja a hidegháborús politikát. Sok évnek kellett azonban eltelnie és néhány ijesztő nemzetközi válságnak lezajlania addig, míg valamelyest engedett a nemzetközi feszültség.

Az 1948-as berlini légihidat követően a hidegháború a Távol-Keletre költözött. A közvetlen kínai és közvetett orosz támogatást élvező Észak-Korea háborút indított Dél-Korea ellen. A dél-koreaiak az ENSZ-től kaptak segítséget, jöllehet a csapatok 90 százalékát az amerikaiak küldték. 1950-től 1953-ig tartottak a harcok, s ezalatt az idő alatt szó sem lehetett a kelet–nyugati közeledésről. Sztálin utódai viszont komoly erőfeszítéseket tet-

Soha nem látott mértékben és megszállottsággal folyik a fegyverkezési hajsz a nagyhatalmak között. Május elseji felvonulás 1964-ben: orosz rakéták parádézna a Vörös téren

*A kettéosztott Európa
valósága. Kelet-Berlin látképe
Nyugat-Berlinből*

tek a nemzetközi viszonyok javításáért. Miután a franciák vere-
séget szenvedtek az észak-vietnamiaktól (l. 281. o.), segítettek
az ideiglenes indoknai rendezés kialakításában, ráálltak Ausztria
megszállásának megszüntetésére, és kivonták csapataikat Finn-
országból. Az 1955-ös esztendő szép reményekre jogosított fel:
mind Eisenhower, mind Hruscsov hangsúlyozták a békés egy-
más mellett élés fontosságát, sőt, Genfben — Franciaország
és Nagy-Britannia részvételével — sor került egy barátságos
légkörű, bár semmiféle döntést nem hozó csúcstalálkozóra is. A
következő év azonban katasztrofálisan ütött ki. Az oroszok a
Nyugat legnagyobb fölháborodására kegyetlenül levertek a ma-
gyar felkelést, s evvel egyidőben háborúval fenyegették meg
Nagy-Britanniát és Franciaországot, ha folytatják Egyiptom
elleni agressziójukat (l. 290. o.). A következő néhány évben az
alaposan megtépázott kapcsolatok toldozása-foldozása zajlott.
Hruscsov ellátogatott Nagy-Britanniába és az Egyesült Álla-
mokba; utóbbi kirándulása igen jól sikerült, az előbbi már
kevésbé. Az 1960-ban Párizsba tervezett csúcstalálkozóból vi-
szont semmi sem lett, sőt, 1961-ben és 1962-ben ismét veszé-
lyessé éleződött a feszültség. 1961-ben az oroszok és a keletné-
metek ismét Nyugat-Berlin körül élezték ki a feszültséget.
Johnson alelnök azonnal a városba repült és világosan lakói (és
az összes érintett) értésére adta, hogy az Egyesült Államok
ugyanolyan határozottan kiáll a nyugatnémet érdekek mellett,

mint 1948-ban. A keletnémetek falat emeltek Kelet-Berlin és a nyugati városrész közé, hogy gátat vessenek a menekültáradatnak (1962 júliusában például 40 ezren hagyták el a keleti zónát). A „vasfüggöny” ily módon Németországban is kézzelfogható valósággá változott. A fal felhúzása utáni évben ötven menekültöt gyilkoltak meg szökés közben (egy diákot például a keletnémet határőrök megsebesítettek, majd hagytak elvérezni az esetet tehetetlenül szemlélő nyugat-berliniek szeme előtt). A két szemben álló fél 1962-ben, a kubai válság idején sodródott legközelebb a háborúhoz. 1959-ben a Karib-tengeri szigeten Fidel Castro vezetésével kommunista vezetés vette át a hatalmat. 1962-ben az oroszok már nagyban rakétakilövő állomásokat építettek Kubában, ahonnan könnyedén elérhették az amerikai szárazföldet. Kennedy elnök úgy határozott, hogy az oroszok semmilyen körülmények között nem fejezhetik be a rakétasilók építését. Az amerikai haditengerészet 1962 októberében kihajózott az Atlanti-óceán vízére, hogy útját állja a Kubába tartó és a rakétasilókhoz felszerelést szállító orosz konvojnak. Az orosz flotta az utolsó pillanatban visszafordult. Ez a válság olyannyira megviselte mind a Szovjetuniót, mind az Egyesült Államokat, hogy mindkét fél pozitív intézkedéseket kezdett szorgalmazni egy esetleges újabb, beláthatatlan következményekkel járó incidens megelőzésére. Közvetlen telefonkapcsolatot — az ún. forró drótot — létesítettek Moszkva és Washington között. Ezenkívül Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország aláírt egy egyezményt az atomkísérletek korlátozásáról is. 1969-ben megkezdődött a stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló tárgyalássorozat (SALT) is, amely nemcsak hosszadalmas, de eredményes is volt.

A hatvanas években gyengült az oroszok és az amerikaiak dominanciája a világ többi országa fölött, s evvel párhuzamosan alábbhagyott a két nagyhatalom versengése is. A kommunista

A ravaszul mosolygó Nixon elnök először Mao Ce-tunggal, azután Brezsnyevvel suskusol. Az Egyesült Államok és a kommunista országok közötti enyhülés a hetvenes években nagyrészt az Oroszország és Kína közötti növekvő bizalmatlanságnak volt köszönhető

Nyugat-berliniek létrákra és lámpaoszlopokra kapaszkodva integetnek barátaiknak és rokonaiknak, akik a fal 1961-es felhúzása után a város kommunista részében rekedtek

Kína Oroszország biztonságát közvetlenül fenyegető nagyhatalommá fejlődött. Japán és a Közös Piac országai — gazdasági fellendülésükkel párhuzamosan — nagyobb függetlenségre törekedtek az Egyesült Államokkal szemben. Franciaország De Gaulle elnöksége alatt kilépett a NATO-ból és barátságosabb politikát kezdeményezett Oroszországgal. Az 1969 utáni Nyugat-Németországban Willy Brandt miniszterelnök meghirdette az *Ostpolitikot*, a nyitást Kelet-Európa és Oroszország felé. Egyre szaporodtak a kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolatok, melyeket támogattak az amerikaiak is. 1973-ban a KGST képviselői készen mutatkoztak arra is, hogy tárgyalásokat kezdjenek a Közös Piaccal a gazdasági tervezés összehangolásáról, míg az Egyesült Államok komoly formában fontolgatta, hogy megadja Oroszországnak a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény jogát. A hetvenes évek elején a hidegháború többé-kevésbé a múlt rossz emléké kísértetének tűnt; időről időre azonban felemelte vigyorgó halálfejpopóját. 1973-ban, az arab—izraeli háború során Nixon elnök teljes nukleárisriadókészültségbe helyezte az Európában és máshol állomásozó amerikai erőket, mivel, úgymond, veszélyes csapatmozgások voltak észlelhetők orosz részről. A hetvenes évtized elejének kulcsfogalma ennek ellenére a *détente*, az enyhülés volt. 1974 elején Nixon elnök látogatást tett Moszkvában, ahol mindkét vezető kinyilvánította az enyhülés politikájának folytatására irányuló szándékát. Amikor az év augusztusában beadott lemondását követően Ford telepedett az elnöki székbe, ő is sietett bejelenteni elkötelezettségét ugyanezen irányvonal mellett.

17. A gazdaság és a társadalom fejlődése 1945—1973 között

A háború utáni káosz

Az 1945-ös esztendő Európája még a legelszántabbak szívét is kétségbeeséssel töltötte el — s főként azoknak a gazdasági szakembereknek volt okuk a csüggedésre, akik vállán a kontinens gazdasági jövőjének a megtervezése nyugodott. Egyre csak az első világháború okozta rombolás járt az eszükben, s azt is világosan látták, hogy az szinte eltörpült az újabb háború kárai mellett. Emlékezniük kellett arra is, hogy az európai gazdaság sohasem állt teljesen talpra a két háború között, s hogy európaiak milliói nyögtek hosszú éveken át a szegénység és a munkanélküliség minden kínját. A jövő nem sok jóval kecsegtetett, s elenyészőnek tűnt az esély arra, hogy egy nemzedék életében valódi gazdasági fellendülés következzen be.

A háborút követő első három év rendkívüli nehézségeket tartogatott. Sokban emlékeztettek az első világháborút követő esztendőkre, s beigazolódni látszottak a pesszimisták legsötétebb jóslatai. Az elején — akárcsak 1919-ben — biztatóan indultak a dolgok. Az 1943-ban megalakított UNRRA, az ENSZ segélybizottsága energikusan látott hozzá a menekültek, a pusztító betegségek, az éhínség okozta hatalmas gondok megoldásához. Tevékenységének csúcspontján mintegy 25 ezer embert foglalkoztatott és 3 milliárd 700 millió dollár értékű segélyt osztott szét, mely jórészt az Egyesült Államokból, Kanadából és az Egyesült Királyságból érkezett Közép- és Kelet-Európa országaiba, illetve Kínába. Az egyes nemzetek szintén lendületesen fogtak gazdasági problémáik felszámolásához. Nagy-Britanniában és Franciaországban fontos gazdasági szektorokat államosítottak és messzire tekintő népjóléti terveket kovácsoltak. Ausztria és Olaszország, ha óvatosabban is, de ugyanebbe az irányba indultak el.

1946-ban azonban — éppúgy, mint 1919—20-ban — még ez a mérsékelt fellendülés is vakvágányra futott, félrecsúszott. Az Egyesült Államok ismét az elzárkózás felé tett lépéseket. A Japánnal kötött fegyverszünet után öt nappal Truman kormánya eltörölte azt a hadikölcsön formájában folyósított gazdasági segítséget, amely Nagy-Britannia és bizonyos mértékig Oroszország hadviselésének pénzügyi artériáját képezte. Nagy-Britannia számára a második világháború olyan hatalmas anyagi megterhelést hozott, hogy még a háború után is jócskán rászorult a folyamatos amerikai támogatásra. Churchill megpróbálta rávenni Rooseveltet a hadikölcsön legalább egy évig történő meghosszabbítására, de Roosevelten meghalt, még mielőtt döntött volna, utódja, Truman pedig nem engedett a kéréseknek.

Az amerikai közvéleménnyel együtt nagyon jól tudta, hogy a kölcsönbérlet 46 milliárd dollárt emelt ki az Egyesült Államok zsebéből — s most, hogy a háborúnak vége, vége a kölcsönnek is. Nagy-Britanniának nem maradt más választása, mint hogy olyan feltételek mellett vegyen fel újabb kölcsönöket az Egyesült Államoktól, amelyeket bajosan engedhetett meg magának. „Most már nem a háborúval kell szembenéznünk — értékelte a helyzetet Dalton pénzügyminiszter —, csak a teljes gazdasági összeomlással.”

Akárcsak 1919-ben, Németország talpraállását most is a jóvátételek kérdése és a győztes szövetségesek megosztottsága hátráltatta. Már a háború vége előtt sok szó esett arról, hogy hogyan kell Németországot „fizetésre kényszeríteni”. „Ha rajtam múlna — jelentette ki Rooseveltnak —, a németeket az elkövetkezendő huszonöt évben kenyéren és vízen tartanám.” Sztálin 20 milliárd dollárra srófolta fel kártérítési követelését. A háború után az Oroszország, valamint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország közötti nézeteltérések meggátolták, hogy Németország gazdasági egységgé olvadjon össze. Míg a szövetségesek rövid időn belül felhagytak minden arra irányuló próbálkozásaikkal, hogy kártérítést préseljenek ki az általuk megszállt övezetekből, addig keleten Sztálin nem engedett az igényeiből, és módszeresen fosztogatta Kelet-Németországot és Kelet-Európa más országait.

Közép- és Kelet-Európa gazdasági felemelkedésének egy másik gátló tényezője — akárcsak 1919 és 1923 között — a heveny pénzromlás volt. Németországban az infláció egészen odáig fajult, hogy a fém- és papírpénzben bizalmukat veszített emberek inkább árut cseréltek árura. A legszilárdabb csereegységnek a cigaretta, majd rögtön utána a kávé és a csokoládé számított. Olaszországban az árak a háború előtti szint harmincötszörösére emelkedtek, míg Magyarországon akkor, amikor egyetlen dollár már 11 ezer trillió pengőt ért, új pénznemet kellett bevezetni. Mindennek a tetejébe 1946 forró, aszályos nyarat hozott, mely kiégette a termést, és dermesztően hideg telet, mely először a szénellátást, aztán a nehézipart bénította meg. 1947-ben szintén gyöngye volt a termés — két évvel a háború befejezése után Európa gazdasága az összeomlás szélén tántorgott.

A Marshall-terv

Ami végül is megóvta a szakadéktól, mi több, elindította a valaha volt legszédítőbb tempójú és legtartósabb fellendülés felé, az a Marshall-terv volt. G. C. Marshall, az Egyesült Államok külügyminisztere 1947. június 5-én beszédet tartott a Harvard Egyetemen, amelyben felvázolta az Egyesült Államok új Európa-politikáját. Az Egyesült Államok nem vonult vissza, hanem épp ellenkezőleg: olyan nagyságú pénzügyi segílyt bocsátott Európa rendelkezésére, mint még soha. Ezt a politikai

váltást legnagyobb mértékben az európai orosz terjeszkedéstől való félelem okozta. 1947 márciusában a Truman-doktrína meghirdetésével (l. 294. o.) az amerikai vezetés elkötelezte magát a kommunistaellenes európai kormányok tevőleges politikai és katonai támogatása mellett. A Marshall-terv meghirdetésében nem kis szerepet játszott az a megfontolás, hogy a szegénység sújtotta Európát könnyebben kaparintják meg a kommunisták, mint a virágzót. Ezért magának Amerikának is elsődleges érdeke fűződött ahhoz, hogy Európát visszasegítse a jólétbe. A Marshall-terv azonban több volt, mint erőpolitikai ujjgyakorlat — nemes szándéktól és nagylelkűségtől vezérelt, messzire tekintő program. „A mi politikánk nem valamely ország vagy doktrína, hanem az éhség, a szegénység, a kétségbeesés és a káosz ellen irányult — szögezte le Marshall a Harvardon. — Minden olyan kormány, amelyik részt kíván vállalni a helyreállítás feladatában, számíthat az Egyesült Államok együttműködésére.” Az amerikaiak ezt a gazdasági segítséget semmiféle feltételhez nem kötötték. „A kezdeményezésnek Európából kell jönnie” — jelentette ki Marshall. A segílyt minden európai országnak, így Oroszországnak is felajánlották. Az Egyesült Államok csak ahhoz ragaszkodott, hogy a kontinens nemzetei saját maguk szervezzék meg és határozzák meg az elosztását. S hogy a segítségből csak Nyugat-Európa országai részesültek, azért szinte kizárólag az oroszokat terheli a felelősség. Amikor Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország képviselői összejöttek, hogy áttekintsék Marshall javaslatát, Molotov, az orosz külügyminiszter néhány napos meddő vita után felállt az asztaltól és visszautasította a tervet, mondván, hogy az nem más, mint „amerikai fortély Európa rabszolgaságba taszítására”. A következő, párizsi konferencián a kelet-európai országok közül már csak Csehszlovákia vett részt, de miniszterelnökének moszkvai vizitje után ő is visszarendelte képviselőjét. A kommunisták a Marshall-tervet nem akarták másnak látni, mint a Truman-doktrína átültetésének a gazdaság területére.

Tizenhat nyugat-európai állam ezzel szemben lelkesen üdvözölte az amerikai elképzelést. 1947-ben létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködési Bizottságot, amely szűk tíz hét leforgása alatt megalkotta a gazdasági felemelkedés négyéves programját. 1948 nyarán felállították a Marshall-segély szétosztásáért felelős Európai Gazdasági Együttműködési Szervezetet (OEEC). Az Egyesült Államok ennek nem lett tagja, de 1947 vége és 1950 között 9 és fél milliárd dollárt bocsátott a rendelkezésére. Ennek az összegnek az oroszlánrészen Nagy-Britannia (több mint 3 milliárd) és Franciaország (2,7 milliárd) osztoztak. Olaszország, Németország és Hollandia fejenként több mint egymilliárd dollárt kaptak. A gyenge lábakon álló európai gazdaságnak pontosan erre a vérátömlesztésre volt szüksége. Szinte azonnal megindult a fellendülés. Az ipari termelés 1950-re elérte az 1938-as szint 130—135 százalékát; a nagyobb iparágakban a számok még ennél is komolyabb előrejelzést mutat-

tak. Az acéltermelés 70, a cementgyártás 80, a gépjárműipar 15 százalékkal szárnyalta túl a háború előtti mutatókat. A következő húsz évben bizonyossá vált, hogy nem kell tartani a visszaeséstől.

1948-tól 1973-ig látványos, szinte szünet nélküli növekedés jellemezte Európa gazdaságát. Felnőtt egy olyan nemzedék, amely nem emlékezett a háborúra, amely soha egyetlen komolyabb gazdasági válságot sem élt át, s amely remélte és elvárta, hogy évről évre nagyobb gazdagság vegye körül. Az európai történelemben példa nélkül állt mind az ilyen hosszan tartó növekedés, mind a fokozott elvárások. Az első világháborút megelőző tizenhét évben például, amikor Németország addig soha nem tapasztalt gazdasági fellendülést élt át, az éves növekedési arány mindössze egyszer érte el az 5 százalékot. A második világháború utáni tizenhét évben ugyanez a mutató kilencszer érte el az 5, háromszor pedig a 10 százalékot. Még az európai versenytársainál lényegesen rosszabbul teljesítő Nagy-Britannia is 2,5 százalékos átlagos éves növekedési ütemmel büszkélkedhetett 1948 és 1962 között, s ez túlszárnyalta az elmúlt száz év bármely periódusát (1870 és 1913 között 1,7 százalék, 1924 és 1937 között 2,2 százalék).

1948 és 1963 között Nyugat-Európa 11 nagy nemzedékének átlagos növekedési rátája 4,4 százalék volt, míg 1965 és 1970 között 4,3 százalék. Az ötvenes években a rangsort Németország vezette és Nagy-Britannia, illetve Belgium zárta. A hatvanas években Olaszország és Franciaország tört az élre, míg Nagy-Britannia változatlanul hátul kullogott. A növekedési mutatók nemcsak országonként, de évenként is változtak. 1952-ben a koreai háború miatt felrémlt egy súlyos válság veszélye, de a visszaesés végül rövid életű és komolyabb következmények nélküli lett. 1957–58-ban valutaválság lassította le a növekedést. A hatvanas évek több buktatót is tartogattak. 1963 és 1965 között Franciaország és Olaszország gazdasága torpant meg, míg 1967 általános visszaesést hozott, amely leginkább Nagy-Britanniában, Nyugat-Németországban és Ausztriában érezte a hatását. Mindemellett Európa csillaga még ezekben a „rossz” években is tovább emelkedett, még ha a növekedés a megszokott 4-5 helyett csak 1-2 százalékot is ért el. A két háború közötti, vagy a XIX. századi válságokkal összehasonlítva 1950 és 1960 „rossz évei” egyenesen kiválónak tűntek.

Kelet-Európa

Kelet-Európa országai szintén példa nélküli gazdasági növekedést élveztek. Oroszország 1949-ben létrehozta a Marshall-terv és az OEEC saját változatát, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát, mely az európai és esetenként a nem európai kommunista országok gazdasági tevékenységét hangolta össze. Az első időkben a KGST pusztán arra szolgált, hogy az oroszok jól járjanak, mivel magas áron adtak el és olcsón vásároltak csatló-

saiktól. Ennek ellenére Kelet-Európa valóságos gazdasági fejlődésen ment keresztül, s — különösen Sztálin halála után — alábbhagyott a Szovjetunió általi gazdasági kizsákmányolás. Az ötvenes években felgyorsult a növekedés, a hatvanas évek elején lelassult, s csak az évtized végén vett ismét lendületet. 1948 és 1955 között Kelet-Németország és Csehszlovákia ipari termelése megkétszereződött. A leggyorsabb növekedést mindazonáltal az olyan, a háború előtt szinte kizárólag mezőgazdasági országok produkálták, mint Románia és Bulgária. 1964-ben Bulgáriában az ipari termelés az 1938-as szint hatszorosára, Romániában ötszörösére emelkedett. Sztálin életében mind a Szovjetunióban, mind a csatlós államokban a hangsúlyt a nehézipar és a fegyvergyártás fejlesztésére helyezték, s inkább a mennyiséggel, mintsem a minőséggel törődtek. Bár a nemzeti vagyon tetemesen szaporodott, az átlagemberek életszínvonala — Nyugat-Európával ellentétben — csak igen lassan emelkedett. Sztálin halála után a hangsúlyok áthelyeződtek. Lényegesen többet törődtek a mezőgazdasággal, a lakásépítéssel, a könnyűiparral (például a háztartásban felhasznált termékek előállításával), s érezhetően javultak az életkörülmények. A hatvanas években a vegyipar és az elektronikai ipar tört előre, s az évtized végén az eltelt periódus gazdasági fejlődésének jótékony hatásait már az utca embere is élvezhette. Az évek során a KGST is megváltozott. A tagországok egyre nagyobb szabadságot vívtak ki maguknak, sőt, Magyarország és Csehszlovákia bizonyos korlátozott gazdasági reformokat is be tudtak vezetni, s Lengyelországgal együtt 40-ről 45 százalékra növelte a nem kommunsita világgal folytatott kereskedelme arányát.

A lakáskérdés megoldása a Szovjetunióban. Ez a több ezer családnak otthont adó lakótelep a hatvanas évek elején épült Vlagyivosztokban

Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában sokan hajlamosak alábecsülni a kommunisták háború utáni gazdasági teljesítményét. Nem pusztán a hidegháborús gyanakvás légköre adott tápot ennek a magatartásnak, hanem a túlzásokba eső kommunista propaganda, a Sztálin gazdaságpolitikája által okozott pazarlás és nyomorúság és Kelet-Európa szemmel látható kopottassága is a Nyugat csillogásával szemben. Pedig a maga módján az 1948 és 1973 közötti kelet-európai gazdasági fejlődés is látványos volt, különösen, ha a régió előző ötven évének eredményeivel hasonlítjuk össze.

Az ipari termelés növekedése (1958 — 100%)

	1938	1948	1958	1967
Nyugat-Németország	53	27	100	158
Franciaország	52	55	100	155
Olaszország	43	44	100	212
Nagy-Britannia	67	74	100	133
Svédország	52	74	100	176
Egyesült Államok	33	73	100	168
Japán	58	22	100	347

Hét nyugat-európai nemzet nemzeti össztermékének (GNP) átlagos növekedési rátája 1950 és 1970 között

	1950—60	1960—64	1965—70
Franciaország	4,5	5,6	5,4
Nyugat-Németország	7,8	4,9	4,3
Olaszország	5,4	5,5	6,3
Svédország	3,3	5,5	3,5
Egyesült Királyság	2,7	3,6	2,4
Hollandia	4,8	4,9	4,7
Svájc	4,4	5,5	3,5
Egyesült Államok	3,3	4,5	3,7

(A GNP az egy évben egy nemzet által megtermelt összes áru és szolgáltatás pénzben kifejezett értéke)

Franciaország A háború utáni francia gazdaság növekedésében a legfontosabb szerepet az egymás után következő kormányzati tervek játszották. 1946 januárjában létrehozták a Jean Monnet vezette átfogó tervezési csúcsmínisztériumot. Az orosz ötéves tervekkel szemben a terveket nagyobb rugalmasság jellemezte, s a francia gazdasági stratégiáknak semmiféle törvényes hatalom nem állt a rendelkezésükre ahhoz, hogy a magánvállalatokat ajánlásaik betartására kötelezzék. Nem is tettek egyebet, mint javaslatokkal álltak elő arra vonatkozóan, hogy melyek a legkedvezőbb irányok, amerre a gazdaság elmozdulhat, s hogy mely területeken lenne a leghatékonyabb a modernizáció. Ezután a

saját kötelmeiről a lehető legteljesebb mértékben keynes-i nézeteket valló kormányzat arra használta föl a kezében lévő, államosított iparágakat, illetve a beruházások bátorítására és az adók kiszabására a rendelkezésére álló eszközöket, hogy a gazdaságot a tervezők által javasolt irányba orientálja. Az ipar szinte egyik napról a másikra fellendült. 1946 és 1954 között az utolsó szögig modernizálták az acélgyártást, és megkétszerezték az áramtermelést. A repülőgépiparban, a vasút- és autógyártásban ráadásul a franciák olyan technikai és igazgatási-szervezési tehetséget árultak el, amely azonnal az európai mezőny élére röpítette őket. A mezőgazdaság ezzel szemben stagnált, mivel a földművesek nem hagyták magukat zavartatni a tervezők modernizációs elképzeléseitől. Az 1958-ban megalakított Közös Piac azonban a mezőgazdaságnak is új lendületet kölcsönzött. Az új gazdasági közösségből egyébként is az összes tagállam közül Franciaország profitált a legtöbbet. 1958 és 1968 között a tagállamok felé irányuló francia export az összkivitel 22 százalékáról annak 41 százalékára ugrott, a mezőgazdasági termékek exportja pedig 18-ról 50 százalékra. A hatvanas évek közepén zűrzavaros időszak következett: felszöktek a megélhetés költségei, s hatalmas sztrájkok rázták meg az országot, melyek az 1968-as politikai válságba torkolltak. A gazdaság azonban ezután ismét zavartalanul fejlődött. Egész Európa irigyen figyelte a franciák menedzseri tehetségét, s a gazdasági irányvonalak előrejelzésével foglalkozó amerikai Hudson Intézet 1973-ban azt jósolta, hogy 1980-ra Franciaország lesz a kontinens legvirágzóbb országa.

Nyugat-Németország 1945 januárjában egy angol hadifogoly egy hosszú menetoszlopban találta magát, melyet Németország keleti vidékeiről tereltek nyugat felé az előretörő oroszok elől. Német menekültek ezrei csapódtak a hadifoglyok menetéhez. „Szánalmas látványt nyújtottak. Agyonfagyva, éhezve, szétfoszló ruhában és cipőben vonszolták magukat egy ismeretlen cél felé, amelyről csak azt remélték, hogy nem ér el odáig az orosz hadsereg keze. . . — idézte föl élményeit az angol katona. — Olyan dermesztő hideg volt, hogy az emberek csak úgy maradhattak életben, ha egy szekéren minél többen egymáshoz bújtak. . . Azok, akiket a hóban nyomott el az álom, néhány perc leforgása alatt halálra fagytak.”

Senki nem tudja pontosan, hogy hány német életébe került az 1945 és 1948 közötti gazdasági és társadalmi zűrzavar: valószínűleg a háború hat éve sem követelt több áldozatot. Tíz és tizenötmillió közöttire tehető a Nyugat-Németországba vándorolt menekültek száma: 9 millióan a Lengyelországhoz csatolt területekről, 3 millióan a Szudéta-vidékről és további 3 millióan Kelet-Németországból kerekedtek fel új otthont keresni. Legtöbbjüknek nem maradt más vagyonkája, csak amit a két kezében magával tudott vinni, s olyan városokba érkeztek meg, amelyeket földig romboltak a szövetségesek bombái és ahol amúgy is hiányoztak az alapvető létfeltételek. Ezekben az évek-

Németország közvetlenül a
háború után. Magdeburgiak
vízért állnak sorba

Néhányan a több millió német
menekült közül: a német tiszt
és felesége egy bielefeldi volt
légópincében húzta meg magát.
Előttük, pokrócra csavarva,
édesapja sapkája alatt
gyermekük alszik

Idősebb guberáló Kölnben

ben sok németnek a pusztta túlélésén kívül nem lehetett más életcélja. „Ügyesnek kellett lenni — emlékezett vissza a kor egy tanúja. — Két évig semmi mással nem foglalkoztam, mint ennivalót hajkurásztam a családomnak.” Minthogy a német márka lényegében elveszítette értékét, a készpénzforgalmat az árucserre helyettesítette. Virágzott a feketepiac, ahol sok szövetséges katona vagyontokat keresett. A Brit Női Hadtest egy nem dohányzó őrmestere állítólag 500 dollárt harácsolts össze havonta a cigaretta-fejadagjával való csencselésből. 1946—47 csikorgó telén ugrásszerűen megnőtt az alultápláltak száma. Németország komor jövő elébe nézett.

1948-ban azonban a nagyszabású pénzreform és a Marshall-terv a helyzet hirtelen és tartós jobbra fordulásához vezetett. Meglódult a gazdasági növekedés, amit Dr. Erhard, az új szövetségi kormány gazdasági minisztere azonnali és bölcs intézkedésekkel tett folyamatossá. Avval az érvel, hogy Nyugat-Németországot leggyorsabban csak az üzletembereinek és ipargazdáinak biztosított lehető legszélesebb szabadság állíthatja talpra, kicsikarta a szövetségesek engedélyét a jegyrendszer eltörlésére és az adók csökkentésére. Ezután következett be az ötvenes évek európai gazdaságának ragyogó felfutása, és benne a nyugat-német „gazdasági csoda”, a *Wirtschaftswunder*, mely a külkereskedelem 1949-es megduplázódásával, illetve a rá következő évben 75 százalékos emelkedésével vette kezdetét. 1948 és 1964 között az ipari termelés meghatszorozódott, a 9 százalékos munkanélküliség 1 százalék alá zuhant. A tervezés kisebb szerepet kapott, mint Franciaországban. Erhard, aki 1949-től 1963-ig töltötte be Adenauer kormányának gazdasági miniszteri posztját, lankadatlanul a piaci erők szabad játékát támogatta. Politikájának lényegét „a lehető legtöbb verseny, a legszükségesebb tervezés” jelszó foglalta össze. A mezőgazdaságot szintén teljes mértékben modernizálták. Míg 1950-ben 138 ezer, addig 1965-ben már 1 millió 164 ezer traktor dolgozott a német földeken. Bár a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma ötről hárommillióra esett vissza, a termelés 250 százalékkal nőtt, s Európa sok más részével ellentétben a falvak ugyanolyan jólétben éltek, mint a városok. A hatvanas évek közepén lelassult a növekedés üteme, sőt, 1965—66-ban kisebb válság viselte meg Németországot. A növekedési ütem 1 százalékra zuhant, s a Volkswagen cég például, amelynek exportteljesítménye sok tekintetben a *Wirtschaftswunder*t modellálta, rövidített munkaidőben kényszerült munkásait dolgoztatni. És bár a válságot gyors javulás követte, a növekedési ütem az eredetinel alacsonyabb szintre állt be. Sok szakember ekkor arra a meggyőződésre jutott, hogy a „csoda” éveinek látványos sikerei többet nem ismétlődnek meg.

Olaszország Az olasz „gazdasági csoda” nem keltett akkora feltűnést, mint a nyugatnémet, pedig rászolgált volna. A háború után bizonytalan évtizedet élt át Olaszország: az árak a magasba szöktek, az elmaradott mezőgazdaság egy helyben toporgott.

A Die Neue Zeitung szalagcímben harsogja világgá a pénzreformot az amerikai, brit és francia zónákban. Ez indította útjára a nyugatnémet gazdasági csodát és a berlini légihíd által fémjelzett politikai válságot

1956 után azonban szédítő fejlődés következett. Néhány iparág egészen kiváló teljesítményt nyújtott — például az autóipar (1973-ban a Fiat állította elő a legtöbb motort Európában), az irodagépek (Olivetti), az elektromos és háztartási berendezések gyártása (1967-ben Európában minden harmadik hűtőszekrényt Olaszországban gyártottak). Az ország tekintélyes bevételre tett szert az idegenforgalomból is, így nem csoda, hogy a hatvanas évek közepén Észak-Olaszországban (és főként az olyan nagyvárosokban, mint Milánó vagy Torino) az életszínvonal ugyanolyan magasra tornázta fel magát, mint bárhol másol Nyugat-Európában. Ezt a teljesítményt két dolog árnyékolta be. Először is, a munkanélküliség még a leggyorsabb növekedést hozó évben is magas maradt. Másodszor, a kormány hiába bátorította a Rómától délre fekvő területeken az ipari beruházásokat, nem tűnt el a virágzó Észak és a szegénységben tengődő Dél közti szakadék. A kormányzat, akárcsak Franciaországban, cselekvő szerepet vállalt a gazdaságirányításban, aminek következtében a hatvanas évek közepére a kilenc legnagyobb vállalat közül öt, s az egész olasz ipar közel harmada az állam kezébe került. Szomszédaival ellentétben Olaszország megúsza a hatvanas évek hullámvölgyeit, viszont jó néhány nehézséggel találta magát szemben a hetvenes évek elején.

Az Egyesült Királyság A háborút követő huszonöt év gazdasági teljesítményeit vizsgálva Nagy-Britanniát az európai ipari nagyhatalmak rangsorában az utolsó helyen találjuk. Nemcsak azért, mert mindössze 2—3 százalék közötti éves növekedési ütemet tudott produkálni (szomszédai eközben 4—6 százalékkal rukkoltak elő), hanem azért is, mert gazdaságának fellendülését minduntalan pénzügyi egyensúlyzavarok törték derékba. Az 1948-as, 1951-es, 1955-ös, 1961-es, 1964-es és 1967—68-as mérleghiányok abból adódtak, hogy az ország nem tudott annyit exportálni, mint amennyit importált, s ezt a gondot csak ideig-óráig oldották meg a növekedést fékező kormányzati intézkedések. Ezt a határozatlan gazdaságfejlesztést nevezték „húzd meg — ereszd meg” gazdaságpolitikának. Az angol fontot 1948-ban és 1967-ben leértékelték a dollárhoz képest, s a hetvenes évek elején tovább veszített értékéből néhány európai valuta — főként a nyugatnémet márka — javára. Közvetlenül a háború után a brit átlagpolgár jobban élt, mint az európaiak többsége; az ötvenes években viszont a franciák és a németek, a hatvanas évek közepén pedig jó néhány más nyugat-európai náció tagjai is lehagyták.

Számos okát találhatjuk e gyöngye teljesítménynek. A profitból a vállalatok fejlesztésére, termelésnövelésére, újraberuházására fordított hányad rendkívül alacsony volt: 1962-ben mindössze 7,7% a 13,1 százalékos nyugatnémet és 25,2 százalékos japán mutatók mellett. A beruházások tartósan alacsony szintje korszerűtlen gépsorok és gyártelepek képében bosszulta meg magát. A munkaadók és a munkavállalók viszonya sem volt felhőtlen, s az idő múlásával inkább romlott, mintsem javult

volna. A szakszervezetek nyomása a termelékenységhez képest indokolatlanul magas béremelésekhez vezetett, s olyannyira megnövelte az előállítási költségeket, hogy az már a brit áruk nemzetközi versenyképességét károsította. Olyan gyakran és oly jelentéktelen konfliktusok fajultak a sztrájkig, hogy a munkabeszüntetéseket Európában csak mint „angol betegséget” kezdték emlegetni. Ráadásul a brit menedzserek is konzervatívok és pancserek voltak. Egy tényfeltáró tanulmány bebizonyította, hogy az amerikai igazgatás 50 százalékkal eredményesebb, mint az ugyanolyan profilú, brit vezetés alatt álló cégek. A kormányzati politikából sem származott sok jó. Mind a konzervatív, mind a munkáspárt túl sokáig áltatta magát Nagy-Britannia világhatalmi szerepével és olyan birodalmi, védelmi és pénzügyi politikát folytatott, amely aránytalan terheket rakott a gazdaságra. Az ötvenes években egyik párt sem vállalta a belépést a Közös Piacba, a hatvanas években pedig a csatlakozási döntés visszacsínálásán munkálkodtak (l. a 18. fejezetet). A hetvenes évek elején a növekedés ugyan elérte az Európában megszokott 4–5 százalékos ütemet, de a munkaadó–munkavállaló kapcsolat rosszabbodott, s a fizetési mérleget is tovább kínozták makacs nyavalyái.

Oroszország Életének utolsó éveiben, 1945 és 1953 között Sztálin ugyanazt a gazdaságpolitikát kényszerítette országára, mint a két világháború közötti években: a nehézipar szigorúan ellenőrzött fejlesztését a könnyűipar, a mezőgazdaság és az életszínvonal rovására. Az acélgyártást háromszorosára, a szénkitermelést kétszeresére, az olajbányászatot hatszorosára növelték. Sztálin halálakor Oroszország a világ második ipari nagyhatalmává lépett elő. Utódai máshová helyezték ugyan a hangsúlyokat, de megtartották a merev állami irányítást. Malenkov például „a nép számára bőséges élelmiszer-ellátást, a fogyasztási cikkek gyártó iparágak számára pedig elegendő nyersanyagot” ígért az elkövetkezendő két-három éven belül. Ez az ígélet többé-kevésbé teljesült is. 1952 és 1958 között az iparban dolgozók bérei 38 százalékkal emelkedtek (ez az arány Nyugat-Németországban sem volt sokkal magasabb), ugrásszerűen megnőtt a fogyasztási cikkek vásárlása (az 1953-as 49 ezer darabbal szemben 1958-ban 360 ezer hűtőgépet gyártottak). És bár némi javulás mutatkozott a mezőgazdaságban is (a termelés

Így látta a *Daily Sketch* a nagy-britanniai munkáltató–munkavállalói kapcsolatokat (— Nemcsak hogy boldog lesz ez az új év, de sztrájkmentes is...)

Mi a szösz?

— Úgy hallottam, hogy a srácok a helyi erőműben jó példával akarnak előljárni... Szavukat adták, hogy semmi szín alatt nem fognak sztrájkolni!

— Ígéretetek, ígéretetek...

56 százalékos növekedése), ez a hatalmas és létfontosságú szektor soha nem fejlődött úgy, mint a nehézipar. Sem a sztálini kolhozosítás, sem Hruscsovnak a „szűzföldekkel” kapcsolatos merész elképzelései, sem a valamivel újabb keletű tervek nem váltották be a reményeket: a hetvenes évek elejének néhány katasztrofálisan rossz termése következményeként jegyre kellett adni az alapvető élelmiszereket, és hatalmas mennyiségű élelmiszert kellett behozni Észak-Amerikából és Nyugat-Európából. A hatvanas évek elején a teljes gazdaság növekedési üteme 3 százalékra esett vissza, s csak 1966–67-ben szedte magát össze. Az orosz tervezőkben túltengett az ambíció. Az ötvenes évek gyors növekedése abba a hitbe ringatta őket, hogy rövidesen utolérhetik és elhagyhatják az Egyesült Államokat. Hruscsov egyenesen azt prófétálta, hogy 1970-re a Szovjetunió lesz a világ vezető ipari nagyhatalma. És nemcsak az ipari termelés területén igyekeztek túlszárnyalni az Egyesült Államokat, hanem jelentős összegeket költöttek űrkutatásra, a védelmi kiadásokra, a harmadik világ segélyezésére. Hruscsov jóslata egyre távolodni látszott a beteljesüléstől. Bár az ötvenes években a Szovjetunió elérte az Egyesült Államok ipari termelésének 47 százalékát (az évtized eleji 32-ről), ez az arány 1967-ben még mindig csak 48 százalék volt. A következő években a szakadék csak milliméterekkel, vagy talán még annival sem csökkent. Az orosz átlagpolgár pedig számottevően rosszabbul élt, mint Európa legtöbb országának vagy az Egyesült Államoknak a lakói.

A társadalmi mozgások

A második világháború utáni negyedszázadban csendes társadalmi forradalom zajlott le. A háború előtt az állam biztosította csekély juttatások — ilyenek pl. Németországban már az 1880-as évektől léteztek — rendszerint csak bizonyos társadalmi csoportokat illették meg, s „a legszükségesebbet a legszegényebbeknek” elvre épültek. 1970-ben evvel szemben a legtöbb európai számíthatott valamiféle minimális állami segítségre: munkanélküliség, baleset vagy betegség elleni biztosításra, az orvosi kezelés költségeinek a fedezésére, családi pótlékra, nyugdíjra, oktatásra vagy lakásra. És ezt a segítséget többé nem jótékonykodásnak, valamiféle adománynak tekintették, hanem a civilizált államok kötelességének polgárai iránt. Az ötvenes évek végén Nyugat-Európa négyszer többet költött a szociális biztonságra, mint a harmincas években: a svédek hatszorosára, a franciák hétszeresére, az olaszok tizennégyszeresére növelték ilyen irányú kiadásait. Az általános tendencián belül persze akadtak eltérések. Az északi országok, s közülük is Nagy-Britannia és Svédország rendszerint szélesebb feladatkört vállaltak magukra, mint a déliek. Míg például lényegében minden svéd és brit állampolgár igényt tarthatott az állami egészségügyi ellátásra, addig Németországban, Franciaországban, Olaszországban ez a szolgáltatás „csak” a lakosság 80–90 százalékára

terjedt ki; a Szovjetunióban a parasztság csak 1965-től részesült benne. Nagy-Britanniában és Oroszországban ingyenes volt az orvosi ellátás, míg Franciaországban, Belgiumban és Svájcban a költségeknek maximum az egynegyedét ki kellett fizetni. A legjobb nyugdíjakat Nyugat-Németország és Belgium biztosította, míg Franciaország a családi segélyek terén mutatkozott nagylelkűnek. Nagy-Britanniában a népjóléti szolgáltatások túlnyomó részét a szociális biztonságért felelős minisztérium vagy a Nemzeti Egészségügyi Hivatal intézte. Skandináviában független ügynökségek, Németországban, Franciaországban és Olaszországban szövetkezeti biztosítótársaságok, Kelet-Európában pedig a szakszervezetek szakosodtak a népjóléti szolgáltatások körüli ügyek intézésére.

Nyitottá vált az oktatás is: vagy ingyenessé tették, mint Nagy-Britanniában és Franciaországban, vagy rendkívül olcsóvá. Skandináviában és Hollandiában a felsőoktatás vagy ingyenes volt, vagy olyan kedvező kamatozású hitelek bocsátottak a hallgatók rendelkezésére, amelyet tíz év alatt kellett visszafizetniük. Az oktatás ily módon egyre többet emésztett föl a nemzeti költségvetésekből: 1938-ban még csak 2—3 százalékot, az ötvenes évek vége felé már 4—5-öt, 1970-ben pedig már mintegy 6 százalékot. A szociális szolgáltatásokra költött összes kiadás nagysága országonként különbözött. A két háború között Nagy-Britannia és Németország jóval a többiek előtt jártak. A háború után a következőképpen változott a helyzet:

Egy főre jutó szociális kiadások országonként, dollárban

	1930	1957
Belgium	12	148
Franciaország	17	136
Németország	54	132
Olaszország	5	54
Svédország	22	135
Egyesült Királyság	59	93

A már a két háború között is súlyos lakáshiányt a második világháború által véghezvitt pusztítás az 1945-ös esztendő egyik legégetőbb problémájává tette. A lakásállományban keletkezett károk országonként különböztek; Németországban és Görögországban például a lakások egynegyede, Franciaországban és Nagy-Britanniában 6—7 százaléka semmisült meg. Mi több, a megmaradt lakásállomány is sok kívánnivalót hagyott maga után. Franciaországban csak minden második, Olaszországban, Spanyolországban, Ausztriában csak minden harmadik házban volt vezetékes víz. Az ötvenes években jelentős előrelépés történt: nagyjából megduplázódott az újonnan épülő házak száma. Egy-egy sikeres évben a nyugatnémetek félmillió, a britek, franciák és spanyolok 250—400 ezer új lakást húztak fel. Ezek

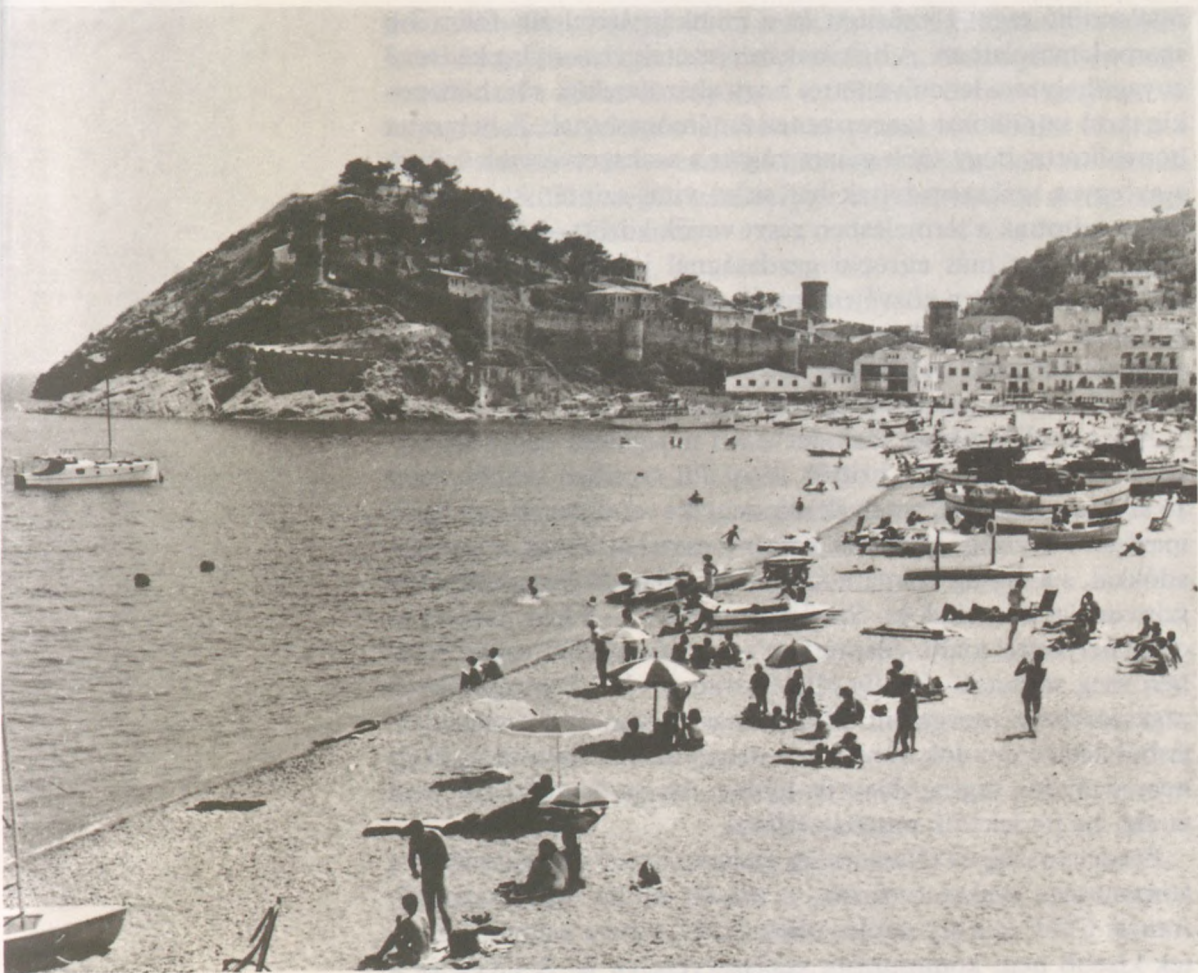

Bevándorlók deszkavárosa
Párizs egyik külvárosában,
Nanterre-ben

többsége bérlakás volt. A magánerős házépítés csak a hatvanas években lendült fel, amikor a növekvő jólétnek köszönhetően egyre több fiatal vehetett föl jelzálogkölcsönt. A kelet-európai országok a lakásépítést nem kezelték kiemelten. Különösen Oroszországban süllyedt mélyre a színvonal: egy szovjet átlagcsalád egyetlen szobában húzta meg magát, s gyakran több szomszéd osztozott az egyetlen, közös konyhán. A viszonyok valamelyest javultak a hatvanas években, amikor — főként a városokban — megszorozódott a két-háromszobás lakások száma. Kelet-Európa többi országában a lakáshelyzet az oroszországinál jobban, a nyugat-európainál rosszabbul festett. A lakásvizonyokról sokat elárul az, hogy átlagosan hány szoba jut egy főre; 1960-ban ez a mutató Nagy-Britanniában 1,5, Nyugat-Németországban 1,1, Franciaországban 1, Magyarországon 0,7, Bulgáriában 0,5 volt. A városi túlnépesedés veszélyének megelőzésére vadonatúj városrészeket alakítottak ki jelentős távolságra a történelmi városmagoktól. A London környéki új városok, mint pl. Harlow és Stevenage méltán tettek szert világhírré, akárcsak a párizsi, berlini vagy stockholmi körzet hasonló települései.

A lakáshelyzetet egy másik jelenség is az érdeklődés homlokterébe helyezte. A magas foglalkoztatottság és a magas bérek milliósámra vonzották Nyugat-Európába a külföldi vendégmunkásokat: 1973-ban Franciaországban már 3,7 millióan voltak (főként algériaiak), Nyugat-Németországban 2,4 millióan (törökök és jugoszlávok), Nagy-Britanniában pedig másfél millióan (jobbára az egykori brit birodalom részeiből érkezők: nyugat-indiaiak, indiaiak, pakisztániak). Rendszerint a nyomornegyedekben telepedtek meg vagy — pl. Franciaországban — deszkavárosokat ácsoltak maguknak. Az így kialakult gettók gyakran váltak súlyos faji zavargások tüzfészkévé.

Az emelkedő jövedelmek megváltoztatták a fogyasztói szokásokat is. Az emberek arányosan kevesebbet költöttek élelmiszerre. A számítások szerint 1865-ben a német átlagpolgár jövedelmének 65 százalékáért vett élelmet — egy évszázaddal később már csak 36 százalékot fordított erre a célra. Az európaiak persze csak relatíve csökkentették kiadásait: valójában többet és jobban táplálkoztak. A gabonafélék és a burgonya fogyasztása visszaesett, a húsé, halé, cukoré és tojásé emelkedett. A fő veszély immár nem az volt, hogy kevés lesz az ennivaló, hanem az, hogy túl sok. Arányosan csökkent a ruházkodásra fordított kiadások aránya is: a két háború közötti 13—15-ről mintegy 11 százalékra a hatvanas években. Az emberek jóval többet költöttek viszont az olyan tartós fogyasztási cikkekre, mint az autó, a hűtőszekrény, a mosógép vagy szabadidős tevékenységre: hobbijukra, szórakozásra, utazásra. Az idegenforgalom fontos iparággá duzzadt. 1965-ben Ausztria nemzeti össztermékének már több mint 6 százaléka a turizmusból származott; Spanyolországban 5, Portugáliában 4 százalékra kúszott ez az arány. Olaszország 1966-ot kétfélmilliárd dollár aktívummal zárta, míg

Tossa de Mar a spanyol Costa Braván. A Földközi-tengernek ez a része főként brit turistákat vonzott

ugyanabban az évben a britek, a franciák és a németek 3,3 milliárd dollárt szórtak el külföldi nyaralásaikon. A hatvanas évek vége felé a turisták már a vasfüggönyön is áttörtek. Csehszlovákiába és Magyarországra évente négymillióan látogattak el, s a fekete-tengeri román és bolgár üdülőhelyek a nyugati társasutak kedvelt célpontjaivá váltak.

A XIX. században és a XX. század elején az európai szakszervezeteknek még azért kellett harcolniuk, hogy a korabeli kormányok elismerjék őket. Szoros kapcsolatban álltak azokkal a szocialista, kommunista, anarchista politikai pártokkal, amelyek — mindenekelőtt az első világháborút megelőző és követő években — erőszakos eszközökkel kívánták megváltoztatni a társadalmat. 1945 után azonban, miután széles körben fontos és értékes intézménynek ismerték el őket, inkább a közmegebecsülésre törekedtek, s a reformok, nem pedig a forradalom véghezviteléért munkálkodtak. Jóllehet, változatlanul a baloldali (szocialista, kommunista) pártokkal rokonszenveztek, mindenekelőtt tagjaik életszínvonalának a fennálló társadalmi keretek közötti javítását tűzték zászlójukra. A legnagyobb és politikailag legbefolyásosabb szakszervezeti mozgalomnak a Brit Szakszervezeti Kongresszus (TUC) számított, mely a hatvanas években

nyolcmillió tagot tömörített és a munkáspárttal állt fölöttébb szoros kapcsolatban. A brit szakszervezetek viszonylag kedvező anyagi helyzete lehetővé tette, hogy akár hetekig, sőt, hónapokig tartó sztrájkokat szervezzenek és támogassanak. A helyzetet bonyolította, hogy több százra rúgott a szakszervezetek száma, s az egyes szakszervezetek hatásköri vitái szintén számos vizsályt szítottak a termelésben részt vevők között. A brit gazdaságot minden más európai gazdaságnál jobban béklyózták a sztrájkok, s ezért a közvélemény jó részében az a szilárd meggyőződés alakult ki, hogy a szakszervezetek túl erős alkupoziójával párosuló felelőtlen szakszervezeti vezetés a fő oka Nagy-Britannia gazdasági gyengeségének.

A 6,5 milliós német szakszervezeti mozgalom nagyságát tekintve alig maradt el a brittől. Nem állt azonban többről, mint 16 szakszervezetből, amelyek mindegyike rendszerint egy egész iparágat képviselt. Vezetőik kemény csatákat vívtak a munkaadókkal, s a tagság számára az európai átlagnál magasabb élet-színvonalat harcoltak ki. Sztrájkok viszont — a brit, francia és olasz helyzettel kiálló ellentétben — az ötvenes-hatvanas években még mutatóba is alig-alig fordultak elő. A nyugatnémet szakszervezeti mozgalom több belátást mutatott a modernizálásból fakadó gondok iránt, s az a meggyőződés hatotta át, hogy hosszú távon a tagság akkor jár jobban, ha együttműködik, nem pedig, ha perlekedik munkaadójával.

Franciaország és Olaszország szakszervezeti mozgalmában a kommunista szakszervezetek, a másfél millió tagot számláló francia CGT és a 3,5 milliós olasz CGIL vitte a prímet. Léteztek kisebb nem kommunista szakszervezetek is. A CGT és a CGIL kapcsolatban álltak a kelet-európai kommunista szakszervezetekkel, és jobban belefolytak a politikába, mint a többi szakszervezet. Úgy tűnik azonban, hogy szívesebben beszéltek a forradalomról, mint cselekedtek érte. 1968 május—júniusának potenciónalisán forradalmi heteiben, amikor a diáklázadások már-már elsöpörték De Gaulle kormányát, a CGT arra használta ki az alkalmat, hogy tárgyalások útján jobb béreket csikarjon ki tagjai számára, de egyébként lesunyta a fejét. Mind Franciaországban, mind Olaszországban gyakran fordultak elő sztrájkok, de rövidebb ideig tartottak és kevesebb kárt tettek a gazdaságban, mint az angliaiak.

1945 és 1973 között a társadalom lassan, de egyenletesen a nagyobb egyenlőség felé mozdult el; pontosabban mozdították el a minden állampolgárra kiterjedő szociális juttatások, a bérek és fizetések mozgásai, a gazdagoktól többet, a szegényektől kevesebbet követelő progresszív adórendszer. Korántsem tűntek el persze a vagyoni és a lehetőségbeli különbségek, hiszen a tulajdon birtoklása megmaradt a gazdaság legfőbb forrásának. A nemzeti jövedelemben azonban csökkent a tulajdonból származó jövedelem aránya: 1956 és 1963 között Nagy-Britanniában 33-ról 26, Franciaországban 47-ről 33, Németországban pedig 39-ről 30 százalékra. A legnagyobb társadalmi egyenlőség-

get a skandináv országokban érték el, míg a különbségek leginkább Spanyolországban, Görögországban, Portugáliában konzerválódtak. Kelet-Európában és főként Oroszországban az anyagi helyzet jelentős eltéréseket mutatott. Sztálin idején a funkcionáriusok és a vezetők különlegesen jól éltek. Az elmúlt években a különbségek valamelyest csökkentek, de arról, hogy eltűntek volna, szó sincs.

18. Nyugat-Európa és az EGK

A négy nagy nemzet

Nagy-Britannia 1945-ben Nagy-Britannia nemzetközi tekintélye és belső nemzeti tartása ugyanolyan magasan állt, mint dicső történelmének bármely korszakában. Egyedül Nagy-Britannia harcolt Németország ellen a háború első napjától fogva az utolsóig, s Japán és Németország veresége után minden kétséget kizáróan a világ három vezető nagyhatalma közé tartozott; az Egyesült Államok vagy Oroszország erejével ugyan nem vetélkedhetett, de hatalmas birodalmára támaszkodva toronymagasan kiemelkedett a többi nemzet közül. A világhatalmi erő látszata azonban sokak — köztük maguk a britek — tekintete elől is elfedte az ország kétségbeejtő gazdasági helyzetét. A háború, hiába nyerték meg, rettenetesen költségesnek bizonyult. Egymilliárd font értékű külföldi beruházást kellett eladni; ugyanennyire rúgtak a bombázások okozta károk, s három milliárd fontnyi külföldi adósság várt még mindig kifizetésre. Ahhoz, hogy Nagy-Britannia gazdaságilag magára találjon, radikálisan javítania kellett exportteljesítményét, ami viszont a vállalatigazgatás, a munkáltató—munkavállalói kapcsolatok, valamint az oktatás radikálisan új megközelítését követelték — miközben a világhatalmi pozícióból fakadó felelősség fokozott politikai óvatosságot diktált. Túl sok évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a brit politikusok és a brit nép végre megbékéljenek a háború utáni új valósággal.

A háborút követő évek nagy nehézségeket és nagy eredményeket hoztak. Általános meglepetésre Churchill elveszítette az 1945-ös választásokat, sőt, az Attlee vezette Munkáspárt elsőprő győzelmet aratott. Milyen okok vezettek ehhez az eredményhez? Bár az egész ország őszinte hálával adózott Churchillnek azért, amit a háború alatt tett, a választók igencsak emlékeztek a konzervatívok két háború közti gyengécske hazai mérlegére. 1918-tól eltérően most kevesen akarták a visszatérést a háború előtti „régi szép időkhöz”, hiszen 1945-ben milliók és milliók a háború előtti korszakra inkább, mint a régi rossz időkre emlékeztek vissza. A közakarat jobb és igazságosabb társadalom megteremtését követelte. 1942-ben Sir William Beveridge a később „Beveridge-jelentésként” közismertté vált dokumentumban felvázolta a „jóléti állam” ideáját, amely egyedül képes az emberi boldogság öt „óriás” ellenségének — „a szükségnek, a betegségnak, a becstelenségnek, a tudatlanságnak és a dologtalanságnak” — a leküzdésére. A munkáspárt tűnt a legjobban felkészült pártnak ahhoz, hogy ezt az eszményt valóra váltsa.

Az új miniszterelnök, Clement Attlee, Chruchill rosszmájú megjegyzése szerint „szerény kis ember” volt, akinek „minden oka meg is van a szerénységre”. Jelentéktelen külleme és unalmas nyilvános beszédei dacára Attlee-t valószínűleg azon miniszterelnökök egyikeként tartja majd számon a történelem, akik békeidőben a legtöbbet tették országukért. Csodálatos vezetői képességeit latba vetve hat, embert próbáló éven át fogott össze egy tehetséges miniszterekből álló kormányt, s olyan nagyszabású társadalmi reformok születése körül bábáskodott, amelyek összessége felért egy szociális forradalommal.

1946-ban a parlament elfogadta a nemzeti társadalombiztosítási törvényt, 1948-ban az ipari balesetekről, a nemzeti segélyekről és a nemzeti egészségügyi szolgálatról szóló törvényt. Ezeknek az intézkedéseknek az együttes hatásaként anyagi helyzetétől függetlenül minden állampolgár részesülhetett egészségügyi ellátásban, illetve tetemes biztosítási kártérítésben, s garantálták a létminimumot is. A költségeket részben a munkáltatók és a munkavállalók viselték, részben adókból és a nyugdíjárulékból fedezték. Az új törvények közül a nemzeti egészségügyi szolgálat körül szikrázott föl a legtöbb vita. Az orvosszakma eleinte hevesen ellenezte az állami egészségügyi szolgálat fölállítását, s ezt a viszolygást csak hosszú tárgyalások és bölcs kompromisszumok árán tudta megszüntetni Aneurin Bevan egészségügyi miniszter. Hatalmas lépés történt tehát a brit „jóléti állam” irányába. Az állam jóval több felelősséget vállalt állampolgáraiért, mint azelőtt. Az óriási költségeket a korábbinál jóval szigorúbb, progresszív adórendszerből fedezték. A munkáspárt államosította az Angol Bankot, a bányákat, a vasutakat, a polgári repülést, a dokkokat, a közúti teherszállítást, az áram- és gázszolgáltatást. Ezek közül később csak a közúti teherszállítást privatizálták.

Mégis, örömtelen, sivár korszak volt ez. Az export növeléséhez a kormánynak otthon önmegtartóztatást kellett követelnie. Az élelmet, ruházatot, tüzelőanyagot, akárcsak a háborúban, továbbra is jegyre adták; a külföldre utazók csak korlátozott mennyiségben válthattak valutát. Az 1946–47 szokatlanul hideg telén beköszöntött súlyos fűtőanyaghiány annyira megbénította az ipari termelést, hogy több mint egymillió ember maradt ideiglenesen munka nélkül.

A külügyekben a munkáspárt a visszavonulás politikáját követte: néhol (mint Indiában és Pakisztánban) önként, máshol pedig, mert a dolgok kicsúsztak a kezei közül (mint Görögországban vagy Palesztínában). A katonai költségvetés azonban nem csökkent számottevően: a nagyhatalmi szerephez a nemzeti jövedelem hét százaléka dukált. Titokban elkészült a brit atombomba, és 1948-ban újra bevezették a kötelező katonai szolgálatot.

A jegyrendszer fenntartása, a lakásépítés vontatottsága s egy ambiciózus, de elhamarkodott terv a kelet-afrikai földimogyoró-termesztéssel kapcsolatban aláásták a munkáspárt népszerű-

*Churchill (jobbra) és Eden
1954-ben. Az előbbi ekkor még
miniszterelnök, az utóbbi
külgyminiszter*

ségét. Attlee az 1950-es miniszterelnök-választást mindössze hat szavazat többséggel tudta már csak megnyerni, s a rá következő évben a Churchill vezette konzervatívok visszavették a hatalmat.

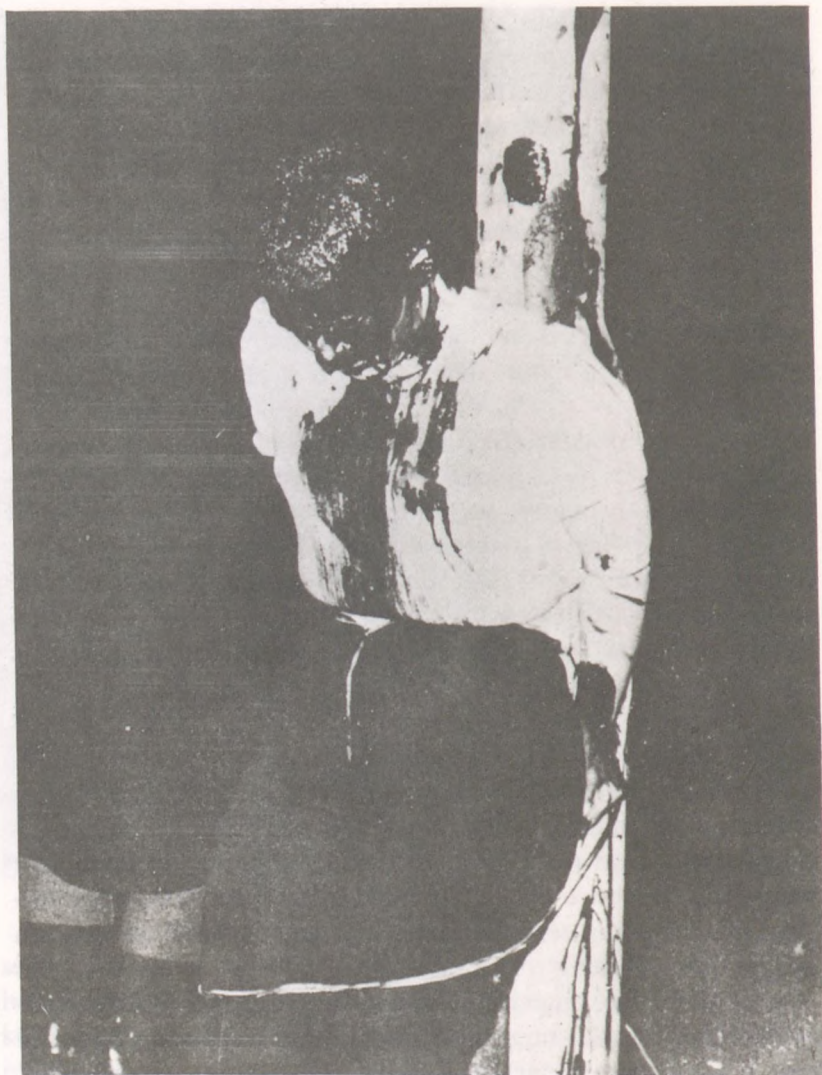
Tizenhárom évig ki sem engedték a kezükből. A nagyiparral összefonódott, főként közép- és felső osztálybeli konzervatívok és a szakszervezetekhez kötődő szavazóikat a munkásosztályból gyűjtő munkáspárt között mindazonáltal egyetértés mutatkozott a fő kérdésekben. A konzervatívok nem kísérelték meg a jóléti állam lebontását, sőt, kormányzásuk alatt jelentősen emelkedtek a szociális juttatásokra fordított állami kiadások. Beleenyugodtak abba — legalábbis miután Churchill 1955-ben lemondott a miniszterelnökségről —, hogy az egykori gyarmatoknak függetlenséget kell adni, miközben nem változtattak a honvédelmi költségvetés arányán. Akárcsak a munkáspárt, ők is az exportorientált gazdasági növekedést szorgalmazták, elődeikhez hasonlóan hol több, hol kevesebb sikerrel. A konzervatívok vezette Nagy-Britanniát az ötvenes években elsősorban az egyenletes prosperitás jellemezte. Bár az ország alacsonyabb növekedési ütemet produkált, mint szomszédai, a britek is részesültek a nyugati világ emelkedő életszínvonalának jótéteményeiben. Jelentős előrelépés történt mind a magánérfő, mind az önkormányzati lakásépítésben. A konzervatívok az 1955-ös vá-

lasztásokat az előzőnél nagyobb többséggel nyerték meg. A Churchillt a miniszterelnöki székben felváltó Eden hamarosan szintén távozni kényszerült: a szuezi fiaskó (l. 290. o.), után rossz egészségi állapotára hivatkozva lemondott. Edent Macmillan váltotta föl, akiből sugárzott a töretlen és megingathatatlan magabiztosság. Az 1959-es választásokon a „Még soha nem volt olyan jó, mint most!” jelszóval indult csatába, s az egyes külpolitikai kérdések miatt életre-halálra megosztott munkáspárttal szemben 107 mandátumos többséget szerzett. A konzervatívok ezután hibát hibára halmoztak. Szakadás következett be soraikban az afrikai gyarmatok jövője miatt; nem tudták kezelni a fizetési mérleghiányt (l. 325. o.); nem léptek be a Közös Piacba és végül besározódtak az 1963-as Profumo-botrányban (a hadügyminiszter hazudott a parlamentnek egy olyan prostituálttal fenntartott viszonyáról, aki az orosz elhárítás egy tisztjével is kapcsolatban állt). Népszerűségük elillant, Macmillan 1963-ban visszavonult a politikától. Ezután ádáz és a közvélemény szeme láttára folytatott harc kövekezett a vezetésért, amelyben Sir Alec Douglas-Home diadalmaskodott — hogy aztán 1964-ben elveszítse a választásokat a munkáspárt javára.

Egy éles eszű közgazdász, Harold Wilson lett a miniszterelnök, aki Attlee kormányában már szerzett miniszteri tapasztalatokat. Tehetséges szónok volt, aki mindig ráértett a legmegfelelőbb megfogalmazásra. Érteni látszott az ország gazdasági nyavalyáit, sőt, megvalósíthatónak tűnő gyógymódokat ajánlott a kezelésükre s vonzó elképzelésekkel állt elő arról is, hogy hogyan lehetne a korszerű technikát egy igazságosabb társadalom szolgálatába állítani.

A súlyos fizetésimérleg-válságot örökölni kapó Wilson-kormány azonban soha nem tudott úrrá lenni a gazdasági gondokon. A növekedés a már megszokott „húzd meg—ereszd meg” tempóban folytatódott. A Közös Piac elutasította a munkáspárt által végre benyújtott jelentkezési kérelmet. Amikor Rhodesia fehér telepesei 1965-ben egyoldalúan függetlenné nyilvánították magukat, Wilson kijelentette, hogy inkább napok, mint hetek kérdése a lázadás felszámolása — ezzel szemben a „lázadók” még öt évvel későbbi lemondásakor sem hajlottak meg a brit akarat előtt. Minisztereinek azon próbálkozásait, hogy rendet teremtsenek az egyre kaotikusabb brit munkáltató—munkavállalói viszonyokban, megtorpedózták a pártban egyre nagyobb befolyással bíró szakszervezetek. Végül az 1970-es választásokon az immáron Edward Heath vezette konzervatívok ismét kicsavarták a kezükből a kormányrudat.

Mindeközben tragikusra fordult az Egyesült Királyság részének megmaradt Észak-Írország (Ulster) sorsa. Ulster lakosságának többsége skót ősektől származik és fanatikusan protestáns, szemben a túlnyomórészt katolikus Írországgal (Eire), amely még a század elején kiharcolta függetlenségét Nagy-Britanniától (l. 112. o.). Jelentős számú katolikus kisebbség rekedt azonban Észak-Írország határain belül. A két vallási csoport

Barbarizmus Ulsterben 1971 novemberében. Egy tizenéves katolikus lány fejét az IRA női részlege leborotválta, bekente kátránnyal, tollal beragasztotta, majd a szerencsétlen nőt egy lámpaoszlophoz kötözte. Bűne: azoknak a brit katonáknak az egyikével ment szórakozni, akiket a polgárháború megakadályozására küldtek Ulsterba

mindig is félelemmel és gyanakvással tekintett egymásra, míg 1968-ban aztán elszabadult köztük az erőszak. Amikor a katolikusok több emberi jogot követeltek maguknak, a protestánsok azt feltételezték, hogy igazából Ulster és a katolikus Írország egyesítését forgatják a fejükben. A tartomány a polgárháború felé sodródott. A tüntetéseket bombamerényletek, kínzások, csonkítások és gyilkosságok követték. A brit kormány számos gyanúsítottat bírósági tárgyalás nélkül tartott fogva, s a brit hadsereg egységeit vezényelte oda az egymás torkának ugrott felek szétválasztására. Az erőszak mit sem csillapodott. 1972-ben felfüggesztették az önálló ulsteri parlamentet és a brit kormány közvetlen irányítása alá vonta a tartományt. A zavarások 1968-as kezdete és 1973 vége között több mint 200 brit katona és közel 700 civil vesztette életét. Az egyébként kilátástalan helyzetben akkor tűnt fel az egyetlen halvány reménysugár, amikor egy maroknyi protestáns és katolikus megegyezett az együttműködésben az Északír Nemzegyűlés keretei között. 1974 elején azonban egy protestáns sztrájkhullám megbénította

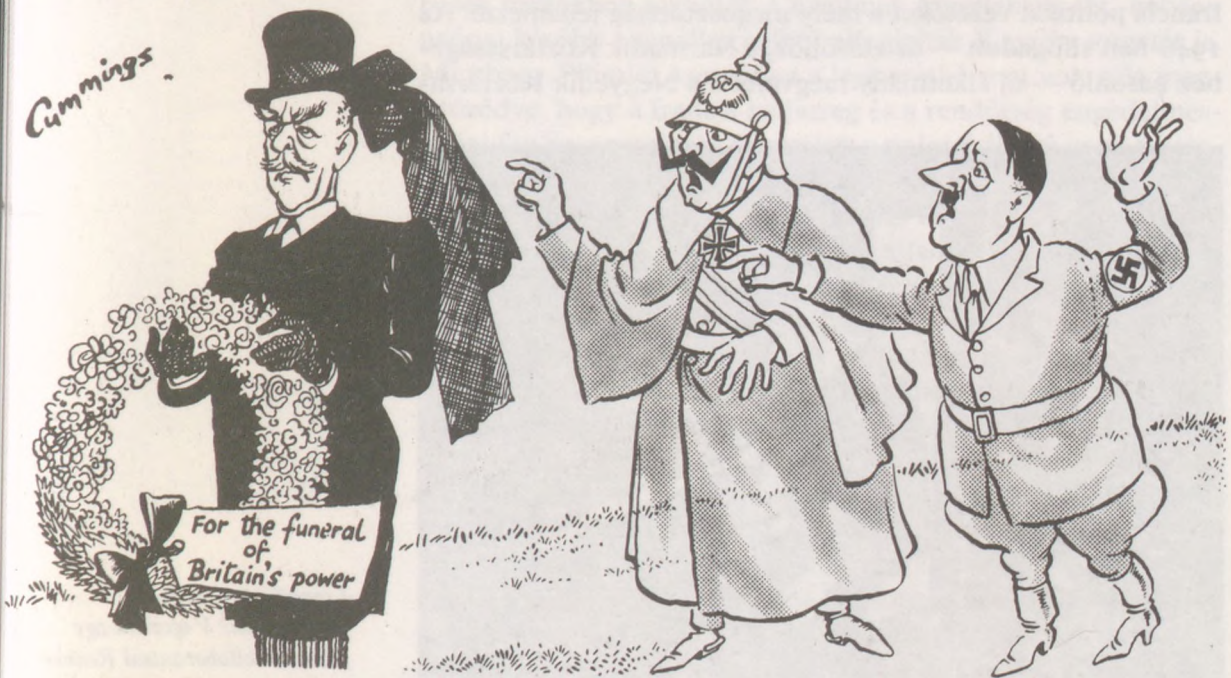
ezt az intézményt is. Az erőszak áterjedt Angliára, s még csak a körvonalai sem látszottak semmiféle megoldásnak.

1962-ben Dean Acheson, egy kiváló amerikai külügyi szakértő azt az észrevételt találta tenni, hogy „Nagy-Britannia elveszített egy birodalmat, de szerepet még nem talált helyette magának”. A megjegyzés „éles hivatalos tiltakozást” váltott ki Londonban, írta a *Times*, főként azért, mert az igazságot tartalmazta, azt, amit sok-sok brit már tudott, de nem vallott be magának. A hetvenes évek elején meglehetősen zavarodottság és önbizalomhiány uralkodott el a brit politikai életben. Az ország újabb kori történelme során soha nem zuhant olyan mélypontra a politikusok tekintélye, mint most. Hiába jóslták a külföldi szakírók, sőt, a brit kormányszakértők is, hogy az évezred végére a britek gazdasági nehézségeik miatt valószínűleg Nyugat-Európa „szegény emberei” lesznek, egyetlen nagy párt sem tudott az új idők támasztotta követelményeknek megfelelő, következetes politikát folytatni, hogy valamifajta politikai filozófiáról már szó se essék. Heath, ha késve is, de bevitte az országot a Közös Piacba, ami a nép körében csekély lelkesedést, viszont néhány annál hangosabb ellenvéleményt váltott ki. 1972 és 1973 súlyos sztrájkokat hozott s az emberek elégedetlenségüket úgy juttatták kifejezésre, hogy elfordultak a két nagy párttól, s szavazataikat Skóciában és Walesben a helyi „nacionalista”, Angliában pedig a húsz éve gyakorlatilag halott liberális pártra adták. Az 1974

Cummings, a Sunday Express karikaturistáját nem ragadtatta el Acheson észrevétele („Lassan a testtel, Mr. Acheson! Mi is arra a temetésre indultunk, de a miénk előbb érkezett el.” A koszorú felirata: Nagy-Britannia hatalmának temetésére)

Sunday Express

DECEMBER 9

“Careful, Mr. Acheson! We turned up for that funeral, but our own came first.”

London Express Service.

februárjában megtartott választásokon a nacionalisták és a liberálisok elegendő helyet szereztek ahhoz, hogy ők tarthassák fenn az erőegyensúlyt a hirtelen megcsappant szavazótáború két nagy párt között. W. Laqueur, a tel-avivi egyetem kiváló modern kori történésze 1970-ben a következő megállapításra jutott: „Hosszú történelme során a brit nép sokkal súlyosabb csapásokat is emelt fővel, töretlen tartással, elszántságot és nyugalmat tanúsítva vészelt át. De jóval könnyebb a népet a hirtelen veszélyhelyzetek elhárítására mozgósítani, mint egy olyan elhúzódó, lappangó válság leküzdésére, amilyen az országnak a második világháború után kellett szembenéznie.”

Franciaország Amikor a náci hadsereg 1940-ben lerohanta a Harmadik Köztársaságot, De Gaulle Angliába menekült és a „szabad franciák” vezérének nyilvánította magát. Az ország 1944-es felszabadulása után maga mellé állította a Résistance vezetőit és megalakította az Ideiglenes Nemzeti Egységkormányt. A vichyi kormány vezetőit és sok más kollaboránst bíróság elé állítottak. 800-at kivégeztek közülük (Pétain halálos ítéletét De Gaulle életfogytiglani fegyházra változtatta), 40 ezret pedig a nációkkal való együttműködésért börtönbüntetésre ítélték. Gyakran fordultak elő egyéni bosszúállások, egyes területeken pedig a lincstörvény vette át a hatalmat.

Akárcsak Európa többi részén, Franciaországban is szörnyű gazdasági állapotokat hagyott maga után a háború. Nagy területeket sújtott a pusztítás, munkát kellett találni a hazatérő kétmillió hadifogolynak és kényszermunkára hurcoltnak, hiány volt az alapvető fogyasztási cikkekből, akadozott az alapellátás és felszökött az infláció. Mindezen kihívásokkal szemben a francia politikai vezetőket a mély megosztottság jellemezte. Az 1946-ban elfogadott — az előzőhöz, a Harmadik Köztársasághoz hasonló — új alkotmány megvetette a Negyedik Köztársas-

Lincstörvény vagy igazságtétel? Végeznek egy francia kollaboránssal Rennes mellett nem sokkal a felszabadulás után, 1944 augusztusában

ság alapjait. Bár a franciák többsége az új alaptörvény mellett szavazott, két fontos kisebbség élesen ellenezte. De Gaulle úgy vélte, a francia államfőnek nagyobb hatalommal kell rendelkeznie annál, amennyit az alkotmány előír, sőt, még az amerikai elnökénél is. Lemondott az ideiglenes államelnöki posztról és Rassemblement du Peuple Français (RPF — Francia Népi Tömörülés) néven új pártot alapított. A kommunisták szintén meg akarták bénítani az új kormányzati rendszert. Mivel jól szervezettek voltak, élvezték Moszkva segítségét és számíthatnak minden ötödik francia támogatására, olyan erőt képviseltek, amellyel számolni kellett. A két véglet között helyezkedett el az a 14 politikai párt, amely minden reményét a rendszer működőképességébe helyezte. Nem maradt más út, mint kérészéletű koalíciók útján kormányozni: 1944 és 1958 között huszonhét különböző összeállítású kormány vezette az országot. 1947-ben és 1948-ban járványszerűen elharapóztak a munkáltatók és a munkavállalók közötti, a kommunista CGT által szított konfliktusok, amelyek 1948 októberében 300 ezer bányász hat héten át tartó sztrájkjában tetőztek. A franciaországi demokrácia veszélyesen közel került ahhoz, hogy vagy a kommunisták vagy a kommunistaellenes RPF egyszerűen lesöpörjék a színről. Szorult helyzetéből a Marshall-segélynek köszönhető némi gazdasági fellendülés mentette ki. A Negyedik Köztársaság ugyan megúsza, de igazán nem tudott megerősödni. Az indokínai háború, majd az algériai felkelés újabb megosztottsághoz vezetett a pártok között. 1958-ra a parlamenti kormányzás lényegében megbénult, s a nép egy emberként ábrándult ki a Negyedik Köztársaságból. 1958. május 13-án katonatisztek és fehér telepesek magukhoz ragadták a hatalmat Algériában, sőt, néhány nappal később ellenállás nélkül elfoglalták Korzika szigetét is. Minthogy Pflimlin kormánya a legkevésbé sem volt róla meggyőződve, hogy a francia hadsereg és a rendőrség engedelmeskedni fog parancsainak, felrémlt a polgárháború vagy a katonai diktatúra veszélye. Május 15-én az 1955 óta visszavonultan élő De Gaulle rászánta magát a döntő lépésre. „Franciaország az elmúlt tizenkét évben a katasztrófa felé botorkált — írta hírneves sajtónyilatkozatában. — A múltban a haza engem bízott meg avval a feladattal, hogy üdvössége felé vezessem. Ma, amikor újabb megpróbáltatásokkal néz szembe, tudnia kell, hogy készen állok átvenni a köztársaság irányítását.” A haza felsorakozott De Gaulle mögé. 1958 június 1-jén a tábornok hat hónapra felhatalmazást kapott elnöki rendeletekkel való kormányzásra. A Negyedik Köztársaság kimúlt.

A Negyedik Köztársaság drámai kudarcai könnyedén elfedhetik a szemünk előtt vívmányait, melyek kétségtelenül léteztek és sokáig éreztették hatásukat. A Monnet-hoz hasonló férfiúknak, illetve a jól képzett és messzire tekintő közhivatalnokseregnek köszönhetően a francia gazdasági tervezés hatékonyan és sikeresen működött. A hatvanas—hetvenes évek folyamatos gazdasági növekedésének alapjait még a Negyedik Köztársaság

LES GALERIES S^T ELISABETH
 Meubles et tapisseries
 172-174, RUE DU TEMPLE, 172-174 - PARIS
 Meubles et Tapisseries
 présentent chaque semaine
une BONNE AFFAIRE
 200 articles choisis de l'ANTIQUAIRE
 qui présentent d'exceptionnelles valeurs
 Dites également
LES GALERIES S^T ELISABETH
 172-174, RUE DU TEMPLE, 172-174 - PARIS
 OFFRE n° 3 du 12 mai au 13 mai

l'Humanité
 ORGANE CENTRAL DU PARTI COMMUNISTE FRANÇAIS
 FONDATEUR : JEAN JAURES
 DIRECTEUR : ETIENNE FAJON
 CHEF DE RED. : VAILLANT-COUTURIER
 DIRECTEUR : MARCEL CACHIN
 5, boulevard Poincaré - PARIS 7
 Tél. : 100 15 01
 100 15 02
 100 15 03
 100 15 04
 100 15 05
 100 15 06
 100 15 07
 100 15 08
 100 15 09
 100 15 10
 100 15 11
 100 15 12
 100 15 13
 100 15 14
 100 15 15
 100 15 16
 100 15 17
 100 15 18
 100 15 19
 100 15 20
 100 15 21
 100 15 22
 100 15 23
 100 15 24
 100 15 25
 100 15 26
 100 15 27
 100 15 28
 100 15 29
 100 15 30
 100 15 31
 100 15 32
 100 15 33
 100 15 34
 100 15 35
 100 15 36
 100 15 37
 100 15 38
 100 15 39
 100 15 40
 100 15 41
 100 15 42
 100 15 43
 100 15 44
 100 15 45
 100 15 46
 100 15 47
 100 15 48
 100 15 49
 100 15 50
 100 15 51
 100 15 52
 100 15 53
 100 15 54
 100 15 55
 100 15 56
 100 15 57
 100 15 58
 100 15 59
 100 15 60
 100 15 61
 100 15 62
 100 15 63
 100 15 64
 100 15 65
 100 15 66
 100 15 67
 100 15 68
 100 15 69
 100 15 70
 100 15 71
 100 15 72
 100 15 73
 100 15 74
 100 15 75
 100 15 76
 100 15 77
 100 15 78
 100 15 79
 100 15 80
 100 15 81
 100 15 82
 100 15 83
 100 15 84
 100 15 85
 100 15 86
 100 15 87
 100 15 88
 100 15 89
 100 15 90
 100 15 91
 100 15 92
 100 15 93
 100 15 94
 100 15 95
 100 15 96
 100 15 97
 100 15 98
 100 15 99
 100 15 100

GALERIES S^T ELISABETH
 172-174, RUE DU TEMPLE - PARIS
 Meubles et tapisseries
 présentent chaque semaine
une BONNE AFFAIRE
 200 articles choisis de l'ANTIQUAIRE
 qui présentent d'exceptionnelles valeurs
 Dites également
LES GALERIES S^T ELISABETH
 172-174, RUE DU TEMPLE, 172-174 - PARIS
 OFFRE n° 3 du 12 mai au 13 mai

DEFI A LA REPUBLIQUE COTY PRESSENT DE GAULLE POUR FORMER LE GOUVERNEMENT

Pour barrer la route au fascisme, pour un gouvernement de défense républicaine, rassemblez-vous et unissez-vous
MULTIPLIEZ LES ARRETS DE TRAVAIL
MANIFESTEZ CONTRE LA DICTATURE

Exigez des députés, par d'innombrables messages, qu'ils disent NON A DE GAULLE

Appel du Comité Central du Parti Communiste Français

Travailleurs et républicains,
 Français et Françaises,
 L'Assemblée nationale vient d'être mise en de-
 mande par le président de la République d'avoir à
 désigner le général de Gaulle comme chef du gouver-
 nement. Cette sommation intolérable intervient au
 moment où la majorité républicaine a manifesté par
 ses votes massifs et répétés son refus de précipiter le
 pays dans les ornières et la guerre civile et où, à
 travers toute la France, s'affirme avec une puissance
 imposante la volonté de défense républicaine.
 Au même instant, à Alger, le général factieux
 Massu, au nom des rebelles que de Gaulle n'a cessé
 de couvrir et d'encourager, se déclare prêt à porter
 celui-ci au pouvoir par la force armée sur une décision
 de sa part.
 Ni le Parlement ni le pays n'acceptent ce double
 défi.
 Le pays veut que soient respectées la loi et la
 Constitution et que soit formé sans délai un gouver-
 nement d'appui sur la majorité républicaine de l'As-
 semblée.
 Le Comité Central du Parti Communiste Français
 appelle solennellement tous les travailleurs, tous les
 démocrates, tous les patriotes à se tenir en perma-
 nence en état d'alerte, à répondre énergiquement à tou-
 te tentative fasciste, à multiplier les comités de dé-
 fense républicaine, à manifester sous toutes les formes
 leur résolution d'empêcher à la France les horres et
 les souffrances d'une dictature militaire et fasciste.
 Le Comité Central lance un pressant appel à la
 jeunesse, aux jeunes travailleurs ouvriers et paysans
 ainsi qu'aux étudiants, il s'adresse aux soldats, avia-
 teurs et marins pour qu'ils accomplissent fidèlement
 leur devoir civique et qu'ils agissent partout aux côtés
 du peuple contre les hommes de la guerre et du fas-
 cisme, pour la défense de la République.
 Par son unité, par sa détermination, le peuple de
 France lèvera le défi des généraux factieux et des
 hommes de la guerre civile.
 Vive la République !
 Vive la France !
 Le Comité Central du Parti Communiste Français.
 Le 29 mai 1958.

Grèves et manifestations dans les grandes villes de France

- ♦ 30.000 à Lyon
- ♦ 15.000 à Marseille
- ♦ 10.000 à Grenoble
- ♦ 10.000 à Nice
- ♦ 8.000 à Boulogne
- ♦ 5.000 à Loriet
- ♦ 4.000 à Rouen
- ♦ 3.000 au Havre

— MOI aussi, je suis pour la République

GRÈVE DES ENSEIGNANTS aujourd'hui dans toute la France

- ♦ Les parents d'élèves sont invités à ne pas envoyer leurs enfants à l'école.
- ♦ L'Union Nationale des Étudiants de France d'appui aux manifestations publiques prévues.
- ♦ Dans des lycées, les comités de républicains appellent les élèves à ne pas se présenter en classe.
- ♦ La CGT, l'Union des syndicats parisiens et l'UGCF appellent leur appui total au mouvement.
- ♦ Meeting cet après-midi à la Bourse du Travail (à l'appel de la F.E.N., de S.G.E.N. et de l'U.N.E.F.).

(Voir en page 2.)

PAGE 9
Marcel PRENANT
 professeur
 à la Sorbonne :
 « En signe de désapprobation
 la dictature de sobre »

★
André WORMSER :
 « Quelque chose se fait
 les instituteurs »
 Nos inf. p. 3, 4, 5, 8 et 9

25.000 métallos de la Sambre arrêtent le travail cet après-midi

AMIS CAMPEURS
10%
 10% de réduction sur les
 produits de la Sambre
 Commerce unifié, Odeon, L'Express
 à la loi des Filles de la Sambre
 Métro, St-Basile-Proulx

UNE DÉCLARATION DU GROUPE PARLEMENTAIRE COMMUNISTE

A LORS qu'on attendait les partisans du général de Gaulle
 se groupaient une 100 000 à l'Assemblée contre 600,
 le président de la République, dans un message, qui
 constituait une véritable sommation à la représentation natio-
 nale, prétendait imposer au Parlement le général de Gaulle
 comme chef de gouvernement.

Cette offre de démocratie ou plutôt de monarchie, à Alger,
 le général Massu et les hommes de la rébellion et de la
 guerre civile proposent de porter au pouvoir, par un coup de
 force militaire, le général de Gaulle sur une simple décision
 de cabinet, ce qui équivaut à l'instauration du régime de la
 guerre civile.

Il n'y a pas d'autre moyen pour diriger la guerre civile,
 que d'imposer le respect de la loi et de la Constitution.
 Le groupe communiste condamne toute tentative d'im-
 poser au pouvoir, sans aucune forme que ce soit, le général de
 Gaulle.

Ce qu'il faut au pays, c'est un gouvernement de défense
 républicaine basé sur les principes de la Constitution et
 d'appui sur la majorité républicaine de l'Assemblée et la
 pays républicain.

LE GROUPE PARLEMENTAIRE DU PARTI COMMUNISTE FRANÇAIS.

A kommunista L'Humanité
 tiltakozik az ellen, hogy Coty
 elnök De Gaulle-t kérte fel
 kormányalakításra. Ez, a lap
 szerint, egyet jelentene a
 fasizmus

De Gaulle másodszor vétőzta meg Nagy-Britannia felvételi kérelmét a Közös Piacba. Mr. Wilson, a brit miniszterelnök (1964–70) lebukszik a létrán

idején rakták le. Szép sikereket könyvelhetett el a francia külpolitika is. A franciák 1948 és 1957 közötti előrelátása és erőfeszítése nélkül aligha jöhetett volna létre a Közös Piac.

De Gaulle a háború utáni Európa legrendhagyóbb alakjai közé tartozik. 1890-ben látta meg a napvilágot. Katonai pályára lépett, s először 1934-ben, egy katonai stratégiai kérdésekről szóló könyvvel hívta fel magára a figyelmet. Ebben azt állította, hogy az eljövendő háborúkat légierővel és gyalogsággal támogatott mozgékony tankhadosztályok fogják megnyerni. Felettese a francia hadseregben nem sokat törődtek vele, de amikor a németek 1940-ben bebizonyították igazát, még a Harmadik Köztársaság utolsó napjaiban hadügyminiszter-helyettesé nevezték ki. Amikor Nagy-Britanniába szökött és megalakította a „szabad francia” hadsereget, a vichyi kormány távollétében halálra ítélte — de honfitársai millióinak szemében ő mentette meg a haza becsületét. A büszke és érdes modorú hazafival mind Churchill, mind Rooseveltt nehezen jutott dűlőre. Nem engedett abból, hogy Franciaország nevében nyilatkozik meg, és megkövetelte az államfőnek kijáró bánásmódot. Ezután következett diadalmas bevonulása a felszabadított Párizsba 1944-ben. Nemzeti hősként tekintettek rá, s bár 1944-től 1955-ig serényen részt vett a politikai csatározásokban, sikerült azt a látszatot megőriznie, hogy fölötte áll a hétköznapi politizálásnak. 1958-ban többek közt ez tette őt rendkívül vonzóvá a széles néptömegek előtt.

Politikai nézetei inkább a XVIII., semmint a XX. századot idézték. „Franciaország nagyság nélkül — semmi!” — hangzik visszaemlékezéseinek első sora, s legfőbb célul azt tűzte maga elé, hogy visszaállítsa Franciaország nagyságát és honfitársainak e nagyságba vetett hitét. Mind beszédben, mind írásban mestere volt a francia nyelvnek; megjelenése és egész személyisége tekintélyt parancsolt, s fenséges nyugalommal és már-már vérforraló arroganciával tudott fölülelni az átlagemberek napi gondjain. Uralkodói stílusával hiába kelt volna versenyre más politikus. Mesterien bánt a nyilvánossággal is. Ritkán fordultak elő kapkodó repülőtéri sajtótájékoztatók vagy kutyafutásban, a járdaszegélyen adott interjúk — sajtókonferenciáit gondos koreográfia és rendezés jellemezte, s maga választotta meg televíziós beszédeinek helyét és idejét. De Gaulle azonban nem volt diktátor. Bár ragaszkodott az 1958-as alkotmányban biztosítottnál jóval szélesebb elnöki jogkörhöz, őszintén hitte, hogy a hatalom legfőbb letéteményese maga a francia nép, s a fontos kérdésekben választások vagy népszavazások formájában gyakran adta meg a lehetőséget arra, hogy a nép kifejezésre juttassa akarátát. És mihelyst a többség egyértelműen ellene foglalt állást — amint az az 1969-es, az önkormányzati reformok ügyében megtartott népszavazás alapján kiderült —, habozás és minden jel szerint bármiféle rosszérzés nélkül lemondott.

1958 és 1966 között De Gaulle sikert sikerre halmozott. Tevékenységével elsősorban a külpolitikát vette célba. 1962-

ben olyan megoldással tett pontot az algériai kérdés végére, amit nagyon kevesen vártak tőle, s amelyet addig senki nem mert megkockáztatni: teljes függetlenséget biztosított Algériának. Mindenre elszánt fehér gyarmatosítók egy csoportja megpróbálta meggyilkolni az „árulásért”, de a franciák döntő többsége egyetértett vele. Ezután kivonult Afrika többi francia gyarmatáról is. Szinte beteges gyanakvással viseltetett az Egyesült Államok iránt, amely katonai és gazdasági erejében látta Franciaország és Nyugat-Európa valódi függetlenségének legfőbb akadályát. Kivonta a francia hadsereget a NATO-ból, és a szervezet főhadiszállása 1966-ban Párizsból Brüsszelbe költözött. Különleges kapcsolatrendszerrel épített ki Nyugat-Németországgal, s — csak részleges sikerrel — ugyanerre törekedett Oroszországgal, Kínával és Kelet-Európa országaival. Nagy hangsúlyt fektetett a francia hadsereg megerősítésére és atomfegyverrel való felszerelésére.

Eleinte ellenezte a Közös Piacot is. A Monnet-hez és Spaak-hoz hasonló gondolkodású politikusok által elképzelt, gazdaságilag és politikailag egyesített Európa nem állt összhangban De Gaulle nemzeti büszkeségével, hazája eljövendő nagyságába vetett hitével. Az Európai Gazdasági Közösség csak annyiban érdekelte, amennyiben Franciaország közvetlen hasznát szolgálta. Ezért gátolta meg Nagy-Britannia belépését is: úgy vélte, a brit tagság növelné Amerika, s csökkentené Franciaország európai befolyását. 1965-ben ráadásul, a közös agrárpolitika kapcsán felmerült nézeteltérések miatt bojkottálta az üléseket, s ezzel megbénította a közösség munkáját. Bár a hat ország közötti ellentétek végül elsimultak, s De Gaulle visszavonulása után Nagy-Britannia, Dánia és Írország beléphetett a szervezetbe, az EGK működését a továbbiakban már nem hatotta át a közös cél tudata.

Otthon a gaulle-izmus első nyolc esztendeje gyors felvirágzást hozott; a francia iparba életet pumpáló új dinamizmus és a stabilitás a franciák nagy többségét elégedettséggel töltötte el. Egy el nem hanyagolható kisebbség azonban mindig is rossz szemmel nézte a gaulle-izmust, s amikor az 1964—65-ben beköszöntött stagnálás után a kormány nem tudta sem a munkanélküliséget mérsékelni, sem az árakat leszorítani, forrni kezdett az elégedetlenség.

Történt pedig, hogy Párizs egyik elővárosában, Nanterre-ben 1967-ben a helyi egyetem szociológia szakos hallgatói és előadói sztrájkot hirdettek, egyrészt a franciaországi oktatásban uralkodó állapotok, másrészt általában a kapitalizmus és konkrétan a vietnami amerikai beavatkozás elleni tiltakozásul. 1968 februárjában a Sorbonne diákjai csatlakoztak a sztrájkhoz. Amikor a rendőrök megpróbálták közbeavatkozni, a sztrájkolók erőszakra erőszakkal válaszoltak. Az egy hétig tartó párizsi utcai harcok ideig-óráig egy táborba terelték a szakszervezeteket és a diákok mögött álló szocialista és kommunista pártot. Május 17-én tízmillió munkás lépett sztrájkba a kormány ellen. De

1968. május, Párizs.
Rohamrendőrök és diákok
néznek farkasszemet egymással
a Boulevard Saint Michelen, a
Quartier Latinben

Gaulle nem tudta leplezni undorát: „Reformok igen, felfordulás nem” — jelentette ki. Némi habozás után titokban ellátogatott a Németországban állomásozó francia csapatokhoz, hogy kipróbálja, számíthat-e rájuk. Ezután általános választásokat írt ki. Ekkorra már gyöngülni kezdett a diákok és a munkások közötti egység, mivel a kommunista befolyás alatt álló szakszervezetek tekintélyes béremelést értek el, a totális forradalom kirobbantása pedig nem állt érdekükben. A választásokon a gaulle-isták tekintélyes többséggel nyertek, s fölényüket 1969, a tábornok visszavonulása után is sikerült megőrizniük. Az államelnök Georges Pompidou lett, akinek kevésbé ellentmondásos kormányzása alatt folytatódott a gyors gazdasági növekedés és erősödött a stabilitás.

Nyugat-Németország 1945-ben a németek az egy diktátort, Hitlert négyre, a négy szövetséges okkupációs zóna parancsnokára cserélték. „Hódítókként, de nem elnyomókként jöttünk” — hirdették 1945-ben a szövetségesek falragaszai, s a németeket egy percre sem hagyták kétségek közt afelől, hogy valóban meghódították őket. A szövetségesek késlekedés nélkül hozzáláttak a német társadalom megtisztításához a náciktól. A túlélő főnácikat Nürnbergben állították bíróság elé, míg az alacsonyabb rangúakkal szemben az egyes zónákban folytattak vizsgálatot és eljárást. Legalaposabban az amerikaiak dolgoztak: 12 millió kérdőívet töltettek ki és 930 ezer személyt találtak bűnösnek. Míg a britek csak 22 ezer, az oroszok 18 ezer, a franciák pedig 17 ezer, ők 170 ezer fő ellen emeltek vádat komolyabb bűnökért. A vizsgálati fogságban tartott jelesebb nácikat — és főként a volt SS-tagokat — internálótáborokba zárták, amelyek némelyikében a körülmények már-már a hírhedt koncentrációs lágerekre emlékeztettek. A nácitlanítási programot sok-sok német, köztük köztiszteletnek örvendő antifasiszták is sérelmezték. Kifogásolták hatástalanságát: sok igazi náci ép bőrrel megúszta, sokakat viszont ártatlanul ért a büntetés. Ezenkívül elodázta az újjáépítés életbevágó feladatának megkezdését is.

A hidegháború előrehaladtával a nyugati szövetségesek úgy határoztak, hogy a kommunizmus további európai terjeszkedését megakadályozandó, partnerként fogják kezelni Nyugat-Németországot és visszaállítják a parlamenti demokráciát. Az

Adenauer (balra) De Gaulle-lal és dr. Lübkevel. A fénykép 1962-ben készült, amikor Adenauer az NSZK kancellárja, Lübke pedig elnöke volt

1949-es alaptörvény kimondta a Német Szövetségi Köztársaság megalakulását. Az új államalakulat tíz szövetségi államot (Land) tömörített, melyek mindegyike saját törvényhozással rendelkezett. A központi, szövetségi parlament székhelyéül Bonnt választották. Az alaptörvény olyan megszorításokat is tartalmazott, amelyek szinte lehetetlenné tették a weimari köztársaságot kivéreztető kis pártok működését. Az elkövetkezendő huszonöt évben három párt uralta a politikai színteret: a főként katolikus és mérsékelt konzervatív kereszténydemokrata CDU, a szocialista SPD és az északnémet konzervatívok és a délnémet liberálisok meglehetősen furcsa keveréke, a szabaddemokrata FDP. Az FDP ugyan eltörpült a CDU és az SPD mellett, de a két nagy párt között olyan egyensúly alakult ki, hogy gyakran az FDP játszotta a mérleg nyelvét, és rendre sikerült kormányra kerülnie.

Az első, 1949-es parlamenti választásokon a CDU és az FDP alakítottak koalíciós kormányt, melynek Adenauer, a CDU első embere lett a kancellárja. Adenauer ekkor már a hetvenharmadik életévében járt. Kölnben született egy alacsony beosztású és rosszul fizetett állami hivatalnok gyermekeként, és egész életében alig mozdult ki a Rajna-vidékről. Miután befolyásos családból választott magának feleséget, a helyi kormányzati apparátusban vállalt munkát. 1909-ben Köln városának főjegyzője, majd 1917-ben főpolgármestere lett. A nagy munkabírási, köztisztelőnek örvendő államigazgatási szakember 1933-ig maradt hivatalban. Addig sem leplezte azonban a náci rezsimmel szembeni ellenszenvét, s míg ők voltak hatalmon, addig amolyan „alkonyi létben” élt Köln melletti visszavonultságában. 1944-ben rövid időre koncentrációs táborba zárták. Minthogy a weimari köztársaság azon kevés kereszténydemokratái közé tartozott, akik úgy úszták meg a nácizmust, hogy nem működtek vele együtt, rövidesen a CDU és 1949-től Nyugat-Németország első embere lett.

Tizennégy éven át, nyolcvanhét éves koráig maradt hatalmon. Célja az volt, hogy biztosítsa országa számára az oly életően fontos stabilitást, s ezt maradéktalanul el is érte. A gazdaságot a kivételes tehetségű Erhardra bízta, míg ő a külügyek intézésébe vette magát. Oroszország és Kelet-Németország felé az engesztelhetetlen szembenállás politikáját folytatta, s 1955-ben az NSZK az ő vezetésével belépett a NATO-ba. Nyugat-Európa felé viszont a megbékélést szorgalmazta, s főszerepet játszott a Közös Piac létrehozásában. Szoros barátság fűzte De Gaulle-hoz, s 1958 és 1962 között Németország és Franciaország szorosabban működtek együtt, mint addigi történelmük során valaha. Az ötvenes években tekintélyes tömeg támogatást élvezett: 1953-ban és 1957-ben a CDU egyértelmű többséget szerzett az SPD és az FDP egyesült erőivel szemben. Adenauer népszerűsége ezután hanyatlani kezdett. A császári Németország gyermeke volt, s hosszú életében szinte mindvégig tekintélyes hatalmat birtokolt. Lelke mélyén egy csipetnyit

idegenkedett a demokráciától, s hajlott arra, hogy kollégiait jó atyaként kezelje. Már túl öregnek tűnt a feladathoz, de a méltóságteljes visszavonulásról hallani sem akart. Kormányának belpolitikáját mind több bíráló érte — leginkább az oktatásügyben szembetűnő — eredménytelensége miatt.

A több helyről érkező nyomás hatására 1963-ban végül lemondott, de a CDU-n ez mit sem segített. A pártok közötti egyezkedés zavaros időszaka következett, amelyben az SDP maga mögé tudta állítani az FDP-t és 1969-ben Willy Brandt vezetésével kormányt alakított.

Az új kancellár új fejezetet nyitott Nyugat-Németország történetében. Brandt — eredeti nevén Herbert Frahm — 1913-ban született Lübeckben. Anyja tizenkilenc éves bolti eladó volt. Apját nem ismerte, teherautósofőr és meggyőződéses szocialista nagyapja nevelte föl. 1933-ban, immár aktív szociáldemokrataként Berlinben csatlakozott az illegális náciellenes mozgalomhoz. A Willy Brandt fedőnevet választotta magának. A szocialisták és kommunisták utáni náci hajsza elől Norvégiába menekült, elvett egy norvég lányt, és csatlakozott a német megszállók elleni norvég ellenálláshoz. Ismét szöknie kellett, ezúttal Svédországba. A háború után Norvégiában kívánt letelepedni, és megszerezte a norvég állampolgárságot. Újságíróként kereste kenyerét, s amikor a nürnbergi perekről küldték tudósítani, úgy döntött, végleg visszatér hazájába. Nyugat-Berlinbe költözött, s tíz év múlva már a város főpolgármesterének választották meg. Egyszeriben a hidegháború legforróbb csatáinak kellős közepében találta magát, s szinte le sem került az újságok címlapjára. Az orosz és keletnémet fenyegetésekkel szembeni bátor kiállása nemzetközi elismerést szerzett neki, és sok nyugatnémet igazi hőst látott benne. 1961-ben az SDP vezetőjének választották.

Brandt (jobbra) Kennedy elnökkel a Fehér Házban 1961-ben. Brandt a Szabadság Harangjának modelljét kapta elismerésül azért, amit nyugat-berlini főpolgármesterként a szabad világ értékeinek a védelméért tett

Brandt kancellári kinevezése után azonnal megfordította a nyugatnémet külpolitika előző húsz évének irányvonalát, s a gyanakvás és a megosztottság helyett a bizalomra és az együttműködésre alapozva megpróbálta országát a Keletet és a Nyugatot összekötő híddá tenni. Egyezményeket írt alá Lengyelországgal, Kelet-Németországgal, Csehszlovákiával és Oroszországgal, amelyek eredményeként elismerték Németország és Kelet-Európa háború után megállapított határait, normális diplomáciai viszony kezdődött az NSZK és a Szovjetunió, illetve az NDK között, s az NSZK kereskedelmi kapcsolatokra lépett a kommunista Európával. Az „Ostpolitik”, azaz a keleti politika fontos lépés lett az európai hidegháború felszámolása felé, s Brandtot 1971-ben Nobel-díjjal tüntették ki a béke ügyéért tett szolgálataiért. A rá következő évben honfitársai nagyobb számban szavaztak neki bizalmat, mint az előző választásokon.

Olaszország Közvetlenül a második világháborút követő évek meglepő módon nagyobb megrázkódtatások nélkül teltek el. A hála ezért legfőképpen a kereszténydemokrata miniszterelnököt, De Gasperit és a kommunista pártvezért, Togliattit, az igazságügyminisztert illeti. De Gasperi a három legnagyobb pártot, a főként katolikus kereszténydemokratákat, a szocialistákat és a kommunistákat tömörítő koalíciós kormány élén állt. Elmaradtak a háborús bűnökért való bírósági felelősségrevonások, senki nem követelt szigorú büntetést a fasisztáknak. Új, demokratikus alkotmányt fogadtak el, s 1946-ban népszavazás útján eltörölték a királyságot. A kommunista párt 1945-ben minden ötödik olasz támogatását bírta, s miközben a kelet-európai kommunisták lassan kiszorították ellenfeleiket a politikai porondról, Olaszországban sem tűnt lehetetlennek egy kommunista hatalomátvételi kísérlet. De Gasperinek azonban nem lehetett túljárni az eszén. 1947-ben felmondta a koalíciót a kommunistákkal, s a hidegháborús félelmeket kihasználva nagy többséggel megnyerte az 1948-as választásokat. A következő tizenöt évre a kereszténydemokraták lettek a legnagyobb parlamenti párt. Ennek dacára Franciaországhoz hasonlóan Olaszországban is a kis pártok, illetve az általuk alkotott koalíciók uralták a politikai életet.

A gyors gazdasági növekedés és a közös piaci tagság ellenére a kereszténydemokrata többségű kormányok — különösen a szociális szférában — igen szerény eredménylistával büszkélkedhettek. Az olasz oktatás és a jóléti szolgáltatások a legfejlettebbek voltak egész Nyugat-Európában, a jogrendszer és az államigazgatás a legkevésbé hatékony. A baloldali pártok, a szocialisták és a kommunisták egyre nagyobb tömegtámogatásra tettek szert, míg 1963-ban a szocialistákból és a kereszténydemokratákból álló balközép koalíció vette át az ország irányítását. Nem indultak rosszul. Addig elképzelhetetlen összegű alapot különítettek el a közoktatásra, s ötéves programot dolgoztak ki az eltérő fejlettségű vidékek gondjának megoldására. A banditizmustól fertőzött Szardínián és Szicíliában a rendőrséget

szigorúbb fellépésre ösztönözték. Az 1968-as választásokig azonban túl sok ígéret maradt teljesítetlen. Miközben a kommunisták növelték a szavazótáborukat, a kereszténydemokratákat megosztotta a válás legalizálása körüli vita. Kormányok jöttek, kormányok mentek, s bár 1970-ben két fontos reformot is elfogadtak — az egyiket az új, regionális kormányzatok felállításáról, a másikat a válás engedélyezéséről —, a politikai helyzet mit sem javult. A stabil kormány hiánya, a feltűnően hozzá nem értő közigazgatás, a működésképtelenség szélén egyensúlyozó jogrend, az elégtelen jóléti szolgáltatások és a hiányos oktatási rendszer szélsőséges csoportok felbukkanásához vezetett. A hetvenes évek elején nőtt az újfasiszta MSI népszerűsége, szélsőségesek szabotázsakciókat és gyilkosságokat követtek el.

A Közös Piac

A középkor óta már sokakban merült fel az Egyesült Európa álma, de 1945-ig ezek az álmok kilátástalan ábrándoknak tűntek, olyan nagy különbségek választották el az európai nemzeteket. 1945 után azonban nem egy európai államférfi szemében az egység több lett üres fantazmagóriánál. Egység nélkül, érveltek, Európának nincs jövője. Nézeteiket jól megalapozott bizonyítékok támasztották alá. A szétszabdalt, egymással viszálykodó nemzetállamokból álló Európa az első világháború katasztrófáját hozta önmaga fejére. És ha ez nem lett volna elég, a második világháborúban megismételte ezt a produkciót, még szörnyűbb következményekkel. Ennek eredményeképpen míg Európa 1900-ban a világ uralkodó földrésze, a civilizáció központja, a tudományos és a művészeti haladás előőrséje volt, addig 1945-re eltörpült keleten Oroszország, nyugaton pedig az Egyesült Államok mellett. Egyetlen európai nemzet sem vetélkedhetett e két szuperhatalommal. Az igazi függetlenség, az igazi újjászületés és a hosszú távú biztonság csak akkor köszönthetett Európára, ha olyan fokú egységet sikerül létrehozni, amelyet addig még csak meg sem kíséreltek.

1958 január elsején hatalmas lépés tétetett meg az egység irányába: a kontinens második világháború utáni történelmének legfontosabb eseményeként megalakult az Európai Gazdasági Közösség, azaz a Közös Piac. Eleinte hat államot tömörített: Belgiumot, Hollandiát, Luxemburgot, Franciaországot, Nyugat-Németországot és Olaszországot. Tizenöt évvel később, 1973. január elsején újabb három tagországgal (Nagy-Britannia, Dánia, Írország) bővült. Az EGK nagyarányú gazdasági integrációt teremtett Nyugat-európa országai között, s alapítóinak szándéka szerint a nem túl távoli jövőben legalább valamilyen fokú társadalmi és politikai egység is kialakul nyomában.

Az EGK szellemi szülőatyja a kivételes nemzetközi tapasztalattal és kitekintéssel rendelkező, francia Jean Monnet volt. 1888-ban, Cognac városában született. Apja szeszkereskedelemmel kereste a napi betevőt. Monnet tizennyolc éves korában

Az EGK születésének pillanatai. 1957. március 25-én aláírják a római egyezményt

már konyakot árult a kanadai őserdőben; huszonnyolc évesen, mivel vesepanaszai miatt nem vonulhatott be a francia hadseregbe, a nyugati fronton szervezte a harcoló angol és francia csapatok közös utánpótlás-ellátását. Oly lenyűgöző eredményességgel dolgozott, hogy a háború után a két kormány felkérte a Népszövetség titkárhelyettesi funkciójának az ellátására. 1923-ban visszaadta ezt a megbízatást, s néhány éven át a családi cég felvirágoztatásán buzgólkodott. Belevette magát a nemzetközi üzleti életbe: járt az Egyesült Államokban, Lengyelországban, Svédországban, Kínában, s gáláns kalandba keveredett egy olasz diplomata feleségével, akit egy moszkvai válóper után feleségül is vett. A második világháború kitörésekor az Egyesült Államokban tevékenykedett Franciaország képviselőjeként, s első világháborús tapasztalatainak köszönhetően a britek is megkörményékezték. Franciaország eleste után a britek szolgálatába szegődött Amerikában, de szoros kapcsolatban maradt De Gaulle-lal. Amikor a háború után hazatért, számtalan ötlettel rukkolt elő arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne Franciaországot mozgásba lendíteni (l. 321. o.) és Európát (Nagy-Britanniát is beleértve) egységesebbé tenni. Monnet olyan ember volt, aki mindig a helyes kérdést fogalmazta meg,

és mindig a megfelelő embereknek tette fel őket; s nem röstellt utánajárni, hogy megbizonyosodjék, hogy valóban jó válaszokat kapott. Attól, amit egyszer a fejébe vett, nem tágitott, míg meg nem valósította.

Az első hétmérföldes lépés az európai egység felé 1950-ben tétetett meg. Monnet-ben feléledt a remény, hogy Franciaországot és Németországot esetleg rá lehetne venni arra, hogy hangolják össze szén- és acéltermelésüket egymással és más európai nemzetekkel. Ha két ilyen fontos iparág ügyében meg tudnak egyezni, akkor idővel a teljes gazdasági együttműködés is megvalósulhat. Készített erről egy feljegyzést, és elküldte a francia miniszterelnöknek, aki minden valószínűség szerint az iratot valamelyik fiókjába süllyesztette és azonnal megfeledkezett róla. Monnet-nak azonban akadt egy cimborája, aki a dokumentumot eljuttatta Schumanhoz, a francia külügyminiszterhez. Schuman magával vitte egy hétvégére vidéki otthonába, végignyálazta, majd hétfőn, Párizsban felhívta Monnet-t: „Döntöttem. Részemről elfogadom”. Ezután rávette a francia kormányt a terv támogatására, amit 1950. május 9-én, egy sajtókonferencián hoztak a világ tudomására. Schuman javaslatot tett az Európai Szén- és Acélközösség (ECSC) létrehozására.

A később Schuman-tervként közismertté vált elképzelés szerint a szén- és acéltermelést egyetlen iparágnek kell tekinteni, amit egyetlen nemzetközi központ irányít. A belgák, a hollandok, a luxemburgiak, az olaszok és a németek kapva kaptak az ötleten, a britek viszont — akárhogyan is győzködték őket Monnet — hallani sem akartak róla. „A mi népünk — jelentette ki Macmillan — semmiféle nemzetek fölötti hatalmat nem ruház fel azzal a joggal, hogy bezárhassa aknáinkat és acélműveinket.” A munkáspárt és a konzervatívok osztoztak abban a véleményben, hogy jobb, ha Nagy-Britannia kimarad a dologból. Az ECSC főhadiszállását Luxemburgban rendezték be, s első elnökéül Monnet-t nevezték ki. 1953-ban kezdett el működni, s rövidesen ragyogó sikereket produkált. 1953 és 1958 között a hat tagországban előállított acél mennyisége 42 százalékkal nőtt, s az sem mellékes, hogy mindenki meggyőződhetett az európai gazdasági együttműködés üdvös voltáról.

Monnet ezután egy közös védelmi szervezetet, az Európai Védelmi Közösséget próbálta életre hívni, amely elképzelései szerint az összehangolt védelmi politikától elvezetett volna a teljes európai egységig. A koreai háború idején, amikor Nyugat-Európa úgy érezte, hogy veszélyesen az Egyesült Államoktól függ Oroszországgal szembeni biztonsága, a terv közel került a megvalósuláshoz. Nagy-Britannia persze ebből sem kért, s miután Franciaország is az elképzelés ellen foglalt állást, az egészről nem lett semmi.

Az ECSC a közös honvédelem kudarca ellenére egyre erősödött. 1955-ben a tagországok külügyminiszterei a szicíliai Messinában összejöttek, hogy áttekintsék a további gazdasági

együttműködés lehetőségeit. Itt döntöttek az Európai Gazdasági Közösség, vagyis a Közös Piac, illetve egy európai nukleáris kutatóintézet, az Euratom létrehozásáról. A két új szervezet részleteinek a kidolgozásával a belga külügyminisztert, Paul-Henri Spaakot bízták meg. Monnet lemondott az ECSC elnöki tisztségéről, és megalakította az Európai Egyesült Államok Akcióbizottságot, amely az európai kormányokat és az európai közvéleményt akarta meggyőzni arról, hogy az európai egység nemcsak kívánatos, de lehetséges is. Az EGK szervezésére felkért Spaak-bizottság gyorsan és jól dolgozott. Spaak, a meggyőződéses európai és csodálatos szervező minden erejét bevetette, hogy a dolgok zökkenőmentesen menjenek. Egy ízben például, amikor a szakértők nem tudtak megegyezni a banánra kirótt védővámok ügyében, és a tárgyalások megrekedtek, Spaak kirohant a teremből és csak annyit mondott: „Két órát adok Önöknek. Ha akkorra sem jutnak dülőre, hívom az újságírókat, és közlöm velük, hogy mégsem építjük fel az új Európát, mert összevesztünk a banánon.” Mire visszatért, a banánvámok kérdése természetesen megoldódott. Alig telt el tíz hónap és elkészült mind az Euratom, mind a Közös Piac részletes terve. 1957. március 25-én a „Hatok” aláírták a Közös Piac alapokmányát, a római egyezményt, amely 1958. január elsején lépett életbe.

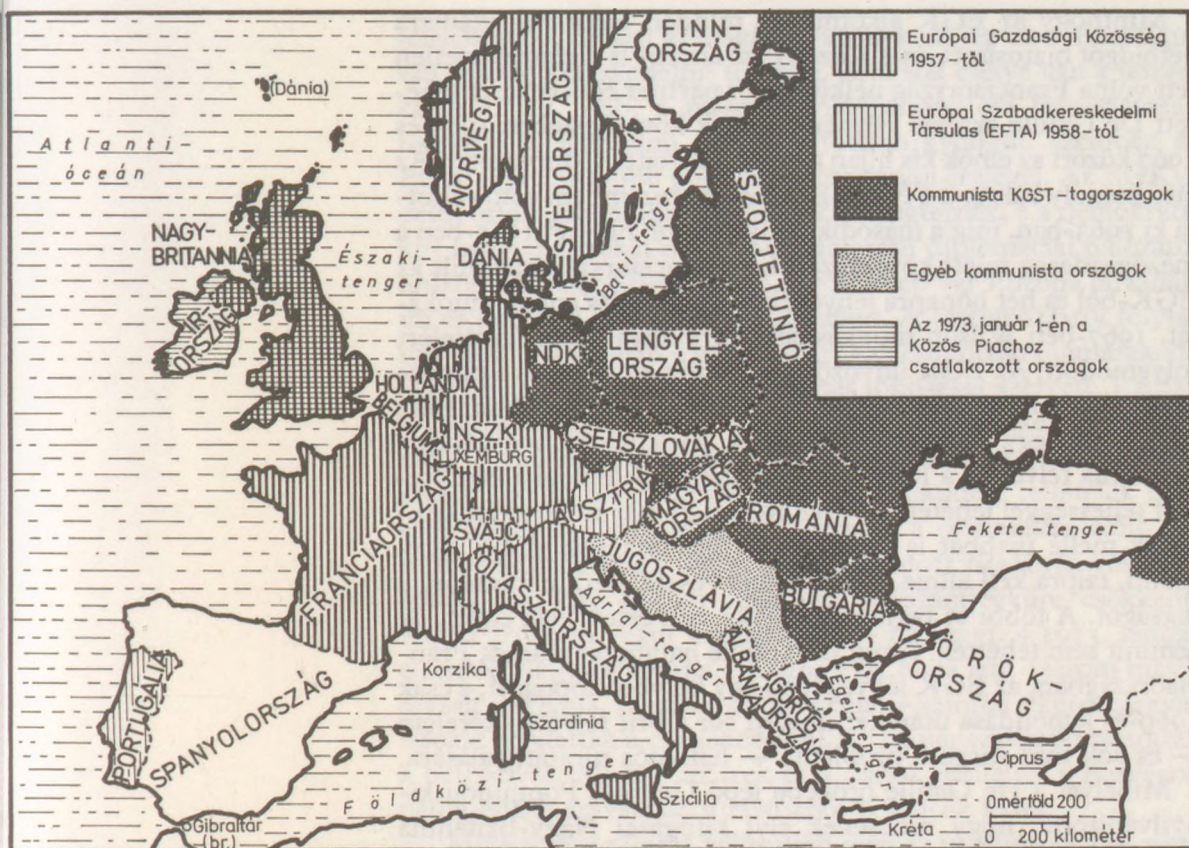
Az alapító tagok eltökélt szándéka, kezdődik a római egyezmény, „hogy megvessék az alapját az európai népek szorosabb egységének. Országaik társadalmi és gazdasági haladását oly módon kívánják biztosítani, hogy felszámolják az Európát megosztó határokat”. Ezt „a Közös Piac létrehozásával és a tagországok gazdaságpolitikájának fokozatos egymáshoz közelítésével kell előmozdítani, mely biztosítja a gazdasági tevékenység harmonikus fejlődését a Közösségen belül és . . . a tagországok szoros együttműködését”. A közösséghez csatlakozhat bármely európai ország. Gyarmatok, vagy a tagországok volt gyarmatai társult tagok lehetnek. A tagországok közötti összes vámhatárt 1967-re el kell törölni, mint ahogy erre az időre a Közös Piac, az ECSC és az Euratom szervezeteinek is össze kell olvadniuk. Az EGK napi irányítását kilenc fős testületre bízták, amelynek első elnökévé Hallsteint, a volt német külügyminisztert választották. A fontosabb döntések meghozatalára a Miniszterek Tanácsát hatalmazták fel (ez az illetékes, tehát legtöbbször a külügy-, pénzügy- és mezőgazdasági minisztereket tömörítette). Döntöttek az Európa Parlament létrehozásáról is, amelynek képviselőit a tagországok parlamentjei delegálták. Az Európa Parlamentet a viták és nem a döntéshozatal központjának szánták. Végül pedig felállítottak egy bizottságot is, amelynek az egyezmény pontjainak tisztességes betartását kellett felügyelnie.

A Hatok külügyminiszterei Messinában külön felkérték Nagy-Britanniát, hogy csatlakozzon a szervezethez. A britek, akárcsak az ECSC esetében, most sem adták be a derekukat. A

konzervatív kormány arra hivatkozott, hogy a csatlakozás meggyöngítené a Brit Nemzetközösséget, és hogy a római egyezmény túlságosan csorbítaná az ország gazdasági függetlenségét. És ráadásul a briteknek — bár nyilvánosan sohasem hangsúlyozták — valami azt súgta, hogy az EGK a védelmi közösséghez hasonlóan hamarosan megbukik.

A britek tévedtek. Az EGK első korszaka szakadatlan sikersorozatot hozott. Tíz évvel a római egyezmény aláírása után a Hatok közötti kereskedelem a négyszeresére nőtt. 1955 és 1964 között az összesített bruttó nemzeti termék 63 százalékkal növekedett, s 1964-re az EGK vált a világ legerősebb kereskedelmi nagyhatalmává, legnagyobb exportőrévé és nyersanyag-felvásárlójává. Mindezek tetejébe még a tagországok közötti harmonikus viszonyt is sikerült megőrizni. Közös agrárpolitikát dolgoztak ki, amely védte az európai farmereket (bár magas árakat szabott meg, és néhány termék, mint pl. a vaj esetében már-már botrányos túlermelést okozott), s a kitűzött határidő előtt tizennyolc hónappal megvalósították a vámuniót. Ezt követően Nagy-Britannia megkísérelt létrehozni egy rivális kereskedelmi övezetet, amelyben úgy akarták ösztönözni a tagországok közötti kereskedelmet, hogy az egyes kormányokat nem rendelik alá egy központi döntéshozó testületnek, mint az EGK-ban. Az Európai Szabadkereskedelmi Társulás, az EFTA Ausztriát, Dániát, Nagy-Britanniát, Norvégiát, Portugáliát, Svédországot és Svájcot foglalta magában, s a stockholmi konvenció 1959-es aláírása után, 1960. január elsején kezdte meg működését. Bár a társuláson belüli kereskedelem villámgyorsan növekedett és a tagországok, a Hatoknál lassabb tempóban ugyan, de fellendültek, az EFTA sohasem rendelkezett sem az EGK dinamizmusával, sem földrajzi egységével. Az EFTA Nagy-Britannia számára mentőakció volt, amely nem járt különösebb sikerrel. A stockholmi konvención jóformán meg sem száradt a tinta, amikor Nagy-Britannia már nyilvánvalóvá tette, hogy újragondolja egész politikáját az EGK-val szemben. „Azt hiszem — ismerte be 1960 januárjában Selwyn Lloyd brit külügyminiszter —, hibát követtünk el, amikor nem vettünk részt az ECSC megalakulásához vezető tárgyalásokon.” 1961 nyarán Macmillan konzervatív kormánya benyújtotta hivatalos felvételi kérelmét a Közös Piacba.

Számos ok indokolja a brit álláspont megváltozását. Legelőször is Nagy-Britannia előtt nyilvánvalóvá vált saját gazdasági gyengesége a Hatokkal, és katonai gyengesége az Egyesült Államokkal, valamint a Szovjetunióval szemben. Az 1956-os szuezi kaland bebizonyította, hogy amerikai segítség nélkül az ország nem tetszeleghet nagyhatalmi szerepben, s szertefoszlott az az illúzió is, hogy Nagy-Britannia „különleges viszonyt” tarthat fenn az Egyesült Államokkal. Ráadásul a Nemzetközösségen belül — ahelyett, hogy egységesebb és hathatósabb támogatást nyújtott volna Nagy-Britanniának a világpolitikában — a szét hullás jelei mutatkoztak.

19. A háború utáni Európa gazdasági szövetségesei

Ezután intenzív tárgyalássorozat kezdődött Brüsszelben a Heath vezette brit küldöttség és a Hatok között. Tizennégy hónapig tartó kemény munka után az összes konfliktust — közöttük a mezőgazdasággal és a nemzetközösségi kereskedelemmel kapcsolatosakat — elsimították. Ekkor lépett közbe az 1958-tól a francia köztársasági elnöki posztot betöltő De Gaulle. A tagországok megkérdezése nélkül megvétózta Nagy-Britannia fölvételét. Nagy-Britannia a tábornok szerint még nem volt felkészülve a csatlakozásra. Egy 1963. januári sajtókonferencián a következőket közölte a tárgyról: „Anglia szigetország, tengerek határolják; kereskedelme, piacai, nyersanyagforrásai olyan országokhoz kötik, amelyek nagyon különbözőek és nagyon messze fekszenek. . . . Hogyan tagozódhatna be Anglia jelenlegi élete, gazdasága, kereskedelme alapján a Közös Piacba?” De Gaulle valódi kifogásait nem kötötte a nyilvánosság orrára. Leginkább az zavarta, hogy Nagy-Britannia szoros kapcsolatot épített ki Amerikával — főként nukleáris téren. De Gaulle úgy hitte, hogy Nagy-Britannián keresztül Amerika kiterjesztheti befolyását a Közös Piacra, s eltökélte, hogy a Közös Piacnak ugyanolyan függetlenül kell tevékenykednie az Egyesült Államoktól, mint a Szovjetuniótól. Mindennek a tetejébe még attól is tartott, hogy ha Nagy-Britannia egyszer beforakodik a Közös Piacba, olyan erős lesz, hogy meggátolja a francia nemzeti érdekek érvényesítését a szervezeten belül.

Minthogy az EGK alkotmánya minden tagország számára vétőjogot biztosított, és a Közös Piac amúgy is elképzelhetetlen lett volna Franciaország nélkül, az öt partner édeskeveset tehetett De Gaulle akarata ellenére. Ennek következtében 1963 és 1967 között az elnök kis híján zátonyra futtatta a szervezetet. Az első komoly válságot a Nagy-Britanniával szembeni vétó váltotta ki 1963-ban, míg a második, fenyegetőbb helyzet 1965-ben a mezőgazdaság miatt következett be: Franciaország kivonult az EGK-ból és hét hónapra lényegében bojkottálta annak munkáját. 1967-ben Wilson munkáspárti kormánya ismét felvételért folyamodott. Az EGK üdvözölte a kezdeményezést és a tárgyalások azonnali megkezdését javasolta. De Gaulle azonban ismét összehívott egy sajtókonferenciát, és kijelentette, hogy Nagy-Britannia felvétele a Közös Piacba annak „jelenlegi állása szerint teljességgel lehetetlen”. Az 1963-ban már ismertetett kifogások mellé újabbat is talált: a brit gazdaságnak előbb, úgy mond, talpra kell állnia, s csak utána vesznek esetleg fontolóra a tagságot. A többi öt tagország egyike sem értett vele egyet, de semmit sem tehettek. Amíg De Gaulle hatalmon maradt Franciaországban, az EGK lényegében egy helyben topogott, s csak 1969-es lemondása után kerülhetett sor a brit felvételi kérelem — és sok más sürgető probléma — hathatós újratárgyalására.

Mihelyst a De Gaulle örökébe lépő Georges Pompidou nyilvánította, hogy nincsenek elvi kifogásai Nagy-Britannia belépése ellen, a Hatok felkérték a brit kormányt az újbóli jelentkezésre. Az 1970-ben megkezdődött tárgyalásokon Heath konzervatív kormányának küldöttségét először Barber, majd Rippon vezette. A tárgyalások 1971 júniusában sikerrel zárultak. A brit kormánynak ezután el kellett fogadtatnia a parlamenttel a kidolgozott feltételeket. A harc nehéznek ígérkezett. A brit közvélemény mélyen megoszlott: a közvéleménykutatások sem a tárgyalások, sem a parlamenti vita alatt nem mutattak ki egyértelmű többséget a csatlakozás mellett. Az EGK ellenfelei, akik szentül hitték, hogy ők képviselik a brit nép többségének akaratát, népszavazást követeltek. Ezt a kormány elutasította. A belépés ellen — Wilson 1967-es felvételi kérelme dacára — a munkáspárt mintegy kétharmada, a szakszervezetek és a konzervatívok egy jobboldali csoportja ágáltak a leghangosabban. Legfőképpen az árak és a politikai függetlenség miatt aggodalmaskodtak. De Gaulle-hoz hasonlóan ők sem kértek a Közös Piac Bizottság nemzetek fölötti hatalmából; a csatlakozás véleményük szerint Nagy-Britannia függetlenségének feláldozásával járt volna együtt. Úgyszintén elutasították az EGK közös agrárpolitikáját, ami azonnali magasabb árakat hozott volna, míg a gazdasági előnyök csak néhány év múlva jelentkeznének volna — vagy talán még akkor sem. A munkáspárt mintegy egyharmadát és az aprócska liberális párt egészének támogatását élvező kormányzat érvelése szerint ezzel szemben Nagy-Britannia számára a csatlakozásnak nincs alternatívája. Az EGK-val összevetve 1958 óta az ország gyengécske gazdasági

teljesítményt préselt ki magából, s míg nem lép be a dinamikus fejlődő kereskedelmi tömbbe, nem sok esélye van a felzárkózásra. Mi több, a második világháború óta folyamatosan hanyatló világhatalmi pozíciója tovább gyöngül, szemben az EGK egyre nagyobb politikai és gazdasági erejével. Az EGK-n belül óriási gazdasági lehetőségek kecsegtetnek, s a demokratikus hagyományokat őrző és világméretű diplomáciai hálózatot működtető Nagy-Britanniára kulcsszerep vár Európa társadalmi és politikai jövőjének alakításában. A csatlakozásról folytatott első, elvi vitában a munkáspárt egy csoportjára támaszkodó kormány 112 szavazatos, kényelmes többséget szerzett. Ezután a csatlakozást támogató munkáspárti képviselőket szelíden a párt hivatalos álláspontjának elfogadására kényszerítették, amely szerint a konzervatívok által kialakított feltételek nem elég jók és új tárgyalások szükségesek a csatlakozás előtt. Az EGK-párti többség a feltételekről folytatott vita során vészesen apadt, sőt, egy kritikus éjszakán egyszámjegyre csökkent. Heath azonban végül kieroszakolta a törvényt, s 1973. január elsejétől Nagy-Britannia a Közös Piac tagja lett. Három másik ország — Dánia, Írország és Norvégia — szintén sikeres tárgyalásokat folytattak a csatlakozásról, de itt népszavazást tartottak a belépésről. Miután az írek és a dánok mellette, a norvégok pedig ellene szavaztak, a Hatokból Kilencek lettek.

„Milyen terv szerint valósuljon meg az új Európa?” — tette fel a kérdést Heath abban a beszédében, amelyet 1972. januárjában a brüsszeli Egmont-palotában mondott el azután, hogy Nagy-Britannia, Írország és Dánia aláírta a Közös Piachoz való csatlakozásról szóló egyezményt. „Erős és magabiztos Európára van szükségünk. Olyan Európára, amelyben mindannyian a kelet—nyugati feszültség fokozatos enyhítésén, majd megszüntetésén fogunk munkálkodni. Olyan Európára, amely tudatában van barátai és partnerei érdekeinek, amely felnő ahhoz a felelősséghez, amely az emberiségnek a jobb jövőjéért folytatott harcában reá hárul. Ezért ez az ünnepélyes pillanat valaminek a végét és valaminek a kezdetét jelzi. Véget vet az Európát évszázadokon át mételyező megosztottságnak, s új szakaszt nyit egy új, egy nagyobb, egyesült Európa építésében. Ez ma nemzedékünk feladata Európában.”

Kétség sem férhet hozzá, az elképzelés nemes — csak hogy mind Nagy-Britannia, mind közös piaci partnerei azóta mintha hátat fordítottak volna neki.

Utószó a magyar kiadáshoz Európa 1973 után

Martin Roberts a 18. század végétől 1973-ig beszéli el Európa történetét. Azóta két évtized telt el, amelyben, túlzás nélkül állíthatjuk, korszakváltó jelentőségű változások érlelődtek meg és zajlottak le a kontinensen. Korábban csupán háborúk, forradalmak formálták át hasonló mértékben a nemzetközi viszonyokat és számos ország belső rendszerét.

Az átalakulás még nagyon is új keletű. Maguk a folyamatok pedig sokkal kiterjedtebbek és bonyolultabbak annál, semhogy itt és most behatóbb elemzésükre vállalkozhatnánk. Úgy véljük azonban, hogy a könyv nem egyszerűen befejezetlen lenne — végtére is, minden jelenkorig ívelő munkát valamely időpontban abba kell hagyni —, hanem csonka maradna az új jelenségek, tendenciák bárha csak leltárszerű felmérése nélkül.

Nyugat-Európa fejlődésének legsajátabb vonása az integráció, amelyet 1991 végéig, a teljes gazdasági és politikai unió létrehozásának programját rögzítő szerződésig kísérünk figyelemmel. Világrészünk keleti felét viszont alapvetően a dezintegráció, az 1980-as években különösen felgyorsuló bomlás jellemezte. 1989–1990-ben a térség valamennyi országában megbuktak a posztsztálinista hatalmi rendszerek. Áttekintésünk zárópontját a diktatúrák megszűntét követő első demokratikus választások képezik. 1991 végére szétesett a Szovjetunió, történetének végét a Független Államok Közösségének megalakulása jelenti.

Az 1960–1970-es évek fordulóján Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban mind több jel mutatott arra, hogy már nem sokáig tarthat a megelőző évtizedekben, különösen a 60-as évek „aranykorában” megszokott lendületes és lényegében töretlen konjunktúra. Az amerikai kereskedelmi mérleg passzívrá fordult, és kiderült, hogy az 1949 szeptembere óta alig változtatott dollárárfolyam túlságosan magas, nem felel meg többé a globális gazdasági erőviszonyoknak. A dollárral szembeni bizalmatlanságot mindinkább igazolni látszott a növekvő amerikai infláció. 1971 augusztusában az amerikai kormányzat intézkedésének eredményeképpen megszűnt a dollár aranyra való átválthatósága. Viták után alakult ki a rugalmas valutaárfolyamra épülő új nemzetközi monetáris rendszer.

Nem sokkal ezután azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a világ-gazdaság sorsát már nem csupán a nyugati világ fővárosaiban intézik. Hosszú időn át csak az érdekelt szakemberek tudtak arról, hogy a kőolajtermelő országok már 1960-ban érdekvédelmi szövetséget hoztak létre. A Kőolaj-exportáló Országok Szer-

vezetésének angol nevéből képzett OPEC betűszót 1973 őszén az egész világ megismerte, majd éveken át még a hallatára is megborzongott.

A nyersolajkivitelből élő országok számára a dollár értékvesztése, továbbá az importált élelmiszerek és iparcikkek drágulása következtében a cserearányok 1970—1973 között 25,2 százalékkal romlottak, és az előrejelzések, mint kiderült, megalapozottan, csak további rosszabbodást ígértek. Az OPEC-nek és a „7 nővér” néven ismert gigászi olajtársaságoknak 1973 októberében nem sikerült megegyezniük az új árakban, mire az olajtermelők önálló döntéssel egy csapásra megnégyszereztek az olajárát. Az áremelés már elhatározott tény volt, amikor megkezdődött a negyedik arab—izraeli háború. Az OPEC-en belül 1968-ban megalakult arab különszervezet, az OAPEC szállítási tilalmat rendelt el az Izraelt segítő Egyesült Államokkal és Hollandiával szemben — a világ megismerkedett az olajfegyverrel. Az embargó persze növelte az olaj árát. 1979-ben a Perzsa-öböl vált háborús tűzfészekké, ami újabb drágulást okozott, az olajár 1970-hez képest közel nyolcszorosára emelkedett.

A megnövekedett energiaköltségek fokozták az inflációt és korlátozták a fejlesztésre, beruházásokra fordítható erőforrásokat. A gazdaság fejlődése megrekedt, és 1974—1975-ben kialakult a „stagfláció” néven megismert jelenség. A Közös Piac országaiban az ipari termelés 1973-ban 7,5 százalékkal, 1974-ben 1,8 százalékkal emelkedett, 1975-ben 7 százalékkal csökkent. A munkanélküliek száma az 1973-as 2,2 millióról 1975-re 4 millió fölé emelkedett.

A Közös Piacba tömörült országok kooperációs készségét most együttesen tette próbára a pénzügyi krízis és az energiaválság.

Nyilvánvaló volt, hogy az inflációt pusztán nemzeti eszközökkel nem lehet megfékezni. A nyugat-európai kormányok és a központi bankok elsődleges teendőjüknek a valutaárfolyamok stabilizálását tartották, az Egyesült Államokkal együttműködve. Az 1971-es washingtoni valutaegyezmény felértékelte a legfontosabb ipari országok valutáit a dollárral szemben és rögzítette dollárárfolyamukat; ezek a valuták dollárban konvertibilisek maradtak. A középárfolyamtól plusz-mínusz 2,25 százalékos eltérést, tehát összesen 4,5 százalékos ingadozást engedélyeztek. Ezt a közös piaci országok túlságosan tágnak tartották, és a valutaárfolyamok ingadozását egymás között plusz-mínusz 1,125 százalékra, összesen 2,25 százalékra csökkentették. Ezt a vékonyabb sávot nevezték „valutakígyónak”, amely a szélesebb washingtoni csatornában „lebegett”. A dollár ténylegesen a világ egyetlen központi tartalékvalutájává vált, 1979-ben pl. a nemzetközi tranzakciók háromnegyedét ebben a pénznemben bonyolították le.

Újabb pénzügyi természetű közös döntésre 1979-ben került sor az Európai Monetáris Rendszer (EMS) létrehozásával (Nagy-Britannia nélkül). Megalkottak egy mesterséges valutát,

az *ecut* (European Currency Unit, Európai Valutaegység), amelynek értékét 1,31 dollárban határozták meg.

Az *ecut* elszámolási egységként használták, de nemzetközi pénzfunkciói fokozatosan bővültek. Bankjegy vagy érme formájában még nem jelent meg, de hitelkártya már váltható benne. S nem lehetetlen, hogy a jövő század elején a márka, a frank és a többi kedvelt pénz helyett Európában a mindennapi életben ezzel számolnak, sőt ezzel üzérkednek majd. Az EMS Herman van der Wee belga közgazdász szerint „megteremtette annak lényeges előfeltételét, hogy Európa gazdasági és hatalmi egységgé fejlődjék az Egyesült Államokkal szemben”.

Az energiapolitikában az Európai Gazdasági Közösség legfontosabb célja az ellátási biztonság megteremtése volt a nagymértékű kőolajimport csökkentése révén. Ennek érdekében ajánlásokat dolgoztak ki a fogyasztás mérséklésére, a belső energiaforrások jobb kihasználására és a szénhidrogének kiváltására alternatív energiaforrásokkal. 1976-ban megindult a kőolaj kitermelése az északi-tengeri lelőhelyekből. Sikerült elérni, hogy a kőolaj felhasználásának aránya a fűtőanyagmérlegben az 1973-as 61 százalékról 1985-re 46 százalékra csökkent, míg a földgázé 12-ről 18 százalékra, a nukleáris és vízienergiáé 4-ről 13 százalékra emelkedett. A felhasználásban 1973—1985 között a termelés növekedésének átlagosan évi 2,3 százalékos üteme mellett az energiafogyasztás évi bővülése 1 százalék alatt maradt.

A Közös Piacban a legkötöttebb és legköltségesebb szabályozási rendszert az agrárszférában alakították ki. A mezőgazdaság a jövedelmezőség szempontjából gyengélkedő szektora volt és maradt a Közösség államainak. Ezért politikai és társadalmi érdekekből megkülönböztetett védelemben és támogatásban részesítették, mintegy „kiemelték” a piacgazdaság általános játékszabályainak hatálya alól. Ez nemcsak Magyarországot és szomszédait érintette és érinti érzékenyen, hanem az Egyesült Államokat és a fejlődő országok jelentős részét is.

A Közösség tagállamainak termékeit magas vámmal egyenértékű, ún. importilletékek védték a külső versenytől, az árak a Közös Piacon belül kb. 40-45 százalékkal is meghaladták a világpiaci árakat. A Közösség költségvetésének közel háromötödét fordította agrárpolitikai célokra, így bőven tellett intervenciós felvásárlási alapra és exporttámogatásra. A protekcionista rendszer az 1980-as években jelentős túltermelést és növekvő tárolási költségeket „eredményezett”. Az 1980-as évek második felében több lépcsőben intézkedéseket hoztak arra, hogy a mezőgazdaság jobban alkalmazkodjék a piachoz: megkezdték az ártámogatások leépítését, kvótákat szabtak meg a legtöbb termékre, a gazdákat kárpótolták megművelt területek parlagon hagyásáért.

Nyugat-Európa a pénzügyi politikában és az agrárpolitikában egyaránt mind erőteljesebben érvényesítette önálló érdekeit az Egyesült Államokkal szemben. Ezt többek között lehetővé

tette a geoökonómiai viszonyok lényeges módosulása. 1950-ben Nyugat-Európa a globális bruttó nemzeti termék (GNP) 17,3, az Egyesült Államok 33,9 százalékát szolgáltatta, 1980-ban pedig Nyugat-Európa részesedése 28,6 százalékot, az Egyesült Államoké 23,3 százalékot tett ki.

A Közösség országai a csúcstechnológia azon ágazataiban tartottak lépést a világfejlődéssel, amelyekben szupranacionális együttműködéssel kiegyenlítették az anyagi és szellemi erőforrások nemzeti széttagolódásából származó hátrányokat. Így jelentős eredmények születtek a nukleáris kutatásban, az űrtechnikában (Spacelab űrlaboratórium, Ariane és Columbus indító-rakéták), a repülőgépgyártásban (Concorde szuperszonikus utasszállító, légibusz, Jaguar vadászgép), az autóiparban és az irodai munka automatizálásában. Viszont lemaradtak a térség államai a második ipari forradalom vezető ágazatát alkotó mikroelektronikában, nemcsak az Egyesült Államokkal, hanem Japánnal szemben is. Az 1980-as évek elején az Egyesült Államok—Japán—Nyugat-Európa triád birtokolta a világ mikroelektronikai kapacitásának háromnegyedét; ebből az Egyesült Államokra 65, Nyugat-Európára 20, Japánra 15 százalék jutott. A félvezetőkből Nyugat-Európa szükségleteinek csak 40 százalékát fedezte saját termeléséből. Gazdasági versenyképességét veszélyeztette az „euroszklerózis”-nak nevezett beszűkültség a nagy teljesítményű számítógépek, a robotok és a legkorszerűbb tudományos műszerek fejlesztésében és gyártásában.

A felzárkózást hosszú időn át fékezte, hogy a Közösség figyelmének és anyagi eszközeinek jelentős részét lekötötte a vas- és acélipar, a hajógyártás, a textil- és ruházati ipar, a szénbányászat válságából következő szerkezetváltozás támogatása. Az 1970-es évek végén—az 1980-as évek első felében százezer-számra szűntek meg munkahelyek az említett ágazatok hagyományos körzeteiben. A Közösség külön alapokat hozott létre a krízistől sújtott régiók segélyezésére, valamint a tömeges átképzés támogatására.

Az 1980-as évek második felében felgyorsult a kutatás és a fejlesztés koordinációja szupranacionális intézmények és programok formájában a mikroelektronika, a telekommunikáció, az anyagkutatás, a biotechnika stb. területén.

A mind átfogóbb és hatékonyabb gazdasági integrációval kölcsönhatásban az 1970—1980-as években erősödött a nyugat-európai országok politikai kohéziója. Mindinkább önálló entitásként szóltak bele a szuperhatalmak mellett a nemzetközi viszonyok s ezen belül a két szemben álló hatalmi blokk kapcsolatainak formálásába. A Közös Piac politikai jelentőségét is növelte, hogy geográfiai hatósugara az 1980-as években már az Ibériai-félszigetre és Görögországra is kiterjedt. A mediterrán országok integrációját a korábbi időszakban gazdasági fejletlenségük és diktatórikus politikai rendszereik akadályozták. Közöttük a legjelentősebb Spanyolország, Európának a Szovjetunió és Franciaország után a legnagyobb területű állama volt.

Itt még az európai fasizmus fellendülési korszakából, az 1930-as évek végéről maradt zárványként élt tovább Francisco Franco y Bahamonde tábornok tekintélyuralmi rendszere. Persze 1939 óta Spanyolországban sem állt meg az idő. A hatalom arculatát mégis meghatározta a diktátor, aki — egy történész jellemzésével — „egyszemélyben volt karizmatikus hadfi, az ország megmentője, a vallás bajnoka, a fasiszta caudillo, az abszolutista uralkodó és a jótékony családfő”. A második világháborút követő átmeneti elszigeteltség után a hidegháború éveiben az Egyesült Államok kormánya kezdeményezésére Spanyolországot is bevonták kültagként a nyugati védelmi rendszerbe. A csatlakozás jelentős pénzügyi segítséget hozott, amelyet azonban a diktatórikus rendszerekre jellemző autarchiás törekvés és dirigista gazdaságirányítás eltékozolt. A válságos helyzet megoldására Franco a katolikus Opus Dei világi rend külföldön tanult gazdasági szakembereit bevonta a kormányba. Vezetésükkel jelentős eredményeket hozó új gazdaságpolitika bontakozott ki, aminek a továbbfejlesztése megoldhatatlannak bizonyult gyökeres politikai reformok nélkül. A Közös Piac számára Franco Spanyolországa a változások ellenére sem vált eléggé „szalonképessé” ahhoz, hogy befogadja. Erre csak Franco 1975-ben bekövetkezett halála után nyílt meg a lehetőség. A Bourbon-dinasztiából származó Juan Carlos herceg, akit Franco még 1969-ben jelölt ki utódjának az államfői tisztségre, elfoglalta az időközben ismét királysággá nyilvánított ország trónját. 1976—1977-től leépítették a diktatúra intézményrendszerét, majd megtartották évtizedek után az első szabad választásokat. 1986-tól Spanyolország is felvételt nyert az Európai Gazdasági Közösségbe, Portugáliával együtt. Az Ibériai-félsziget kisebb országában 1974-ben bukott meg a fasisztoid diktatúra, és demokratikus rendszer jött létre. Görögország az „ezredesek” rémuralmának 1974-ben bekövetkezett bukása után kérte a felvételét az EGK-ba, amire 1981-ben került sor. „Általánosan elfogadott, hogy az EGK mint szervezet mélyen elkötelezett a pluralista demokrácia elvei iránt, s erkölcsi kötelessége, hogy azokat erősítse a szomszédos országokban” — fogalmazta meg 1977 végén a tekintélyes londoni *Financial Times* c. lap a dél-európai országok jelentkezését kommentálva a Közöség politikai filozófiájának lényegét.

Az Európai Gazdasági Közösség (EGK), az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió), valamint az Európai Atomenergia-közösség (Euratom) 1967-től Európai Közösségek (EK) néven működtek és integratív vezető szerveket hoztak létre. Az 1970—1980-as években az EK politikai cselekvőképességét az új országok csatlakozásán kívül (az eredeti hat helyett már tizenkét tagja volt) érzékelhetően fokozta a közös intézmények jogkörének bővítése és demokratikus legitimációjának erősítése.

A legfelsőbb politikai döntéshozatali testület, az Európai Tanács, melynek tagjai az állam- és kormányfők, 1974-ig csak

alkalmilag ülésezett, majd határozatot hozott arra, hogy évente legalább két alkalommal tanácskozik; a külügyminiszterek pedig évente négy ízben tartanak értekezletet. (Ez a testület nem tévesztendő össze az 1949-ben alakult, kizárólag konzultatív rendeltetésű társadalmi és nem kormányzati Európa Tanáccsal.)

Az EK állandó döntéshozatali testülete a Miniszterek Tanácsa, amelynek ülésein a tagállamokból rendszerint a tárgykör szerint illetékes kormánytagok vesznek részt. Munkájának hatékonyságát növelte, hogy igen sok kérdésben megszűnt az egybehangzó szavazás kötelező volta és a minősített többség is elegendő a döntéshez. A határozatokat előkészítő és azokat végrehajtó szerv a Bizottság, amelynek tagjait a tagállamok kormányai nevezik ki, de a tagok a kormányoktól utasításokat nem fogadhatnak el.

A kormányok elhatározása alapján létrejött Európai Közösségek „felülről való demokratizálásának” fontos mozzanatát jelentette, hogy módosult az Európai Parlament megválasztásának módja, és bizonyos döntéshozatali jogosítványokat is kapott.

Az Európai Parlament tagjait 1979-től közvetlen módon választották. Az EK tagállamainak polgárai az adott országban működő politikai pártok listáira szavazhatnak, amelyek a voksok arányában kapnak mandátumokat az Európai Parlamentben. Ott a képviselők nem a küldő országok szerint, hanem politikai alapon tömörülnek. Az 1970-es évek közepén, amikor napirendre került az EP közvetlen választása, sorra alakultak meg a transznacionális pártok: az Európai Közösségek Szocialista Pártjainak Konföderációja, a kereszténydemokrata Európai Néppárt, a Liberális és Demokrata Pártok Föderációja stb. Az 1989. júniusi választásokon a szocialisták-szociáldemokraták 181 (35 százalék), a kereszténydemokraták 123 (23,8 százalék), a liberálisok 44 (8,4 százalék), a kommunisták 41 (8 százalék), a környezetvédők 39 (7,5 százalék), a konzervatívok 34 (6,5 százalék), a szélsőjobboldaliak 22 (4,2 százalék), a demokraták 19 (3,7 százalék) és a függetlenek 15 (2,9 százalék) mandátumot nyertek.

Az Európai Közösségek demokratizálásának értékét devalválta, hogy a parlament a közvetlen választások után sem rendelkezett számottevő hatáskörrel. Ülései inkább csak összeurópai szószerket biztosítottak az egyes politikai erők álláspontjának kifejtésére a közös érdekű kérdésekben.

Az 1987 júliusában elfogadott Egységes Európai Okmány bizonyos mértékig átrendezte a vezető szervek és testületek viszonyát. A parlament nem kapott ugyan törvényhozói jogokat, de meghallgatása nélkül hozhattak fontos döntéseket a többi szervek.

Az Egységes Európai Okmány írta elő, hogy 1992-re az Európai Közösségeket olyan „belső határoktól mentes térséggé” kell alakítani, amelyben „biztosított az árucikkek, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgása”.

Az 1970-es évek elején a szuperhatalmak között létrejött nukleáris patthelyzet alapján kibontakozott a nemzetközi enyhülés, a détente folyamata. Richard Nixon 1972 májusában Moszkvába utazott, elsőként az amerikai elnökök közül. Itt aláírták a SALT-I néven ismert egyezményt, amely a fővárosok védelmére korlátozta a rakétaelhárító rendszerek telepítését, és befagyasztotta a kilövőállomások számát. Leonid Brezsnyev és Nixon politikai nyilatkozatot írtak alá a szovjet—amerikai kapcsolatok alapelveiről.

A lemondott Nixon helyébe lépő Gerald Ford elnök 1974 novemberében megállapodott Brezsnyevvel abban, hogy a békés nemzetközi kapcsolatok normáira vonatkozó elvek elfogadására egy széles körű tanácskozást hívnak össze. 1975 augusztusában Helsinkiben rendezték meg az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletet. A kormány- és államfők által aláírt záróokmány, amely rögzítette az európai status quót, a katonai biztonsággal, a politikai és gazdasági együttműködéssel, valamint az emberi jogokkal foglalkozó fejezetekből, ún. „kosarakból” áll.

Az EGK-hoz tartozó országok számára, különösen gazdaságuk egyes ágazatainak hasznára volt a KGST-országokkal bővülő kereskedelem. A terjedő humanitárius, kulturális és információs kapcsolatok pedig az első lépéseit jelentették a kelet—nyugati megosztottságon túlmutató összeurópai identitás újrateremtésének.

Ez persze az amerikaiakat kevésbé érdekelte, viszont az európaiakat az amerikai szövetségeseiknél jóval csekélyebb mértékben foglalkoztatták az erősödő szovjet behatolási törekvések a harmadik világba. Sőt, kaján módon nem is nagyon bánták, hogy a szovjet hatalmi igények más világrészekben érvényesülnek. Angola és Afganisztán mégiscsak messzebb voltak Berlinnél... Ezért érthető módon a nyugat-európaiak több, az amerikaiak kevesebb détente-ot kívántak.

Az 1970-es évek végén Nyugat-Európában aggodalom volt észlelhető az új szovjet—amerikai feszültség miatt, a politikusok féltették az enyhülést, és attól tartottak, hogy a fegyverkezési hajsza folytatása destabilizálja az európai biztonságot. A nyugat-európai államférfiaknak, együttműködve Jimmy Carter elnök kormányzatának mérsékelt elemeivel, sikerült elérniük, hogy 1979 júniusában Bécsben Carter és Brezsnyev aláírták a SALT-II egyezményt, amely korlátozta a kilövőállomások és az egy rakétával indítható robbanófejek számát. A fegyverkezési verseny azonban nem állt meg. Az Egyesült Államok számára további lehetőség nyílt a mobil, tehát gyakorlatilag sebezhetetlen interkontinentális rakétarendszer fejlesztésére, ezért a Szovjetunió európai területein Nyugat-Európát fenyegető új típusú több robbanófejes és mozgatható SS 20 jelű középhatósugarú rakétákat helyezett el. Válaszul a NATO az 1979 novemberében hozott ún. kettős határozata egyfelől előírta cirkáló és Pershing rakéták rendszerbe állítását Európában, másfelől

hangsúlyozta, hogy folytatni kell az amerikai—szovjet fegyverzetkorlátozási tárgyalásokat.

Ronald Reagan elnök kormányzásának első korszakában az európai partnerek sokallották a kereszteshadjárat jellegű retorikát a Szovjetunióban testet öltött abszolút „Gonoszról”. Míg az ötvenes évek első hidegháborújában amerikai—szovjet konfliktus és amerikai—európai együttműködés jött létre, addig az 1980-as évek első felének újabb hidegháborújában amerikai—szovjet és amerikai—európai konfliktus egyaránt kialakult.

Az Európai Közösségek önálló nemzetközi szerepe abban a formalitásban is kifejezésre jutott, hogy külön diplomáciai kapcsolatot épített ki a világ legtöbb országával. 1988-ban diplomáciai kapcsolat létesült a Szovjetunióval és szövetségeseivel, beleértve Magyarországot is. Majd kereskedelmi és gazdasági együttműködési szerződést kötöttek Magyarországgal és a többi kelet-európai állammal. Ezek a lépések is előkészítették az 1991. novemberi társulási megállapodást a Közös Piac, valamint Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország között.

Az EK az első ízben 1975-ben Loméban (Togó) kötött és azóta többször megújított szerződések alapján kiterjedt támogatást nyújt számos fejlődő országnak. A loméi konvenciók segély- és beruházási programot tartalmaznak, továbbá az érdekelt országok számára vám- és fizetési kedvezményeket biztosítanak a Közös Piacra irányuló mezőgazdasági exportjuk lebonyolításához.

A világ biztonságát és az emberiség létét nem csupán a fegyverkezési verseny fenyegette, hanem a természeti környezet mindinkább észlelhető pusztulása is. Az 1960—1970-es évek fordulóján jelentek meg az ökológiai mozgalmak, a „zöldek” szervezetei és pártjai. Az ökológiai világnézet alaptézise az volt, hogy a gazdasági növekedés környezetet károsító következményeivel gazdasági jellegétől, tulajdonviszonyaitól függetlenül egyetlen politikai rendszer sem törődik. A „zöldek” szerint a földi életet fenyegető katasztrófa elhárításának alapvető, és elengedhetetlen feltétele az ökológiai és ökonómiai szükségességek összegyeztetése, a környezettel összeférő termelési eljárások és eszközök alkalmazása, valamint a természetbarát fogyasztói magatartás.

A „zöld” pártok az 1970—1980-as években több nyugat-európai országban politikai tényezővé váltak. Első alkalommal 1979-ben, Svájcban kerültek be képviselők környezetvédő programmal a törvényhozásba. A legnagyobb vonzerejű „zöld” szervezetek a Német Szövetségi Köztársaságban jöttek létre, de sikeresen szerepeltek a parlamenti és helyi választásokon Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Finnországban, Dániában, Ausztriában és Olaszországban is.

Az utóbbi két évtizedben Európa-szerte jellemző a helyi társadalmak aktivizálódása, a nemzeti-kulturális önismeret reneszánsza. Tévesnek bizonyultak azok az elképzelések, amelyek az etnikai problémákat Európa nyugati felében a modernizáció-

val, keleti felében pedig a szocialistának nevezett társadalmak létrehozásával megoldottnak ítélték.

Nyugat-Európában az 1960-as évek végétől erősödött meg a többnyire állam nélküli etnikumok újjászületése. A kisebbségi igények rendszerint egy-egy meghatározott földrajzi kerethez, tájegységhez kapcsolódtak. Az etnoregionális mozgalmak szinte valamennyi országban jelentkeztek, hiszen a kontinensen Portugálián és Norvégián kívül nincsen etnikailag homogén állam.

A legtöbb etnikai csoport, így a bretonok, a baszkok, a skótok, a walesiek, a frízek, a katalánok, a korzikaiak, a rétorománok stb. nyelvhasználati jogokat és önigazgatást követeltek. Működtek kifejezetten szeparatista, a jelenlegi államkeretből való kiszakadást követelő irányzatok, így a baszk ETA (Euskadi ta Askatasuna, Baszk Nemzet és Szabadság), valamint az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA).

Az ETA a spanyol polgári demokratikus rendszerben is folytatta terrorista taktikáját, és számos merényletet követett el. 1981-ben a Baszkföldön, különben Spanyolország iparilag legfejlettebb területén, általános sztrájkkal tiltakoztak az ETA módszerei ellen. Az 1978-as spanyol alkotmány, bár a spanyolt nyilvánította az állam nyelvévé, Katalónia, a Baszkföld és Galícia számára a nemzetiségek nyelvi és kulturális fejlődését is biztosító önkormányzati jogokat adott.

Észak-Írországgal kapcsolatban Martin Roberts rezignált megállapítását bármiféle megoldás kilátástalanságáról csak az utóbbi húsz évben több mint kétezer civil áldozatot követelő szüntelen merényletek listájával egészíthetnék ki.

A nemzeti ideológiájú gerillaszervezeteken kívül az 1970-es években sok merényletet követtek el gyilkos tetteiket társadalommegváltó eszmékkel igazolni próbáló illegális csoportok. A magukat „baloldali”-nak valló terroristák közül különösen hírhedtté váltak az NSZK-ban működő Vörös Hadsereg Frakció (RAF, Rote Armee Fraktion), az olaszországi Vörös Brigádok (Brigate Rosse) és a franciaországi Közvetlen Akció (Action Directe) tagjai. A terrorista hullám mérlegét így vonta meg Walter Laqueur történész: „A kis terrorista csoportok szinte semmi eredményt nem értek el. Igaz, könnyen felgyűjtottak egy áruházat vagy egy gyárat, elraboltak diplomatát vagy eltérítettek repülőgépet. Gyerekjáték volt a bankrablás, és egy időzített bomba elhelyezését egy forgalmas helyen bármely együgyű személyre is rá lehetett bízni. . . Pénzt és fegyverzetet sem volt nehéz szerezni szimpatizánsoktól más országokban, vagy éppen valamely terroristabarát kormány jószolgálatai révén. Könnyűnek bizonyult a nyilvánosság figyelmét felkelteni valamilyen akcióval, vagy akár fenyegetéssel, kinyilatkoztatásokkal és felhívásokkal. Mégis, mindezen tevékenységnek semmiféle politikai hatása nem volt, és nem talált rokonszenvre, legfeljebb marginális értelmiségi körökben. . .”

Az 1970-es évek válsága a közélet felszínére gyűrűzte a szélsőjobboldali mozgalmakat is Nyugat-Európában, politikai pár-

tok és terrorista akciócsoportok formájában. Az újfasiszmus legjelentősebb szervezetei Olaszországban az Olasz Szociális Mozgalom (MSI), az NSZK-ban a Németországi Nemzeti Demokrata Párt (NPD), a Német Népunió (DVU) és a Republikánusok. Ausztriában az 1980-as években kb. 50 szélsőjobboldali csoport működött. Franciaországban jelentős sikereket ért el Jean-Marie Le Pen Nemzeti Frontja.

Valamennyi szervezet agitációjának vezérmotívumát a rasszizmus, az idegenellenesség alkotja. M. Kühnen német neonáci vezér szerint: „most arról van szó, hogy tényleges pozíciókat nyerjünk, hogy találjunk egy olyan problémát, ami a lakosság tömegeit tényleg foglalkoztatja és megoldását csak a nemzeti-szocialistáktól remélhetik. Lényegében ez a külföldiek kérdése.” Az újfasiszták fontos célkitűzése mindenütt, hogy az ifjúság szemében megváltoztassák a történelem ítéletét az elődeikről. A fasiszmus elleni küzdelem ezért minden demokratikus politikai rendszer időszerű feladata maradt.

Európa keleti felében a tárgyalt korszakban a Szovjetunió és a hatalmi övezetébe tartozó országok helyezkedtek el. A térségben több alrégió különült el. Lengyelország, Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország Közép-Kelet-Európát, a Szovjetunió a szűkebb értelemben vett Kelet-Európát jelentette, Románia, Bulgária, Albánia és Jugoszlávia pedig a Balkánhoz tartoztak. Történelmileg, tehát a közelmúltban is, az említett országok együttesen Kelet-Európának tekinthetők. „Negyvenegynéhány éven át úgy beszéltünk erről a régióról, mint békétáborról, mint szocialista táborról. Világos, mára ezek a fogalmak megkérdőjeleződtek. Csakhogy ez még nem jelenti azt, hogy eltűntek volna az egész térség sok évszázados fejlődésének nyomai. Ez az elképzelés... voluntarizmus volna... A történelmi fejlődés hosszú trendjei sokáig hatnak; ami volt, nem törölhető el pillanatok alatt, legfeljebb erőszakkal elnyomható, ideig-óráig visszaszorítható” — írta Niederhauser Emil történész.

A hagyományos nagyhatalmi politika a gyengébb államoktól főleg külpolitikai, esetleg külgazdasági alkalmazkodást kívánt. A szovjet vezetés azonban a második világháború után a szomszédai közül ennyivel csupán Finnország esetében érte be, mert nem tekintette biztonsági zónája kulcsfontosságú részének. A többi országra vonatkozóan 1945—1946-ban a sztálini politika a „baráti” fogalmát azonosította olyan kormányzat uralmával, amelyet kommunisták irányítanak. Majd 1947 őszétől megkövetelte az élet minden területén a szovjet mintájú intézmények, jog- és értékrendek, tevékenységi és magatartási formák és normák kötelező utánzását. A szovjet felső vezetés egyedül így látta biztosítottnak szövetségi rendszere szilárdságát. A szigetelőréteg zártságát szolgálta az is, hogy az államközi kapcsolatok a bilateralizmus elvére épültek. Nem változtatott ezen lényeges módon sem a KGST, sem pedig a Varsói Szerződés létrejötte.

Az amerikai és a szovjet szövetségi hálózat nem csak a kötelékek két- vagy sokoldalú jellegében különbözött egymástól. Az euro-atlanti rendszer lényegében az önkéntességre épült. Általában demokratikusan választott kormányok vállalták a katonai és a politikai együttműködéssel járó kötelezettségeket, amelyek így elfogadhatók voltak a lakosság jelentős része, vagy éppen többsége számára.

A kelet-európai szövetség viszont kényszeren alapult és diktatúrák alkották, amelyek nem rendelkeztek az állampolgárok szabadon kinyilvánított egyetértésével a csatlakozás tekintetében. Ez óhatatlanul maga után vonta a diktatúrák meggyengülésével, illetve összeomlásával az egész szövetségi rendszer megrendülését, illetve bukását. Annál is inkább, mert a szovjet hadsereg intervenciója a térség több országában 1953-ban, 1956-ban és 1968-ban bebizonyította, hogy nemcsak a NATO elleni védekezésre szolgál, hanem a szovjet mintájú rendszerek fenntartására is.

Mindebből az is következik, hogy a hatalommal való társadalmi elégedetlenség egyúttal szovjetellenességet is jelentett. A rendszer megváltoztatása ugyanis csak a nemzeti függetlenség és az állami szuverenitás helyreállításával volt elképzelhető. A történelem paradoxona, hogy a külvilág felé kiépített védőövezet bomlása az 1980–1990-es évek fordulóján mintegy visszafelé hatott, és gerjesztette a birodalom belső szétesését. A szövetségi rendszer megszűnése a Szovjetunió nemzetközi hatalmi pozícióinak gyors erózióján kívül ösztönözte a teljesen centralizált, Moszkva-központú szovjet föderáció keretei között élő népek szuverenitási, önálló államalakítási törekvéseit. Hiszen fejlődésének valamely szakaszában minden nemzet és nemzetiiség az önmegvalósítását csak saját államában tudja elképzelni, s az jobbra a külső erőviszonyokon múlik, sikerül-e ezt a törekvését megvalósítania. Az ily módon akár a 20. század végéig is elhúzódó nemzeti fejlődés még akkor sem teszi időszzerűtlenné az államiság követelését, ha más, haladottabb régiókban, így Nyugat-Európában, ahol a nemzetek mintegy kiélték saját államiságukat, most már hajlandóak egy államközösség javára szuverenitásuk kisebb-nagyobb részéről lemondani. A nemzetállami fejlődés szakasza azonban, úgy tűnik, megkerülhetetlen, a „megkésettség” csak viszonylagos fogalom...

Minden „ex post facto” utólagos belemagyarázás és bölcselkedés nélkül kétségtelennek tűnik, hogy a kelet-európai szovjet típusú rendszerek bukásához vezető folyamatok az 1970-es évek elején, a világgazdasági korszakváltás idején kezdődtek. Az egykori szocialista országok információhelyettesítő propagandájában az olajárrobbanásról és kínos következményeiről a tőkés országokban egyáltalán nem leplezett kárörömmel számoltak be. Az első kommentárok azt a meggyőződést kívánták szkolni a közgondolkodásba, hogy a válság, az infláció és más efféle zord jelenségek, mintha csak tudatában lennének a szocializmus politikai gazdaságtana című tantárgy alapvető tételei-

nek, kötelességszerűen megállnak a nyugat-európai országok határain.

Viszonylag rövid időn belül kiderült, hogy a nélkülözhetetlen nyugati importért mind többet kell fizetni, miközben a kivitel bevétele egyre csökken, végletesen és végzetesen megromlottak a cserearányok. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugati világ krízise bizony a szocialista országok válságbiztosnak mondott gazdaságát is érzékenyen érinti. Ekkor egy új bűvös szó jelent meg — a „begyűrűzés”, ami jelezni kívánta, hogy a válság nem tiszteli a két világrendszer Helsinkiben elismert határait. Sőt, a „cserearányromlás” és a „begyűrűzés” már-már kulcsfogalmakká mitizálódtak, mint az egyre súlyosbodó gazdasági nehézségek egyetlen lehetséges magyarázata. Mindez egyúttal a tehetetlenség mentegetését is szolgálta. Ha egyszer, úgymond, befolyásolhatatlan „külső hatásokról” van szó, akkor mit is lehetne tenni ellenük?! Különben is, így a hivatalos vélemény, csak múltó gondokról lehet szó, majd segít a KGST és mindenekelőtt a Szovjetunió, holott az önmagán is egyre kevésbé tudott segíteni.

Az 1973—1975-ös világ gazdasági fejlemények azonban korántsem efemer következményeket idéztek elő Kelet-Európa országaiban, hanem feltárták gazdaságuk valódi állapotát, tényleges fejlettségi szintjét. Miután a gazdaság csak az egyik, bárha mégoly fontos alrendszer, most a hatalmi rendszer a maga egészében került az életképességét és létjogosultságát eldöntő próbatétel elé.

A világ gazdasági változások felszínre hozták a gazdaság problémáit, súlyosbították a korábban is meglévő, de kevésbé érzékelt feszültségeket. Az új árviszonyok mint tükörben mutatták meg, hogy a termelékenység nemzetközi mércével mennyire alacsony, milyen sok a korszerűtlen és alig jövedelmező termék, amelyeknek a világpiacra elérhető árban nem térülnek meg a sokszorosára drágult importanyagok és energia költségei. Az átlagos növekedési arány az 1970—1975 közötti 4,2 százalékról a következő ötéves lustrumra 1,4 százalékra, majd az 1980—1985 közötti időszakra 1 százalékra csökkent.

A második ipari forradalom szinte nyomtalanul haladt el Kelet-Európa mellett. Az 1950—1960-as években a gyors ütemű iparosítás még a tudományos-technikai forradalom előtti színvonalon valósult meg, és az ipar állapota úgy is maradt. A színvonalkülönbség éppen a csúcstechnológiai ágazatokban, a mikroelektronikában, a telekommunikációban, az ügyvitel automatizálásában és a biotechnikában lett egyre nagyobb.

A nemzetközi piacokon a kelet-európai országok marginális pozícióba szorultak. A KGST-tagállamok világkereskedelmi részesedése az 1960-as és az 1970-es évek között 12 százalékról 7,8 százalékra esett vissza, beleszámítva a jelentős súlyú szovjet nyers- és fűtőanyag-kivitel. A fejlett ipari országok kereskedelmében a KGST-vel lebonyolított forgalom 4 százalékról 2,5 százalékra csökkent, miközben a távol-keleti „kis tigrisek” részesedése 1 százalékról 6 százalékra emelkedett.

Különösen felgyorsult az eladósodás: a kelet-európai országok adóssága (a Szovjetunió nélkül) az 1970-es 4 milliárd dollárról 1981-re 60 milliárdra emelkedett. Jogos a kérdés, ha a válságjelenségek éreztették hatásukat, akkor miért nem befolyásolta a kelet-európai országok gazdaságát a szerkezetváltás hatása? Miért gyűrűzött be az infláció és miért nem érkeztek meg az integrált áramkörök? Erre választ csak akkor kaphatunk, ha figyelembe vesszük a politikai rendszer és a gazdaság szoros kölcsönhatását. A nyugati világban általában nem ideológiai és politikai megfontolások szabályozták a beruházásokat, a vállalatok tevékenységét és méreteit, a nemzetközi együttműködést, az állami beavatkozást a gazdasági folyamatokba, hanem a piaci viszonyok. (Ahol nem ez történt, így pl. a mezőgazdaságban, ott Nyugat-Európában is súlyos gondok jelentkeztek.) Kelet-Európában azonban mind a nemzeti, mind a közösségi irányítási és szabályozási struktúrákat a társadalmi kontroll nélkül működő és mindenható politikai vezetés konzervatív ideológiai szemlélete annyira megmerevítette, hogy képtelenek voltak a világgazdaság követelményeihez alkalmazkodni.

Mindennek legsúlyosabb társadalmi hatása az volt, hogy az életszínvonal a térség országaiban még a hivatalos adatok szerint is alig növekedett, vagy éppen csökkent. Mindez olyan időszakban következett be, amikor bővültek a nyugati fogyasztói társadalommal való közvetlen megismerkedés lehetőségei. A „reális szocializmus” nem bírta el a vasfüggöny részleges felhúzását sem.

A világgazdasági kihívás éppen azokban az évtizedekben érte a Szovjetuniót, amikor az Egyesült Államokkal a katonai erőfölényért és a harmadik világ feletti befolyásért folytatott verseny a legnagyobb terheket róta gazdaságára. Csakhogy a vetélytársak gazdasági ereje kétszer akkora volt, így a Szovjetuniónak a fegyverkezésen és a fejlődő országoknak juttatott támogatáson kívül már a szerkezetváltásra nem futotta. A Kínával való viszony kiéleződése még tovább növelte a stratégiai beruházásokat (Bajkál—Amur Vasút) és a közvetlen hadikiadásokat.

Igaz, hogy a hadigazdaságban az 1970-es években még sikerült számos ágazatban magas technológiai színvonalat biztosítani. A fejlődés azonban egyoldalú maradt, mert az egész rendszer merevsége következtében nem volt semmi visszacsatolás a katonai és a polgári rendeltetésű termelés között. A hadiipar kutatási-fejlesztési eredményei nem jelentek meg a civil szférában, ami pedig az Egyesült Államokban már néhány évi „titoktartási” idő után rendszerint megvalósult. Az 1980-as évek első felében pedig az amerikai kormányzat többek között azzal a rendeltetéssel is kezdeményezte teljesen új komplex fegyverrendszere kifejlesztését, hogy a Szovjetuniót, amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben kiépíteni, a végső csődbe taszító költsékezésre kényszerítse.

A szovjet vezetés már az 1970-es években egyre kevésbé tudott úrrá lenni a mélyülő válságon. A pangás, a megújulásra

való képtelenség kifejezésre jutott az irányító testületekben eluralkodó gerontokráciában, a legfőbb szinteken az átlagos életkor elérte a 70 évet.

Brezsnyev 1982 novemberében elhunyt. Utódai, J. V. Andropov 68, K. U. Csernyenko 73 éves korukban kerültek az SZKP főtitkári székébe, közismerten megromlott egészségi állapotban. Andropov mindössze egy és negyed évig, Csernyenko 11 hónapig töltötte be tisztségét. A világhatalom vezetése, ide számítva Brezsnyev utolsó éveit, több esztendőn át béma volt. Az új nemzedékből származó 54 esztendő M. Sz. Gorbacsov 1985 márciusában roppant terhes örökséget vett át elődeitől. Aligha sejtette bárki, hogy ez a személyi változás milyen fordulatot jelent Kelet-Európa és a világ sorsában.

Gorbacsov mindenekelőtt csökkenteni kívánta országa nyomasztó nemzetközi terheit. Ezért lépéseket tett az 1980-as évek első felére jellemző új hidegháborús feszültség oldása érdekében a fegyverkezés csökkentésével és az afganisztáni háború befejezésével. Az új főtitkár azzal is számolt, hogy a Szovjetunió fel kell adnia kelet-európai befolyási övezetét. Ezért deklarálta a Brezsnyev-doktrína feladását, a Szovjetunió készségét arra, hogy kivonja fegyveres erőit a régió országaiból. Ezzel erkölcsi támogatást nyújtott a több ország uralkodó kommunista pártjában már érlelődő reformmozgalmaknak.

Gorbacsov 1986-ban meghirdette a közéletben a glasznoszt, azaz a nagyobb nyíltságot és a nyilvános társadalmi ellenőrzést a hatalom működése felett. 1987-ben pedig a peresztrojkát kezdeményezte, a gazdasági irányítás és szemlélet átalakítását. A szovjet vezető szóvivője 1987-ben arra a kérdésre, mi a különbség az 1968-as Prágai Tavasz és a glasznoszt-peresztrojka között, csupán annyit válaszolt: 19 év.

Gorbacsov minden bizonnyal akkor is rákényszerül arra, hogy megvonja a katonai védelmet a kelet-európai szovjet típusú rendszerektől, ha teljes mértékben tisztában van ezek meggyengülésével az 1970–1980-as években. A teljes rendszerváltozást jelentő politika feltételei a leghamarabb Lengyelországban és Magyarországon alakultak ki. Mindkét ország kommunista pártjaiban 1988 végétől–1989 elejétől hangadó szerepük volt a párt hatalmi monopóliumának és a diktatúrának a felszámolását, a plurális demokrácia bevezetését, valamint a szovjet csapatok kivonását, a nemzeti függetlenség maradéktalan helyreállítását kívánó reformerőknek. A reformkommunisták felvették a kapcsolatot az ellenzéki szervezetekkel, amelyekkel megállapodásokat kötöttek a diktatúra törvényes lebontására.

A megegyezés alapján Lengyelországban 1989 júniusában „félszabad” választásokra került sor, mert a LEMP számára a kétkamarás parlament alsóházában, a szejmben még abszolút többséget biztosítottak. 1989 szeptemberében pedig, több mint negyven esztendő után, Lengyelországban megalakult Kelet-Európa első polgári kormánya. Magyarországon 1989 második felében az MSZMP és az ellenzék között létrejött megállapodás

alapján a parlament elfogadta azokat az alkotmányerejű törvényeket, amelyek biztosították a plurális demokráciába való békés átmenetet.

Másképpen zajlott le a rendszerváltás az NDK-ban és Csehszlovákiában. E két ország uralkodó pártjában nem alakult ki a változásokat előkészítő reformkommunista irányzat. A magyarországi és a lengyelországi események hatására azonban e két országban 1989 novemberében átütő erejű tömegdemonstrációk igen rövid idő alatt kikényszerítették a fordulatot. Csehszlovákiában 1990 júniusában került sor az első szabad választásokra. Az NSZEP összeomlása magával rántotta a Német Demokratikus Köztársaságot. A két német állam kormányának, valamint a megszállási jogokkal rendelkező nagyhatalmaknak a megegyezése alapján a keleti német területek beolvadtak a Német Szövetségi Köztársaságba. A teljes szuverenitását visszanyert egységes Németország létrejöttét 1990. október 3-án deklarálták.

A balkáni alrégió két országában, Bulgáriában és Romániában sem reformkommunista áramlatok, sem ellenzéki irányzatok nem jelentek meg a közéletben. Számottevő tömegmozgalmak sem fenyegették a diktatúrát. Itt a gazdasági szempontból végromlásba jutott rendszer bukását megelőzendő, a párt felső vezetésében kialakult csoport „palotaforradalommal” kívánta eltávolítani a kompromittálódott diktátorokat és közvetlen környezetüket. Bulgáriában ez békés úton sikerült. Romániában azonban az állambiztonsági erők, hogy megóvják ekkor már páratlan kiváltságaikat, fegyveres ellenállással akarták megakadályozni a rendszerváltást. Ezért Bukarestben és más városokban, különösen Temesvárott, számos halálos áldozattal járó utcai harcokra került sor.

Az 1989. december végi romániai eseményekkel lényegében véget ért a közép-kelet-európai és a balkáni szovjet típusú diktatúrák bukásának folyamata. A dominóelmélet, amely az Egyesült Államokat történelmének leghosszabb és minden szempontból hiábavaló háborújára készítette Vietnamban, végül is Kelet-Európában igaznak bizonyult.

Bár a Szovjetunió és Jugoszlávia nagyságrendileg semmiképp nem mérhetők össze, bomlásjelenségeik rokon vonásokat mutatnak. A nemzeti kérdést mindkét országban egy olyan kváziföderációval kívánták „megoldani”, amelyet diktatórikus eszközökkel tartottak össze az ideológiai kötelékeket hordozó kommunista pártok és az államhatalmat megtámasztó fegyveres erők, biztonsági szervek. Mind a pártokban, mind az erőszakapparátusokban a föderáció uralkodó nemzete hegemoniával rendelkezett. A marxizmus—leninizmus kiürülése következtében a párt eljelentéktelenedett, elvesztette korábbi vezető szerepét, és nem volt képes biztosítani a szellemi kohéziós erőt. Ez maga után vonta a fegyveres testületek elbizonytalanodását, és már nem voltak alkalmasak a föderáció erőszakos összetartására.

Az 1991. augusztusi szovjetunióbeli puccskísérlet csődjé ezt éppen úgy bizonyítja, mint a jugoszláviai harcok még lezáratlan fejleményei.

A moszkvai puccskísérlet csak meggyorsította a bomlási folyamatot, mert diszkreditálta az unió megújításán és egybetartásán fáradozó Gorbacsovot, akinek törekvései teljes kudarccal végződtek. December 8-án Oroszország, Ukrajna és Belorusszia egyezménye kimondta az 1922-ben megalakult Szovjetunió megszűnését és e három állam konföderációját. December 21-én a három balti államon és Grúzián kívül valamennyi egykori szovjet köztársaság csatlakozott a Független Államok Közösségéhez. Gorbacsov december 25-én lemondott a már megszűnt Szovjetunió elnöki tisztségéről.

A kelet-európai szovjet szövetségi rendszer végét 1991. június 28-án a KGST feloszlata és július 1-jén a Varsói Szerződés érvénytelenítése a nemzetközi jog szempontjából is kifejezte.

A könyv eredeti angol kiadását záró szerkesztői utószó feltette a kérdést — merre tovább, Európa? Ma annyival könnyebb erre választ adni, hogy ismereteseek a nyugat-európai integráció fejlődését rögzítő egyezmények. 1991. október 22-én az Európai Közösségek és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás tagállamai megegyeztek abban, hogy 1993. január 1-től létrehozzák az Európai Gazdasági Térséget.

1991. december 11-én az EK tagállamai megállapodtak egy politikai és gazdasági unió létrehozásában.

S hol lesz a helye Kelet-Európának? Ebben a térségben a 20. században már megbuktak az Osztrák—Magyar Monarchia, a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió integrációs kísérletei, s nem volt különösen sikeres az önálló nemzetállamok negyedszázada sem a két világháború között. Most ismét a nemzeti államok korát éljük. Ha nem sikerül együttműködniük, akkor ismét átveszi sorsuk irányítását a legerősebb európai hatalom — má vált Németország. Persze korunknak megfelelő eszközökkel és módszerekkel.

1992 januárjában

F. M.

Térképek jegyzéke

1. Európa a XX. század küszöbén 8
2. A nyugati front 1914—18 28
3. A keleti front, 1914—18 35
4. Európa 1924-ben 54
5. Az orosz polgárháború 95
6. A spanyol polgárháború, 1936—39 149
7. A német terjeszkedés, 1933—39 153
8. Franciaország eleste, 1940 165
9. A nácik hatalmuk csúcán, 1942 179
10. Hadmozdulatok Észak-Afrikában, 1942—43 179
11. Sztálingrád, 1942—43 180
12. A szövetségesek franciaországi hadmozdulatai 186
13. London a II. világháború után 215
14. A hollandiai Randstad terjeszkedése az elmúlt évtizedekben 216
15. Párizs terjeszkedése 218
16. Velence és környéke 219
17. Dél-Afrika a hatvanas években 284
18. A hidegháborús Európa 304
19. A háború utáni Európa gazdasági szövetségei 355

Képek forrásjegyzéke

- A japán „Hi jei” cirkáló fedélzete az 1904—05-ös japán—orosz háborúban. Ullstein Bilderdienst 10
- Az Uralkodó Faj: a Daily Graphic 1903. október 3-i számából kölcsönzött kép. Radio Times Hulton Picture Library 11
- Ulster protestánsai háborúra készülnek. Ulsteri önkéntesek kiképzése, 1912. National Library of Ireland 16
- Elegánsak, jóllakottak, alkalmatlanok a feladatra: cári tisztek piknikje 1914-ben a keleti fronton. Staatsbibliothek Berlin 29
- Szerbia sikere Ausztria ellen nem kevés kárörömrre ad okot az angol Punch rajzolójának. Punch 31
- Ausztráliai és új-zélandi csapatok vonszolják partra tűzérségüket, Gallipoli 1915. Radio Times Hulton Picture Library 32
- Parancsnokának vigyázó tekintetétől kísérve osztrák egység nyomul előre valahol a hóval borított Szerbiában 1915 végén. Ullstein Bilderdienst 33
- Földi Pokol. Ullstein Bilderdienst 37
- Német katonák. Süddeutscher Verlag 37
- Bruszilov tábornok. Novosztji 38
- A brit flotta kihajózik az Orkney-szigeteki főhadiszállásáról, Scapa Flow-nál. Süddeutscher Verlag 40
- A hadihajók legfélelmetesebbike: harcra kész német tengeralattjáró. Süddeutscher Verlag 42
- Lloyd George 1914-ben. Radio Times Hulton Picture Library 45
- Clemenceau a fronton. Archives Documentation Française 46
- Ellentámadás tankokkal szoros gyalogsági támogatással, 1918. Imperial War Museum 47
- A „nagy hármas” 1919-ben: Wilson, Clemenceau és Lloyd George; mellettük az olasz Orlando. Radio Times Hulton Picture Library 51
- Wilson elnök Párizsban 1919 júniusában. Radio Times Hulton Picture Library 61
- Hailé Szelasszié, Abesszinia császára segítségért folyamodik a Népszövetséghez Mussolini agressziója ellen — hiába. Süddeutscher Verlag 62
- Londonban, a locarnói konferencia után: Baldwin, brit miniszterelnök, Briand, francia miniszterelnök, Stresemann, német kancellár és Churchill pénzügyminiszter. Radio Times Hulton Picture Library 64
- A Bank of England igazgatótanácsa, 1903. Bank of England 69
- A londoni „éhségmenetek” egyike a válság éveiben. Keystone Press 76
- Elpazarolt emberi tehetség: a sok millió brit munkanélküliek egyike a 30-as években. Radio Times Hulton Picture Library 76
- Franciák éhségmenete 1933-ban. Keystone Press 77
- A cár és családja a forradalom előtt Keystone Press 82
- Trónfosztása után, házi őrizetben Tobolszkban: Miklós, fia és négy lánya. Radio Times Hulton Picture Library 82
- A szoba Jekatyerinburgban, ahol minden valószínűség szerint Miklóst és egész családját 1918-ban meggyilkolták. Radio Times Hulton Picture Library 82
- Rasputyin, két csodálójával, 1914. Radio Times Hulton Picture Library 83
- Lenin az 1897-ben Szentpétervárott készült fényképen néhány kommunista társaságában látható. Novosztji 86
- A fényképész előtt harciasan pózoló vörösgárdisták részt vettek az októberi forradalomban. Radio Times Hulton Picture Library 89
- Tüntetőik ezrei gyülekeznek a pétervári Mars-mezőn az 1917-es első forradalom idején. Keystone Press 91
- A Néván horgonyzó Auróra cirkáló (a fénykép 1918-ban készült). Novosztji 91
- A polgárháború ártatlan áldozatai: éhező gyerekek egy Szamara környéki

- táborban, 1921. október. Radio Times Hulton Picture Library 98
- Lenin Moszkvában. Radio Times Hulton Picture Library 98
- Orosz vasutas nők oktatása, 1923. Keystone Press 99
- Vállvetve, 1917 októberének hősi napjaiban: Trockij és Sztálin. Keystone Press 100
- Trockij és felesége a száműzetésben. Keystone Press 101
- Olvasztókemence Magnyitogorszkban. Radio Times Hulton Picture Library 104
- Brit páncélozott autók járőröznek Dublin utcáin. National Library of Ireland 110
- A britek később valószínűleg sokszor megbánták, hogy De Valerát nem végezték ki 1916-ban: National Library of Ireland 110
- Brit csapatok a főposta épületének romjai között Dublinban, az 1916-os Húsvéti Felkelés után. National Library of Ireland 111
- Baldwin és felesége. Central Press Photos 112
- Sztrájk törés anno 1926. Paul Popper Ltd. 114
- 1931 — a nemzeti egységkormány. MacDonald lépked kabinetje élén a Downing Street 10. lépcsőjén. Csak J. Thomas és Snowden voltak tagjai előző, munkáspárti kormányának is. A többség konzervatív. Baldwin középen, a lépcső felénél látható, tőle feljebb, egy kicsit balra Neville Chamberlain. Radio Times Hulton Picture Library 115
- Falragaszok Párizsban, 1934-ben. Bibliothèque Nationale 117
- Népfrontellenes plakát az 1936-os választások előtt. Association pour la Diffusion des Arts Graphiques et Plastiques 120
- Az 1934. február 6-i zavargások. H. Roger Viollet 121
- Mussolinire várva. Fekete inges díszszázad, 1922. Radio Times Hulton Picture Library 126
- Infláció 1922—23-ban. Tanulmányozzák az árfolyamokat Berlinben, 1922. Ullstein Bilderdienst 132
- Ötmillió márkás bélyeg a húszas évek elejéről. Paul Popper Ltd. 133
- Hitler náci cimboráival a Landsberg-erődben, 1924. Paul Popper Ltd. 133
- „Szavazz a Führerre — a munkanélküliség ellen szavazol!” 1933-as náci választási plakát. Süddeutscher Verlag 139
1933. március. Az SA, a nácik magánhadserege kommunistákat terrorizál Berlinben. Bundesarchiv Koblenz 140
- Az újonnan kinevezett kancellár, Adolf Hitler kezét ráz Hindenburg elnökkel. Süddeutscher Verlag 140
- A londoni Evening Standard rajzolója, David Low így reagált a hosszú késések éjszakájára. Sir David Low, by arrangement with the trustees and the London Evening Standard 142
- A propaganda nagymestere — Goebbels Berlinben 1935-ben. Bundesarchiv Koblenz 143
- Goebbels leghatékonyabb eszköze, a kormány ellenőrzése alatt álló rádió. Bundesarchiv Koblenz 143
- Dr. Schacht. Süddeutscher Verlag 144
- Hitler jó példával jár elől a „munkacsatában” — egy kis ásás a Frankfurt—Heidelberg autópálya építésén 1933-ban. Ullstein Bilderdienst 145
- Pártsergyszemle Nürnbergben 1936-ban. Süddeutscher Verlag 147
- Német csapatok 1936-ban átkelnek a Rajnán. Süddeutscher Verlag 155
- Hitler diadalmas bevonulása Bécsbe 1938-ban, az Anschluss után. Süddeutscher Verlag 156
- A müncheni válság kezdetén Chamberlain Berchtesgadenben. A Punch karikatúrája. Punch 160
- A Maginot-vonal alatt. Keystone Press 166
- Német páncélos egységek a La Manche felé nyomulnak. Snark International 166
- A dunkerque-i evakuáció utolsó szakaszának művészi ábrázolása délnyugati irányból láttatja az eseményeket. Archives Documentation Française 167
- 1940 nyara. Franciaország elesett. Süddeutscher Verlag 168
- A Punchban megjelent Partridge-rajz a dunkerque-i evakuálásról. Punch 169
- Churchill látogatást tesz a bombázás után romhalmazzá vált East Enden. Imperial War Museum 170
- Spitfire vadászgépek köteléke Délkelet-Anglia fölött az angliai csatában. Imperial War Museum 170

- A Szent Pál-székesegyház lángokban. Associated Newspapers Group Ltd. 170
- Végtelenbe nyúló orosz puszták, végtelenbe nyúló orosz hadifogolyoszló... Archives Documentation Française 173
- Brit katonák Krétán megadják magukat. Ullstein Bilderdienst 173
- 1941 végén Moszkva környékén Zsukov csapatai ellentámadásra készülnek. Novosztyi 174
- Leningrád néhány kibombázott lakója új óvóhelyet keres a körülfalt városban. Novosztyi 174
- A japán „Hiryu” repülőgép-anyahajó fedélzete pillanatokkal a Pearl Harbour-i támadás megkezdése előtt. U.S. Navy Department 176
- A „Row” csatahajó, ahogy a pilóták látták. U.S. Navy Department 176
- A fájdalom egy szingapúri mellékutcaiban egy japán légitámadás után. Associated Press 177
- Von Paulus a Hatodik Hadsereg maradványait immár a fogság felé vezeti. Süddeutscher Verlag 182
- Külön beton keszonokat szállítottak át a Csatornán és illesztették össze a túlparton mesterséges kikötővé. Imperial War Museum 184
- Szövetséges csapatok partra vergődnek szállítójárműveikből. Imperial War Museum 185
- Fenyegető német plakát Párizsban. Archives Documentation Française 187
- Véget ért a háború a belsni területen. A szövetséges katonák volt SS-tagokkal szállíttatják el az áldozatokat. Keystone Press 188
- Drezda 1945-ben, a szövetségesek bombázása után. Süddeutscher Verlag 190
- Németek Berlin romjai között, az előretörő orosz csapatokra várva. Süddeutscher Verlag 193
1903. december 17.: A Wright fivérek az Egyesült Államokban végrehajtják az első irányított, hosszan tartó és önerejű repülést. Science Museum 197
- Német repülőgépek az első világháborúban: a háttérben a kétmotoros nehézbombázó, a Gotha, előtte az Albatross felderítő vadászgép. Imperial War Museum 197
- Több mint száz utast szállít az Atlanti-óceánon át a hangsebességnél kétszer gyorsabb angol-francia Concorde. A képen a gép prototípusa Párizs fölött. S.N.I.A.S. 197
- Oppenheimer Groves tábornokkal az Alamogordo sivatagban, az első kísérleti atombomba felrobbantásának színhelyén. Paul Popper Ltd. 201
- Watson és Crick a Cavendish-laboratóriumban, Cambridge-ben, 1953-ban, a háttérben a DNS-molekula modellje. Camera Press 204
- Alultápláltságban szenvedő magyar gyerekek a húszas években. Radio Times Hulton Picture Library 204
- Mercedes gépkocsik gyártása a Daimler-gyárban, 1900, Stuttgart. Mercedes-Benz 206
- Az „atomszennyeződés” és az atomerőművek elleni tiltakozó tüntetésre felhívó plakát. H. Roger Viollet 206
- Hordók, melyeket illegálisan helyeztek el egy nyugatnémet szeméttlerakó helyen. Keystone Press 206
- Magas fokon automatizált petrolkémiai üzem a Szovjetunióban. Novosztyi 207
- Le Creusot, egy közép-franciaországi kisváros a XIX. század közepén. A tájat a Schneider-vasmű uralja. Snark International 208
- A Pirelli autógumigyár irodaháza Milánóban. Federico Arborio Mella 210
- Az elővárosok csábítása. Plakát a londoni metróban a húszas években. London Transport Executive 213
- Az Essexi Harlow, a brit „Új városok” egyik legsikerültebbje. Harlow Development Corporation 214
- A Szajna-part a város alatt. Háttérben a La Défense felhőkarcolói. J. R. Tabberner 218
- A virágzó Mestre—Marghera. Fotográfia Feruzzi 219
- A süllyedő Velence. UNESCO 221
- A római Szent Péter tér, 1962. október. XXIII. János pápát a Második Vatikáni Zsinat megnyitására viszik. Camera Press 226
- Egy moszkvai kolostor fala: a bolsevik vallásellenes falfestmény az orosz ortodox papokat részeses kizsákmányolóknak ábrázolja. Radio Times Hulton Picture Library 228
- Pavlov négy kiváló európai tudós társaságában 1936-ban, a Buckingham-palota előtt. Radio Times Hulton Picture Library 234

- Cézanne: Táj, malommal, 1900—1906. A. Vollard 236
- Braque: Hegedű és váza, 1910. Öffentliche Kunstsammlung, Basel 237
- Dali: Az emlékezet állandósága, 1931. Museum of Modern Art, New York 238
- Picasso: Az avignoni kisasszonyok, 1907. Museum of Modern Art, New York 239
- Picasso: Guernica, 1937. Museum of Modern Art, New York 240
- Moore egy bronzalakja, háttérben a történelmi Firenzével, az 1972-es kiállítás alatt. Henry Moore 242
- Gropius: a dessaui Bauhaus egy részlete, 1925. Marburg 244
- Stirling: a Leicesteri Egyetem gépészeti kara, 1959—1963. Brecht-Einzing Ltd. 244
- Reinhardt terve „A csoda” 1911-es előadásához. Victoria and Albert Museum, Crown Copyright 247
- Brecht Mahagonnyja 1927-ben egy baden-badeni színházban. Berthold Brecht Archive 249
- Részlet egy korai francia filmből: Utazás a holdra, 1902. National Film Archive 250
- A híres odesszai lépcsőjelenet Eisenstein Patyomkin páncélosából. Szovetszpord Film 252
- Jesse Owens. Kocka Riefenstahlnak az 1936-os olimpiáról szóló filmjében. National Film Archive 254
- Egy korabeli francia képeslap. Snark International 257
- Hitler és Goebbels ifjú hölgyek társágában a Rajna-vidéken. Keystone Press 258
- Bolsevik nők katonai kiképzésben részesülnek 1919-ben. Novosztyi 262
- Az „Internacionálé” című 1919-es orosz plakát. A szerző ismeretlen. Novosztyi 268
- Fekete-Afrika rövidesen lerázza magáról láncait. Ronald Searle rajza a Punchban. Ronald Searle 272
- Gandhi, élete alkonyán, 1946-ban Calcuttában. Keystone Press 275
- Lord Mountbatten, 1947 augusztusában beszédet mond a függetlenné vált India nemzeti gyűlésében. Keystone Press 279
- Kongó, 1961. Kongói katonák megalázó pozitúrába kényszerítik belga foglyaikat. Paul Popper Ltd. 282
- Fekete bőrű dél-afrikaiak elégetik gyűlött útleveleiket. Camera Press 287
- A „három nagy” Jaltában: Churchill, a valójában haldokló Rooseveltt és Sztálin. Imperial War Museum 292
- Göring a tanúk emelvényén, 1946. április 16. Keystone Press 292
- Churchill, Rooseveltt utódjával, Trummannal, a Missouri állambeli Fultonban. Fox Photos 293
- Berakodás a repülőgépekbe a berlini légihíd alatt. Keystone Press 295
- Kirakodás a tehervagonokból egy nyugatnémet repülőtér mellett. Keystone Press 295
- Orosz tankok Budapesten 1956 novemberében. Keystone Press 307
- Orosz tankok Csehszlovákiában 1968 augusztusában. Keystone Press 308
- Egy eszme romjain... Nyugatnémet karikatúra. F. Behrendt 309
- Május elsejei felvonulás 1964-ben: orosz rakéták parádéznak a Vörös téren. Novosztyi 312
- A kettéosztott Európa valósága. Kelet-Berlin látkepe Nyugat-Berlinből. F. Behrendt 313
- A ravaszul mosolygó Nixon elnök először Mao Ce-tunggal, azután Brezsnyevvel suskusol. Camera Press 314
- Nyugat-berliniek létrákra és lámpaoszlopokra kapaszkodva integetnek barátaiknak és rokonaiknak, 1961. Camera Press 315
- Több ezer családnak otthont adó lakótelep a hatvanas évek elején Vlagyivosztokban. Novosztyi 320
- Németország közvetlenül a háború után. Magdeburgiak vízért állnak sorba. Keystone Press 323
- Idősebb guberáló Kölnben. Keystone Press 323
- Néhányan a több millió német menekült közül: a német tiszt és felesége egy bielefeldi volt légópincében. Keystone Press 323
- A Die Neue Zeitung szalagcímében harsogja világgá a pénzreformot az amerikai, brit és francia zónákban. Keystone Press 324
- Így látta a Daily Sketch a nagy-britanniai munkáltató—munkavállalói kapcsolatokat. Associated Newspapers Group Ltd. 326
- Bevándorlók deszkavárosa Párizs egyik külvárosában, Nanterre-ben. H. Roger Viollet 329

Tossa de Mar a spanyol Costa Braván.
Camera Press 331
Churchill és Eden 1954-ben. Keystone
Press 336
Barbarizmus Ulsterben 1971 novem-
berében. Keystone Press 338
Cummings. A Sunday Express karika-
turistája. Daily Express 339
Végeznek egy francia kollaboránssal
Rennes mellett 1944 augusztusában.
Bibliothèque Nationale 340
A kommunista L'Humanité tiltakozik az
ellen, hogy Coty elnök De Gaulle-t
kérte fel kormányalakításra. Archi-
ves Documentation Française 342
De Gaulle másodszor vétőzta meg
Nagy-Britannia felvételi kérelmét a
Közös Piacba. Mr. Wilson, a brit

miniszterelnök (1964—70) lebu-
cázik a létrán. Daily Express 343
1968. május, Párizs. Rohamrendőrök
és diákok néznek farkasszemet egy-
mással a Boulevard Saint Michelen,
a Quartier Latinben. Central Press
Photos 345
Adenauer De Gaulle-lal és dr. Lübke-
vel. A fénykép 1962-ben készült,
amikor Adenauer az NSZK kancel-
lárja, Lübke pedig elnöke volt. Key-
stone Press 346
Brandt Kennedy elnökkel a Fehér
Házban 1961-ben. Keystone Press
348
Az EGK születésének pillanatai. 1957.
március 25-én aláírják a római
egyezményt. Keystone Press 351

Irodalmi áttekintés

A huszadik század történetírójának két olyan hátránnyal kell megküzdenie, amellyel távoli évszázadokkal foglalatosskódó kollégáinak nem kell szembenézniük. Először is a rendelkezésére álló írott, celluloidra vagy hangszalagra rögzített anyag egyszerre óriási és töredékes. Előfordulhat, hogy egy döntő fontosságú dokumentumot még nem közöltek, vagy ha közölték is, elsikkadt a között a csak tonnákban mérhető nyomtatott anyag között, amit Európa évről évre produkál. Másodszor pedig azok az események, amelyek leírására vállalkozik, túl közel állnak hozzá ahhoz, hogy pártatlanságát és szenvtelenségét megőrizhesse. Egyetlen európai történetíró sem tehet egyelőre igazságot a második világháború katasztrófájának ügyében, hiszen nézeteire vagy közvetlenül saját életének eseményei hatnak, vagy közvetetten a hozzátartozóival és barátaival történtek. Csak amikor elegendő idő telik majd el a valóban fontos dokumentumok összegyűjtéséhez és megrostálásához, s hozzá lecsillapodnak a jelenlegi szenvedélyek és kihúnynak az előítéletek, csak akkor nyílik majd tér az események részrehajlástól mentes elbeszélése és helytálló magyarázata előtt.

Az alant felsorolt műveket azok számára válogattam ki, akik étvágát a közelmúlt európai történelme iránt felcsigázta e szerény könyvecske elolvasása.

I. ÁLTALÁNOS MŰVEK

a/ *Európa*

Átfogó, gondolatébresztő és nem könnyű mű J. M. Roberts *Europe 1880—1945* c. munkája. Lényegretörőbb viszont C. E. Black és E. C. Helmreich *Twentieth Century Europe* és Gordon A. Craig *Europe since 1914* c. műve.

Nagyszerű illusztrációk és érdekes esszék kombinációjával kecsegteti az olvasót az Alan Bullock által szerkesztett Thames and Hudson *Twentieth Century*. Hasonlóképpen fenséges illusztrációkat és általában véve magas színvonalú szövegeket tartalmaz a Purnell *History of the Twentieth Century*, amelyet A. J. P. Taylor és J. M. Roberts szerkesztett, s számos történész a világ minden tájáról írt. (Hat kötetben, az első kiadás folyóirat-formában.)

Montgomery tábornagy *History of Warfare*-je és A. Buchan *War in Society* c. műve kiváló elemzései megannyi háborútól tépázott századunknak.

b/ *Egyes országok*

Austria 1918—1972, E. Barker

Belgium, Vernon Mallinson

Czechoslovakia: A Short History, J. F. N. Bradley

A History of Modern France Vol. 3., A. Cobban

France, Douglas Johnson

Germany since 1789, Golo Mann

Modern German History, R. Flenley

The Story of Modern Greece, C. M. Woodhouse
Hungary, C. A. Macartney
A Short History of Ireland, J. C. Beckett
Italy, D. Mack Smith
A Short History of Modern Italy, szerk. Header és Waley
Nagy-Britannia: A. Marwick: *Britain in the Century of Total War* c. műve a társadalmi és gazdasági kérdésekkel foglalkozik elsősorban, míg A. J. P. Taylor *English History 1914—1945* c. műve közvetlenül a politikára koncentrálna.
The Netherlands: Max Schuchart
A History of Modern Poland, H. Roos
Portugal, J. B. Trend
A History of Russia, N. Riasonovsky
The Scandinavians, D. Connery
Modern Spain, A. Hennessy (History Association Pamphlet G59)
Yugoszlavia, S. Pawlowitch
Közép- és Kelet-Európa: A. W. Palmer: *The Lands Between*.

II. MŰVEK AZ EGYES FEJEZETEKHEZ

1. *Európa 1900-ban*
Átfogó, tudományos amerikai áttekintés: C. J. Hayes, *A Generation of Materialism 1871—1900*. A fajiság és a nacionalizmus kérdéseire l. L. C. Snyder, *Race: A History of Ethnic Theories* és E. Kedourie, *Nationalism*. Az egyes országokat lásd fent.
2. *Az első világháború*
A háború számos története közül melegen ajánlom: C. Falls, *World War I*. és B. H. Liddell-Hart, *A History of World War I*. A katonai vezetésről szóló két érdekesítő stúdium: C. Barnett, *The Swordbearers* és A. Clark, *The Donkeys*. A háború kiváló szépirodalmat is ihletett, pl. Robert Graves *Isten hozád, Anglia!* vagy Edmund Blunden *The Undertones of War* c. műveit. Z. A. B. Zeman *The Break-Up of the Habsburg Empire* c. munkája a háború egy gyakran méltatlanul háttérbe szorult aspektusát tárgyalja.
3. *A versailles-i egyezmény és a Népszövetség*
A mérvadó alapmű a hatkötetes *A History of the Peace Conference in Paris*, H. W. V. Temperley tollából. H. Nicholson *Peacemaking 1919* c. könyve a brit tárgyalóküldöttség egy tagjának nagyszerűen megírt, élettel teli visszaemlékezése. J. M. Keynes kritikái nézeteinek *The Economic Consequences of the Peace* c. művében adott hangot, míg őt E. Mantoux vette bírálata alá *The Carthaginian Peace or the Economic Consequences of Mr. Keynes* c. művében.
A nemzetközi diplomáciát és a Népszövetséget remekül dolgozta fel: G. M. Hawthorne-Hardy, *A Short History of International Affairs 1920—1939* és F. P. Walker, *A History of the League of Nations*.
4. *Oroszország 1900—1941*.
A huszadik századi történetírás egyik legnagyobb műve: E. H. Carr, *History of Soviet Russia* (eddig hét kötetben, de még folytatódik). L. még: G. Vernadsky, *The Russian Revolution 1917—1921*; A. B. Ulam, *Lenin and the Bolsheviks*; I. Deutscher, *Sztálin* és végül a sztálini tisztogatások krónikáját: R. Conquest, *The Great Terror*. A 'tisztogatások' nagyszerű, irodalmi rekonstrukciója A. Koestler *Sötétség délben* c. regénye, míg a korszakot a szemtanú közelségéből beszéli el Ilja Ehrenburg memoárja, az *Emberek, évek, életem*.
5. *Az európai gazdaság 1939-ig*
Két igen jó bevezetés: W. A. Lewis, *Economic Survey 1919—1939* és W. Ashworth, *A Short History of the International Economy*. J. K. Galbraith

- The Great Crash* c. műve az 1929-es Wall Street-i tőzsdeválság szellemes és intelligens elemzése. Keynesről l: R. Harrod, *The Life of J. M. Keynes*. L. még Keynes és Mantoux műveit a 3. pontnál.
6. *A liberális demokrata Európa*
C. L. Mowat, *Britain between the Wars* és A. Werth, *The Twilight of France* c. művei mögött komoly tudományos kutatás áll. Elnagyoltabb, impresszionistább: R. Graves és A. Hodge, *The Long Weekend: A Social History of Great Britain 1918—1939* és M. Muggeridge, *The Thirties*.
7. *Diktátorok*
A legjobb bevezetés: E. Wiskemann, *Europe of the Dictators*. Mussoliniról l. L. Fermi, *Mussolini*, míg Hitlerről A. Bullock, *Hitler, A Study in Tyranny*. Fontos olvasmány Hitler *Mein Kampf*-ja. Pompás összefoglalás a kitűnő újságíró, W. Shirer *The Rise and Fall of the Third Reich* c. műve. Lebilincselő olvasmánnyal szolgálnak Hitler egyik legtehetségesebb és legintelligensebb miniszterének, A. Speernek az emlékiratai, melyek címe: *Inside the Third Reich*. A spanyol polgárháborúhoz l. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*. Számos erénnyel rendelkezik G. Brennan *The Spanish Labyrinth* c. műve is.
8. *Hitler diadalai*
A háború előzményeiről l. M. Gilbert, *The Roots of Appeasement*. L. még A. J. P. Taylor ellentmondásos, de gondolatébresztő művét: *The Origins of World War II*. G. Wright *The Ordeal of Total War* c. művében a háborús évek legteljesebb krónikáját írta meg. A háború tisztán katonai oldaláról érdemben szólnak B. H. Liddell-Hart *A History of World War II*. és Peter Young *A Short History of World War II*. c. művei. A háború egyes eseményeivel foglalkozó könyvek tömkelegéből említést érdemel W. Shirer *The Collapse of the Third Republic* c. műve, mely Franciaország bukását tárgyalja, valamint P. Fleming *Operation Sea-Lion* c. könyve, mely az angliai csata eseményeit beszéli el.
9. *A náciizmus bukása*
L. Liddell-Hart, Young és Wright műveit a 8. pont alatt. L. még F. W. Deakin, *The Brutal Friendship, Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism* és A. Clark, *The Russian—German Conflict 1941—1945*. A Hitler elleni legkomolyabb merénylet a témája H. Deutsch *The Conspiracy against Hitler in the Twilight War* c. művének, míg C. Ryan *The Last Battle* c. munkája az 1945-ben Berlinért folytatott végső harcot örököltette meg.
10. *Tudomány és technika*
A C. Singer által szerkesztett ötkötetes *History of Technology* hasznos referenciakönyv, akárcsak J. D. Bernal *Science in History* c. munkája, még akkor is, ha ez utóbbi szerző baloldali nézeteinek hatása már-már zavaró. Hasznos elemzést nyújt a kormányok egyre növekvő részvételéről a tudomány és a technika fejlesztésében H. és S. Rose *Science and Society* c. műve. A legtöbb, a modern tudományról szóló könyvnél jobban megírt és izgalmasabb Watson és Crick *A kettős spirál* c. műve, mely a DNS korszakalkotó felfedezésének a történetét beszéli el. Ám még ennél a műnél is jobban megírt könyv Rachel Carson *The Silent Spring* c. alkotása, amely minden más kiadványnál többet tett a környezetvédő mozgalom elindításáért az Egyesült Államokban. Az ipari és a népességnövekedés veszélyeit taglaló számos könyv közül kiemelkedik: P. és A. Ehrlich, *Population, Resources, Environment*.
11. *Az urbanizáció*
Lewis Mumford *The City in History* (A város a történelemben) c. műve átfogó, mély és telides-teli jobbnál jobb illusztrációkkal. L. még P. Hall, *World Cities*. Bár az oxfordi *Problem Regions of Europe* sorozat földrajztudósoknak szól, értékes információkat tartalmaz a városok huszadik századi túlburjánzásáról is; kiemelkedik G. R. P. Lawrence *Randstad Holland* és I. B. Thompson *The Paris Basin* c. munkája. Hangütésében drámai G. Obici gazdagon illusztrált műve, a *Venice: How Long?*

12. Vallás és pszichológia

A kereszténység modern kori történetének legjobb bevezető műve: A. Vidler, *The Church in the Age of Revolution*. Ennél részletesebb áttekintést nyújt K. Latourette ötkötetes munkája, a *Christianity in a Revolutionary Age*. Az egyház helyzetéről a kommunista Oroszországban I: M. Bourdeaux, *The Opium of the People*. A modern pszichológia néhány nagy alakjának munkásságába (köztük a Freudéba meg a Pavlovéba) nyújt betekintést: George A. Miller, *Psychology, The Science of Mental Life*. L. még J. A. C. Brown, *Freud and the Post-Freudians*. Ha valaki magának Freudnak a műveire kíváncsi, vélhetően a *Mindennapi élet pszichopatológiája* a legalkalmasabb kiindulópont.

13. A művészetek

H. Read, *A Concise History of Modern Painting (A festészet rövid története)* és *A Concise History of Modern Sculpture (A szobrászat rövid története)*; N. Pevsner, *A modern formatervezés úttörői* és J. M. Richards, *An Introduction to Modern Architecture*. Szerk. P. Cowie, *A Concise History of the Cinema*. Hasznos referenciakönyvek a *Penguin Dictionary of Architecture* és a *Penguin Dictionary of Art and Artists*, valamint az *Oxford Companion to Music* és az *Oxford Companion to the Theatre*.

14. A nő és a társadalom

Érdekletesen fejtik ki a feminista álláspontot a következő művek: S. de Beauvoir, *A második nem*, G. Greer, *The Female Eunuch* és K. Millet, *Sexual Politics*. L. még C. Thomas, *Women in Nazi Germany* és D. Brown (szerk.), *Women in the Soviet Union*.

15. Európa és a világ

Alapos betekintést nyújt: K. Irvine, *The Rise of the Coloured Races*, de nyugodt szívvel ajánlhatom még a következő munkákat is: R. Oliver és J. Fage, *A Short History of Africa*, valamint Ian Thomson, *The Rise of Modern Asia*. C. Cross *The Fall of the British Empire* c. művében élénk színekkel varázsolja elénk a legnagyobb gyarmatbirodalom, a Brit Impérium bukását. Dél-Afrika zaklatott történelméről kitűnő munka az *Oxford History of South Africa* (szerk. Wilson és Thomson); míg Vietnam nem kevésbé zaklatott történelmét lefegyverzően pártatlanul ismerteti *Vietnam and the West* c. művében R. B. Smith. Néhány érdekfeszítő életrajz: B. R. Nanda, *Mahatma Gandhi*, M. Edwardes, *Nehru*, és J. Lacouture, *Ho Chi Minh*.

A háború utáni Európa

A 16., 17. és 18. fejezetek ha különböző szemszögből is, de mind Európával foglalkoznak. Az itt felsorolt könyvek e fejezetek mindegyikéhez kapcsolódnak.

W. Laqueur, *Europe Since Hitler*

A. J. Mays, *Europe since 1939*

A *The Times History of Our Times* gazdagon illusztrált, amolyan igazi 'vitrinbe való' darab, bár kétségtelenül vannak benne értékes esszék is.

16. A hidegháború

Két kiváló elemzés feltétlenül említést érdemel: H. Seton-Watson, *Neither War nor Peace*, valamint P. Seabury, *The Rise and Decline of the Cold War*. A szovjetunióbéli eseményekhez I: R. W. Pethybridge, *A History of Postwar Russia* és E. Crankshaw, *Khrushchev; A Career*. Sztálin uralmának utolsó éveiről fest csodálatos, bár elborzasztó irodalmi képet. A Szolzszenyicin *A pokol tornácán* c. regényében. L. még P. Auty, *Tito*, valamint R. R. James (szerk.), *The Czech Crisis 1968*.

17. Az európai társadalom 1945 óta

Átfogó, bár nem is kissé unalmas mű: C. Waterlow és A. Evans, *Europe 1945—1970*. Élettél telibb, s inkább benyomásokra hagyatkozó munkák az egyes országokról: J. Ardagh, *The New French Revolution*, P. Nichols, *Italia, Italia* és B. Levin kegyetlen ám szellemes portréja a hatvanas évek Nagy-Britanniájáról, a *The Pendulum Years*.

18. *Nyugat-Európa és a Közös Piac*

W. O. Henderson, *The Genesis of the Common Market*

R. Mayne, *The Recovery of Europe*

F. Roy Willis, *France, Germany and the New Europe*

Az egyes országokat lásd a bibliográfia elején. L. még: B. Crozier, *De Gaulle* (két kötet), A. Crawley, *The Rise of Western Germany 1945—1972*, S. Hughes, *The Rise and Fall of Modern Italy*, T. O. Lloyd, *Empire to Welfare State: English History 1906—1967*.

Történelmi atlaszok: a legjobb M. Gilbert, *Recent History Atlas 1860—1960*

A további olvasmányokra vonatkozóan részletesebb bibliográfiával szolgál: a Historical Association Pamphlet, *Modern European History: A Select Bibliography, 1789—1945*.

Személy- és földrajzinév-mutató

- Aaland-szigetek 61
Aalto, Alvar finn építész (1898—1976) 243
Abd Al-Karim, Mohamed ibn marokkói riff kádi (1882—1963) 269
Abercrombie, Patrick angol várostervező 212, 214, 221
Abesszinia 19, 61, 62, 154, 270 *l. még* Etiópia
Acheson, Dean amerikai politikus, pénzügyminiszter, külügyminiszter (1893—1971) 339
Adenauer, Konrad német politikus, kancellár (1876—1967) 324, 347
Adler, Alfred osztrák orvos, pszichológus (1870—1937) 234, 235
Adriai-tenger 34, 124, 294
Adwa (Adua) 18
Afganisztán 365
Afrika 9, 11, 14, 17, 19, 27, 66, 266, 270, 271, 272, 282
Ahmatova (Gorenko), Anna Andrejevna szovjet-orosz költőnő (1889—1966) 308
Ahmedabad 275
Aitken, William Maxwell *l. Beaverbrook*
Alamogordo-sivatag 200
Albánia 159, 172, 368
Alekszandra Fjodorovna orosz cárné (1872—1919) 83
Alekszej Nyikolajevics Romanov orosz nagyherceg (1904—1919) 83
Alekszejeva, Vera szovjet partizánnő 261
Alekszij, I. (Szergej Vlagyimirovics Szimanszkij) orosz pátriárka (1877—1970) 229
Alfonz, XIII. spanyol király (1902—1931) 149
Algéria 23, 180, 248, 271, 281, 341, 344
Amerika 9, 58, 65, 68, 80
Amerikai Egyesült Államok (USA) 9, 10, 11, 14, 16, 26, 41—43, 48, 50, 57, 58, 60, 62—64, 66, 68, 72—75, 80, 97, 175, 177, 178, 184, 191—193, 196, 198—200, 202, 203, 207, 211, 234, 235, 245, 246, 250—252, 255, 267, 268, 271, 281, 283, 291, 293, 294, 296, 297, 299, 301, 312—318, 321, 334, 344, 351, 354, 355, 359—363, 365, 371, 373
Amery, Leopold Charles Maurice Stennett brit politikus (1873—1955) 163
Amritsár (Amritsar) 276
Amszterdam 215, 216, 230
Amúr 371
Andorra 12
Andropov, Jurij Vlagyimirovics szovjet politikus, az SZKP főtitkára, a Szovjetunió elnöke (1914—1984) 372
Anglia 11, 12, 17, 70, 76, 203, 208, 211, 216, 223, 255, 276, 339 *l. még* Nagy-Britannia, Brit Birodalom
Angola 271, 287, 365
Annam (Vietnam) 278
Antwerpen 185
Apollinaire, Guillaume (Wilhelm Apollinaris de Kostrowitzky) francia író, költő (1880—1918) 240
Aranypart 271, 273
Ardennek 166, 191
Argenlieu, Georges (Thierry d') francia tengernagy, indokinai kormánybiztos (1889—1964) 280
Argentína 67
Arhangelszk 81
Arizona 43
Asquith, Herbert Henrik gróf, brit politikus, belügyminiszter, pénzügyminiszter, miniszterelnök (1852—1928) 45, 110, 112
Atlanti-óceán 39, 66, 73, 168, 177, 178, 182, 183, 314
Attlee, Clement Richard, Earl brit politikus, miniszterelnök (1883—1967) 277, 334—337
Aubers 31
Aubervilliers 219
Auchinleck, Claude John Eyre Sir, brit tábornok (1884—1981) 178
Auden 248
Augsburg 250
Auschwitz (Oświęcim) 189
Ausztrália 55, 66, 67, 175, 276
Ausztria 13, 17, 19, 20, 23—26, 33, 38, 52, 53, 55, 61, 73, 74, 134, 138, 156,

- 234, 298, 313, 316, 319, 328, 330, 354, 366, 368 *l. még* Osztrák-Magyar Monarchia
- Ausztria-Magyarország 14, 15, 19, 20, 23 *l. még* Osztrák-Magyar Monarchia
- Avranches 184
- Ázsia 9, 11, 66, 230, 266, 268, 270, 271
- Bad Godesberg 157
- Badoglio, Pietro olasz marsall és politikus, líbiai főkormányzó, abesszín alkirály, miniszterelnök (1871—1956) 183
- Baird, John Logie skót fizikus, mérnök (1888—1946) 202
- Bajkál-tó 371
- Bajorország 132, 233
- Baldwin, Stanley, Earl brit politikus, nagyiparos, miniszterelnök (1867—1947) 113—116, 118
- Balfour, Arthur James, Earl brit politikus, miniszterelnök, külügyminiszter (1848—1930) 289
- Balkán 20, 23, 33, 34, 67, 172, 368, 373
- Balti-tenger 102, 159, 294
- Bandung 271
- Baoday, Annan tonkini császár (1926—1945), vietnami államfő (1945—1955) 278
- Barber, Samuel amerikai zeneszerző (1910—1981) 356
- Barcelona 14, 150, 238
- Bardeen, John amerikai fizikus (szül. 1908) 203
- Bar-Le-Duc 36
- Barth, Karl svájci református teológus, író (1886—1968) 224
- Bartók Béla magyar zeneszerző (1881—1945) 246
- Bastogne 191
- Baszkföld 150, 367
- Bäumer, Gertrud német politikuskő, feminista (1873—1954) 258
- Beatles, The (angol beategyüttes) 255
- Beatty, David gróf, brit tengernagy (1871—1936) 39
- Beaverbrook, William Maxwell Aitken báró, brit politikus, újságkiadó, információs és propagandaminiszter, légügyi miniszter (1879—1965) 45
- Beckett, Samuel ír származású angol-francia író (1906—1989) 247, 249
- Becquerel, Antoine Henri francia fizikus (1852—1908) 243
- Bécs (Wien) 19, 47, 135, 137, 156, 183, 233, 234, 299, 365
- Behrens, Peter német építész, festő, grafikus (1868—1940) 243
- Belfast 113
- Belga Kongó 272, 282
- Belgium 9, 11, 15, 16, 17, 25—27, 29, 42, 53, 55, 56, 65—67, 72, 87, 109, 152, 165—167, 187, 296, 319, 328, 350, 366
- Belgrád 30, 302
- Bell, Alexander Graham skót-amerikai fizikus, feltaláló (1847—1922) 202
- Belorusszia 94, 374
- Beneš, Eduard csehszlovák politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök (1884—1948) 158, 302
- Berchtesgaden 157
- Berija, Lavretij Pavlovics grúz-szovjet politikus, belügyi- és állambiztonsági miniszter, marsall, miniszterelnök-helyettes (1899—1953) 308, 310
- Berlin 48, 132, 133, 137, 138, 171, 192, 223, 245, 249, 296, 299, 312, 365 *l. még* Kelet-Berlin, Nyugat-Berlin
- Besszarábia 298
- Bevan, Anuerin brit politikus, szakszervezeti vezető, egészségügyi miniszter (1897—1960) 335
- Beveridge, William Henry báró, brit politikus, közgazdász (1879—1963) 334
- Bihar tartomány 275
- Binger, Louis Gustave francia hajóskapitány, felfedező (1856—1936) 12
- Birmingham 199, 208
- Bishops 212
- Bismarck-Schönhausen, Otto von herceg, porosz-német politikus, miniszterelnök, kancellár (1815—1898) 15, 17, 23
- Blériot, Louis francia pilóta, repülőgép-szerkesztő (1872—1936) 195
- Blum, Léon francia politikus, író, miniszterelnök (1872—1950) 122, 123
- Boccioni, Umberto olasz festő, szobrász (1882—1916) 241
- Bohr, Niels Henrik David dán fizikus (1885—1962) 194, 200
- Bonhoeffer, Dietrich német protestáns lelkész, teológus (1906—1945) 190, 224
- Bonn 298, 347
- Borisz, III. (Szász-Koburg-Koháry) bolgár király (1918—1943) 108
- Bormann, Martin német fasiszta politikus (1900—1945?) 192
- Bosznia 25
- Bosznia-Hercegovina 24, 52
- Bourbon-dinasztia 363

- Bragg, William Henry Sir angol fizikus (1862—1942) 202
- Bragg, William Lawrence Sir (1890—1971) 202
- Brahms, Johannes német zeneszerző (1833—1897) 245
- Brâncuși, Constantin román szobrász (1876—1857) 241, 242
- Brandt, Willy (Herbert Ernst Karl Frahm) német politikus, külügyminiszter, kancellár (szül. 1913) 315, 348, 349
- Braque, Georges francia festő (1882—1963) 236, 239
- Brattain, Walter Houser amerikai fizikus (1902—1987) 203
- Braun, Eva (megh. 1945) 192, 259
- Brazília 243
- Brecht, Bertold német író (1898—1956) 250, 251, 253
- Brent, Charles Henry amerikai lelkész (1862—1927) 229
- Brenta folyó 210
- Breszt-Litovszk 44, 92, 93, 99
- Bretton Wood 78
- Brezsnyev, Leonid Iljics szovjet-orosz politikus, marsall, az SZKP főtitkára, a Szovjetunió elnöke (1906—1982) 311, 365, 372
- Briand, Aristide francia politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1862—1932) 119
- Brit Nemzetközösség 274, 284, 354
- Brit-szigetek 39, 172
- Brno 245
- Brüche, Ernst német orvos (szül. 1900) 231
- Brüning, Heinrich német politikus, kancellár (1885—1970) 138
- Bruszilov, Alekszej Alekszejevics orosz tábornok (1853—1926) 36, 38, 43, 83, 89
- Brüsszel (Bruxelles) 185, 344, 355
- Buchenwald 189
- Budapest 19, 306
- Bukarest 301, 373
- Bukovina 298
- Bulgária 26, 47, 52, 61, 291, 298, 300, 305, 320, 329, 368, 373
- Burma 186, 270, 271
- Buthlezi, Chief Gatsha dél-afrikai törzsfőnök (politikus) (szül. 1928) 287
- Caen 184
- Caesar, Gaius Julius római politikus, hadvezér (i. e. 100—44) 152
- Cage, John amerikai zeneszerző (szül. 1912) 246
- Calcutta 276, 277
- Calder, Alexander amerikai szobrász (1898—1976) 241
- Cambridge 78, 199, 203, 205, 275
- Camus, Albert francia író (1913—1960) 185, 248, 253
- Caporetto 47
- Carson, Rachel Louis amerikai biológus, környezetvédő (1907—1964) 207
- Carter, Jimmy (James) Earl amerikai politikus, elnök (szül. 1924) 365
- Castleford 241
- Castro, Fidel; Castro Ruz kubai politikus, államfő (szül. 1927) 314
- Cergy-Pontoise 220, 221
- Ceylon 271
- Cézanne, Paul francia festő (1839—1906) 236
- Chamberlain, Arthur Neville brit politikus, pénzügyminiszter, miniszterelnök (1869—1940) 118, 157, 158, 161, 163, 164
- Chamberlain, Houston Stewart angol-német író, filozófus (1855—1927) 12
- Chelsea 242
- Cherbourg 184
- Chicago 243, 245
- Chile 39, 70
- Churchill, Randolph Henry Spencer Lord brit politikus (1849—1895) 164
- Churchill, Winston Leonard Spencer Sir, angol politikus, miniszterelnök, író (1874—1965) 26, 33, 34, 74, 78, 116, 164, 166, 168, 171, 172, 182, 183, 200, 291, 293, 294, 297, 299, 300, 316, 334—337, 343
- Clemenceau, Georges francia politikus, belügyminiszter, miniszterelnök (1841—1929) 45, 51, 58, 118, 119
- Clynes, J. R. brit politikus 114
- Cognac 350
- Collins, Michael ír vezető (1890—1922) 113
- Compiègne 27
- Connolly, James ír forradalmár (1868—1916) 112
- Cook, James angol hajós, felfedező (1728—1779) 203
- Coolidge, Calvin amerikai politikus, elnök (1872—1933) 72
- Coronel 39
- Coventry 189
- Craft, Robert amerikai karmester, zenészakíró (szül. 1923) 246

- Craonne-fennsík 44
 Crick, Francis Harry Compton angol biokémikus, fizikus (szül. 1916) 205
- Csajkovszkij, Pjotr Iljics orosz zeneszerző (1840—1893) 245
 Csanak 113
 Csehország 20, 66 *l. még* Csehszlovákia
 Csehszlovákia 52, 53, 55, 65, 106, 109, 106, 109, 156—159, 298, 302, 305—307, 318, 320, 331, 349, 366, 368, 373
 Csendes-óceán 9, 17, 20, 55, 175, 178
 Csernyenko, Konsztantyin Usztyinovics szovjet-orosz politikus, az SZKP főtitkára, a Szovjetunió elnöke (1911—1985) 372
 Csicserin, Georgij Vasziljevics orosz-szovjet politikus, külügyi népbiztos (1872—1936) 64
 Csingtao 58
 Csombe, Moïse katangai politikus, elnök, kongói miniszterelnök (1919—1969) 282, 283
 Cumbernauld 214
- Daladier, Édouard francia politikus, hadügyminiszter, miniszterelnök (1884—1970) 158
 Dalí, Salvador katalán-spanyol festő, grafikus (1904—1989) 238
 Dalmácia 19
 Dalton, Hugh angol közgazdász, politikus, kereskedelmi miniszter, pénzügyminiszter (1887—1962) 317
 D'Annunzio, Gabriele olasz író, politikus (1863—1938) 124
 Danyiel, Julij (Nyikolaj Arzak) szovjet-orosz író (szül. 1925) 311
 Danzig (Gdańsk) 53, 60
 Dardanellák 33
 Darmstadt 65
 Darwin, Charles Robert brit természettudós (1809—1882) 231
 Dawes, Charles Gates amerikai politikus, bankár (1865—1951) 57
 Dánia 18, 53, 67, 163, 296, 344, 350, 354, 357, 366
 De Gasperi, Alcide olasz politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1881—1954) 349
 Dél-Afrika 55, 68, 267, 269, 271, 275, 283, 284, 286, 288
 Dél-Amerika 9, 66, 266
 Dél-Anglia 184
 Dél-Dobrudza 298
 Dél-Franciaország 167, 188
- Dél-India 230
 Dél-Korea 312
 Dél-Oroszország 181, 185
 Dél-Tirol 53, 55
 Délkelet-Anglia 167, 214
 Délkelet-Európa 67
 Délkelet-Ázsia 266, 270
 Délnyugat-Afrika 271, 287
 De Valéra, Eamon ír politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök (1882—1975) 112
 Dessau 243
 Dien Bien Phu 281
 Dimitrov, Georgi Mihajlov bolgár politikus, miniszterelnök, pártfőtitkár (1882—1949) 301
 Dirac, Paul Adrien Maurice angol fizikus (1902—1984) 195
 Dnyeper 185
 Dodekániszosz-szigetek 298
 Dogger Bank 39
 Dollfuss, Engelbert osztrák politikus, külügyminiszter, kancellár (1892—1934) 156
 Don 180
 Dönitz, Karl német vezéradmirális, államfő (1891—1980) 137, 182, 192
 Donyec-medence 102
 Douaumont 36
 Douglas-Home, Alexander (Alec) Frederick Sir, Earl of Home angol politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (szül. 1903) 337
 Doveri-szoros 39
 Drezda (Dresden) 189
 Drummond, James Eric, Earl of Perth brit diplomata, a Népszövetség első főtitkára 60
 Du Bois, Reymond-Emil német fiziológus (1818—1896) 231
 Dubček, Alexander csehszlovák politikus, pártfőtitkár, a szövetségi parlament elnöke (szül. 1921) 306, 307
 Dublin 15, 112
 Dubno 188
 Duna 135
 Duna-medence 72
 Dunkerque 167, 168
 Durban 286, 287
 Dvořák, Antonín cseh zeneszerző (1841—1904) 245
 Dyer, Reginald Edward Harry brit tábornok (1864—1927) 276
 Dzerzsinszkij, Feliks Edmundovics (Feliks Dzierżyński) lengyel származású szovjet politikus, belügyi népbiztos (1877—1926) 94

Dzsinnah Muhammad Ali pakisztáni politikus, főkörmányzó (1876—1948) 277

East London 286

Ebert, Friedrich német politikus, köztársasági elnök, (1871—1925) 48, 132, 133

Eckert, John Presper, Jr. amerikai mérnök, számítógépfejlesztő (szül. 1919) 203

Eden (Robert Anthony Sir, Earl of Avon brit politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1897—1977) 289, 337

Edinburgh 229

Edison, Thomas amerikai feltaláló (1847—1931) 251

Égei-tenger 52

Egyesült Királyság 15, 316, 325, 337 *l. még* Nagy-Britannia

Egyiptom 172, 175, 268, 269, 271, 289, 313

Einstein, Albert német fizikus (1879—1955) 143, 194, 195

Eisenhower, Dwight David amerikai tábornok, elnök (1890—1969) 184, 299, 313

Eizenstein, Szergej Mihajlovics orosz-szovjet filmrendező, filmteoretikus (1898—1948) 251—253, 308

El-Alamein 178

Elba 192

Elbrusz 176

Eliot, Thomas Stewart amerikai-angol költő, író (1888—1965) 247

Elszász-Lotaringia 15, 27, 53, 119

Emanuel, Aosta hercege (1869—?) 127

Engels, Friedrich német teoretikus és mozgalmi vezető (1820—1895) 260, 261, 263

Epstein, Jacob Sir angol szobrász (1880—1959) 241

Erdély 20

Erhard, Ludwig német politikus, közgazdász, kereskedelmi és ipari miniszter (1897—1977) 324, 327

Erzberger, Mathias német politikus, pénzügyminiszter (1875—1921) 133

Essex 214

Észak-Afrika 168, 172, 175, 178, 180, 183, 193, 243, 297

Észak-Amerika 66, 67, 202, 205, 266, 327

Észak-Anglia 66

Észak-Európa 12, 211

Észak-Franciaország 11, 27, 49, 66

Észak-Görögország 47

Észak-Hollandia 216

Észak-Írország 337, 338, 367 *l. még* Ulster

Észak-Korea 312

Észak-Nigéria 273

Észak-Olaszország 64, 66, 127, 325

Észak-Schleswig 53

Észak-Vietnam 281

Északi-tenger 39

Északkelet-New Jersey 210

Észtország 53, 159, 298

Etiópia 271 *l. még* Abesszinia

Eton 78

Eupen 53

Facta, Luigi olasz politikus, miniszterelnök (1861—1930) 127

Falaise 184

Falkenhayn, Erich von német tábornok, hadügyminiszter (1861—1922) 34, 36

Falkland-szigetek 39

Faraday, Michael angol fizikus (1791—1867) 197

Fehér-tenger 102

Fekete-tenger 33, 185

Felső-Szilézia 53

Ferenc Ferdinánd Habsburg főherceg, trónörökös (1863—1914) 25

Ferenc József (Habsburg) osztrák császár, magyar és cseh király (1848—1916) 20

Finnország 20, 53, 60, 61, 89, 163, 291, 298, 366, 368

Firenze 126, 209, 242

Fiume 124

Flandria 167 *l. még* Belgium

Fleming, Alexander Sir angol orvos, bakteriológus (1881—1955) 198

Flore, Howard Walter Sir angol orvos, bakteriológus (1898—1968) 198

Foch, Ferdinand francia tábornok (1851—1929) 30, 46, 168

Fokföld 266

Földközi-tenger 33, 66, 131, 150, 222

Ford, Gerard Rudolph (Leslie Lynch King) amerikai politikus, elnök (szül. 1913) 315, 365

Ford, Henry amerikai mérnök, nagyiparos (1895—1973) 196

Franchet d'Esperey, Louis francia tábornok (1856—1952) 47

Francia Indokina 269

Francia Nyugat-Afrika 273

Franciaország 13—15, 17, 19, 23, 25—27, 34, 44, 45, 48, 51, 53, 55, 56—58, 60—62, 64—68, 72, 75, 87, 106, 108, 118—120, 122, 123, 147, 150, 152—155, 157—164, 166—168, 184, 185, 189, 194, 197, 198,

- 208, 220, 221, 225, 230, 241, 245, 248, 253, 256, 265, 267, 271, 273, 278, 289, 291, 296, 298, 313, 315 —319, 322, 324, 325, 327—330, 332, 340, 343, 344, 347, 349—352, 356, 362, 366, 368
- Franco Bahamonde, Francisco, Caudillo spanyol politikus, tábornok, diktátor, államfő (1892—1975) 108, 148, 150, 151, 155, 199, 208, 220, 225, 230, 240, 241, 246, 248, 253, 256, 265, 267, 363
- Frankfurt am Main 65
- Freiberg 233
- French, John Denton Pinkstone Sir brit politikus, tábornok (1852—1925) 27, 28, 36
- Freud, Sigmund osztrák pszichiáter, pszichológus (1856—1939) 143, 231, 233—235
- Freyssinet, Eugène francia mérnök (1879—1962) 205
- Frick, Wilhelm német jogász, politikus, birodalmi belügyminiszter, cseh-morva birodalmi protektor (1877—1946) 258
- Friedan, Betty amerikai feminista (szül. 1921) 264
- Frigyes, II. (Nagy, Hohenzollern) porosz király (1740—1786)
- Frisch, Otto Robert német fizikus, atomtudós (szül. 1904) 199
- Független Államok Közössége 359, 374
- Fülöp-szigetek 14, 175, 186, 229, 278
- Fulton 293
- Gagarin, Jurij Alekszejevics szovjet űrhajós (1934—1968) 311
- Galbraith, John Kenneth amerikai közgazdász, író (szül. 1908) 231
- Galícia 30, 53
- Galícia (Spanyolország) 367
- Gallieni, Joseph francia marsall, madagaszkári kormányzó (1849—1916) 28
- Gallipoli 32, 33, 34
- Gamelin, Joseph francia tábornok, vezérkari főnök (1872—1958) 166
- Gandhi, Mohandasz Karancsand, Mahatma indiai politikus (1869—1948) 269, 273, 275—278, 286
- Garvey, Marcus Mozhiah amerikai néger polgárjogi harcos (1887—1940) 271
- Gaudier-Brzeska, Henri francia szobrász (1891—1915) 242
- Gaulle, Charles De francia tábornok, politikus, hadügyminiszter, miniszterelnök, köztársasági elnök (1890—1970) 172, 315, 332, 340, 341, 343 —345, 347, 351, 355, 356
- Gdańsk (Danzig) 159
- Geddes, Patrick skót biológus, urbanológus, szociológus (1854—1932) 111, 208—211
- Genf (Genève) 60, 281, 313
- Ghána 271
- Giap, Vo Nguyen I. Vo Nguyen Giap
- Giraud, Mme francia nőügyi miniszter 265
- Gladstone, William Ewart brit politikus, kereskedelmi-, gyarmat-, pénzügyminiszter, miniszterelnök (1809—1898) 110
- Glasgow 214
- Godard, Jean-Luc francia filmrendező (szül. 1930) 251
- Gode, William Sir brit missziós politikus 71, 73
- Godin, William Henri francia író (1906—1944) 225
- Goebbels, Joseph P. német fasiszta politikus, propagandaminiszter (1897—1945) 142, 143, 148, 192
- Gomułka, Wladyslaw lengyel politikus, miniszterelnökkhelyettes, pártfőtitkár (1905—1982) 305
- Gorbacsov, Mihail Szergejevics, szovjet politikus, pártfőtitkár (szül. 1931) 372, 374
- Göring, Hermann német fasiszta politikus, vezértábornagy, légügyi miniszter, porosz belügyminiszter, miniszterelnök (1893—1946) 140, 167, 192
- Görögország 26, 52, 108, 172, 294, 295, 298, 299, 328, 333, 335, 362, 363
- Gottwald, Klement csehszlovák politikus, pártfőtitkár, miniszterelnök, köztársasági elnök (1896—1953) 302, 306
- Graves, Robert angol költő, író (1895—1985) 31
- Gravier, Charles francia zoológus (1865—1937) 220
- Greer, Germaine ausztrál író, feminista (szül. 1938) 265
- Grey, Edward Sir, angol külügyminiszter (1862—1933) 26
- Griffith angol kémikus 202
- Grigorenko, Pjotr Grigorjevics szovjet-ukrán vezérőrnagy (1907—1987) 312
- Gropius, Walter német építész (1883—1969) 243, 245
- Groves, Leslie amerikai tábornok 200

Groza, Petru román politikus, miniszterelnök (1884—1958) 301
 Groznij 180
 Grúzia 100, 374
 Guam 14
 Guderian, Heinz német vezérezredes, vezérkari főnök (1888—1954) 165, 166
 Guernica 240
 Guilford 212
 Guinea 271

Gyagilev, Szergej Pavlovics orosz baltetigazgató (1872—1929) 246
 Gyenyikin, Anton Ivanovics orosz tábornok (1872—1947) 93
 György, V. (Windsor) angol király (1910—1936) 114
 György, VI. (Windsor) angol király (1936—1952) 164

Haarlem 215
 Haber, Fritz német kémikus (1868—1934) 70, 196
 Habsburg Birodalom 13, 19, 20, 23, 47, 52, 56, 58, 59
 Habsburg-dinasztia 19, 20, 93
 Haig, Douglas, Earl, angol generális (1861—1928) 36, 44—46
 Hailé Szelasszié abesszin császár (1930—1975) 62
 Haiphong 280
 Halban, Hans francia fizikus, atomkutató (1908—1964) 199
 Halder, Franz német generális (1884—1972) 191
 Haliliva, Zariel szovjet-üzbég feminista (1908—1928) 263
 Hallstein, Walter német jogász, politikus, külügyi államtitkár, az EGK elnöke (1901—1982) 353
 Hammarskjöld, Dag svéd politikus, közigazdász, jogász, az ENSZ főtitkára (1905—1961) 283
 Harding, Warren Gamalcel amerikai elnök (1865—1923) 58
 Harkov 187
 Harlow 214, 330
 Harrow 275
 Hága (s'Gravenhage, Den Haag) 60, 215
 Heath, Edward Richard George angol politikus, ipari és kereskedelmi miniszter, miniszterelnök (szül. 1916) 113, 337, 339, 355—357
 Heinlein, Konrad csehországi német politikus, birodalmi helytartó (1898—1945) 156, 157
 Heisenberg, Werner Karl német fizikus (1901—1976) 195

Helmholtz, Hermann von német fizikus, fiziológus (1821—1894) 202, 231
 Helsinki 365, 370
 Hepworth, Barbara angol szobrásznő (1903—1975) 241
 Hertz, Gustav Ludwig német fizikus (1887—1975) 202
 Het Goo 216
 Heydrich, Reinhard német fasiszta politikus, a Gestapo vezetője (1904—1942) 187, 188
 Himmler, Heinrich német fasiszta politikus, belügyminiszter (1900—1945) 148, 186, 187, 192
 Hindenburg, Paul von Beneckendorff und von H. német tábornok, politikus, köztársasági elnök (1847—1934) 29, 30, 138—141
 Hipper, Franz Ritter von, német admirális (1863—1932) 39
 Hirosima 201
 Hitler, Adolf német politikus, kancellár, birodalmi vezető (1889—1945) 14, 55, 57, 59, 60, 75, 106, 108, 122—124, 131, 134, 137—148, 150, 152—164, 167, 168, 171, 172, 178, 181, 189—193, 225, 229, 258—260, 263, 273, 274, 297, 309, 346
 Hitler, Alois (1837—1903) 135
 Hitler, Paula 135
 Hoare, Samuel, Templewood of Chelsea brit politikus, légügyi miniszter, külügyminiszter, belügyminiszter (1880—1959) 62
 Hoggart, Richard angol író, irodalomtörténész (szül. 1918) 255
 Hohenzollern-dinasztia 17
 Hollandia 9, 11, 16, 17, 41, 66, 67, 109, 166, 167, 202, 215, 216, 290, 296, 318, 328, 350, 360
 Holland Kelet-India 17, 175 *l. még* Indonézia
 Hollywood 251
 Hopkins, Frederick Gowland Sir, angol biokémikus (1861—1947) 204
 Horvátország 52
 Ho Si Minh vietnami politikus, ideiglenes kormányfő, miniszterelnök, államelnök, pártfőtitár (1890 k.—1969) 279—281
 Howard, Ebenzor angol várostervező 214
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics szovjet-ukrán politikus, ukrán miniszterelnök, az SZKP főtitkára (1894—1971) 305, 310—313, 327
 Husák, Gustav csehszlovák politikus, pártfőtitár, miniszterelnök, köztársasági elnök (szül. 1913—1991) 307

Ibériai-félsziget 362, 363
India 12, 175, 243, 268, 269, 271, 274
—278, 335
Indokina 268, 271, 278—281
Indonézia 17, 269—271
Ionesco, Eugène román-francia író
(szüil. 1912) 249
Irak 55
Írország 15, 11—113, 224, 337, 338,
344, 350, 357
Isherwood, Christopher angol író
(1904—1986) 138
Isztriai-félsziget 53
Itália 124, 130, 183 *l. még* Olaszország
Izland 109, 296
Izrael 289, 360

Jacob, François francia bakteriológus,
sejtgenetikus (szüil. 1920) 205
Jalta 291, 294, 299, 309
János, XXIII. pápa (Angelo Giuseppe
Roncalli) (1958—1963) 225, 226,
230
János Károly, (Bourbon) II. spanyol
király (1975—) 363
Japán 9, 10, 11, 26, 55, 60—62, 106,
155, 175, 186, 192, 201, 268, 316,
334, 362
Jarrow 76
Jellicoe, Joh Rushworth Earl brit ad-
mirális, új-zélandi kormányzó (1859
—1935) 39, 40
Jerome, Jennie (Chruchill) (1854—
1921) 164
Jeruzsálem 289
Jodrell Bank 195
Joffe, Abram Theodor orosz fizikus
(1886—1960) 202
Joffre, Joseph francia marsall (1852
—1931) 28, 36, 44
Johannesburg 286
Johnson, Lyndon Baines amerikai el-
nök (1908—1973) 313
Joliot-Curie, Frédéric, francia fizikus
(1900—1958) 199
Juan Carlos Bourbon spanyol főherceg
(szüil. 1938) 363 *l. még* János Károly
spanyol király
Jugoszlávia 52, 53, 65, 172, 192, 298,
299, 302, 303, 368, 373
Júliai-Alpok 298
Jung, Carl Gustav svájci pszichológus,
pszichiáter (1875—1961) 234, 235
Juszupov, Feliks Feliksovich herceg,
orosz arisztokrata (1850—1928) 84
Jütland 39

Kadalie, dél-afrikai fekete politikus
269

Kádár (Csermanek) János magyar po-
litikus, pártfőtitkár, miniszterelnök,
államminiszter (1912—1989) 306
Kafka, Franz németül alkotó cseh író
(1883—1924) 247
Kalifornia 251
Kambodzsa 278, 281
Kanada 230, 276, 316
Kapp, Wilhelm német politikus (1857
—1922) 133
Karélia 298
Karib-tenger (Antilla-tenger) 314
Károly, I. (Nagy) frank király, császár
(768—814) 12
Károly, II. (Hohenzollern) II. román
király (1930—1940) 108
Kárpátalja (Kárpát-Ukrajna) 298
Kaszpi-tenger 180, 263
Katalónia 367
Katanga 282, 283
Kaukázus 152, 176
Kelet-Ázsia 270
Kelet-Berlin 298, 314 *l. még* Berlin
Kelet-Európa 19, 26, 53, 55, 59, 67,
71—73, 75, 109, 187, 192, 223,
230, 254, 291, 293, 294, 296—299,
302, 305, 307, 310, 315—321, 328,
329, 333, 344, 349, 368, 370, 372—
374
Kelet-Hollandia 216
Kelet-Magyarország 53
Kelet-Németország 298, 299, 305,
320, 322, 347, 349, 368, 373 *l. még*
Német Demokratikus Köztársaság
Kelet-Poroszország 29, 67
Kelet-Trákia 63
Kemal Atatürk, Musztafa török politi-
kus, katonatiszt, köztársasági elnök
(1881—1938) 33, 63, 269
Kennedy, John Fitzgerald amerikai el-
nök (1917—1963) 314
Kent 169, 242
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics
orosz politikus, igazságügyminisz-
ter, hadügyminiszter, miniszterel-
nök (1881—1970) 43, 44, 85, 88—
90
Keynes, John Maynard, angol közgaz-
dász, politikus (1883—1946) 50, 56,
57, 69, 78, 79, 117
Kijev 94
Kimberley 286
Kina 9, 10, 58, 61, 62, 280, 281, 315,
316, 344, 351, 371
Kirov, Szergej Mironovics (ered.
Kosztrikov), szovjet-orosz politi-
kus, hadvezér (1886—1934) 105
Kluck, Hans Günther von német tá-
bornok (1846—1932) 28

- Kokinkina 278
 Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics orosz tengernagy (1873—1920) 93
 Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna, orosz-szovjet nőmozgalmi politikus (1872—1952) 261
 Köln 189, 347
 Kongó 274, 281
 Kongó-medence 17
 Konstantinápoly 20, 33, 52, 227
 Korfu 34, 61
 Kornijlov, Lavr Georgijevics orosz tábornok (1870—1918) 89
 Korzika 341
 Koszigin, Alekszej Nyikolajevics szovjet-orosz politikus, miniszterelnök (1904—1980) 311
 Kosztov, Trajco bolgár politikus, miniszterelnök-helyettes (1897—1949) 305
 Kovács Béla magyar politikus, földművelésügyi miniszter, államminiszter (1908—1959) 301
 Kovel 38
 Kowarski, Lew francia fizikus, atomkutató (1907—1979) 189
 Közel-Kelet 27, 55, 266, 267, 288
 Közép-Európa 19, 53, 55, 56, 71, 109, 316, 317
 Közép-Kelet-Európa 368
 Közép-Norvégia 163
 Közép-Olaszország 127
 Közép-Oroszország 93, 97
 Közép-Ázsia 307
 Kriko 218
 Krim 93
 Kronstadt 94, 96
 Kuba 14
 Kühnen, M. német neonáci vezető 368
 Kun Béla magyar politikus, külügyi és hadügyi népbiztos (1886—1938) 63, 108
 Kurszk 185
 Kut-El-Amara 27
 Kuznyeck 102
 La Manche csatorna 29, 42, 71, 166, 167, 169, 171
 Laon 44
 Laosz 278, 281
 Laqueur, Walter amerikai történész (szül. 1921) 340, 367
 Lausanne 52
 Laval, Pierre francia politikus, francia belügyminiszter, külügyminiszter, miniszterelnök (1883—1945) 62
 Law, Andrew Bonar brit politikus, gyarmatügyi miniszter (1858—1923) 45, 115
 Lawrence, David Herbert angol ró, költő (1885—1930) 247, 255
 Lawrence, Thomas Edward (Arabiai), brit katonatiszt (1888—1935) 27
 Le Cateau 27
 Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret) francia építész (1887—1965) 243, 245
 Leeds 242
 Leiden 215
 Lemberg 30
 Lengyelország 20, 32, 53, 55, 65, 73, 92, 94, 106, 147, 159, 162, 165, 186, 192, 291, 293, 298—300, 305, 320, 322, 349, 351, 366, 368, 372
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) orosz politikus, gondolkodó (1870—1924) 44, 53, 64, 81, 85, 87—90, 92, 94, 96—100, 105, 107, 227, 228, 232, 267, 268, 310
 Leningrád 105, 152, 153, 163, 172, 175, 217 *l. még* Szentpétervár
 Leopoldville 282
 Le Pen, Jean-Marie, francia politikus (szül. 1928) 368
 Letchworth 214
 Lettország 53, 159, 298
 Lettow-Vorbeck, Paul von német tábornok (1870—1964) 27
 Libanon 55
 Libéria 270, 271
 Líbia 19, 172, 271
 Lichitz orosz szobrász 241
 Lidice 187
 Liebknecht, Karl német politikus, jogász (1871—1919) 132
 Lille 208
 Liman von Sanders, Otto német tábornok, török marsall (1855—1929) 33
 Limoges 187
 Lipót, II. (Szász—Koburg) belga király (1865—1909) 281
 Litvánia 53, 159, 298
 Liverpool 214
 Lloyd George, David brit politikus, kereskedelmi-, pénzügy-, majd hadügyminiszter, miniszterelnök (1863—1944) 42, 45, 50—52, 59, 78, 110—115, 119, 163, 267
 Lloyd, John Selwyn Brooke brit politikus, külügyminiszter (szül. 1904) 354
 Locarno 62, 65
 Lódz 30
 Loire 184
 Lomé 366
 London 66, 69, 72, 85, 112, 117, 157, 171, 172, 189, 193, 196, 211, 212,

- 214, 215, 217, 218, 234, 238, 242,
275, 284, 330
London megye 212
Loos 31
Los Alamos 200
Lübeck 348
Luck 38
Lüdecke, Kurt német katonatiszt 143
Ludendorff, Erich német katonatiszt,
vezérkari főnök (1865—1937) 29,
30, 45, 46, 48, 136
Ludwig, Carl Friedrich német bioké-
mikus (1816—1895) 231
Lugard brit katonatiszt 273
Lumumba, Patrice kongói politikus,
miniszterelnök (1925—1961) 282,
283
Luton 212
Luxemburg 109, 296, 350
Luxemburg, Rosa német politikusnő
(1871—1919) 132
Lvov, Georgij Jevgenyevics herceg,
orosz politikus, kormányfő (1861—
1925) 84
- MacDonald, Ramsay brit politikus,
miniszterelnök (1866—1937) 114,
116—118
MacIntyer, Alasdair skót író 231
MacMillan, Harold brit politikus, had-
ügyminiszter, külügyminiszter, bel-
ügyminiszter, miniszterelnök (1894
—1986) 337, 352, 354
Madrid 149, 150
Maginot, André francia politikus,
hadügyminiszter (1877—1932) 161,
165, 166
Magnyitogorszk 102
Magritte, René belga festő, grafikus
(1898—1967) 238
Magyarország 19, 20, 52, 53, 63, 73,
230, 291, 299, 301, 305, 306, 317,
320, 329, 331, 361, 366, 368, 372
Mahler, Gustav osztrák zeneszerző
(1860—1911) 245
Malan, Daniel François dél-afrikai lel-
kész, politikus, belügyminiszter,
miniszterelnök (1874—1959) 284
Malájföld 175, 270, 271
Malenkov, Georgij Makszimilianovics
szovjet-orosz politikus, villamos-
ságügyi miniszter, miniszterelnök
(1902—1988) 326
Malmédy 53, 187
Malraux, André francia író, ellenálló,
politikus, művelődésügyi miniszter
(1901—1976) 248
Málta 178
- Mandela, Nelson Rohlihlahia dél-afri-
kai fekete politikus, jogász, polgár-
jogi harcos (szül. 1918) 287
Mandzsúria 61
Mann, Thomas német író (1875—
1955) 143, 247
Manstein, Erich von (Erich von Le-
winsky), német tábornok (1887—
1973) 165, 166
Mantes la Jolie 220
Marconi, Guglielmo olasz fizikus, fel-
találó (1874—1937) 202
Mariana-szigetek 186
Marne folyó 28, 29, 46, 48
Marokkó 23, 149, 188, 269, 271
Marshall, George Catlett amerikai po-
litikus, külügyminiszter, hadügymi-
niszter (1880—1959) 296, 298, 317
—319, 324, 341
Martin du Gard, Roger francia író
(1881—1958) 161
Marx, Karl német filozófus, közgaz-
dász (1818—1883) 80, 87, 107, 137,
260, 261
Masaryk, Jan csehszlovák politikus,
külügyminiszter (1886—1948) 302
Matanzima, Kaiser D. dél-afrikai poli-
tikus, miniszterelnök 287
Matteotti, Giacomo olasz politikus
(1885—1924) 128, 131
Mauchly, John William amerikai fizi-
kus, mérnök (1907—1980) 203
Max von Baden herceg (Maximilian
Alexander Friedrich Wilhelm) né-
met birodalmi kancellár (1867—
1929) 48
Maxwell, James Clerk angol fizikus
(1831—1879) 202
May, George Sir brit üzletember, gaz-
daságpolitikus 117
Mazuri-tavak 30
Medvegyev, Zsorez szovjet-orosz
biológus, gerontológus (szül. 1925)
311
Mejerhold, Vszevolod Emiljevics
orosz-szovjet filmrendező (1874—
1940) 251
Melun 220
Melville kémikus 203
Memel (Klaipeda) 159
Memel-vidék 53
Menelik, II. etióp császár (1889—
1913) 19
Mersa Matruh 178
Messina 352, 353
Mestre 222
Mestre-Marghera 222
Metasz, Joannis görög tábornok,
politikus, külügyminiszter, mi-

niszterelnök, diktátor (1871—1941) 108
 Meuse folyó 34
 Mexikó 43, 101, 252
 Mezopotámia 47
 Michelangelo Buonarroti itáliai szobrász, festő, építész, költő (1475—1564) 241—243
 Middlesex 171
 Midway-szigetek 178
 Mies van der Rohe, Ludwig német építész (1886—1969) 243, 245
 Mihajlović, Draža jugoszláv tiszt, ellenálló, emigráns külügyminiszter (1893—1946) 303
 Mihály, I. (Hohenzollern) román király (1927—1930; 1940—1947) 301
 Mihály (Mihail Alekszandrovics Romanov) orosz nagyherceg (1878—1918) 84
 Miklós, II. (Nyikolaj Alekszandrovics Romanov) orosz cár (1894—1917) 20, 21, 25, 83, 84
 Mikołajczyk, Stanisław lengyel politikus, emigráns államfő, miniszterelnök-helyettes (1901—1966) 300
 Milánó 125, 192, 325
 Mindszenty (Pehm) József veszprémi püspök, esztergomi érsek, hercegprimás (1892—1975) 302
 Missouri állam 293
 Milton Keynes 215
 Mobutu Sese-Seko, Joseph Désiré zairei politikus, tábornok, külügyminiszter, miniszterelnök, köztársasági elnök (szül. 1930) 283
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics szovjet-orosz politikus, külügyminiszter, miniszterelnök-helyettes (1890—1986) 106, 318
 Moltke, Helmuth von német tábornok (1848—1916) 24, 25, 27, 28, 34, 48
 Monaco 12
 Mondrian, Piet (Pieter Cornelius Mondriaan) holland festő (1872—1944) 238
 Monier, Joseph francia kertész, feltaláló (1823—1906) 205
 Monnet, Jean francia közgazdász, tervezési miniszter (1888—1979) 321, 341, 344, 350, 352
 Monod, Jacques Lucien francia biokémikus (1910—1976) 205
 Mons 27, 46
 Montenegró 52
 Montgomery, Bernard Law Viscount angol tábornok (1887—1976) 178, 180

Moore, Henry angol szobrász és grafikus (1898—1986) 242
 Mosley, Oswald Ernald Sir, brit politikus (1896—1980) 109, 110
 Moszkva 89, 90, 102, 118, 175, 217—219, 280, 294, 299, 300, 302, 314, 315, 318, 341, 365, 369
 Mountbatten, Louis Battenberg, M. hercege, indiai alkirály, tengerengy (1900—1979) 277, 278
 Mozambik 271, 287, 288
 Muggeridge, Malcolm angol újságíró 103
 Müller, Ludwig német birodalmi püspök (1883—1945) 145
 Mumford, Lewis amerikai szociológus, urbanológus (szül. 1895) 211, 245
 München 134, 136, 158, 164
 Mussolini, Benito olasz politikus, újságíró, diktátor (duce) (1883—1945) 61, 62, 108, 118, 122, 124—131, 139, 150, 152—159, 162, 163, 167, 183, 192, 225, 270
 Nagy-Britannia, Brit Birodalom 9, 14, 15, 16, 18, 23—27, 34, 40, 41, 44, 45, 48, 51, 55, 57, 60—68, 70, 72—75, 78, 87, 106, 109, 112—114, 117, 118, 120, 153—155, 157, 159—164, 168, 172, 175, 177, 182, 184, 189, 191—194, 197—200, 202—204, 214, 242, 253—257, 265, 267, 268, 271—275, 277, 283, 285, 289—291, 294, 296, 297, 299—301, 311, 313, 314, 316—319, 325—330, 332, 334, 336, 337, 343, 344, 350, 352—357, 360 *l. még* Anglia, Egyesült Királyság
 Nagy Ferenc magyar politikus, újjáépítési miniszter, honvédelmi miniszter, miniszterelnök (1903—1979) 301
 Nagy Imre magyar politikus, agrárközgazdász, élelmezési miniszter, begyűjtési miniszter, miniszterelnök (1896—1958) 306
 Nanterre 344
 Napóleon (Bonaparte), I. francia császár (1805—1815) 12, 14, 15, 152
 Nápoly 127
 Nasszer, Gamal Abdel egyiptomi politikus, miniszterelnök, köztársasági elnök (1918—1970) 289
 Natta, Giulio olasz kémikus (1903—1979) 203
 Nehru, Dzsaváharlál indiai politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1889—1964) 273, 275—278

- Nehru, Motilal indiai politikus 273, 275, 276
 Neisse 298
 Német Birodalom 13, 15, 17
 Német Demokratikus Köztársaság (NDK) 298, 347, 349, 366, 367, 373 *l. még* Kelet-Németország
 Német Kelet-Afrika 27
 Németország 9, 12—20, 22—27, 29, 33, 38, 40, 41, 43, 44, 46—48, 50, 51, 53, 55—68, 70, 72—76, 87, 93, 106—108, 119—121, 123, 131—135, 137, 138, 141—143, 146—148, 151—157, 159—163, 165, 168, 175, 185, 189, 192—194, 196, 197, 201, 208, 215, 231, 236, 243, 245, 246, 250, 256, 257, 259, 289, 291, 293, 297, 298, 301, 307, 314, 317—319, 322, 324, 327, 328, 334, 345, 373, 374 *l. még* Kelet-Németország, Nyugat-Németország
 Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) 298, 347, 349, 366, 367, 373 *l. még* Nyugat-Németország
 Nervi, Pier Luigi olasz építész, szakíró (1891—1979) 243
 Neuilly 52
 Neuve Chapelle 31
 Néva folyó 84, 90
 New York 43, 72, 74, 117, 210, 238, 241, 245
 Newton, Isaac Sir angol fizikus, matematikus (1643—1727) 194
 Nicholson, Ben angol festő (1894—1982) 238
 Niederhauser Emil magyar történész (szül. 1923) 363
 Niemöller, Martin német lelkész, teológus (szül. 1892) 145
 Nigéria 273, 274
 Nilus 178
 Nivelles, Georges Robert francia tábornok (1856—1924) 44, 45
 Nixon, Richard Milhous amerikai politikus, elnök (szül. 1913) 315, 365
 Norman, Montague Collet angol bankár (1871—1950) 111
 Normandia 184
 Norvégia 18, 163, 165, 256, 265, 296, 348, 354, 357, 367
 Novotný, Antonín csehszlovák politikus, köztársasági elnök (1904—1975) 306
 Nürnberg 291, 346
 Nyugat-Afrika 66
 Nyugat-Berlin 296, 298, 313, 348
 Nyugat-Európa 11, 19, 56, 72, 73, 80, 85, 109, 198, 202, 207, 215, 236, 246, 255, 264, 290, 291, 297, 298, 307, 318—321, 325, 327, 330, 334, 339, 344, 349, 350, 352, 359—362, 365, 367, 369, 371
 Nyugat-Hollandia 216
 Nyugat-Németország 225, 253, 296, 299, 315, 319, 322, 324, 326—330, 332, 344, 346—348, 350, 352 *l. még* Német Szövetségi Köztársaság
 Nyugat-Szibéria 102
 Nyugat-Közép-Anglia 208
 Oak Ridge 200
 O'Casey, Sean ír drámaíró (1880—1964) 249
 Odera 192, 298
 Olaszország 9, 13, 19, 22, 23, 26, 53, 55, 60—62, 64, 65, 107, 124, 125, 127, 129—131, 151, 153—155, 163, 183, 192, 222, 224, 225, 230, 251, 253, 256, 257, 291, 296—299, 316, 318, 319, 324, 325, 327, 328, 332, 349, 350, 366, 368 *l. még* Itália
 Olasz-Szomália 61
 Oppenheimer, Robert amerikai fizikus (1904—1967) 200, 201
 Oradour-sur-Glane 187
 Oradour-sur-Vayres 187
 Oran 248
 Orange (Oranje) 283
 Orkney-szigetek 39
 Oroszország, Orosz Birodalom 9—11, 13—15, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 33, 42, 44, 48, 53, 59, 60, 62—64, 66—68, 71—73, 75, 80, 81, 83, 84, 87, 88, 90, 92—94, 96—101, 103, 104, 106, 137, 138, 151, 155, 159, 163, 172, 175, 176, 178, 188, 191, 192, 201, 202, 208, 223, 227, 236, 248, 253, 256, 257, 262, 263, 267, 268, 280, 290, 294, 297, 302, 305—307, 309—311, 314—319, 326, 328, 329, 333, 334, 344, 347, 349, 350, 352, 374 *l. még* Szovjetunió, Szovjet-Oroszország
 Orwell, George (Eric Blair) angol író, esszéista (1903—1950) 255
 Oszmán Birodalom 13 *l. még* Törökország
 Osztrák Birodalom 19
 Osztrák-Magyar Monarchia 19, 33, 38, 48, 63, 66, 71, 93, 124, 134, 135, 374 *l. még* Ausztria—Magyarország
 Ottomán Birodalom *l.* Oszmán Birodalom
 Oviedo 149
 Oxford 198

- Pakisztán 274, 277, 335
- Pál, VI. pápa (Giovanni Battista Montini) pápa (1963—1978) 226, 227
- Palesztina 55, 266, 289, 335
- Pandzsáb 277, 278
- Papen, Franz von német politikus, birodalmi kancellár (1879—1969) 138, 139
- Párizs 25, 27, 29, 44, 50, 76, 148, 167, 168, 185, 215, 217, 219—222, 236, 238—241, 246, 248, 280, 313, 343, 344
- Pas de Calais 184
- Pašić Nikola szerb politikus, szerb és jugoszláv miniszterelnök (1846—1926) 24
- Passendale 45
- Pasteur, Louis francia kémikus, bakteriológus (1822—1895) 197
- Paszternak, Borisz Leonyidovics orosz-szovjet költő, író (1890—1960) 248
- Patton, George S. amerikai tábornok (1885—1945) 184
- Pauker, Ana román politikus, külügyminiszter (1893—1960) 301, 305
- Paul építész 245
- Paulus, Friedrich német tábornagy (1890—1957) 180, 181
- Pavlov, Ivan Petrovics orosz-szovjet fiziológus (1849—1936) 231—233
- Pearl Harbour 175
- Peierls atomtudós 199
- Pennsylvania (város) 203
- Perzsa-öböl 360
- Perzsia 9, 266, 269, 290
- Petersborough 215
- Pétain, Philippe francia marsall, hadügyminiszter, vichyi államfő, miniszterelnök (1856—1951) 36, 44, 168, 340
- Péter, I. (Karadjordjevic) szerb király (1903—1921) 30, 34, 303
- Petkov, Nikola bolgár politikus, miniszterelnök-helyettes (1889—1947) 300, 301
- Petsamo 298
- Pflimlin, Pierre francia politikus, miniszterelnök (szül. 1907) 341
- Piave folyó 47
- Picasso, Pablo katalán-francia festő (1881—1973) 236, 238, 240, 241, 248, 253
- Pirandello, Luigi olasz drámaíró (1867—1936) 249
- Pireneusok 152, 168
- Pisa 126
- Pius, IX. pápa (Giovanni Maria Mastai-Ferretti, gróf) pápa (1846—1878) 130
- Pius, XI. pápa (Achille Ratti) pápa (1922—1939) 225
- Planck, Max Karl Ernst Ludwig német fizikus (1858—1947) 194, 195
- Plehanov, Georgij Valentyinovics orosz filozófus (1856—1918) 85, 87
- Pó 183
- Pó-völgy 126, 129
- Pobedonoszcev, Konsztyantiv Petrovics orosz politikus, jogtudós, egyházkormányzati vezető (1827—1907) 227
- Poincaré, Raymond francia politikus, külügyminiszter, pénzügyminiszter, miniszterelnök, köztársasági elnök (1860—1934) 118, 119, 120, 121
- Poissy 220
- Pompidou, Georges francia politikus, bankár, miniszterelnök, köztársasági elnök (1911—1974) 345, 356
- Poroszország 15, 17, 138, 208
- Port Elisabeth 286
- Porto Marghera 222
- Portugália 9, 13, 14, 296, 330, 333, 354, 363, 367
- Potsdam 140, 293, 309
- Poznań 53, 305
- Prága (Praha) 187, 299, 307
- Presley, Elvis Aron amerikai énekes, gitáros (1935—1977) 255
- Primo de Rivera y Orbaneja, Miguel márki, spanyol tábornok, miniszterelnök, diktátor (1870—1930) 149
- Princip, Gavrilo szerb nacionalista (1895—1918) 25
- Prokofjev, Szergej Szergejevics szovjet-orosz zeneszerő (1891—1953) 246
- Puerto Rico 14
- Putnik, Radomir szerb tábornok, vezérkari főnök (1842—1917) 34
- Rajk László magyar politikus, belügyminiszter, külügyminiszter (1909—1949) 305
- Rajna 53, 56, 154, 192, 215
- Rajna-vidék 11, 66, 160, 161, 347
- Rákosi (Róth) Mátyás magyar politikus, első titkár, miniszterelnök (1892—1971) 306
- Ranstad 215, 217
- Rapallo 64
- Rasputyin, Grigorij Jefimovics orosz pápa, kalandor (1872—1916) 83, 84
- Rathenau, Walther német nagyiparos, politikus, külügyminiszter (1867—1922) 70, 133
- Ravenna 126

Reading 212

Reagan, Ronald Wilson amerikai szí-
nész, politikus, elnök (szül. 1911)
366

Reed, John amerikai író, publicista
(1887—1920) 89

Reich, Wilhelm osztrák orvos, pszi-
chiáter (1897—1957) 259

Reims 44

Reinhardt (Goldman), Max osztrák
rendező (1873—1943) 249

Rennenkampf, Pavel Karlovics orosz
tábornok (1854—1918) 29, 30

Reynaud, Paul francia politikus, kül-
ügyminiszter, hadügyminiszter, mi-
niszterelnök (1878—1966) 167

Rhodes, Cecil John brit politikus, Fok-
föld miniszterelnöke (1853—1902)
266

Rhodesia 11, 271, 287, 337

Ribbentropp, Joachim von német fa-
siszta politikus, külügyminiszter
(1893—1946) 106

Riefenstahl, Leni (Berta Helene Ama-
lie) német színésznő, fotóművész és
filmrendező (szül. 1902) 251

Riga 63, 93, 94

Rimszkij-Korszakov, Nyikolaj Andre-
jevics orosz zeneszerző (1844—1908)
246

Rippon brit politikus 356

Rjazany 231

Roberts, S. H. ausztrál író 152

Rodin, Auguste francia szobrász (1840
—1917) 241, 243

Röhm, Ernst német fasiszta politikus,
katonatiszt (1887—1934) 136, 141

Rolland, Romain francia író (1866—
1944) 247

Rolling Stones, The angol beategyüttes
255

Róma 127, 130, 183, 210, 211, 325

Római Birodalom 12, 19

Románia 26, 65, 186, 291, 298, 305,
306, 320, 368, 373

Romanov-dinasztia 20, 84

Rommel, Erwin német vezértábornagy
(1891—1944) 165, 175, 178, 190, 193

Röntgen, Wilhelm Conrad német fizi-
kus (1845—1923) 194

Roosevelt, Franklin Delano amerikai
politikus, elnök (1882—1945) 79,
183, 199, 291, 297, 299, 300, 316,
317, 343

Rothenstein, William Sir angol grafi-
kus, író (1872—1945) 242

Rotterdam 215, 216

Ruhr-vidék 57, 65, 73, 120, 121, 133,
208, 215, 217

Rutherford, Ernest Sir báró, angol fizi-
kus (1871—1937) 194, 199

Saar-vidék 53, 60, 65, 298

Saigon (Ho Si Minh-város) 278

Saint-Denis 219

Saint-Germain 52

Salamon-szigetek 178

Sándor (Alekszandrosz), III. Nagy ma-
kedón király (i. e. 336—323) 152

San Marino 12

Santayana, George spanyol-amerikai
író, filozófus (1863—1952) 7

Sarcelles 220

Sartre, Paul francia író, filozófus (1905
—1980) 248

Scapa Flow 39, 56

Schacht, Horace Greely Hjalmar német
bankár, gazdasági miniszter, tárca
nélküli miniszter (1877—1970) 146,
147

Scheer, Reinhard német tengernagy
(1863—1928) 39, 40

Schelde folyó 217

Schleicher, Kurt von német tábornok,
politikus (1882—1934) 138, 139

Schleswig 53

Schlieffen, Alfred von német marsall
(1833—1913) 25, 27—29

Schmidt, Willi dr. német orvos 141

Schmidt, Willi (SA) 141

Scholtz-Kluck, Frau náci nőmozgalmi
vezető 259

Schönberg, Arnold osztrák zeneszerző
(1874—1951) 246

Schrödinger, Erwin osztrák fizikus
(1887—1961) 195

Schuman, Robert francia politikus,
pénzügyminiszter, külügyminiszter,
miniszterelnök (1886—1963) 352

Schuschnigg, Kurt von osztrák politi-
kus, igazságügyminiszter, közmun-
kaügyi miniszter (1897—1977) 156

Sedan 166

Seme dél-afrikai zulu politikus 285

Sèvres 52

Sharpeville 286

Shaw, George Bernard angol író, kriti-
kus (1856—1950) 78

Shockley, William Bradford amerikai
fizikus, technikus (szül. 1910) 203

Sidi Barrani 172

Simon, Wilhelm svájci kémikus, atom-
kutató (szül. 1929) 199

Skandinávia 41, 328

Skelmersdale 214

Skócia 66, 339

Skót-felföld 11

Slánsky, Rudolf csehszlovák politikus (1901—1952) 305
 Smithson, Alison Margharet amerikai építész (szül. 1928) 243
 Smithson, Peter Denham amerikai építész (szül. 1923) 243
 Smuts, Jan Christiaan dél-afrikai politikus, miniszterelnök (1870—1950) 267
 Snowden of Ickornshaw, Philip Viscount brit politikus, pénzügyminiszter (1864—1934) 114, 117
 Sobukwe, Robert dél-afrikai fekete politikus) 286
 Söderblom, Nathan svéd teológus, uppsalai érsek (1866—1931) 229
 Somme folyó 36
 Somme-völgy 44
 Sosztakovics, Dmitrij Dmitrijevics szovjet-országi zeneszerző (1906—1975) 246
 Spaak, Paul-Henri, belga politikus, külügyminiszter, miniszterelnök (1899—1972) 344, 353
 Spanyolország 150
 Spanyolország 9, 13, 14, 108, 148—151, 165, 224, 238, 257, 328, 330, 333, 362, 363, 367
 Spee, Maximilien von német admirális (1905—1981) 39
 Speer, Albert német fasiszta politikus, építész, fegyverkezési miniszter (1905—1981) 191, 192
 Stanmore 171
 Stauffenberg, Claus Schenk von német vezérkari tiszt (1907—1944) 190
 Stavisky, Alexandre francia vendéglős (1886—1934) 122
 Stevenage 330
 Stirling, James angol építész és teoretikus (szül. 1926) 243
 Stockhausen, Karlheinz német zeneszerző (szül. 1928) 246
 Stortford 212
 Strachey, John Sir angol gyarmati tisztviselő 12
 Strauss, Richard Georg német zeneszerző (1894—1949) 246
 Stresemann, Gustav német politikus, nagyiparos, birodalmi kancellár, külügyminiszter (1878—1929) 134
 Suhard, Emmanuel francia prelátus, Párizs bíborosa 225
 Sukarno, Ahmed Abdul Rahman indonéz mérnök, politikus, államelnök (1901—1970) 269
 Sussex 169, 214
 Svájc 10, 85, 109, 256, 290, 328, 354, 366

Svédország 18, 66, 67, 133, 208, 214, 251, 256, 327, 348, 351, 354
 Swinton, A. A. Campbell skót mérnök 202
 Szahara 271, 288
 Szajna 184, 211, 221
 Szaloniki 47
 Szamszonov, Alekszandr Vasziljevics orosz tábornok (1859—1914) 29
 Szarajevó 25
 Szardínia 349
 Szczecin (Stettin) 294
 Szemjonov, Nyikolaj Nyikolajevics szovjet-országi fizikokémikus (1896—1986) 203
 Szentpétervár 84, 88—90, 92, 93, 99, 100 *l. még* Leningrád
 Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 52
 Szerbia 23—26, 34, 47, 52
 Szergej orosz pátriárka 228, 229
 Sziám 280
 Szibéria 85, 93, 301
 Szicília 183, 199, 349, 352
 Szilárd Leó, magyar-amerikai fizikus, atomkutató (1898—1964) 200
 Szimbirszk 85
 Szingapúr 175, 270
 Szinyavszkij, Andrej Donatovics (Abram Terc) szovjet-országi író (szül. 1925) 311
 Szíria 47, 55, 266
 Szlovákia 158
 Szlovénia 52
 Szmirna 63
 Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics szovjet-országi író (szül. 1918) 248, 310, 311
 Szovjet-Oroszország 64, 260, 267 *l. még* Oroszország, Szovjetunió
 Szovjetunió 63, 80, 103, 159, 193, 198, 205, 229, 283, 297, 298, 314, 327, 328, 354, 355m 359, 362, 365, 366, 369—371, 373, 374
 Sztahanov, A. G. orosz bányamunkás 102
 Sztálin, Joszif Visszarionovics (Dzsugasvili), grúz-szovjet politikus, pártfőtitkár, honvédelmi népbiztos (1879—1953) 59, 64, 80, 81, 90, 98—101, 103—106, 108, 124, 159, 163, 175, 183, 218, 228, 229, 232, 248, 252, 263, 264, 291, 293, 294, 297, 299, 300, 302, 305—312, 317, 320, 321, 326, 333
 Sztálingrád 176, 180, 181, 189, 193, 310 *l. még* Volgográd
 Sztalinova, Nágya 105

- Sztalinova, Sszvetlana 105
 Ssztravinszkij, Igor orosz-francia-amerikai zeneszerző (1882—1971) 246, 253
 Sszudéta-vidék 156—161, 322
 Sszuezi-csatorna 66, 175, 289, 354

 Tabarin, Mme francia újságíró 65
 Tannenberg 29
 Taylor, Frederick Winslow, amerikai mérnök (1856—1915) 202
 Távol-Kelet 55, 186
 Teherán 291, 299
 Tel-Aviv 340
 Temesvár 373
 Temple, Frederick canteburyi érsek (1821—1902) 229
 Temze (Thames) 211
 Tennessee állam 200
 Teruel 150
 Texas 43
 Thomas, Georg német tábornok, a birodalmi hadigazdasági és hadfelszerelési hivatal vezetője 146, 147
 Thomas, James Henry brit politikus, gyarmatügyi miniszter (1874—1949) 114
 Thomson, William Sir (Lord Kelvin) angol fizikus (1824—1907) 194, 195, 202
 Tirol 19
 Tirpitz, Alfred von német politikus, tengernagy (1849—1930) 17, 24
 Tiso, Jozef szlovák fasiszta politikus, pap (1887—1947) 158
 Titmus, R. M. szociológus 256
 Tito, Joszip Broz jugoszláv politikus, marsall, honvédelmi miniszter, miniszterelnök, köztársasági elnök, pártfőtitkár (1892—1980) 302, 303, 305
 Tobruk 175
 Togliatti, Palmiro olasz politikus, igazságügy-miniszter, miniszterelnök-helyettes (1893—1964) 349
 Togo 366
 Tokió 210, 243
 Tonkin 278
 Torino 325
 Tours 279
 Török Birodalom 19, 20
 Törökország 26, 27, 32, 33, 52, 55, 113, 266, 269, 295 *l. még* Oszmán Birodalom
 Trafalgar-fok 38
 Transkei 287
 Transvaal 283
 Transzjordánia 55
 Trawley 214
 Treblinka 189
 Trentino 53
 Trieszt 294
 Tripolitania *l.* Líbia
 Trockij, Lev Davidovics (Bronstein) szovjet-orosz politikus, külügyi népbiztos, honvédelmi népbiztos (1879—1940) 63, 90, 92—94, 96, 98—101, 261
 Truffaut, François francia filmrendező, forgatókönyvíró (1932—1984) 251
 Truman, Harry Spencer amerikai politikus, elnök (1884—1972) 200, 201, 293—295, 303, 316, 318
 Tuck angol atomtudós 200
 Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics szovjet-orosz marsall, honvédelmi népbiztoshelyettes (1893—1937) 96, 105
 Tulle 188
 Tunézia 178, 199, 271

 Tyihon orosz pátriárka 227, 228

 Új-Mexikó 43, 200
 Új-Zéland 55, 67
 Uganda 289
 Ukrajna 63, 94, 374
 Ulbricht, Walter keletnémet politikus, miniszterelnök, pártfőtitkár (1893—1973) 305
 Uljanov, Alekszandr 85
 Ulster 16, 112, 113 *l. még* Észak-Írország
 Uppsala 229
 Urál 102
 Utrecht 215

 Üzbegisztán 263

 Valéry, Paul francia költő, író (1871—1945) 9
 Van Der Lubbe holland kommunista 139, 140
 Van der Wee, Herman belga közigazdász 361
 Varsó (Warsawa) 30, 63, 94, 162
 Vatikánváros 130
 Velence 210, 222
 Verdi, Giuseppe olasz zeneszerző (1813—1901) 245
 Verdun 34, 36, 38, 44
 Versailles 50, 52, 53, 56, 58, 59, 62—65, 93, 119, 132, 133, 153, 154
 Verwoerd, Hendrik Frensch dél-afrikai politikus, bennszülöttügyi miniszter, miniszterelnök (1901—1966) 283, 284, 288

- Vichy 168
Vietnam 280, 281, 373 *l. még* Észak-Vietnam, Dél-Vietnam
Viktor Emánuel, III. (Szavojai) olasz király (1900—1934) 127
Viktória (Hannoveri) angol királynő (1837—1901) 15
Vilmos, II. (Hohenzellern) német császár (1888—1918) 18, 24, 131
Vilnius 53, 61
Visinszkij, Andrej Januarjevics szovjet-orosz jogász, diplomata, külügy-miniszter, főállamügyész (1883—1954) 301
Visztula 186
Vittorio Veneto 47
Vlagyivosztk 81, 93
Vo Nguyen Giap vietnami politikus, tábornok, miniszterelnök (szül. 1912) 281
Vogézek 29, 71
Volga 176, 180, 181
Volga-medence 176
Volga-vidék 93
Volográd 310 *l. még* Sztálingrád
Vollard, Ambroise francia műkereskedő (1865—1939) 239
Voronyezs 185
Vrangel, Pjotr Nyikolajevics, báró orosz tábornok (1878—1928) 93
Wagner, Richard német zeneszerző (1813—1883) 245
Wales 208, 216, 223
Washington 314
Watson, James Dewey angol biokémikus, zoológus (szül. 1928) 205
Watson-Watt, Robert Alexander Sir angol fizikus (1892—1973) 171
Weil, Simone francia író és filozófus (1909—1943) 224
Weill, Kurt német zeneszerző (1900—1950) 250
Weimar 134, 189
Welwin 214
Weygand, Maxime francia tábornok, hadügyminiszter (1867—1965) 246
Wilson, James Harold Sir, brit politikus, miniszterelnök (szül. 1916) 337, 356
Wilson, Thomas Woodrow amerikai politikus, elnök (1856—1924) 43, 50, 51, 53, 57—59, 62, 108, 267, 279
Wright, Frank Lloyd amerikai építész (1869—1959) 243
Wright, Orville amerikai repülőgépteknikus (1871—1948) 195
Wright, Wilbur amerikai repülőgépteknikus (1867—1912) 195
Yokohama 210
Yorkshire 241
Young, Owen amerikai jogász, üzlet-ember (1874—1962) 57
Ypres 31, 44, 45
Zaghlül, Sa'd Ibn Ibrahim, pasa, egyiptomi arab politikus (1857—1927) 269
Ziegler, Karl Waldemar német kémikus (1898—1973) 203
Zimmermann, Alfred német külügy-miniszter 43
Zoscsenko, Mihail Mihajlovics orosz-szovjet író (1894—1958) 308
Zuiderzee 217
Zuluföld 287
Zürich 88
Zsdanov, Andrej Alekszandrovics szovjet-orosz politikus, kultúrideo-lógus (1896—1948) 303, 308
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics, szovjet-orosz marsall, vezérkari fő-nök, honvédelmi miniszter (1896—1974) 175, 181

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992
Nyomdai táskaszám: 21181
Felelős szerkesztő: Barabás József
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A fedéltervet készítette: Killer Marcella
Kiadványszám: 2927
Megjelent 52,01 (A/5) ív terjedelemben

Az öreg kontinens történetének folytatása — ha lehet — még az előző korszaknál, az 1789—1914 közötti Európa történetét tárgyaló kötetnél is érdekfeszítőbb. De hát ez természetes is, hiszen — legalábbis részben — ez már a közelmúlt és a legközelebbi múlt eseményeinek összefoglalása, amelynek a ma élő nemzedékek is akarva-akaratlan, de cselekvő részesei voltak. Vajon túlzás-e azt állítani, hogy a cselekvő részes ez esetben — és mindenekelőtt Európában — egyenlő a szenvedő áldozattal? Világégés, országok-népek földarabolása, diktátorok, polgárháborúk, kommunizmus, fasizmus, Gulág, koncentrációs táborok, hidegháború, internacionalizmus, szabadságmozgalmak vérbe fojtása... a sort nem érdemes folytatni, a kérdést döntse el az olvasó. Mindezek ellenére szerzőnk optimista, bizonyág erre az alcím után kitett kérdőjel. A széles ívű s mind az iskolások, mind a világ eseményeiben tájékozódni kívánók számára szolgáló monográfiát számos térkép, rajz, kép és mutató teszi még szemléletesebbé és gazdagabbá.

A kötetet zárótanulmány egészíti ki, amely 1973-tól napjainkig vázolja föl a fontosabb eseményeket.

Kapcsolódó kötetünk: Martin Roberts:

Európa története 1789—1914

Az ipari forradalom

és a liberalizmus kora

Ára: 550,- Ft